Цветана Георгиева

ПРОСТРАНСТВО И ПРОСТРАНСТВА НА БЪЛГАРИТЕ

XV–XVII ВЕК

1823

IMIR

ШИРОКАТА РАМКА НА БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО ПРЕЗ XV
Драва
Осиек
Дунав
Тиса
Тимишоара
Херманщат
(Сибиу)
Сава
Белград
Оршова
Крайова
Зворник
Дрина
Морава
Голубинье
Видин
Сараево
Крушевац
Ястребац
Ниш
Врачa
Искър
Прокупле
Нови пазар
Колашин
Южна Морава
Рагуза
(Дубровник)
Прищина
Радомир
СОФИЯ
Призрен
Кюстендил
РИЛСКИ МАНАСТИР
Скопие
Шар пл.
Черни Дрин
Велес
Дебър
Прилеп
Струмица
Вардар
Беласица
Неврок
(Гоце Де
Драч
(Дуръси)
Елбасан
Охрид
Кожух
Струма
Сяр
Белашница
Нидже
Битоля
Воден
Крушa пл.
Девол
Бриндизи
Корча
Грамос
Костур
Бер
Солун
Екпрка
о. Корфу
(Керкира)
Янина
Лариса
ЙОНИЙСКО МОРЕ
Ламия
о. Евбе
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
ЕГЕЙ
С Л А В О Н И Я
Б О С Н А
Х Е Р Ц Е Г О В И Н А
С Ъ Р Б И Я
Ч Е Р Н А Г О Р А
А Л Б А Н И Я
Б А Н А Т
В Л А Х И Я
С Т А Р А П Л А Н И Н А
Р О Д О П И
Т Е С А Л И Я
Пи

XVII ВЕК
МОЛДОВА
Акерман
(Билхород Днистровский)
БУДЖАК
Серет
Прут
Кронщат
(Брашов)
Галац
Измаил
Дунав
ТЪРГОВИЩЕ
АШКО
ДОБРУДЖА
Хърсово
Букурещ
Кюстенджа
(Констанца)
Силистра
Мангалия
Дунав
Русе
Никопол
Янтра
Шумен
Варна
Ловеч
ЧЕРНО МОРЕ
ТЪРНОВО
ПЛАНИНА
Карнобат
Анхиало
(Поморие)
Стара Загора
Ямбол
Ахтопол
Марица
Тунджа
СТРАНДЖА
Мустафа паша
(Свиленград)
Лозенград (Кърккларели)
Одрин
Арда
Виза
ДОПИ
Босфор
Димотика
ИСТАНБУЛ
КОНСТАНТИНОПОЛ ЦАРИГРАД
Гюмюрджина (Комотини)
Родосто (Текирдаг)
Марица
МРАМОРНО МОРЕ
о. Тасос
Галиполи
Бурса
Дарданели
Лемнос
АНАДОЛ
Ескишехир
Едремит
Афьонкарахисар
о. Лесбос

ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА

ПРОСТРАНСТВО И ПРОСТРАНСТВА НА БЪЛГАРИТЕ XV–XVII век

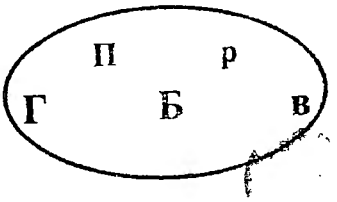

IMIR
МЕЖДУНАРОДЕН ЦЕНТЪР
ПО ПРОБЛЕМИТЕ
НА МАЛЦИНСТВАТА
И КУЛТУРНИТЕ
ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

ЛиК

Цветана Георгиева

ПРОСТРАНСТВО И ПРОСТРАНСТВА НА БЪЛГАРИТЕ

XV–XVII век

Професор
Георги Бакалов

София, 1999

На корицата:
Развалини на църква в Сливен
Старинна гравюра

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „ЛИК“.

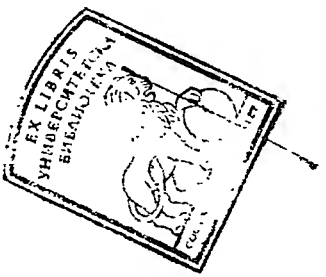

© Цветана Борисова Георгиева, автор, 1999
© Росица Стефанова Градева, превод на резюмето, 1999
© Издателство „ЛИК“, 1999
© Международен център по проблемите
на малцинствата и културните взаимодействия, 1999

ISBN 954-607-240-0 („ЛИК“)
ISBN 954-8872-19-6 (МЦПМКВ)

Съдържание

ПРЕДГОВОР 7

ДЯЛ I

ПРОСТРАНСТВОТО:
ГРАНИЦИТЕ, СЕЛИЩНАТА МРЕЖА,
ДИНАМИКАТА НА ИСТОРИЯТА.

ГЛАВА I. ГРАНИЦИТЕ
НА БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО
ПРЕЗ XV – XVII В. 16
Граничните линии на българското пространство 17
Европейската информация 19
Османската информация 32
Българската информация 40
Системата от гранични зони 46
БЕЛЕЖКИ 53

ГЛАВА II. СТРУКТУРАТА НА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА
И НЕЙНИЯТ МОДЕЛ В НИКОПОЛСКИЯ САНДЖАК 59
Структурата на селищната мрежа 61
Параметрите на селищната мрежа 63
Моделът на селищната мрежа в Никополския санджак 69
БЕЛЕЖКИ 85

ГЛАВА III. ВАРИАНТИТЕ НА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА
В БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО
ПРЕЗ XV – XVII ВЕК 92
„Пренаселените“ котловинни полета
и техните планински околности 94
Планинските варианти на селищната мрежа 105
„Обезлюдените“ равнини 112
Особените случаи 123
БЕЛЕЖКИ 139

ГЛАВА IV. ДИНАМИКАТА НА ИСТОРИЯТА
В БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО
ПРЕЗ XV – XVII В. 149
„Османизацията“ на българското пространство 150
Аграризацията на османците 165
Вътрешните миграции и селищната мрежа 175
БЕЛЕЖКИ 189

ДЯЛ II

ПРОСТРАНСТВАТА:
СЕЛСКОТО ЗЕМЛИЩЕ,
ДОМЪТ И ОБЩЕСТВОТО,
ИНФРАСТРУКТУРАТА.

ГЛАВА V. СЕЛСКОТО ЗЕМЛИЩЕ – МАЛКИЯТ СВЯТ НА БЪЛГАРИТЕ 198
Граници и площ на селското землище 201
Производствената организация на селското землище 205
Земеделската продукция в селското землище 208
Индивидуалното стопанство на селянина 218
Записите на паметта в селското землище 229
БЕЛЕЖКИ 238

ГЛАВА VI. БЪЛГАРСКИЯТ ДОМ И БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО ПРЕЗ XV – XVII В. 245
Жилището и моделът на семейството 247
Домът и традиционната култура на българите 258
Териториалните човешки общности 265
БЕЛЕЖКИ 279

ИНФРАСТРУКТУРАТА И НЕЙНИТЕ ЦЕНТРОВЕ (ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ) 286
Градът и мрежата на градовете 286
Сакралните места 291
Пътищата и пътната мрежа 298

SPACE AND SPACES OF BULGARIANS IN THE 15TH – 17TH CENTURIES (Summary) 303

БИБЛИОГРАФИЯ
I. Непубликувани извори 319
II. Публикувани извори 319
III. Изследвания 327

СЪКРАЩЕНИЯ 343

ПРЕДГОВОР

Това изследване е опит да се представи историята на българите в ранните векове на османското владичество като история на хората и на малките групи, в които те се обединяват в съвместния си живот. като история на обществото. Поставянето на пространството и пространствата в неговия център се диктува от изискването тя да се основава на материалните структури, върху които тече и се развива.

Принципите на този възглед за реконструиране на миналото бяха ясно формулирани от Жорж Дюби, който преди повече от двадесет и пет години написа: „Очевидно историята на обществото трябва да се основава на материалните структури. Организацията на групите, на семейните или съседските общности, на сдруженията, бандите, компаниите, сектите; естеството и силата на връзките, които са ги обединили, положението на индивидите в тази мрежа от връзки, тяхната позиция в лоното на сложна йерархия от наслоени пластове, както и разпределението на властта между тях – всичко това не би могло да бъде изяснено, ако предварително не се съберат всички признаци, позволяващи да се възстановят компонентите на пространството, заемано, подреждано и разработвано от хората. Нито пък да се схване смисълът на отделните движения, определили еволюцията на заселване, нивото на производството или начинът, по който се оказват преразпределни излишъците..."

От времето, когато големият френски медиевист определи задачите на този, тогава нов подход в историческото знание, историята на обществото или на обществата, както сега се уточнява, се разви като самостоятелен клон на историографията. Той обедини стопанската история, историческата демография, историята на идеите и манталитета върху единственото поле на съществуване, което притежават и с което разполагат човекът и човечеството – пространството. Възприемано и като самостоятелна историческа дисциплина, и като общ подход в проучванията и осмисляниятa на миналото, днес той има различни имена – социална история, историческа етнология, историческа социология или социална антропология, но се ръководи от обща идея – да се проникне в живота на обществото зад витрината на видимостта и чрез корелацията **хора – пространство** да се потърсят дълбоките течения, които правят миналото, а и настоящето, такива, каквито ги познаваме.

Опитът да се прочете историята на българския народ в ранните векове на османското владичество чрез отдавна утвърдените средства и методи на този дял от историческото знание определи и базовия обект на изследването – пространството на българите, върху което и чрез което тече техният живот. В изложението става въпрос за параметрите на географското и екологичното пространство, но и за политическото, етническото, икономическото, селското, градското, домашното, културното и т. н. пространства, които рамкират битието и духовния свят на петнадесет – двадесет генерации българи, живели между началото на XV и края на XVII в. Става въпрос за характера и формите на взаимодействието и взаимозависимостта на хората и пространството в онези столетия. Става въпрос за производственото овладяване и организацията на пространството и за тяхното значение в ежедневния живот и в историческата съдба на народа ни, а и на съседните балкански народи. Става въпрос и за използването на ресурсите и потенциалите на българското пространство от Османската империя, в чиито граници то трайно е включено, за формите и начините, чрез които се осъществява, за неговите дълготрайни последици и за отражението му в историческата ни еволюция.

Въпросите са много и вероятно не всички намират изчерпателен и дори задоволителен отговор в този труд. Желанието за максималното им осветляване чрез корелацията **хора – пространство**, поставена като главен обект на изследването, до голяма степен определи и неговата структура. Изложението е разделено в два дяла, обусловени от два големи, взаимносвързани, но различни проблемни кръга. Първият изследва взаимообвързаността на българското пространство и на българския народ. Той търси и представя параметрите, характеристиките, организацията, системата на култивиране, използване и притежание на голямото общобългарско пространство от българската етническа общност, от всички българи.

Изходната точка на този проблемен кръг са границите на българското пространство, тъй като те очертават параметрите на природните дадености и на човешките потенциали, което означава и на възможности за ресурси, които са притежавали и които са използвали или са могли да използват българите. Включено в държавните граници на османската държава, балканското пространство, част от което е и българското, в онези времена не е разделено в държавен, т. е. политически смисъл. През него обаче преминават етнически и цивилизационни ръбове, които, както казва Константин Иречек, го сепарират и разграничават обитаващите го народи. Откъде и докъде, в каква степен, колко и какво е в екологичен аспект мястото на бъл-

EX LIB ИНСТИТУТ ЗА БАЛКАНИСТИКА БИБЛИОТЕКА

гарите в балканския свят, са въпросите, чийто отговор се търси в проблема за границите на българското пространство през XV – XVII в.

Вторият проблем е селищната мрежа, най-точният маркер за вертикалното овладяване и използване на пространството от хората, които го населяват. Как и доколко българите са усвоили своето пространство, се представя чрез разпределението и организирането на селищата, които са основната форма за адаптиране и култивиране на поземления фонд, на природните дадености, на човешките ресурси на българското пространство. Селищната мрежа, експонирана върху различните географски и екологични пояси на българското пространство, е доказателство и знак, че то принадлежи на българите и че те съществуват като народ, като етническа цялост чрез неговото стопанско използване и културно осмисляне.

Първите два проблема в значителна степен налагат систематизиране и организиране на многобройни и разпръснати факти и данни, които са основата на едно по-усложнено, но по-адекватно според мен, разбиране за българското присъствие на Балканския полуостров по хоризонталната и вертикалната оси на пространствената скала. При направената реконструкция на селищната мрежа е използвана относително богатата информация на османските данъчни регистри. Дадено е предимство на публикуваните документи, за да бъдат контролируеми данните, въз основа на които са направени предложеният селищен модел и различните му варианти в българското пространство.

Третият проблем в този дял е за движението на хората и обществата, което се установява при анализа на промените в българското пространство през една дълга отсечка на времето, затворена между началото на XV в. и края на XVII в. Този проблем превръща пространството от обект на изследване в инструмент за изследването и осветляването на конкретни и важни събития, но преди всичко на дълбоките процеси, които трансформират обществата на средновековните балкански народи и обществото на завоевателите османци. Конкретното съдържание на третия проблем, формулиран като динамика на историята в българското пространство, се отнася за османското завладяване, овладяване и използване на българското пространство, за неговата „османизация“ чрез номадската колонизация през XIV и XV в. и за процесите, довели до цивилизационната модификация на азиатските пришълци, до тяхното аграризиране. Без отчитането на редица фактори, чието действие е обусловено от спецификите на българското пространство, проявленията на тази трансформация могат да бъдат установени, но не могат да бъдат разбрани. Аграризацията на османците, която става видима в края на XVI в.,

затворила османското общество в безизходното противоречие между номадското му минало и аграрното му настояще и предизвикала онези по-бързи и по-бавни ритми на непрекъснат упадък, които съвременните историци определят като „криза на структурата" във всички сфери на държавния и социалния живот в Османската империя. Какво е участието на българите в тези процеси и какво е тяхното отражение върху българския народен живот е другата група въпроси, на които се търси задоволителен отговор при анализа на динамиката на историята в българското пространство между началото на XV и края на XVII в.

Предмет на втория дял на изследването са малките пространства, в които живеят българите. Това са домът, селското землище, селото и градската махала, които се владеят, използват и култивират от семейството, от селската община или от махленската общност. Стремежът е да се разкрие конкретният механизъм на притежание и използване на пространствата, който в непрекъснатото си синхронно и диахронно действие формира общобългарското пространство. Основните въпроси в този дял са два. Изследователският обект на първия е селското землище. Неговата организация, производствена характеристика и културни функции са създавани, поддържани и развивани от много поколения български селяни. Чрез тези опосредствени параметри на селското землище се реализира ежедневната, пряка и непрекъсната връзка на българите с тяхното пространство. Посредством нея те живеят като индивиди, като общество, като народ. Използвани от османската държава за нейните нужди и нейните цели, те са един от важните източници на нейната политическа и военна енергия. Значимостта на балканското, което значи и на българското пространство, като ресурс и като икономически модел многократно все по-често се определя като фактор за създаването и за съществуването на империята. Но едновременно с това непосредствената и непрекъсната връзка на българите с пространството е основният фактор, който обуславя тяхната етническа жизненост и социална гъвкавост при дългите и трудни условия на османската власт.

Втората група въпроси в този дял търси формите, организацията и резултатите при взаимодействието между малките пространства, които обитава и оползотворява отделният човек: дома, селото, градската махала, и малките социални групи, в които се обединяват хората: семейството, селската община и градската махала.

Проблемните кръгове, които представят задачите в изследването, показват, че то не може да спази историографската традиция и да направи предварителна характеристика на изворите и литературата,

използвани в изложението. Поради това разнообразната информационна база е систематизирана в библиографията, като желанието на автора е максимално да оползотвори различни по тип източници, чиито сведения се отнасят пряко или косвено до отделните теми и проблеми. Голямата част от тях са публикувани. Новопривлечените документи са от архивната сбирка на Ориенталския отдел на НБКМ „Св. св. Кирил и Методий", като по-голямата част от тях се намират в кадийските сиджили на градовете София и Видин.

Много аспекти от проблемите за пространството и пространствата на българите далеч не са нови за българската историография и особено за онзи неин дял, който се занимава с ранните векове на османското владичество. Конкретна информация за отделните изследвания и отношението им към третираните проблеми е направено в хода на изложението, в което всяка глава започва с въвеждащ историографски преглед, с повече или по-малко подчертано отношение, често пъти критично, към традиционни и нетрадиционни историографски постановки и тези.

Широкият обхват на теми и проблеми в изследването изключва възможността за подробен историографски преглед, но изисква да се посочат основните направления, които са неговата научна канава.

На първо място поставям изследванията на българските османисти, балканисти и естествено българисти, които работят по проблемите на историята в посочените векове. Изключително полезни са и големите енциклопедии на българската народна култура на първите ни етнографи, както и интерпретациите им в трудовете на съвременните етнолози.

Проучванията на съвременната световна, включително и на турската, историография върху Османската империя са второто направление, без което това изследване не беше възможно. В една голяма част от тях проблемите на пространството и социалната структура са център или плътен фон на множество локални, регионални и общи трудове, които бяха изключително полезни, включително и като поле за дискусия, в което намирам аргументи за моите твърдения и моите тези при анализа на корелацията **хора – пространство** в нейните български проявления през XV – XVII в.

С много условности като трето направление могат да се обединят трудовете на неоформената, но голяма група от европейските историци, етнолози и антрополози, чието първоначално ядро се формира около френското списание „Анали". Многобройните публикации върху социалната история или историческата антропология са теоретично и методично градиво на това изследване, но и повод за

спорове за характеристиката на конкретни български явления в общоевропейската история на обществото и обществата.

Друго правило на историографската традиция изисква да се обосноват хронологическите граници на предлаганото изследване. Началото на XV в., поставено като неговата долна граница, не се нуждае от специална аргументация. Тя се определя от факта на унищожаване на българската държава и окончателното завладяване на българското пространство от османските турци в края на XIV в. Това историческо събитие не само променя политическата власт и налага един чужд режим в българското пространство, но и поставя българския народ, а след него и другите балкански народи в нов цивилизационен контекст. В политически, икономически и духовен аспект и във всички нива на живота на личността и обществото българите живеят в траен ежедневен контакт – конфликт с ислямската, номадска по своя генезис цивилизация на завоевателите. Той в най-висока степен определя характера на глобалните исторически процеси в онази епоха и съответно специфичните проблеми на съвременните им проучвания.

Края на XVII в. възприемам като горна граница на изследването поради видимите изменения в общата политическа, стопанска и обществена панорама на Балканите, включително и в българското пространство, след подписването на Карловацкия мирен договор между Османската империя и Свещената коалиция на Австрия, Венеция, Полша и Русия в 1699 г. Той санкционира нова политическа ситуация в Европейския континент, но и началото на нов ритъм в развитието на балканските общества, който постепенно ги извежда от Средновековието.

Своите научни аргументи в подкрепа на тезата, че трите първи века на османската власт в българското пространство обособяват самостоятелен етап в историческата еволюция на българите, съм публикувала отдавна и също така отдавна те са публично възприети като едни от основанията в периодизацията на общата българска история. Тези хронологически граници обособяват един дългосрочен период, в който предлаганото изследване се стреми да проследи както кратките и видими изменения, така и продължителните процеси в общото движение на българското общество.

Поставяйки в центъра на научното дирене пространството и пространствата на българите в една дълга протяжност на времето, както казва Фернан Бродел, предложеният труд не пренарежда и още помалко пренаписва българската история в ранните векове на османското владичество. Той е аргументирано предложение за промяна на традиционния ъгъл на наблюдение на познати или малко познати

факти, събития и процеси, за да се разшири полето на познания за миналото и да се открие и обясни, доколкото е възможно, вътрешният механизъм на историческото движение.

За мен, а и не само за мен, това е пътят, чрез който може да се преодолее романтичното отношение към миналото, което в обществената атмосфера подменя реалността на живота с фолклорна митология и затваря обективното разбиране на историята не само за този период, а и за следващите епохи на българската история. Това откъсване от реалността изважда българите от общия ход на балканската, европейската и изобщо от човешката история, утвърждавайки в националния манталитет „ние-образа" на жертви на една гибелна несправедливост с изключително трагична историческа съдба. Промененият ъгъл на наблюдение и изследване на българското минало през ранните векове на османското владичество няма за цел да променя неговата обща оценка, а по-скоро да потвърди съвременната концепция, че миналото не бива само да се оценява с положителен или отрицателен знак, а да се реконструира във възможната пълнота, за да се открият тенденциите, които то внася в настоящето и в бъдещето на всички общества.

Предложеното изследване не дава пълен, точен и категоричен отговор на всички поставени в него въпроси. Много от тях, като този за граничните зони, които затварят българското пространство, и за модела на българската семейна структура са дискусионни и ще бъдат дискусионни в предвидимото бъдеще. Публикуването на голямата колекция от различни типове османски регистри, с които вече разполагат българските специалисти, може да коригира някои параметри на предложения модел на селищната мрежа и по-вероятно на нейните варианти в българското пространство през XV – XVII в. Възможно е някои от оценките за функциите и ролята на малките социални групи като семейството, селската община и градската махала, създадени и функциониращи в рамките на малките пространства, да получат други обяснения и интерпретации. В нашата съвременност и намерението, и убеждението, че смисълът на едно историческо изследване е окончателното решение на проблем или група проблеми, би било просто наивно. Предложеното изследване има скромната цел да разшири изследователското поле на историческите дирения и обединявайки различна по тип информация, да осветли някои неясни и вероятно затова пренебрегвани аспекти от битието на българското общество през XV – XVII в.

ДЯЛ I

П Р О С Т Р А Н С Т В О Т О:

ГРАНИЦИТЕ,

СЕЛИЩНАТА МРЕЖА,

ДИНАМИКАТА НА ИСТОРИЯТА.

ГЛАВА I

ГРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО ПРЕЗ XV – XVII В.

Границите на българското пространство са изходната точка при изследване на корелацията **хора – пространство** през първите три века на османското владичество от началото на XV до края на XVII в. Това е време, в което българите и другите балкански народи нямат собствена държава и териториите, които обитават от столетия, са включени във владенията на последната ислямска империя на Средновековието – Османската. Завоеванието на малоазийските турци ликвидира политическите формации на Балканите, които векове са интегрирали и организирали своето население в стабилни етнически общности. Българската държава, създадена още през VII в., в няколко столетия историческо време насочва и организира политическото, общественото, духовното и културното единство, създавайки трайни и гъвкави взаимовръзки, чрез които поданиците ѝ се превръщат в народ. В тази дълга протяжност на времето, както казва Фернан Бродел, непрекъснато действа корелацията **хора – пространство**. В течение на столетия десетки поколения българи се заселват, разселват, опознават, овладяват, обживяват равнините, долините, планините, горите, водите на пространството, върху което живеят. В този непрекъснат процес това пространство става тяхна **РОДИНА**. Към неговия климат, релеф, почви те приспособяват своя труд, бит, календар, обичаи, т. е. създават своята култура. Животът на хората във и чрез природните дадености на това усвоено, свое пространство създава българският свят. Една невидима, но сложна и всеобхватна система от разнопосочни връзки осигурява устойчивостта на етническия интегритет на българите и на другите балкански народи[1].

След втората половина на XIV в., когато османските турци завоюват българските земи и включват българското пространство в създаващата се по това време османска държава, завоюваните имат едно реално предимство. Те са в своето пространство. Завоевателите трябва дълго да го опознават. Военното завладяване на балканските територии се оказва само началната стъпка към реалното им

овладяване. Завоевателите трябва да се адаптират към един непознат им свят. За разлика от тях българите обитават земи, които познават, в които и чрез които живеят. Корелацията **хора – пространство** се оказва един от основните фактори, които осигуряват тяхната устойчивост за да издържат на стихията на завоеванието и да се приспособят към условията на чуждата им власт.

Отдавна осъзната, макар и неформулирана значимостта на корелацията **хора – пространство** е една от причините тя да присъства трайно в изследователското поле на българските историци. Силното увлечение по социално-икономическата история и по проблемите на ислямизацията ѝ отреди, както и на редица други теми, второстепенно място в научната продукция на специалистите по история на българския народ в периода на османското владичество. В изследванията на Бистра Цветкова[2], Руси Стойков[3], Михаил Йонов[4] тя често е фонът, върху който се изследват и интерпретират събития и процеси от историята на народа ни в онази епоха. Значително по-голямо място ѝ се отделя в изследванията по стопанска история[5]. Но единственото специализирано проучване за географското положение и природните особености на България, отразени в стопанското ѝ развитие, датира отпреди 50 г[6]. Би могло да се каже, че в историкогеографските дирения корелацията **хора – пространство** остава свита и неразчленена както в своите параметри, така и в динамиката на нейните проявления. От широкия проблемен кръг на съвременните ѝ изследвания сериозно и постоянно внимание се проявява към един-единствен въпрос, с който и аз започвам своето конкретно изложение.

ГРАНИЧНИТЕ ЛИНИИ НА БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО

Интересът на съвременната историография към търсенето и доказването на границите на българското пространство през XV – XVII в. е необходимост, наложена от политическата реалност след създаването на независимите балкански държави през XIX в. Формулата „един народ – една държава", която синтезира идеалния политически модел за тогавашна Европа, влиза в крещящо противоречие с етническата и конфесионалната мозайка, каквато представлява населението на младите балкански държави. Наследството на разпадащата се по това време Османска империя е заредено с конфликти, чийто център са „плаващите граници на Балканите", както ги определят политиците от първата половина на нашия век[7]. Нестабилността на региона, обобщена в дипломатическия език с термина „балканизация", е историческа даденост, която всяка една от балканските държави се опитва да преодолее. Границите, или по-точно техните ко-

рекции, са конфликтният възел, чрез който се търси разширение на пространството и стабилизиране на населението. Политическите стратегии на всички балкански страни са програмирани върху претенциите към техните съседи, аргументирани с граничните бразди от доосманските времена. Балканските политици намират „неопровержими" доказателства за „естествените" граници, в които изконно тече животът на техните народи, и в демографската ситуация на Балканите от османската епоха. Политическата действителност от XX в. превръща въпроса за границите в един от кардиналните въпроси на историята, който го прави основен и за историографията. Балканското Средновековие е широкото хронологическо поле, в което почти всяка от държавите на полуострова открива доказателства за своя пространствен максимум в по-кратките или по-дълги периоди, в които тя е владеела големи части от балканските територии. В тези отдалечени времена се намират и доказват политическите граници, желани в съвременността. Историята в столетията на османското владичество, в които политически граници липсват, е онзи дял от миналото, в което се чертаят етническите граници, затварящи „естественото" пространство на всеки един от балканските народи.

Далеч от нашата тема е цялата сложност на въпросите, свързани с реалните и идеалните граници в модерната балканска действителност. От значение е главно фактът, че този проблем се актуализира в общобалкански план, при което българските историци не могат да не реагират срещу научната, публицистичната и политическата експанзия към българското минало. Това са външните причини за засиления интерес към проблема за границите в българската научна книжнина. Не по-малко силни са и друг тип причини, които могат да се определят като вътрешно необходими за историографията. Границите са рамката на пространството, в която е преживяно миналото и която обуславя специфичните процеси и явления, които правят историята национална. Петър Коледаров[8], Христо Гандев[9], Елена Грозданова[10], Румен Ковачев[11] полагат сериозни усилия, за да определят границите на българското пространство върху балканската етническа карта във вековете на османското владичество, като правят опити да очертаят линиите, които отделят земите на българите от тези на техните съседи по хоризонтала на координатната скала.

В съвременната европейска хуманитаристика проблемът за границите има както исторически, така и антропологични интерпретации. За историците „границите разделят пространството и маркират ограниченията на мощта на държавите, но едновременно с това са и местата за контакт, обмяна и противопоставяне"[12]. За антрополозите „те

са един от митовете, но и от символите на вътрешното обособяване и външното разграничение на различните общности, част от механизма на съществуването на човешките общества и на човечеството“[13]

В съвременната хуманитаристика изследванията на границите в общ и частен аспект биха могли да се определят като проблем кръг от първо ниво. След като Андре Лероа – Гуран подробно аргументира изначалната функция на границите за усвояване на пространството, за превръщането му в територия на индивида, групата, обществото или държавата[14], последваха десетки изследвания както от историци, така и от социолози, географи и антрополози. Границите се оказаха с ключова функция в широкия изследователски кръг, обединяващ проучванията върху етничността, идентичността и национализма. Еволюцията на границата като реален феномен и като символ, отразена в словесния термин, с който се изразява, както и нейното движение във времето обвързват в единна цялост историческия и етноложки контекст на проучванията[15]. „Границите са тясно свързани с историята и са общ феномен на историческото време и битийността на обществата“, формулира Веселка Гъркова необходимостта от антропологичен подход към тази „нова“ и фактически „много стара“ тема[16]. Винаги актуален, проблемът за границите свързва миналото и настоящето в капана на текущата политика.

С риск да попадна в него, но и с желание той да бъде преодолян, пристъпвам към търсенето на видимите и на невидимите граници на българското пространство през XV – XVII в. Такъв опит изисква проучването да обхване измеренията и ограниченията както по хоризонталната, така и по вертикалната ос на пространствената скала. В изследването на първата от тези оси се търсят отговори на въпросите **откъде** и **докъде** се е простирало то в четирите посоки на света или по-точно в онзи негов дял, който се нарича Балкански полуостров. По правилата на историографската традиция започваме с представянето и анализа на изворите.

ЕВРОПЕЙСКАТА ИНФОРМАЦИЯ

Като традиционна изворова база на този тип проучвания отдавна са се наложили сведенията на множеството европейци, пътували през нашите земи през трите ранни столетия на османското владичество. Мнозина от тях са оставили в писма, дневници, пътеписи своите наблюдения, впечатления и коментари за българската земя и за живота на българите. На един немец от Бавария, участвал в 1396 г. в кръстоносната армия на унгарския крал Сигизмунд, дължим единственото сведение за политически граници в края на съществуването

на независимата българска държава. Това е Ханс Шилтбергер, който започвайки своето описание на османците, Ориента и собствената си трудна съдба, представя една основна точка на българската гранична линия: „В лето господно 1394 г. крал Сигизмунд Унгарски прати за помощ в християнските земи, защото неверниците му причиняваха много вреди в Унгария. Много хора му се притекоха на помощ от всички земи. Той прие тези хора и потегли към Железни врата, които разделят България, Унгария и Влашко, и тръгна към един град Видин, който е столица на България."[17] Информацията е сигурна и категорично твърди, че в края на XIV в., което означава в края от историята на средновековната българска държава, последната точка на нейното политическо пространство на северозапад са Железни врата, стеснението на р. Дунав, в която се събират три държавни граници – на България, Унгария и Влашко. На същия автор дължим и относително точното определяне на последното политическото разделение на българското пространство. Според него по това време то е затворено между Стара планина и р. Дунав, където са разположени трите Българии. На северозапад е Видинското царство, Търновска България „лежи срещу Влашко", „а третата България лежи където Дунав се влива в Черно море и столицата ѝ се казва Калиакра"[18]. Така Ханс Шилтбергер, родил се като баварски благородник и прекарал голямата част от живота си като роб на османските владетели, чертае политическите граници на българското държавно пространство в края на Средновековието. Те минават по Стара планина и по р. Дунав от нейната делта до теснината Железни врата. Ясно е, че за българите от Късното средновековие голямата европейска река е политическа, държавна граница, както са политически, държавни формации трите Българии. След османското завоевание на Тракия тяхната южна политическа граница е Стара планина, без да е ясно дали става въпрос за северните ѝ склонове, билото или южните ѝ ридове.

Три десетилетия по-късно, в 1432 г., един друг европеец, смелият бургундски рицар Бертрандон де ла Брокиер, представя много по различни граници на българското пространство, изхождайки от друга, вече недържавна и неполитическа гледна точка. Един голям абзац от неговото „Задморско пътешествие" е показателен за промяната при определянето на българското пространство от европейските информатори: „На излизане от Филипопол (Пловдив) преминах по мост р. Марица и още почти цял ден яздих през равнината, докато стигнах до подножието на една планина. Преспах в едно село, разположено в планината до голяма гора. Тъй като преминаването през нея, изглежда, е било опасно заради живеещите там разбойници и

убийци, Турчинът наредил всеки, който би желал да се настани там, да бъде свободен. Затова сега по тези места има две села, населени с българи, едното от които е разположено на границите между Македония и България."[19] Б. де ла Брокиер поставя Ихтиманска Средна гора като част от източната граница на българското пространство, тъй като вече бил пресякъл Македония, която според него е разположена на запад от завоя на р. Марица при Одрин. Оттам на изток от този завой пък била разположена Гърция. Центърът на Македония бил Филипопол (Пловдив), в който, както сам съобщава, „по-голямата част от жителите на града са българи, които изповядват гръцката вяра"[20]. Продължавайки пътя си по Вия Сингидунум, той сочи и най-западната точка на българското пространство: „Стигнах до един град – Крушевац, който е на десет дни път от Одрин. Градът е разположен на една миля от р. Морава, която идва от Босна. Тази голяма река дели България от Рашка или Сърбия, две имена на една и съща страна."[21] Трудно може да се каже какъв тип са границите, за които съобщава френският рицар. Те очевидно не са политически, но не могат да се определят като етнически. И тук за първи път се открива смесването в обща географска схема на имена на доосмански държави, византийски административни области, антични исторически и географски понятия, експонирани върху реалното пространство, през което Б. де ла Брокиер преминава.

В края на това столетие, в 1499 г., отново един немец, рицарят Арнолд фон Харф, съобщава, че след като напуснал Вия Сингидунум, за да премине през планинските пътища на Шар планина и Осогово, през Кюстендил достигнал „една голяма река, наречена Вардар. Там се стига до другата България, която изцяло е подчинена на турския султан"[22]. Той не посочва конкретна разделителна точка в граничната линия на тази „друга България", но отбелязва, че след Кюстендил и Прищина достигнал до Митровица, „град, който принадлежи към Сърбия, една голяма страна, цялата подчинена на турския султан". Оказва се, че по неговия път сръбски територии разделяли „една" от „друга" две Българии.

Поставили в центъра на нашите търсения границите на българското пространство през XV – XVII в., още в началото се оказваме пред една показателна ситуация. Информацията на европейците, които пътуват през Балканите в онази епоха, е, меко казано, странна и смущаваща. През XV столетие малцината, които имат възможност, смелост и шанс да пресекат тази смутна и вече принадлежаща на османците територия, откриват различни Българии, при това като че ли отдалечени една от друга. За Б. де ла Брокиер западната крайна

точка на България е р. Морава при Крагуевац, а за Ар. фон Харф „другата България" е по течението на р. Вардар. Ако поставим тези две информации върху картата, ще установим, че двете България са разделени от Косово поле. Очевидно е, че европейските информатори съобщават за дялове от българското пространство, онези негови дялове, през които минават.

Извън нашата тема е да правим анализ на качеството и сигурността на тази информация. Но проблемът за границите на българското пространство, в чието съвременно представяне сведенията на европейските информатори играят голяма роля, налага да се спрем на главните им особености, за да определим доколко те биха могли да бъдат сигурни и съответно полезни. Необходимо е да си припомним две обстоятелства. Първото е, че информаторите са хора от Ренесансова Европа, все още разделена на малки, враждуващи помежду си и добре охранявани кралства, херцогства, графства. На Балканите те не откриват знаци на юридическа видимост на границите по правилата на своят свят. Няма гранична стража и митници. Няма охрана. През XV в. Балканите фактически все още са военен фронт. За териториите на страните и народите, през чиито земи преминават, те научават от лицата, които ги придружават или които срещат по пътя си. След този век, когато балканското пространство изцяло е завладяно от османците, видимостта на вътрешните му граници изчезва напълно. И европейските пътешественици, както, кой знае защо, наричаме дипломатите, търговците, авантюристите, учените и всички други, които преминават през него, търсят белези, които биха дали видимост на невиждащите се гранични линии. Откриват ги в костюмите и прическите на жените, които срещат, или в доловената разлика в езиците, които чуват, но които обикновено не разбират[23].

Второто важно обстоятелство е тяхната битност на пионери в един свят, който мислят, че „откриват". В образователния и културния модел, който е основата на техните знания, лежи Птолемеевата география. Те са истински запленени от историята на гръцката и римска античност, която познават и високо ценят. Тук, на Балканите, те се оказват в пространството, в което през ценените от тях времена са се водили славни битки, живели са велики личности, случвали са се грандиозни събития. През XVI в. някои вече познават и историята на Византия, внесена в ренесансовата образованост от италианските ерудити. Познанията на тези хора са една амалгама, към която е невъзможно да се приложат съвременните изисквания за точност. Но тя тласка мнозина от тях „да определят" планините и реките, за които разказват античните митове, „да посочват" сцената на известни-

те им събития от елинската история, „да уточняват" местата на прочутите сражения и „да откриват" столиците на древни владетели. Познаването на Птолемеевата география, което за тях е основен белег за образованост, ги тласка към локализиране на античните географски и политически понятия върху една силно променена реалност. На Балканите те търсят Илирия, Елада, Македония, Дакия, Мизия. Откриват Романия, България, Сърбия, Влахия. За да съвместят този видим, но непознат им свят с познатата им, но изчезнала античност, те наслагват древното географско административно деление върху земите, които прекосяват, въпреки че последните имат други имена и в тях живеят други народи. Би могло да се каже, че европейците експонират античния свят или по-точно познанията си за неговата география и история върху съвременния им балкански свят[24].

При смесването на двата реални, но отдалечени във времето светове те създават един друг, трети и вече нереален, въображаем свят. И тъй като това е епохата на началното и бързо развитие на картографията, грешките им, които са неизбежни и обясними, се пренасят върху картите, чиято информационна база са публикациите на същите тези пътешественици. Впрочем не са по-малко грешките в описанията на останалите части на Европа. В онези столетия европейците откриват себе си и собствения си континент, за да положат основите на модерното знание, бавно преодолявайки Птолемеевата география и представите, които тя е наложила. В балканските територии, които страстно ги привличат като сцена на античната история и които в това време принадлежат към затворената, враждебна и екзотична ислямска империя на османските турци, пионерската им задача е особена трудна. Съмнявам се, че те са осъзнавали нейната трудност поради лекотата, с която без колебание разместват и смесват реки, планини, селища.

Европейците се движат само по няколко магистрали и не могат да получат представа нито за параметрите на балканското пространство, нито за неговите реални очертания. Имената на планини, реки, области, градове, народи и т. н. също научават от своите придружители, често еничари, чиито интереси и знания в тази област са повече от съмнителни. Но французи, германци, поляци, унгарци и т. н. внимателно ги записват и след това ги публикуват. И грешките се трупат. Македония се оказва по течението на р. Марица вероятно защото някой е съобщил съхранения спомен за стара византийска тема с това име или просто защото турското име на Пловдив – Филибе, е възприемано като доказателство, че градът е бил столицата на Александър Македонски или на неговия баща Филип

Македонски. Това вече е било достатъчно основание, за да се назове така областта, чийто център е този град[25]. За други от тях границата между Македония и България е планината Хемус, която по общоприетото тогава мнение „под едно или друго име са простира от Адриатика до Черно море, които могат да се видят едновременно от най-високите средни части на тази планина“[26]. Дори любознателният Стефан Герлах след петгодишен престой в Османската империя, по време на който получава твърде добра представа за състоянието, а и за географията на Балканите, в 1578 г. съобщава, че след Клокотница „отляво започват твърде високи планини, които разделят Македония от една част от Тракия и България“[27]. Родопите се оказват третата видима, но невъзможна граница между античните и средновековните политически и географски реалности на Балканите. Някои от пътешествениците правят много по-фрапантни грешки. Пиер Белон, прочут учен и лекар, оставил интересна и високо ценена книга за пътуването си в Османската империя в 1574 г., уверено съобщава : „София е гръцки град в Сърбия.“[28] Други са смутени и разбират своето объркване. Най-ясно го изразява англичанинът Хенри Блаунт, който пише, че „София е главният град според тукашното деление на България, но според друга география, той е разположен в Македония, близо до границата с Тесалия“[29]. Наличието на две, при това непокриващи се, „географии“ е осъзнато. Очевидно е, че освен всичко друго за коректността на информацията играе роля не само образоваността, но и характерът на информатора. Самоувереният грешат повече.

В хода на времето все повече стават хората, които пътуват и публикуват видяното, чутото и разбраното. Знанията за Балканите се натрупват и организират. Мнозина разбират разминаването между античните географски и политически понятия и тези от тогавашния балкански свят и се опитват да го преодолеят. Един от тях е Файкънс Морисон, който пребивава в Ориента, както тогава наричат османските владения, близо три години. Завръщайки се в Лондон в 1597 г., той подготвя книга за своето дълго и интересно пътуване, която вижда бял свят в 1617 г. В нея е направен опит да се разграничат античните от османските провинции, разположени в едно и също пространство. На принципа „кое какво е“ или по-точно „какво е станало от античните провинции“ в Турция той представя десет региона от Илирик до островите в Йонийско море. Според него „петата провинция на Турция е Македония, в древността наричана Мигдония или Ематея, чийто главен град е Тесалоника, простонародно наричан днес Салоника, и към чиито жители Апостол Павел отправил своето послание... Долната част на Македония се нарича Тесалия или Емония, от сина на

Емон, (а както други казват на Язон) Тесал. Главният град е Фарсалос, чиито поля са известни с победата на Цезар над Помпей... Тракия има хубави градове. Тримонциум (в древността наричан Понерополис или Филипополис), Андрианополис, както и главният град Константинополис), в древността наричан Византициум, сега Стамбол, (разположен на Босфора в Тракия)... Горна Мизия е разделена на три части: Рашка, Босна и Сърбия, а Долна Мизия също на три: България, Влахия и Молдовия. В България реката Дунав започва да се нарича Истър и тя се влива в Евксинското море с четири големи и три малки канала..."[30] Според съвременните критерии не може да се каже, че английският интелектуалец е направил ясна систематизация на елинските, римските и османските провинции и е достигнал до задоволително решение на задачата, която си е поставил. Познанията му за съвременните му Балкани са неточни, объркването му е очевидно, но все пак той поставя начало на разграничаването на античните и средновековните географски понятия.

В духа на епохата българският католически епископ Петър Богдан прави една много по-различна проекция на българското пространство върху античната карта. В добре известния доклад от 1640 г. той пише: „България сега се нарича всичко това, което преди се е наричало Горна Мизия и част от Долна Мизия, цяла Тракия и поголямата част от Македония и цяла Морея до Охрид и до границите с Албания."[31] Информацията на католическите духовници ще бъде анализирана по-късно. Но тук бих искала да подчертая, че Петър Богдан съчетава знанията по антична география и история на европейските интелектуалци от XVII в. с познаването на страната, в която е роден. Резултатът е по-коректното съвместяване на древното знание и състоянието на нещата в неговото време. За съжаление тази информация, информация на човек знаещ, както тази на другите католически духовници остава без последствия в европейския познавателен модел и във формираните върху него политически схеми. Може би защото тя силно противоречи на толкова многобройните грешки, които отдавна са получили популярност, което значи и обществено признание. В хода на времето смесицата от неточности, натрупвани дълго от грешките на европейските пътешественици, става изходната точка на политическите стратегии на държавници и дипломати в следващите столетия.

Интересно е, че създадената в Европа проекция на античността върху балканското пространство се връща на изток. Показателен е фактът, че Сюлейман Великолепни в желанието си да се впише в европейския политически модел се титулува „цезар на Елада", „им-

ператор на Македония", „цар на България" и „крал на Сърбия"[32]. В резултат на всичко това не като реалност, а като представи в научното знание, а чрез него в политиката, българското пространство е разделено на няколко части. Откриваме ги в прочутата карта на света на Жерард Меркатор от 1559 г. Тя и неговият Атлас са най-популярните географски показалци в следващите два века. Те са основен географски справочник и в европейската политика. В картата на Ж. Меркатор България се нарича територията между Дунав и Стара планина с един завой на югоизток, който обхваща и Софийско. Македония е обособена като отделна област, а равнината между Средна гора и Родопите се назовава с античното име Тракия[33]. В някои по-нови карти османската провинция Румили се трансформира в Романия, за да се европеизира като Румелия. Така незнанието и грешките на ренесансовите „откриватели" на Балканите се превръщат в политическа действителност, чието инерционно действие може да се проследи до Берлинския конгрес в 1878 г. Границите на Княжество България, очертани в подписания на него договор, са съвсем близки, ако не и еднакви с тези от издадения 300 години по-рано Атлас на Ж. Меркатор.

Всички изследователи, които от XIX в. насам се занимават с публикации и анализи на информацията по историческа география на европейските пътешественици, отбелязват безчетните им грешки. Уточняват ги и ги коригират[34]. Но те остават затворени в страниците на научните изследвания и практически не влияят на вече утвърдените, приети и станали удобни представи.

Непълнотите и неточностите на информацията, която се съдържа в публикациите на десетките европейци от различни народности през XV – XVII в., не са основание тя да бъде пренебрегната по ред причини. Преди всичко защото тя е базата, върху която по-късно се натрупват точните знания и представи за Балканите и балканските народи, включително за техните територии и за границите, които ги разделят. Както вече бе казано, в модерните времена балканските политици по един или друг повод използват тази информация като доказателство за своите „исторически" претенции върху определени региони.

Информацията на европейците от XV–XVII в. въпреки всичките си недостатъци далеч не е без значение при определяне границите на българското пространство в тази епоха. В многобройните пътеписи се откриват два начина за неговото очертаване. Първият е фиксирането на отделни точки от гранична линия, през които те преминават по трасетата на своите пътища. Диагоналният път, главната сухопътна магистрала, която свързва европейския свят и османските

владения, пресича граничните линии на българското пространство в посока запад – изток. По нея се движат голямата част от хората, които пътуват по суша към или от османската столица. И тези от тях, които публикуват своите пътни дневници, неизменно определят границата между българите и сърбите. Почти всички, преминали по този път, се чувстват задължени да я посочат, но я поставят на различни места. Според Ханс Дерншвам[35], Стефан Герлах[36], Бенедикт Курипешич[37], Ожие Гизлен дьо Бузбек[38], Якоб Бетцек[39] и др. границата между българи и сърби е река Нишава при гр. Ниш. За други това е р. Морава, която те преминават при Ягодина. Така съобщават Карл Шепер[40], Райнхолд Лубенау[41], Адам Вернер[42]. Трети поставят разделителна линия между българи и сърби при р. Тимок[43]. Трите варианта се откриват в творбите на автори с различна националност и живели в различно време. Без да се изключва възможността за заимствания, не могат да се установят преки влияния. Поставянето на граничната точка на три места може да бъде обяснено с информацията на придружителите или на местните жители. Необходимо е да се отбележи, че на съвременната пътна карта на Европа разстоянието между Ниш и Ягодина е 82 км. Всички европейци представят като граница течението на река и определят една точка от него, с която се пресича пътното им трасе. Съблазънта да се избере една от трите пресечни точки, за да се начертае гранична линия, е голяма. Но трите гранични точки върху три реки, при това на значително разстояние една от друга, правят много по-приемливо друго предположение. Много по-вероятно е границата между двата славянски народа през XV – XVII да не е линия, а гранична зона, затворена в междуречието на реките Тимок, Нишава и Морава. Очевидно тя е трайна и добре известна. Това не е политическа гранична линия, резултат от договор между две държави, а етническа граница, създавана без външен натиск. Етническото отграничение не се нуждае от демаркационна крива, а от междинна територия, която едновременно разделя и свързва два народа. Информацията на европейците не дава основание да се твърди, че на изток от р. Нишава не живеят сърби или на запад от р. Морава няма български селища. Тя показва, че това междуречие не просто разделя пространството на българско и сръбско, а че в него живеят и българи, и сърби, т. е. то разделя, но и свързва двата народа.

Информацията на европейците определя по същия път още една отсечка от границите на българското пространство през XV – XVII в. Тя е в югоизточната му част и най-общо се фиксира по долното течение на р. Марица. И тук линията на реката съвпада с границата. Почти всички автори определят левия ѝ бряг като български, а десния

като гръцки. Но отново сочат две различни точки. Според Стефан Герлах[44] и Ханс Дерншвам[45] на път от Цариград към Пловдив българските селища започват от Одрин. Бенедикт Курипешич[46], Йохан Киндсперг[47] и др. твърдят, че точката на граничната линия, която дели българи и гърци, е градчето Мустафа паша кюпрю (Свиленград). Разстоянието между двата града по съвременния път е 30 км. И тук няма разграничителна линия, а разделителна зона, в която постепенно се сменя етническата характеристика на населението, което я обитава. По посока запад – изток българите намаляват, за да се увеличи броят на гърците. Още една точка от тази зона научаваме от Жан Бонгарс, френски учен и дипломат, който в 1585 г. пътува по един нетолкова популярен маршрут от Русе през Разград, наречен от него Красград, днешния Преслав (Ескистамбол), Русокастро за Одрин. Излизайки от Русе, той записва: „По селата се говори български". Пристигайки до Факия, съобщава: „На 9 (юли) – Фокарион. От тук започва Гърция. Къщите са малко по-добре построени и селата – по-населени..."[48] Посочените знаци не са общоприети етнически белези, но пък са изказани с увереност.

Луи Жедоен, наричан Турчинът, който преминава през нашите земи в 1623 г., представя тази граница именно като зона в едно почти художествено описание: „От там (от Пловдив) ние извървяхме покрай р. Марица едно пространство от пет дни, най-често през обширни полета. Следвахме нейните брегове без отклонение. Това ми напомни нашата Лоара, която по ширина и по правото си течение немалко прилича на тази Марица. Квартирувахме из градчетата и селата Папазли (Поповица), Каялъ (Димитровград), Шемише (Клокотница), Узомжоа (Узунджово), Харманли и Мустафа Кюпрю (Свиленград), където секна склавонският или илирийски език, говорим от Спалто (Сплит) насам."[49]

Значително по-неясно се очертават граничните зони на българското пространство в посоката север – юг. Чужденците, които влизат или излизат от българските територии през р. Дунав, обикновено посочват като граничен пристанищния град, през който влизат или излизат във или от българското пространство. Никопол, Русе и Силистра са началната или крайната точка на тяхното пътуване. Изключенията са малко. Малцината, които пътуват от или към Яш, се задоволяват да посочат етническия характер на селищата, през които преминават, и в неясен ред споменават влашки, български, турски или татарски села. На юг от р. Дунав влашките села изчезват[50]. В 1582 г. Мартин Грюневег, немец от Гданск, заедно с керван на арменски търговци пресича Дунав при Исакча, която той нарича със славянското

ѝ име Облучица, както я наричат по това време и полските информатори. Крайната цел на пътуването му е Одрин. Четири дни са необходими на тежко натоварения керван, за да достигне до Разград по път, който керванджиите добре познават, преминавайки през татарски, български и турски села. За влашки никой вече не споменава[51]. Би могло да се предположи със сигурност, че граничната зона е около каналите на делтата. Една релация на католическия никополски архиепископ Франческо Соймирович от 1666 г. потвърждава неяснотата на тази гранична линия: „...Не можах да посетя поради много извинителни причини Килия (Кили), Акерман (Биелигород), Исмаил и Браила, понеже са места много опасни, далеч от Баба (даг) на четири дни път и повече. Там са границите на България, Татария, Влахия, Молдавия и не липсват дори поляци..."[52]

Още по-неясна е информацията на чужденците в южна посока. Единственото конкретно описания на гранични точки на българското пространство дължим на Лоренцо Бернардо, венециански посланик при Високата порта, който пътува за османската столица през Албания. Достигайки до Струга при Охридското езеро, той съобщава, че това е първото селище в България: „В началото на Стружкото поле се минава през един мост (на р. Дрим, която той нарича Леш), който е на границата между България и Албания." По пътя от Енидже Вардар (Гяниса) към Солун той сочи още една гранична точка на същата гранична линия: „Минахме през дървен мост, дълъг 300 крачки, що води през р. Вардар, която по-горе тече през Скопие. Този мост е границата между България и Тесалия."[53] Той пресича една твърде къса отсечка от българските земи, но съобщението му е наистина полезно, при това представено съвсем уверено, за разлика от други, които пътуват в същата област. Мнозина говорят за български села в околностите на Серес или Кавала, без обаче да споменават за граници. Описанията на някои са силно смущаващи. Англичанинът Едуард Браун в 1669 г., след като преминава през Скопие, но преди да достигне Качаник, пише: „отидохме толкова надалеч, че навлязахме в прочутата равнина на Косово, в България"[54]. След това авторът демонстрира широки и относително точни познания за исторически събития, случили се на това прочуто поле, и ни оставя да се учудваме на съобщението му, според което границата на българския югозапад е Косово, но извън нея остава долината на Вардар със Скопие. Арменецът Симеон Тбир Лехаци, тръгнал от Лвов, за да стигне до Цариград и оттам до Венеция през второто десетилетие на XVII в., е оставил още по-интересна информация. Обладан от идеята да посети светите гробове на апостолите Петър и Павел, той тръгва от Истанбул към Рим, пре-

сичайки целия Балкански полуостров в неговата централна част. След Пазарджик той напуска Диагоналния път и като пресича по проходите Родопите и Осогово достига, до Скопие. За да продължи до пристанището на Сплит, той преминава през Босна сарай, където записва че „жителите на страната са едри, високи, силни и мускулести юнаци. Те абсолютно не знаят турски и говорят само български. Казаха ни, че в Румелия освен градовете има 80 000 български села..."[55] Той повтаря това съобщение няколко пъти. Българският издател на пътеписа А. Ормендживян обяснява, че арменецът пътешественик бърка сърбохърватския и българския език[56]. Това е много вероятно, но все пак не може да се пропусне фактът, че през двудневния си престой в Босна сарай С. Т. Лехаци гостува на четирима местни арменски търговци. И че в 1659 г. в обстойното си описание на Босна сарай Евлия Челеби пише: „Народът говори босненски, турски, сръбски, латински, хърватски и български."[57] Впрочем на информацията на Евлия Челеби ще се спрем на друго място. Пол Рико, който оставя образцово за своето време съчинение върху устройството и живота в Османската империя и друго за Православната църква, значително разширява границите на българското пространство. При своето завръщане от Цариград той пише: „На 29 април 1665 г. тръгнах от Андрианопол към Белград и на 1 май пристигнах в едно село, наречено Семисдже (Клокотница), първото, в което отседнах, населено с българи, които са християни... Този народ, наречен българи, населява цялата тази страна до границите с Унгария..."[58] Очевидно и на него му е трудно да направи разлика между двата славянски народа българи и сърби. Странно е, че същата грешка прави един анонимен руснак, оставил по същото време „Описание на Турската империя". За него „след Андрианопол (Одрин) започват областите, населени с българи. Те са християни по вяра и славяни по език. По турски тук наричат тези хора серпи..." Продължавайки да описва пътищата през балканските османски владения, той достига до Белград, за който съобщава: „...Жителите на града са турци, но има също много християни, а селищата наоколо от самия Андрианопол (Одрин) до Белград и по-нагоре са само български."[59]

Посочвам тези куриозни сведения не за да твърдя, че границата на българското пространство на югозапад достига до Адриатическо море или на запад до Унгария, или, недай Боже, като претенция за чисто сръбски територии, а като доказателство за значителното смесване на хора от различни етнически общности, което силно затруднява чужденците в желанието им да определят народи и територии и да чертаят точните им граници. През следващия XVIII в. мнозина от

европейците вече целенасочено и в детайли ще се опитват да обяснят това хаотично за техните представи смесване на различно по произход, език и вяра население. В балканския Югоизток те срещат големи групи българи, гърци или албанци, към които трябва да се прибавят и турци, превърнали се вече в местно население. Тази информация, както и на другите пътешественици, не позволява да се определят даже вероятните ограничителни линии или зони на българското пространство в посока юг – югозапад, но е едно от основанията да се постави въпросът за диаспорите на Балканите.

Анализът на сведенията на европейците, преминали по един или друг повод през българските земи през XV – XVII в., показва тяхната сложна и противоречива същност като историческа информация за българското, а и изобщо за балканското пространство и неговите граници. Но данните, които предоставят, позволяват да се направят следните заключения:

— Европейските информатори представят границите на българското пространство чрез селища, реки или планини, които фиксират крайните точки на обширни зони, в които се променя етническата характеристика на населението.

— Тяхната информация маркира с най-голяма точност западната гранична зона, която обхваща междуречието на Морава, Тимок и Нишава, която отделя българи и сърби.

— Югоизточната гранична зона между българи и гърци обхваща междуречието на Марица и Тунджа.

— Най-вероятната гранична зона на българското пространство на североизток са териториите в делтата на р. Дунав, тъй като на юг от нея няма сведения за влашки села.

— В сведенията на европейците за югозападната гранична зона остава неясна и само леко се пунктира на юг по долното течение на р. Вардар, близо до Солун и на югозапад от изворите на р. Дрим при Охридското езеро.

— Наред с данните за реални етнически граници на балканското пространство европейските пътешественици от XV – XVII са източник на втора, фалшива информация или по-точно на дезинформация. В желанието си да експонират върху античната карта съвременния им балкански свят те създават едно въображаемо разпределение, което получава публичност и се превръща във фактор с дълготрайно действие в европейската политика на Балканите през следващите векове.

Несправедливо би било тези учени европейски мъже да бъдат обвинявани в преднамерена фалшификация. Те многократно изказ-

ват своите добри чувства или по-точно съчувствието си към българите и другите християнски народи. Подобно разминаване с реалността се открива във всички източници от подобен род от това време. Преминавайки за броени дни по трудните планински маршрути в един непознат им свят, те се опитват да внесат някакъв ред в него въз основа на това, което знаят, или по-точно, мислят, че знаят. Възможностите, духът и манталитетът на времето, в което живеят, обясняват техните грешки. Тяхното натрупване и превръщането им в политически аргументи е прекрасен пример за ролята на инерцията като фактор в политиката и съответно в историята, който не бива да бъде пренебрегван.

ОСМАНСКАТА ИНФОРМАЦИЯ

Документите на османската администрация са втората голяма група извори, чрез която съвременната историография се опитва да очертае вътрешните граници на балканското пространство през XV – XVII в. Многобройните публикации на османски данъчни регистри след Втората световна война във всички балкански страни се използват и като източник на аргументи за реалните или идеалните граници на всяка една от тях. Тази общобалканска тенденция намери място и в българските исторически дирения. Христо Гандев пръв се опита да очертае българските етнически граници чрез анализа на селищните и личните имена в различните видове регистри на османския фиск от XV и XVI в.[60] Той бе последван от Ел. Грозданова, чийто основен извор са джизие регистрите от XVII в.[61] и от Р. Ковачев[62], който отново се върна към описите на тимарите, хасовете и зеаметите, за да маркира граничната линия, която по това време дели българите от съседните им народи. Преди и паралелно с българските изследвания се появиха множество подобни публикации на специалисти от Белград, Скопие, Сараево. Резултатите от тях, наложени на картата на Балканите, в своята съвкупност представят полетата на „плаващите граници" и са по-скоро аргументи за съвременното им състояние или за изказани и неизказани претенции.

Използването на османските данъчни регистри като база данни за реконструкция на етническото деление на балканското пространство доказа своята ползотворност, но и възможности за различни манипулации. Това изисква предварително уточняване на спецификите на османската административна документация, за да се определят данните, които могат да се използват, и да се установи кои от тях имат необходимата степен на достоверност.

Преди всичко трябва да се припомни, че за османската администрация интересуващия ни проблем за етническите граници на балканското пространство не съществува. Нейната цел е да обедини обширните си територии в общ комплекс, организиран главно на географски принцип, без да може напълно да елиминира доосманското политическо, административно и етническо наследство[63]. При създаването и действието на нейната управленческа система на Балканите и в Мала Азия етническите характеристики на населението не се използват или имат второстепенна роля. Главният разделителен принцип на поданиците ѝ е конфесионалният, а не етническият. Правоверни (мюсюлмани) и неверници (християни и евреи) са основните определители на населението в нейния административен език. Етноними се използват изключително рядко, предимно при отбелязване на евреите, тъй като при тях етносът се покрива с конфесията[64]. Споменаването на имената на балканските народи сърби, българи, гърци в официалните документи е изключение. В регистрите етноними се срещат като названия на селища, като например с. Сръбски Самоков или като определител на личност, като Драгослав Сърбин от с. Бистрица в откъс от обширен регистър за тимарските владения (муфассал дефтер) за Софийско от края на XV в.[65] В регистровата информационна банка етнонимите могат да бъдат свидетелство за дисперсия на отделните личности или на малки групи в чужда етническа среда.

Втората особеност е самата османска административна организация на провинциите, която е основата при регистрацията на населението и по която се изготвят различните типове описи, които днес използваме като исторически извори. Независимо дали това са описи на поземлени владения (тахрир дефтери) или на категории население (нюфус дефтери), те представят резултати от преброявания, правени в рамките на османското административно деление[66]. Макар и развито на базата на доосманското балканско наследство, то нерядко се различава от него. Санджаците, които са най-оперативните военноадминистративни и териториални единици, се формират в хода на завоеванието и не във всички случаи съвпадат с държавните, административните и географските области на доосманските Балкани[67]. Техните териториалноадминистративни подразделения (вилаети и кази) са свързани с административното и фискалното управление и очертанията им също невинаги съвпадат с доосманското устройство. Преброяванията и регистрациите се правят по османските териториалноуправленски единици и описите, особено тези след административната реформа от времето на султан Сюлейман Законодател, т. е. след средата на XVI в., показват главно административното деление

на Балканите, направено от османската държава, в което се откриват само следи от предосманските времена. Те покриват различните етнически пространства на балканските народи, без обаче да дават конкретна информация за границите, които ги разделят. В някои случаи обаче самото име на административната единица съдържа информация за етническата характеристика на областта, като например вилает Вук, който е разположен върху територията на сръбския владетел Вук Бранкович[68], или санджака Арванид, обхващащ албанските територии[69]. В много случаи обаче териториалноадминистративните звена носят името на града, който е техен център, като санджаците Чирмен и Охрид. Нито в името им, нито в обхвата им, който често се променя, могат да се намерят сигурни податки за етнически граници на пространствата, които те обхващат.

Съвременните издания на различните типове османски регистри често „коригират" тези „дефекти" чрез съвременните названия на описаните региони или области. Така с акта на публикацията им самите описи се превръщат в „историческо" доказателство за съвременните граници, които се представят като исконна даденост или се аргументират с топонимите, които съдържат[70]. Тази методика се използва предимно за региони със славянско население, в които очертаването на етническите граници чрез информацията на османските регистри е изключително трудно или по-точно – невъзможно. Пример са множеството регистри от XV и XVI в. за Видинския санджак, публикувани от Душанка Боянич-Лукач[71]. В тях няма и намек за каквато и да е друга освен административна граница между териториите и населението в неговите нахии. Няма съществена разлика и в имената на селищата, които са твърде близки, а немалко и еднакви, с тези от регистрите на Никополския санджак на изток или на санджака Вук на запад. Поселищните названия могат да се използват като доказателство за общославянската структура в топонимията на Балканите, но не могат да се приемат като етнически или исторически разграничители. Същото е положението и при изписването на личните имена. Предадени в транскрипция, въпреки търсените отлики от съвременния именен фонд на българи и на сърби в османските им варианти такива не се отбелязват. Досегашни опити в османските регистри от XV – XVII в. да се „откриват" етнически граници в онези части на балканското пространството, в които населението е славянско, не са убедителни.

Османските регистри значително повишават своето информационно ниво при определяне на етническите граници на пространството в балканския Юг, владяно през втората половина на XIV в. от

гърци, българи и сърби и в което в края на XV в. вече живее многобройно мюсюлманско население. Няколко десетки османски регистри от XV – XVI в., публикувани предимно в София и Скопие, предоставят значителна информация с лингвинистичен характер, която дава сигурност на анализа и на направените въз основа на него изводи[72]. В регистрите отчетливо се разграничават гръцки, български и турски имена на села и мезри. Топонимите и омонимите са различни, но при тяхното проектиране върху географската карта липсва последователен ред. По тази информация са абсурдни всички опити да се пунктира гранична линия. Точно обратно. От Серес до Солун и от Охрид до Дедеагач (Александрополис) гръцките, славянските и турските топоними са силно смесени. Трябва да се припомни, че регистровата информация по принцип е непълна и в нея не могат да бъдат установени количествени пропорции, за да се доказват съотношения на различните етнически групи в общото пространство. При това чисто топонимичната информация би могла да бъде по-сигурно свидетелство за етническото минало на региона, отколкото за времето на регистрацията. Гръцки названия на села, в които живеят българи или турци, български названия на села, в които са записани гърци или турци, както и турски названия на села с българско или гръцко население, без да са повсеместна практика, са твърде често срещани изключения. Един от многото примери се вижда в регистър на тимари в Солунско, датиран от издателя в края на XV в., където в с. Айо Никола в Халкидика голямата част от главите на домакинствата имат славянски имена: Яко Стойко, Яни Милко, Милко Траю, Никола Борил, а регистрираните вдовици се казват Мара, Гюра, Тодорана и т. н.[73] Името на селото е гръцко, но жителите му са със славянски имена. Обратен е случаят в селото със славянско име Граниче (Граница) близо до Бер (Верея), в което записаните Тома Боргони, Йорги Апостол, Йорги Варсама, Петро Йоргос, Яни Пападополу и т. н. очевидно са гърци[74]. В множество селища регистраторът е фиксирал смесване на имена от българския и гръцкия именен фонд не само в едно село, но и в едно семейство. В описа на с. Будур, с друго име Айо Парашкеве, Кукушко, са записани Стамат Дука, Стоян Стамат, Тодор Мерекя, Димо Павли, Яни Петко, Яни, зет на Драгош, и вдовица Белуна, жена на Павли.[75] В някои от селищата наред със славянските и гръцките са вписани албански и влашки имена: Димо Агрониди, Павло Черкомна, Яни Вириниш, Яни Ловче, Гьон Андиавани, Никола Боргони и др., а вдовиците се казват Куна, Станира, Нила, Гювана, Скомнена, Мула, Мара, Еница и т. н.[76] Във фрагмент на обширен регистър, който по водния си знак може да се

датира между 1600 и 1610 г., са описани 21 махали на гр. Костур (Кесрие) и 10 прилежащи към него села, които са част от султански хас. Включеното в него село Лъчища се състои от 5 махали, две от които са с мюсюлмански имена: Ахмед, Хадж Али, Омарник, Шушан и Дърваре, но регистрираните им жители са българи и гърци[77]. В с. Богатско според регистъра живеят само 6 домакинства и те са мюсюлмански[78].

Това силно смесване на различно населението се откроява в широка ивица от пространството, затворено между р. Девол на запад до устието на Марица на изток. В нея се намират околностите на Охрид, Лерин (Флорина), Бер (Верея), Костур (Кастория), Кукуш (Киликис), Сяр (Серес), Драма, Гюмюрджина (Комотини), Дедеагач (Александрополис). Тази ивица би могла да се определи като гранична зона, в която живеят представители най-малко на четири балкански етноса. Тук смесването на населението е твърде интензивно, за да може да се търсят маркерите, които използваме днес за определяне на пространственото разделение на балканското население по етнически принцип. Както вече се каза, османските регистри не предлагат погледа на имперската администрация към етническото разграничение на нейните владения, тъй като такъв въпрос за нея не съществува. Регистраторите безпристрастно записват имената на жителите в селищата, за да бъдат осигурени данъчните постъпления на тимариотите, и не могат да бъдат подозирани във фалшификации от този тип. Тяхната информация показва, че ако не навсякъде в балканското пространство, то поне по континенталното крайбрежие на Бяло море и прилежащите му области през XV – XVII в. има зона, в която без граници живеят в съседство българи, гърци, албанци, сърби, турци и др.

Една дребна податка в османските регистри с много уговорки може да бъде използвана като указател за региони, в които българското население е мнозинство. Това е таксата „кокошка и погача", понякога изписвана на арабица с български думи[79]. Тя е включена в приходите на спахиите във всички български територии и липсва в сръбските, влашките и гръцките регистри[80]. Интересен е фактът, че при унифицираната данъчна практика в зоните със смесено население на Балканския югозапад тази такса се открива подборно. Прави впечатление, че е събирана в онези селища, чиито жители насят предимно славянски имена или славянски модификации на православния именен фонд[81].

За да изясним информацията в тази податка, трябва да се припомнят няколко добре известни факта. Първият е задържането на натуралните събирания като единствена данъчна форма в Първото

българско царство, т. е. до началото на XI в. Едва след включването на българските земи във Византийската империя данъчната система в тях се развива и разнообразява, но данъците в натура запазват място във фискалната политика и на Второто българско царство[82]. С налагането на властта си в българските земи османците адаптират към формиращата се тимарска система местните данъчни практики. Към приходите на тимариота се прибавя и традиционното събиране „кокошка и погача", което вече се плаща в натура или в неговата парична равностойност. В законник (кануннаме) за Никополския вилает, който датира от началото на XVI в., се казва, че по силата на **„стар закон"** всеки задомен от раята трябва да дава на спахията **една кокошка и една погача**. Времето на събирането на този налог се определя по вършитба, когато се предполага, че спахията ще посети селата от своя тимар, за да получи десятъците си от зърнената реколта[83]. След XVI в. събирането „кокошка и погача" изчезва от османската данъчна практика. Но се запазва до днес в българската традиционна култура. **Кокошка и погача** са задължителеният дар, който трябва да поднесе на Заговезни на своите кумове всяко семейство, за да поиска и да получи **„прошка"**[84]. Институцията на кумовете, които в православното християнство са един вид гаранти на личността и на семейството пред Бога и пред обществото, играе много важна роля в йерархизирането на малките социални групи. Кумството се предава в наследство, а браковете между членовете на семействата, свързани с него, са забранени. Кумът е наставник и обществено признат ръководител на брачната двойка, а мястото му в нейния живот е санкционирано от църквата. Кумовете, или по-точно, кумът за малкото семейство, а и за неговия род имат статута на феодалния господар. Връзката **кум – кумец** напомня връзката **сюзерен – васал**, пренесена и функционираща в селската среда. До днес тя се формулира чрез правилото „пред кум вода не се гази и на кум дума не се прекършва". Тя мотивира предположението, че таксата **кокошка и погача**, заимствана от османската власт от средновековната данъчна система, задължава българските селяни да демонстрират пред тимариота своето уважение, което означава и своето подчинение. Ако приемем логиката на тези разсъждения, то би могло да се предположи, че османските регистри чертаят южната гранична зона на българското пространство в земите по ниските течения на реките, които се вливат в Бяло море от устието на Вардар до това на Марица.

Към османската информация за разпределението на балканското пространство и на българските етнически граници в него не могат да бъдат пропуснати **пътеписите** на двамата известни османски гео-

графи от XVII в. – Хаджи Калфа и Евлия Челеби. За разлика от документите на централната власт техните трудове съдържат много и конкретни сведения по интересуващите ни проблеми. Те не само не пренебрегват етнонимите, но и задължително ги използват, за да представят етническата характеристика на населението в селата и градовете, които описват. В съвременната литература не един път е аргументирано твърдението, че двамата османски географи не са ориентирани в етническата карта на Балканите и информацията им е напълно погрешна[85]. Без да влизам в спор с тези твърдения, ще представя част от сведенията, които съдържат описанията на многочислените пътувания на Евлия Челеби. Избирам него, тъй като той оставя записи на свои лични пътешествия и фактически е очевидец на ситуациите, за които разказва. Това означава, че информацията му е от първа ръка. Втората причина е, че този истински османлия, принадлежащ по рождение към високите кръгове на столичната аристокрация и дълбоко вярващ мюсюлманин, не е и подозирал, че империята на султаните ще изчезне от политическата карта, а описанията му могат да бъдат повод за спорове между презираните от него неверници от бившите османски провинции. Той няма нито мотив, нито желание да преиначава картината на жителския състав на населените места, през които минава и за които разказва. Известната му склонност към преувеличения и даже лъжи има конкретна цел. Те трябва да го представят като учен мюсюлманин и верен роб на султана, в името на който е готов да рискува живота си. Той пише своите **пътеписи** по определен и стриктно следван модел, чрез който доказва своята информираност, високите си интелектуални възможности и дълбоката си вяра в Аллах[86]. Разказът му за всеки град започва с „историческа справка" за неговото създаване и за превземането му от османците. В това „въведение" Евлия демонстрира своята историческа осведоменост, която по правило е фалшива. Той с лекота съчинява „това, което е било". Следва обаче точно описание за статута на града в османската административна система, неговите махали, джамиите, училищата, кервансараите, чаршията, другите градски забележителности. Тук неточностите са минимални. Той е точен в „това, което е". Една от постоянните точки в неговия модел на описание е жителският състав на всеки град, представен чрез етническата характеристика на населението, броя на махалите, в които живеят различните групи, и езиците, които се говорят, като, разбира, се подчертават многократно обществените и житейските предимства на мюсюлманите. Много често той съобщава каква е раята в селата, през които минава неговият път. Представените тук сведенията за

българи в различни селища са взети от българско издание на неговите **Пътеписи**, с подбор, превод и коментар на Страшимир Димитров и от сръбското издание с превод, увод и коментар на Недим Шабанович, които описват пътуванията на Евлия Челеби през Балканите в 1661, 1666, 1667, 1670 и 1691 г.

Ако нарушим хронологическия ред на неговите пътувания и тръгнем с прочутия османски пътешественик от Одрин към Солун, ще открием, че в гр. Виза раята са юруци, българи и гърци[87]. Близо до гр Фере дервенджийското село Гюверджилик „е на български неверници и има 500 къщи“[88]. В крепостта Боруй и в Орфано, на устието на Струма, „раята говори сръбски и български“[89]. В Авретихисар (Кукушко) „раята е българска, гръцка и сръбска“[90], а в Дойран живеят гръцки и български неверници[91]. В Бори (Периторион) раята е само гръцка[92]. В планината Пънърдаг (Кушница) селата са с българска рая[93]. В Драма и нейните околности раята е българска и гръцка[94]. Между Воден и Караферия в селата живеят гръцки неверници, но в самия град има 15 махали на гърци, българи и сърби и 2 на евреи[95]. В с. Бане, на североизток от Елбасан, живеят гръцки и български неверници[96], както в Струга[97] и Охрид, където има 7 християнски махали, една от които е на латинци[98]. След Охридското езеро в нахията Старова има 70 села и цялата рая, включително и правоверните са българи[99]. „Чисто българска“ е раята в Битоля и Струмица[100]. В Белград раята е сръбска, „но се говори сръбски, босненски и български езици, защото са близо до българския и босненски вилаети“[101]. Българска е раята в селата около Котор и Ужичка Пожега[102]. Така изредените сведения могат да оставят впечатление, че Евлия Челеби е „българофил“. Но то не би било вярно, тъй като той съобщава, че неверниците в Пловдив са гърци и българи[103], че във Видин се говорят босненски, сръбски, български и влашки езици[104], че неверниците във Варна са гърци и българи, а по пътя Пловдив – Стара Загора се намира гръцкото село Карнофол[105]. Подобни данни, макар и не с такива подробности, се намират в географския труд на Мустафа бен Абдулах Хаджи Калфа. Той пише за българско население в Костур, Горица (Корча), Преспа, Битоля, Охрид и др.[106]

По данните на османската информация общите очертания на границите на българското пространство през XV – XVII в. не могат да бъдат възстановени даже приблизително, но могат да бъдат направени достоверни предположения за някои техни отсечки:

— Обособяването на българското пространство се осъществява не с гранични линии, а посредством гранични зони със смесено население.

— На югозапад граничната зона на българи и гърци върви по долното течение на р. Марица до нейното устие. На юг тя продължава по крайбрежието на Бяло море без ясни очертания. Една предполагаема начална линия на тази гранична зона може би са хълмовете, от които започват южните склонове на Родопите. В тази зона смесването на различни етнически общности е изключително голямо, но гърците и българите превалират. На югозапад като гранична зона между българи и албанци се очертава територията между Преспанските и Охридското езера до р. Девол.

— Установява се значителна дисперсия на българско население зад граничните зони, особено силно изразена в западна посока. Многобройни, но малки по своята численост български анклави живеят сред други етнически общности, в чуждо пространство.

С оглед на нашата тема ние откриваме българските проявления на един общобалкански феномен, който подсказва, че в етническото разпределение на пространството в Европейския югоизток през тази епоха активен фактор са колкото границите, толкова и диаспорите.

БЪЛГАРСКАТА ИНФОРМАЦИЯ

За ранните столетия от османското владичество съвременната наука търси сведения за българското пространство и неговите граници в малкото документи на православната църква, единствената обществено-организираща институция, която обхваща с дейността си цялото население и във всички региони. Но църквата има своя организация и собствени управленчески традиции и разпределя пространството по други принципи, при които етническите граници са важен, но не единствен ограничител. Българската църква и нейната организация преживяват изключително тежки сътресения в епохата на завоеванието. Търновската партиаршия изчезва и епархиите ѝ са включени в диоцеза на Вселенската цариградска патриаршия като архиепископия, а по-късно като митрополия. Нейният епископ се титулува **български**, но духовната му власт е ограничена само в малка част от българското пространство. В нея остават пет епархии – Червен, Ловеч, Преслав, Стара Загора и Казанлък, които обхващат част от централните територии на Търновското царство. Черноморските селища, както и Пловдивско са поставени под пряката власт на патриаршията[107].

Много по-обширни са териториите на другия български духовен и религиозен център – Охридската архиепископия. Тя преживява значително по-леко смутните години на завоеванието, запазвайки своите позиции в териториите, които духовно ръководи, и в общата сис-

тема на православната църква на Балканите. Тя продължава да е център на българското православие, което е отразено в титулатурата на нейния глава, който се нарича **„архиепископ български“** или **„архиепископ на всички българи“**[108]. Представеният от Иван Снегаров списък на епархиите на Охридската архиепископия и промените, които настъпват в нея, показва, че нейните владения са доста по-широки от българското пространство през XV – XVII в. Според този списък източната граница на Охридската архиепископия започва на изток от р. Струма, обхваща Разлог и върви на север до изворите на р. Места, минавайки близо до Рила планина. Тя обхваща цялото Софийско поле и се движи на север, пресичайки р. Искър, за да достигне р. Дунав при Лом. От тук продължава по левия бряг на реката до Килийския ръкав, за да обхване Бесарабия и да достигне до Северна Буковина. Западната ѝ граница започва от Шар планина, за да премине зад Куманово до горното течение на р. Пчиня и да достигне до гр. Враня. Тя завива на северозапад, обхващайки териториите на бившето деспотство на Вук Бранкович до Ниш и Пирот. От тук преминава на север от Дунава, за да се съедини с източната граница при Буковина. На юг границата на Охридската архиепископия върви по Бяло море, като обхваща Кавала и Атон, за да достигне до устието на р. Места. В нейния диоцез влизат Костурската, Илирийската, Пелагонийската, Скопската, Малешевската, Струмишката, Мъгленската, Гребевската, Дебърската, Деволската, Сланишката, Софийската, Видинската, Влашката, Молдавската, Новобърденската, Рашката, Ипекската и Зетската епархии.[109] Обширни са владенията на Охридската архиепископия от XV до средата на XVI в., но не покриват цялото българско пространство. Възстановяването на Ипекската патриаршия в 1557 г. откъсва от нея значителна част от западните ѝ епархии, между които и няколко населени с българи. Още първите сръбски патриарси започват да се титулуват **„архиепископ печки и патриарх на всички българи и сърби“**[110]. Многобройните промени в диоцезите на отделните духовни центрове, а и в самите епархии и малкото запазени документи на българските църковни институции дават само обща картина на българското пространство. Все пак самият факт на използването на етнонима българи като най-представителен елемент в титулатурата на Търновския и Охридския архиепископи пунктират една от основните линии, които свързват българското пространство от времето на независимата българска държавност – диагонала от делтата на р. Дунав до Охридското езеро.

Тази линия направо е конкретизирана в доклада на Пиетро Мазарекио, папски визитатор в България през 1623–1624 г. Албанец

по произход, той е ориентиран в разпределението на балканското пространство и след своите обиколки в България пише до Конгрегацията за пропаганда на вярата в Рим: „Отначало за България. Тя е твърде голяма провинция и започва от р. Морава, близо до Ниш, град, който поради руините, които сега се виждат, и поради разположението му показва, че е бил твърде великолепен, но сега е обитаван предимно от турци и българи... От там, където започва България, до Пловдив има 7 дни път. На ширина трябва да се започне от р. Дунав до р. Вардар, наричан от древните Аксиум..."[111] В това съобщение границите на българското пространство не са прецизни, но са очертани без колебание в техния широк обхват.

Петър Богдан не описва, а по-скоро доказва границите на българското пространство. С това той започва Първата глава на своята *История на България*. В достигналия до нас кратък текст той поставя нейното начало при изворите на р. Морава и след сбит исторически разказ, аргументирайки се със сведенията на византийските хронисти Петър Дякон, Зонара и Йоан Кедрин, заключава: „И така по този начин в Европа българите завладели Тракия и съседните провинции и като преминали Истъра, цялото пространство на тази земя нарекли България, където му е поверена столица Сердика, а Кипровец – любезната ми родина..."[112]

Написаните в същия стил *Бележки за град Охрид*, чийто автор вероятно пак е Петър Богдан, в полемичен тон доказват, че Охрид е български град, чиято православна архиепископия няма нищо общо със сръбската патриаршия в Печ[113].

Първите католически духовници в българските земи през XVII в. по произход са балканци, а втората генерация вече са българи. Разделяйки своята любов и вярност между Светата църква и своя народ, те се стремят да го представят пред света, който не го познава, и да защитят неговите интереси. Именно затова във всички възможни случаи те поставят въпроса за границите на българското пространство, посочвайки като добре познати определители р. Дунав, Охридското езеро, р. Вардар. Тонът им е дискусионен, а доказателствата си намират в трудовете на византийските автори, така както вече изискват правилата на науката в тяхната епоха.

При изследването на българското пространство и неговите граници в столетията на османското владичество примамлив източник на информация е българският фолклор. Народните песни, препредавани от поколение на поколение, са единственият извор, който може да покаже как българите от онази епоха са възприемали своето пространство и как са го отграничавали от това на своите съседи[114]. Из-

ползването им обаче крие голяма доза риск. Проблемът е, че познатите ни творби са твърде късни. Като се изключат две български народни песни, записани през XVII в.[115], всички останали познаваме по записи, правени най-рано в средата на XIX в. Сто и петдесет години са твърде дълга отсечка от времето, за да се доверим без колебание на информацията в познатите ни народни песни. И въпреки това тя не бива да бъде пренебрегната не само по емоционални причини. Народните песни съдържат конкретни исторически напластявания за герои, за събития, за отношения. При всички възможни деформации на отдавна отминалата действителност именно в тях прозира канавата, върху която следващите генерации градят своите представи за другите и за себе си. Включително и за своето пространство. Въпреки всички рискове, които крие опитът да се използва късно записаният фолклор не като илюстрация, а като исторически извор, не може да не се потърсят в него и чрез него границите на българското пространство така, както са ги определяли живеещите в онези времена българи. За да се ограничи рискът информацията се търси само в *Български народни песни, събрани от братя Миладиновци Димитрия и Константина*[116], великолепния сборник, чието публикуване в Загреб през 1861 г. превръща събирането на народни песни в една от основните родолюбиви дейности на българската възрожденска интелигенция. Той е първият сборник на български народни песни, събрани от българи. Това в известна степен увеличава доверието и сигурността както в подбора, така и в записите на песните. По това време българските граници са проблем, който вълнува мнозина, но той все още не е достигнал онази обществена значимост, която го превръща в център на живота на народа и на държавата, какъвто става след решенията на Берлинския конгрес в 1878 г.

Записваните в Струга, Кукуш, Панагюрище, Охрид, Битоля, София, Велес 660 песни съдържат общо 39 указания за границите на българското пространство. От тях 18 се отнасят до Черно и Бяло морета като крайни или гранични линии на пространството[117]. Черно море е краят на света, където сирота Яна ще намери мраморната плоча, която с вяра, Божа помощ и женско упорство ще се превърне в мъжко дете[118]. В песен от Македония „край църното море повели се господ риба да запее, риба за запее, камен да засвире“ за да падне майчината клетва и Яна да добие дете[119]. Далечното море е мястото на чудесата, границата на световете. „Да преплува преку църно море, да излезит на край на краище, тамо има златна яболшница, да си скинит три златни яболки“ е условието на Ружица девойка, за да даде любовта си на един от 30-те юнаци, които я очакват[120]. Зад Черното

море е само краят на края. За нас е важно, че това е максимално отдалеченото, но свое пространство. Именно като своя граница то е и преградата между световете, при която Бог извършва чудесата. Когато царят Мурат – бег, „разлютен" и с „многу аскер", тръгва срещу Света гора „и ми пойде среде црно море, ми замръзна оно црно море", защото Бог пази най-голямата православна обител[121].

Бялото море, по-близко и по-познато на певците от Македония не е краят, в който стават чудесата, но също е граница. „Преку бело море" е „венетичка земя", чуждият свят.[122] „Преку" него бягат цар и царица за да се спасят от турци и татари.[123] От границата идва опасността и през „белото море" се явява в „Солуна града" Черният арапин за да грабне жената на „Марка Кралевике".[124]

„Колку иматъ от море до Дунавъ, седемдесетъ и седемъ градови" е стих, който ясно показва, че морето е възприемано като граница, която затваря българското пространство[125]. Показва и другата граница – р. Дунав. Още в десет песни голямата река е представена като граница, но не между светове, а между държави. Тя трябва да се пресече, за да се стигне до „Влашко и Богданско", през нея минават „татари", „турци еничари" или Чер Арапин и водят „три синджира роби" или „робинка, млада влахинка". Гурбетчиите отиват или се завръщат от „тая пуста чужбина" през „тихия", „белия", „буйния" Дунав[126]. Когато на връх Пирина тревожно се вият орли, сянката им достига до р. Дунав, за да предвещае опасността, която грози цялата българска земя[127]. Река Дунав е единствената точно фиксирана реална, а не имагинерна гранична линия, която затваря българското пространство[127].

В народните песни големите водни басейни са представени, което означава и възприемани, като естествени гранични линии на българското пространство. Те го отделят от несвоя, от непознатия свят, който няма конкретни характеристики, освен това че е чужд и за певците, и за техните слушатели. Маркиране на границите чрез морета и реки е универсалия. Непроменливи в живота на много човешки генерации, те са най-трайният, вечният указател за принадлежността на едно пространство на един народ и на един народ към това пространство. За нас е важно не само общото, но и конкретното съдържание на тази информация. Според нея пространството на българите се ограничава от р. Дунав, Черно и Бяло море. Към тях народните песни прибавят още един маркер – р. Вардар. Тя се споменава в общо 11 песни, предимно от Македония[129]. За разлика от двете морета и р. Дунав тя няма ясно изразена функция на граница, на преходна линия, преминаването, през която въвежда или извежда в един друг свят. В тях р. Вардар по-скоро е трудно препятствие, което героят

трябва да премине, за да напусне или да се върне в дома си. Тя дели свое пространство, без да бъде негов краен отграничител.

Българската информация за българското пространство през XV – XVII в. има значение главно като себепредстава. Тя разкрива едно вътрешно отношение към параметрите по хоризонталната ос на пространствената скала, които очертават „своя свят" на тогавашните българи. Но източниците, в които се открива, са малобройни, а някои от тях и несъвсем сигурни. Въпреки това техният анализ дава възможност за няколко важни предположения:

— Българите категорично определят границите на своето пространство между Дунав на север, Черно море на изток и Бяло море на юг.

— В българските извори няма ясно посочена западна граница на собственото им пространство, като се изключи една-единствена гранична точка, за която говори П. Богдан – изворите на р. Морава.

— В българската информация липсват конкретни гранични точки. Границите се представят като линии, а природните маркери, с които съвпадат, показват, че са възприемани като естествени и вечни, така, както е вечно затвореното от тях пространство за самите българи.

Този феномен, който вероятно също е общобалкански, е изключително важен. Под властта на Османската империя, което означава без собствено политическо пространство, българите се чувстват владетели на земята, която са наследили от своите предци, за да я предадат на своите потомци. В този смисъл границите са ключът за действието на корелацията **хора – пространство**. След османското завоевание и изчезването на българската държава в края на XIV в. българите продължават да живеят в териториите, които от векове за тях са исконни земи и които им принадлежат колкото в резултат на едно ранно завоевание, толкова и в резултат на едно продължително и трайно овладяване чрез производителни, политически и културни механизми. Те се раждат, живеят и умират в свят, който е техен, защото е създаван от тях и който ги е създавал като българи. Дейността на десетки поколения очертава неговата рамка, за да го отдели от пространството на другите хора и народи.

Информацията на различни по произход и време извори убеждава, че през XV – XVII в. границите на българското пространство не са прави линии, установени в резултат на войни и мирни преговори, а гранични зони, определяни от географски обекти – планини и водни басейни, неизмеримо по-трайни от живота на хората. Динамично променливите политически граници от времето на същинското балканско Средновековие губят своите конкретни очертания и до голяма

степен своето значение. Единствено р. Дунав остава и се възприема като реално действаща държавна граница, която разделя Османската империя и княжествата Влашко и Молдова и едновременно с това е траен отграничител на българското пространство.

Османското административно деление не оказва влияние на границите в балканското пространство. Те са съществена част от доосманското наследство, което предопределя основни и трайни насоки в живота на местното население. В своята административна система османците не изолират балканските народи в отделни териториални звена. В българския случай наред със самостоятелните „чисто" български санджаци, като Никополския или Кюстендилския, части от българско пространство са организирани и в други, в които ги обединяват с части от небългарско пространство. Примерът е санджакът Чирмен, но също така санджакът Паша, включващ Беломорска Тракия, части от Родопите и Македония, където живеят българи, но и гърци, или санджакът Охрид, в който са обединени български, но и албански земи. Нито първоначалното административно разпределение на балканското пространство от завоевателите, нито последвалите многобройни негови промени се отразяват на границите на пространството, което българите възприемат като свое. Анализът на европейските, османските и българските извори, както и предположенията и частичните изводи, към които той води, категорично показват, че границите на българското пространство не са една-единствена линия, която затваря земите на българите и зад която живеят небългарите.

СИСТЕМАТА ОТ ГРАНИЧНИ ЗОНИ

Сумарната информация на анализираните извори очертава **система от гранични зони**, концентрично вписани една в друга, които имат различен географски обхват и различна етническа характеристика на населението, което ги обитава. Изворите ясно определят една широка рамка като краен предел на българското пространство през XV – XVII в. Нейната северна страна е разположена по десния бряг на р. Дунав от тесниите при Железни врата на запад до делтата ѝ в Черно море на изток. Източната ѝ страна върви по Черноморското крайбрежие до южните склонове на Странджа планина. Една бледо очертана линия от български селища пресича р. Тунджа и се спуска на юг по поречието на р. Марица до Бяло море. Различните по произход извори подсказват, че устието на тази река е вероятната крайна югоизточна точка на българското пространство и началото

на южната отсечка на неговия най-широк обхват. Тя продължава по Беломорското крайбрежие на Тракия и след устието на р. Вардар плавно се вдига на запад към изворите на р. Девол, по чието средно течение се намира югозападната ѝ крайна точка. През възвишенията на Горен Дебър тази линия преминава по Шар планина и през своята засега най-неясна отсечката достига поречието на р. Морава. Продължавайки към р. Дунав, тя се свързва с крайната си северозападна точка около Железни врата.

Очертаната широка рамка няма функциите нито на политическа, нито на етническа граница. Тя е невидимата линия, която отграничава онази част от балканското пространство, която за българите е своя земя. Бихме могли да я определим като крайна граница на териториите, които са тяхна **Родина** и отвъд които започва **Чужбина**. Извън тази невидима, но добре позната граница също живеят българи. Евлия Челеби ги намира до Босна сарай, османски регистри документират тяхното присъствие в Тесалия, различни по произход документи съобщават за български анклави във Влашко и Трансилвания. До днес техните наследници говорят български език и имат изразено българско съмосъзнание, както и българите, които и продължават да живеят по албанските склонове на Пинд. Изселванията са постоянно явление във вековете на османското владичество. И не само в тях. Но селищата на тези компактни или по-малко компактни групи българи са извън границите на българското пространство. Те ни показват първия, близкия кръг на българската диаспора, в които българите са чужденци, но живеейки на групи, съхраняват ако не завинаги, по поне задълго своята българска идентичност, самовъзприемат се като българи, както впрочем ги възприема и основното население на това чуждо пространство.

Широката рамка на българското пространство е пресечена от широките рамки на пространствата на другите балкански народи. Граничните им линии сложно се преплитат, формирайки пояси от общи пространства. В тях съвместно живеят различни етнически общности, и всяка една от тях ги възприема като своя Родина. Това преплитане на крайните отграничителни пунктири на пространството е факторът, който ще създаде „плаващите граници на Балканите“ през XX в., когато политическият модел **един народ – една държава“** влиза в драстично противоречие с местното историческо наследство.

Вторите гранични пояси се намират в тези общи пространства и пунктират етническите граници между различните балкански народи. Както показват анализираните извори, и тук очакваните линии са заменени от гранични зони. В някои техни части те могат да бъдат

определени категорично. Между българи и сърби такава зона е поречието на реките Тимок, Нишава и Морава. Делтата на р. Дунав е етническата граница между българите и днешните румънци. Обширна е зоната, която българите споделят с гърците. Тя минава през равнината по долното течение на р. Марица и Беломорска Тракия, за да обхване земите между реките Места и Девол. Тук даже по-точно би било да се говори не за етническа граница, а за общо пространство на българи и гърци с албанци, власи, сърби. Към тази етническа пъстрота, създавана векове, се прибавят къде повече, къде по-малко турците, новите завоеватели, които изглеждат етнически единни само на непознаващите ги европейци. В тези зони българите са част от населението, традиционно утвърдени и признати техни обитатели. Това са земи, които те са овладели стопански и битово и които им принадлежат, но които споделят с другите, със съседите, от които се отграничават и които също ги отграничават като етническа общност, неразривна част от голямата българска народност. Някои от тях живеят в земи, които са принадлежали на средновековната българска държава и инерцията от действието на нейните политически и културни потенциали осигурява трайността на българския културен модел. Може би някои са потърсили в тези земи дом и спасение в хода на османското завоевание, защото са ги възприемали като част от българското пространство. Трети вероятно се преселват във времената, когато те вече са част от Османската империя и когато природни бедствия, данъчна преса, епидемии или насилие, както и вечният страх принуждават групи хора да търсят нов дом с убедеността, че отиват при свои, сред компактно българско население. В тази зона българите следват своите норми на морал, своя бит и своите обичаи, своя модел на живот. Независимо от времето, в което започват да живеят в нея, те не се откъсват от своя народ и живеят в своята земя.

Обстоятелството, че етническите граници на Балканите не са линии, а широки пространствени зони, показва че и те не могат да бъдат съединени с плътно затваряща се крива. Както в целия средновековен свят етническите граници са разлати, променящи се и твърде различни от съвременната представа за граници като отчетливо очертани линии. Единственото правило в подреждането на мозайката от етнически общности е намаляването на нейната пъстрота в региони, в които една от тях е преобладаващо, кампактното множинство.

Сгъстяването на българските селища постепенно трасира трета гранична линия, която отграничава самостоятелното етническо прос-

транство на българите. То се възприема като собствено и несподеляно с други етнически групи и народи. Българите са огромното мнозинство от населението и в него представителите на съседните етнически общности вече са чужденци. Изворите от XV – XVII в. показват само някои точки от тази най-тясна граница на българското пространство. Нейните маркери са гр. Ниш на запад, Силистра на североизток, Свиленград на югоизток, южните склонове на Родопите, течението на р. Струмица на югозапад. В условията на османското владичество тази зона няма ясно изразена функция на център, въпреки че за едно такова твърдение съществуват достатъчно доказателства. Първото е, че в затвореното от посочените точки пространство е Рилският манастир, най-голямото религиозно и духовно средище на българите. Второто доказателство е, че в него се намира София, която чужденците определят като българска столица, каквато дотогава никога не е била и чиито околности българите от XVI в. превръщат в своята **Мала Света гора**. В това пространство е Търново, последната столица на българската държава, където се организират и избухват две от общо петте антиосмански въстания в тази епоха. Усещането за средищност на това най-българско пространство силно се чувства във фолклорната информация. Стара планина, която го пресича, се споменава 58 пъти в 660-те песни, записани от Братя Миладинови в различни региони на българското пространство[130].

И трите зони на граничната система, която обособява българското пространство през XV – XVII в., не съвпадат с политическите граници на българската държава в различните исторически периоди. Последните отразяват времева конюнктура и са бързо променливи за разлика от много по-трайните и по-бавно подвижните етнически граници. Това е общо правило, в което българският и изобщо балканският вариант не правят изключение. Но това не означава, че не са взаимнозависими. Често политическите граници, несъобразени с етническите, са мимолетни. В много случаи обаче последните се променят при дълготрайното действие на първите. Ако в политиката, а и в науката на нашето столетие, съвършеният модел е пълното покриване на двата вида граници, то погледът навътре в миналото на Балканите открива мъчителната еволюция на неговата реализацията. Анализът на европейската информация за българското пространство през XV – XVII в. показа как една дълга поредица от неволни и непреднамерени грешки създава фалшива етническа карта на балканското пространство, която постепенно се превръща в политическа реалност. Нейните първи резултати откриваме в Пожаревацкия мирен договор между Османската империя и Австро-Унгария, подписан на 21 юли

1718 г. След края на XV в. той бележи първото политическо разделение на балканското пространство, което „ще служи за граница на двете империи" – Хабсбургската и Османската. Член 2 детайлно чертае тази политическа гранична линия: „Около десет часа от издигането на р. Дунав в частта му при устието на Тимок границата между двете империи ще се установи по такъв начин, че областта на Ипек баня ще остане в Османската империя, а този на Ресова (района на Манасия на р. Ресава) в Римската империя. Оттук демаркационната линия ще пресече планините и ще премине между Парачин и Ражани. Парачин ще принадлежи на императора, а Расна (Ражани) на султана... Реката Тимок остава обща за двете империи."[131] Линията, разделяща двете империи в договора от Пожаревац (Браничево в Средновековието), прави първия пунктир на разминаването между етническите и политическите граници на Балканите, за да заложи безкраен низ от бъдещи противоречия. Защото той превръща зоната на общите етнически граници между българи и сърби в част от самостоятелното сръбско пространство. Нека припомним, че според Х. Шилтбергер в годината 1396, когато загива Видинското царство, северозападната политическа граница на България има своята крайна точка при Железни врата. След XV в. тук е междината зона, в която се намират етническите граници между българи и сърби. От началото на XVIII в. тя вече е само сръбска.

Проблемът за границите на българското пространство в ранните столетия на османското владичество е само едно звено от веригата въпроси, в която са обвързани неясни, а може би и неизяснимите политически, етнически и демографски процеси, протичащи на Балканите в течение на столетия. Засега те се интерпретират в отделните балкански историографии с оглед на съвременната ситуация и интереси. Но балканското добросъседство изисква те да бъдат осветлени комплексно и максимално дистанцирано от „нуждите на момента". Всякакви стратегии, които „преодоляват" историческото наследство, без да се съобразяват с него, пораждат трудно решими конфликти. Границите са основен проблем от това наследство. Едновременно дълготрайни и динамични, те трудно се поддават на изследване. „Пречи" неясната, а често и неточна информация. „Пречи" вечното движение на хората в хода на времето, измененията в идеите и културните модели, зависещи от различни фактори като промяна на духовните центрове или на търговските пътища, политическата конюнктура, т. е., всичко това което включваме в сумарното понятие **история**. Но тяхното непознаване ограничава изучаването и разбирането на самата **история**, която се прави от хората върху простран-

ството, затворено в различни граници.

Експонирана върху географската карта на Европа, системата от гранични зони разполага българското пространство между 22-ия и 28-ия източен меридиан и между 41-ия и 44-ия северен паралел. То обхваща значителен дял от най-югоизточния й полуостров, който в модерните времена носи името на една от българските планини – Балканите. Съвременната наука все по-настойчиво твърди, че екологичните дадености са един от определящите фактори в корелацията **хора – пространство**. Това означава, че историята остава най-малко непълна, ако продължаваме да ги пренебрегваме.

Очертаната обща рамка и граничните зони на българското пространство позволява да бъдат определени неговите най-общи характеристики. Те се поддават твърде бавно или изобщо не се поддават на антропогенни изменения, с което запазват трайни влияния и функции в историческата съдба на народите, включително и на българите. Най-общата геофизическа характеристика на българското пространство го квалифицира като множество от взаимосвързани планински комплекси. В северната му част в посока изток – запад се издигат разклонените вериги на Стара планина и Средна гора, а в южната високият Рило-Родопски масив се свързва в комплекс с няколко по-ниски планински възлела – Люлин, Витоша и Плана на север и Руен, Беласица, Осогово до Шар планина на запад, след които следват високите планини на Черна гора и Албания. Но това пространство в своята северна част включва и широките равнини на Дунавското крайбрежие и Добруджа, както и големи дялове на Тракийската низина на югоизток и юг. Планинските комплекси са разсечени и разграничени от верига големи и малки котловинни полета по течението на многобройни дълги и къси реки.

Съвременната география определя българското пространство като преходно, с динамични промени във физикогеографската структура и геоморфологичните, хидроложките и климатичните условия. Речната мрежа, която свързва планинските и равнините части, се характеризира с поливариантност на отделните речни басейни. Тя е обусловена както от плътността на водните им потоци, така и от особеностите на терените, през които те преминават. Реките, извиращи от планините и вливащите се в Бяло и Черно море, имат сложна водоносна мрежа, извън която остават само отделни части в ниските равнини. Марица, Места, Струма, Искър, Огоста, Цибър, Тимок, Вардар, Дрин и десетките им притоци в условията на неидустриалния свят са първостепенният фактор за плътното заселване и обживяване на българското пространство.

Климатът, определян също като преходен, в посока юг–север преминава от средиземноморски до умереноконтинентален, като във високите части над 1000 м надморска височина е типично планински. Големи са амплитудите в температурната крива, в която януарският температурен минимум се променя от около –20° С на север от Стара планина до около 10° С в близост до средиземноморското крайбрежие.

Разнообразието на релефа се съчетава с разнообразие на почвите: смолници в Тракийската равнина, льосове в Дунавската равнина, глинени, кафяви и сиви горски почви в котловинните полета и ливадногорски в планините. Влажността, която е следващата важна характеристика на пространството, не може да се представи със своите съвремени показатели поради антропогенните изменения, настъпили след изследваните от нас времена, и нейната естествена цикличност. Изследванията върху флората на българското пространство показват, че индексът на сухост има широка амплитуда, като в равнините е чувствително по-висок в сравнение с планините[132].

В географски план българското пространство е комплекс, който свързва края на източноевропейската степ с източния дял на средиземноморското крайбрежие чрез верига от планини и речни котловини. Закономерният резултат е изключителното разнообразие на неговите екологични характеристики. Може би по-точно е те да бъдат определени като различни екологични пояси, естествено свързани в единен и взаимосвързан комплекс. Неговата основна особеност е ясно изразената „разнородност на ландшафта“ по израза на Л. Н. Гумильов, която, пак според него, е главният фактор за „формиране и саморазвитие на една етническа общност“[133]. Втората особеност е, че тази разнородност съчетава екопоказатели от средиземноморски и континентален тип, което пък според Имануел Уолерстейн максимално благоприятства взаимодействието на хората и природата, отразяващо се в състоянието на производството в доиндустиалните времена от историята на човечеството[134].

Как и доколко тези идеи се потвърждават в структурата и действието на корелацията **хора – пространство** по вертикалната ос на българската пространствена скала, е обект на анализ в следващата глава.

БЕЛЕЖКИ

[1] **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Светът на българите през ранните столетия на османското владичество*. С., 1997, с. 32–33.

[2] **ЦВЕТКОВА, Б.** , *Към икономическата история на градовете в българските земи*, Известия на Института за история /по-нататък ИИИ/, 14–15, 1966, с. 234–262.; *Насеља и демографске промене у Трновској области от XV до XVIII века*, Историјски часопис, Београд, 1966, с. 55–92 и др.

[3] **СТОЙКОВ, Р.**, *Селищни имена в западната половина на България през XVII в.* Сб. *Езиковедски и етнографски изследвания в памет на Ст. Романски*, С., 1960, с. 429–456 и др.

[4] **ЙОНОВ, М.**, *Европа отново открива българите. Българите и българските земи през погледа на чужди пътеписци, XV – XVIII в.* С., 1980.

[5] Вж. **БЕРОВ, Л.**, *Движение на цените на Балканите през XVI – XIX в. и европейската революция на цените*, С., 1976 и посочената там литература.

[6] **КАМЕНОВ, Ев.**, *Географското положение и природните дадености на България, отразени в стопанското ѝ развитие*, Годишник на университета „Св. Климент Охридски" – София. Юридически факултет. Т. XXXIX, 1, 1943/1944, с. 1–135.

[7] Вж. *ДРУГИТЕ БАЛКАНСКИ ВОЙНИ*. Изследване на фондация „Карнеги" от 1913 година в историческа перспектива с нов увод и размисъл върху съвременния конфликт на Д. Ф. КЕНАН. С., 1995, и посочената там литература.

[8] **KOLEDAROV, P.**, *West Black Sea coast in the late Middle Ages, 14 – 15-th century A. D.*, Etudes Balcaniques, 6, 1973, p. 47–54.

[9] **ГАНДЕВ, Х.**, *Българската народност през 15-ия век. Демографско и етнографско изследване*, С., 1972.

[10] **ГРОЗДАНОВА, Ел.**, *Българската народност през XVII в. Демографско изследване*, С., 1988.

[11] **КОВАЧЕВ, Р.**, *Населението по българските земи през втората половина на XV в. Административно-поселищно устройство, демографски и етнорелигиозни промени според тимарските регистри*. Автореферат на дисертация за присъждане научната степен „кандидат на историческите науки", С., 1993.

[12] **NOUZILLE, J.**, *Histoire de frontières. L'Autriche et L'Empire Ottoman*, Paris, 1991, p. 35.

[13] **MESNIL, M.**, *L'Europe des aires culturelles, Premier atelier européen sur la culture orale européenne, Strasbourg*, 1991, p. 189.

[14] **LEROY-GURAN, A.**, *Le géste et la parole. II. La mémoire et les rithmes*, Paris, 1964, p. 147–168.

[15] Вж. **THOMASSEN, B.**, *Border Studies in Europe: Symbolic and Political Baundaries. Anthropological Perspectives*. – In: Europaea, Journal des Europeanistes, 1996, p. 37– 48 и посочената там литература.

[16] Приятно ми е да посоча малката, но много интересна статия на **В.**

ГЪРКОВА, *Границата – функции през Средновековието. Балканистичен форум*, 1, 97, с. 68–68, която в българския контекст впечатлява както с информираността, така и с модерния подход на автора.

17 **ШИЛТБЕРГЕР, Х.**, *Пътепис*. Превод от немски от Нюренбергския ръкопис МАРИЯ КИСЕЛИНЧЕВА, С., 1971, с.15.

18 Пак там, с. 81

19 **БРОКИЕР, де ла Б.**, *Задморско пътешествие*, Преведе от оригинала Н. КОЛЕВ, С., 1968.

20 Пак там, с. 67.

21 Пак там, с. 99.

22 **ХАРФ, фон А.** – В : *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV – XVI в.* Увод, подбор и коментар М. ЙОНОВ, С., 1979, с. 126.

23 **ЙОНОВ, М.**, *Пос. съч.*, с. 68.

24 **KOLEDAROV, P.**, *Op. cit.*, p. 269.

25 **ЙОНОВ, М.**, *Пос. съч.*, с. 64.

26 **ШЕПЕР, Д. К.**, – В: *Немски и австрийски пътеписи...*, с. 161.

27 **ГЕРЛАХ, С.**, *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград*, Подбор, превод, увод и коментар М. КИСЕЛИНЧЕВА, С., 1976, с. 256.

28 **БЕЛОН, П.** – В: *Френски пътеписи за Балканите*, Т. 1, XV – XVIII в. Съст. и ред. Б. ЦВЕТКОВА, С., 1975, с. 94.

29 **БЛАУНТ, Х.** – В: *Английски пътеписи за Балканите (Края на XVI – 30-те години на XIX в.)*. Увод, съставителство и коментар М. Н. ТОДОРОВА, С., 1987, с. 84.

30 **МОРИСОН, Ф.**, *Пак там*, с. 60–61.

31 Вж. **ДУЙЧЕВ, Ив.**, *Описание на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан, Архив за поселищни проучвания*, 11, 2, 1939/40, с. 100–101.

32 „Европейската" титулатура на султан Сюлейман Законодател се открива в негови писма до полския крал Сигизмунд I от 1541 г. Те се пазят в Archiwium Glowne Acta Dawnich във Варшава, Arch. Kor., Dz. turecki, t. 40, N 90, t. 44, N 101 и др.

33 Вж. *ШВЕЦИЯ И БЪЛГАРИЯ. Гласове от вековете, Славянски ръкописи, стари карти на България и българските земи*. Съставител Ж. ДАМЯНОВА, С., 1980, с. 55

34 **LIBAULT, A.**, *Histoire de la Cartographie*, Paris, 1975, p. 67–83.

35 **ДЕРШВАМ, Х.**, *Дневник за пътуването му до Цариград през 1553 – 1555 г.* Превод от ранно-ново-горнонемски М. КИСЕЛИНЧЕВА, С., 1970, с. 26.

36 **ГЕРЛАХ, С.**, *Пос. съч*, с. 269.

37 **КУРИПЕШИЧ, Б.** – В: *Немски и австрийски пътеписи...*, с. 146.

38 **БУСБЕК, О. Г.**, *Пак там*, с. 213.

39 **БЕТЦЕК, Як.**, *Пак там*, с. 291.

40 **ШЕПЕР, К. Д.**, *Пак там*, с. 163.

41 **ЛУБЕНАУ, Р.**, *Пак там*, с. 460.

42 **ВЕРНЕР, Ад.**, *Пак там*, с. 47.

43 **БОЖУР, Л. О. ф.** – В: *Френски пътеписи...*, с. 416.

44 **ГЕРЛАХ, С.**, *Пос. съч.*, с. 256.

[45] **ДЕРНШВАМ, Х.**, *Пос. съч.*, с. 185.
[46] **КУРИПЕШИЧ, Б.** – В: *Немски и австрийски пътеписи...*, с. 149.
[47] **КИНДСБЕРГ, Й. К** , *Пак там*, с. 145.
[48] **БОНГАРС, Ж.** – В: *Френски пътеписи...*, с. 177.
[49] **ЖЕДОЕН, Л. – ТУРЧИНА.** – В: *Френски пътеписи...*, с. 213.
[50] Вж. **ЙОНОВ, М.**, *Пос. съч.*, с. 56.
[51] **ГРЮНЕВЕГ, М.** – В: *Немски и австрийски пътеписи*, с. 394–395.
[52] *ДОКУМЕНТИ за католическата дейност в България през XVII в.* Съставители Б. ПРИМОВ, П. САРИЙСКИ, М. ЙОВКОВ. С., 1993.
[53] Вж. **ИВАНОВ, Й.**, *Българите в Македония*, С., 1986, с. 169.
[54] **БРАУН, Ед.** - В: *Английски пътеписи...*, с. 181.
[55] **ЛЕХАЦИ, С. Т.** – В: *Арменски пътеписи за Балканите, XVII – XIX в.*, Съставителство, превод от древноарменски и коментар Аг. ОРМАНДЖИЯН, С., 1984, с. 33–35.
[56] *Пак там*, с. 42, бел. 82.
[57] **EVLIJA ĆELEBI**, *Putopis. Odlomaci o jugoslovenskim zemljama.* Preveo, uvod i komentar napisao H. ŠABANOVIĆ, Sarajevo, 1979, s. 104.
[58] **РИКО, П.**, *Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII в.).* Подбор, превод от английски, предговор и бележки М. КИСЕЛИНЧЕВА, С., 1988, с. 172–173.
[59] Вж. *ОПИСАНИЕ НА ТУРСКАТА ИМПЕРИЯ, СЪСТАВЕНО ОТ РУСИН, БИВШ ПЛЕННИК У ТУРЦИТЕ.* – В: Руски пътеписи за българските земи XVII – XIX в. Съставителство, предговор, коментар и бележки М. КОЖУХАРОВА, С., 1986, с. 12–15.
[60] Вж. **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, Предговор. – В: Гандев Х., *Българската народност през XV в. Демографско и етнографско изследване.* Второ преработено издание, С., 1989, с. 10–15.
[61] **ГРОЗДАНОВА, Ел.**, *Пос. съч.*, с. 58–73.
[62] **КОВАЧЕВ, Р.**, *Пос. съч.*, с. 8–11.
[63] **BRIKEN, A.**, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden, 1976. s. 5–15.
[64] Вж. **ГЪЛЪБОВ, Г.**, *Народностното ни име българи в старите османотурски документи*, Родина, 1, С., 1938/1939, 3, с. 87–93.
[65] Вж. *Извори за историята на българския народ, XIII, Турски извори за българската история* /по-нататък ТИБИ/, серия XV – XVI в., II, Съставили и редактирали Н. ТОДОРОВ и Б. НЕДКОВ, С., 1966, с.71, 75.
[66] **АНДРЕЕВ, С.**, *Муфассал дефтерите от XV – XVII в. Палеографско, дипломатическо и извороведческо проучване.* Хабилитационен труд, С., 1991, с. 157–208. Ръкопис. Благодаря на автора за възможността да се запозная с непубликувания текст.
[67] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Видин и Видинско през XV – XVI в.* – В: БОЯНИЧ-ЛУКАЧ Д., *Видин и Видинският санджак през 15–16 век.* Документи от архивите на Цариград и Анкара. Под редакцията на В. МУТАФЧИЕВА и М. СТАЙНОВА, С., 1975, с. 15–22. Заключенията, които тя прави за Видинския санджак, се потвърждават от регистрите за Никополския, Кюстендилския и други санджаци.

[68] **HADŽIBEGIĆ, H.**, *Detajelni popis oblasti Brankovića iz 1455 godine.* - In: Oblasti Brankovića, Opširni Katastarski popis iz 1455 godine, I, Sarajevo, 1971, s. XI -XXIII.

[69] **INALCIK, H.**, *Hicri 853 - tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, p. IX - XIV.

[70] Вж. *Поредицата Турски документи за историјата на македонскиот народ*, Т. 1 – V, Ckonje, 1971 – 1982. /По нататък ТДИМН/ .

[71] **БОЈАНИЋ, Д.**, *Фрагменти једног збирног и једног опширног пописа Видинског санџака из друге половине XV века.* Београд, 1973, с. 5–15.

[72] ТДИМН, Сер. II. *Опширни пописни дефтери од XV век: Т. I.*, Опширен пописен дефтер № 4 (1467 – 1468). Под ред. на М. СОКОЛОСКИ и Ал. СТОЈАНОВСКИ. Ckonje, 1971 ; Т. II., *Опширни пописни дефтери за Велешка, Костурска и Колонна нахии*. Дефтер за Битолски вилает. Дефтер за Леринска нахия. Под ред. на М. СОКОЛОСКИ, Ckonje, 1973, Т. III., *Опширни пописни дефтери за Тетовски вилает, Скопски вилает, вилает Дебар*. Под ред. на М. СОКОЛОСКИ, Ckonje, 1976; Сер. III, *Опширни пописни дефтери од XVI век: Т. V., Опширни пописни дефтери за Кустендилскиjот санџак*, 1–3, Под ред. на М. СОКОЛОСКИ., Ckonje, 1976 -1980.

[73] ТИБИ, Т. 11, с. 453 -454.

[74] *Пак там*, с. 457.

[75] *Пак там*, с. 459.

[76] *Пак там*, с. 461–467.

[77] НБКМ, Ориент. отдел, Сигн. ф. 1, а.е. 14 946, л. 66–76.

[78] *Пак там*, л. 86.

[79] Вж. ТИБИ, I, с. 21–60; II, с. 161–298, с. 469–480; Муфассал дефтер за Силистренския санджак от 1569 г. НБКМ, Ориент. отд. Сигн. ф. 213, а. е. 28. За възможността да ползвам този регистър благодаря на С. Андреев.

[80] Такова събиране липсва в постъпленията, които формират приходите на тимариотите в публикуваните регистри или изследвания върху тимарските владения, направени върху описи в Албания, Сърбия, Гърция, Румъния. Като примери вж. **H. INALCIK**, *Op. cit.*; **H. HADŽIBEGIĆ**, *Oblasti Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455 godine...*; **E. BALTA**, *Rural and urban Population in the Sancak of Euripos in the early 16-th Century*, Athenes, 1992, p. 60–142; **N. BELDICEANU**, *Le timar dans l' État Ottoman (début XV – XVI siècle)*, Wiesbaden, 1980, 122 p.

[81] Вж. *Земети и тимари в Ксантийско и Драмско*, ТИБИ II, с. 469–479. С таксата **погача и кокошка** са натоварени жителите на селата Любене, Драгош и Турбеш, прилежащи към Зъхна. Стр. Димитров предполага, че той отразява регистрация в санджака Паша между 1485 и 1490 г. Вж. *За датировката...*, с. 248.

[82] Вж. **АНГЕЛОВ, Д.**, *Икономическо развитие на България по време на византийското владичество*. В: Икономика на България до Социалистическата революция, 1, С., 1969, с. 93–104.

[83] Вж. *Турски извори за историята на правото в българските земи* /по нататък ТИИПБЗ/, Т. 2, Съставители Б. ЦВЕТКОВА и Г. ГЪЛЪБОВ, С., 1971, с.39.

[84] Вж. **ГЕНЧЕВ, С.**, *Кумството у българите*, Известия на Етнографския институт и музей /ИЕИМ/, XV, 1974, с. 89–112 и посочената там литература.

[85] **RADONIĆ, J.**, *Putovanja Evlije Ćelebije po srpskim i hrvatskim žemlijama*, Godišnića Nikole Cuplića, XXIX, 1910, s. 33 -110.; **GL. ELEZOVIĆ**, *Iz putovanja Evlije Ćelebije*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, IV, 1931, s. 308–314.; **H. ŠABANOVIĆ**, *Proućavanie Ćelebije i njegovog putopisa*. In: *Evlija Ćelebi...*, s. 9–35.

[86] За особеностите на тази творба вж. **ДИМИТРОВ Стр.** *Предговор* – В: Евлия Челеби, Пътепис с. 5–20.

[87] **ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ**, *Пътепис* с. 37

[88] *Пак там*, с. 39.

[89] *Пак там*, с. 86.

[90] *Пак там*, с. 127.

[91] *Пак там*, с. 129.

[92] *Пак там*, 134.

[93] *Пак там*, 143.

[94] *Пак там*, с. 151.

[95] *Пак там*, с. 150.

[96] *Пак там*, с. 224.

[97] *Пак там*, с. 248.

[98] *Пак там*, с. 254.

[99] *Пак там*, с. 263.

[100] *Пак там*, с. 266–277.

[101] **EVLIJE ĆELEBIJE**, s. 75.

[102] *Ibidem*, s. 381.

[103] **ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ**, Пътепис..., с. 39.

[104] *Пак там*, с. 62.

[105] *Пак там*, с. 34.

[106] **HAMMER, von J.**, *Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna*, Wien, 1912, p. p. 88, 98, 140.

[107] **МАРКОВА, З.**, *Българското църковно-национално движение до Кримската война*, С., 1976, с. 11–24.

[108] Вж. **ИВАНОВ, Й.**, *Българските старини в Македония*, С., 1942, с. 151.

[109] **СНЕГАРОВ, Ив.**, *Охридската патриаршия (Нейният произход, граници и епархии)*, С., 1919, с. 68–78.

[110] **ИВАНОВ, Й.**, *Пос. съч.*, с. 45, 56, 76.

[111] **DRAGANOVIĆ, K.**, *Izvješće apostolskoj vizitatora Petra Masareckia o prilikoma katoličeskih naroda u Bugarskoj, Srbiji, Slavoni i Bosniji*, g. 1623 i 1647, Starine, XXXIX, 1938, s. 7–23. Преводът е на К. Гагова, за който ѝ благодаря.

[112] Цит. по **ДИМИТРОВ, Б.**, *Петър Богдан Бакшев и неговата „История на България“*, ИПр., 1979, 1, с. 102–109.

[113] **FERMENDŽIN, E.**, *Izprave tucuce za Crne Gore, stare Srbije.* Starine, XXV, 1928, p. 191–192. Преводът е на Б. Димитров.

[114] Вж. **ЖИВКОВ, Т. Ив**, *Народ и песен. (Проблеми на фолклорната песенна традиция)*, С., 1977, с. 8–42.

[115] **Вж. ИВАНОВ, Й.**, *Български народни песни, записани преди 200 години.* Училищен преглед, XXVI, 1939, кн. 1, с. 42–50.

[116] *Български народни песни. Събрани от* ***БРАТЯ МИЛАДИНОВИ***. Фототипно издание, С., 1981,

[117] *Пак там*, с. 9, 19, 53, 87, 89, 93, 169, 171, 191, 238, 260, 263, 278, 314, 346, 359, 417.

[118] *Пак там*, с. 171.

[119] *Пак там*, с. 263.

[120] *Пак там*, с. 314.

[121] *Пак там*, с 48.

[122] *Пак там*, с. 278.

[123] *Пак там*, с. 87.

[124] *Пак там*, с. 321.

[125] *Пак там*, с. 395.

[126] *Пак там*, с. 10, 19, 124, 119, 134, 151, 339, 359, 417.

[127] *Пак там*, с. 342.

[128] **GEORGIEVA, TS.**, *The Danub River – A Boundary of the Bulgarien Space in the 15th – 17th Centuries.* – In: Ethnologia Balkanika. Journal of Balkan Ethnology, 1997, 1, p. 11–19.

[129] *Български народни песни*, с. 72, 83, 108, 115, 168 и др.

[130] *Пак там*, с. 32, 67, 97, 98 и др.

[131] Цитатът е по **J. NOUZILLE**, *Op. cit.*, p. 121–125.

[132] **ГРУЕВ, Б.** и **Б. КУЗМАНОВ**, *Обща биогеография*, С., 1994.

[133] **ГУМИЛЕВ, Л. Н.**, *Этногенез и биосфера земли, Ленинград*, 1989, с. 186.

[134] **WALLERSTEIN, I.**, *The Modern World – System. Capitalist Agriculture and the Origins of the Europian World-Economy in the Sixteenth Century*, London, 1980, p. 75.

ГЛАВА II

СТРУКТУРАТА НА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА И НЕЙНИЯТ МОДЕЛ В НИКОПОЛСКИЯ САНДЖАК

В историческата наука корелацията **хора – пространство** дълго време се изследваше и интерпретираше в един аспект, който най-общо може да се определи като политически. С търсенето и установяването на държавни, етнически или административни граници се чертаеха и се чертаят разположението, протяжността и параметрите на онази част от земното пространство, в която тече животът на една човешка общност, на един народ, на една държава. И днес този аспект на корелацията **хора – пространство** се възприема като основен. В параметрите на „историческото пространство", разположени по хоризонталната ос на пространствената скала, се откриват доказателствата за видимите мащаби на стопанските, демографските, военните и културните потенциали, с които те разполагат. Завладяването и притежаването на големи пространства е критерият, който определя кои са „великите" и „малките", „силните" и „слабите" държави и народи в миналото, а и в настоящето. Параметрите на пространството по неговата хоризонтална ос са видимият маркер за природни ресурси и за демографски потенциали, с които разполагат или могат да разполагат обществата и държавите в доиндустриалния свят. Желанието, възможностите и реализирането на промени именно в тези параметри индуцират глобалните процеси на политическата история. Завоюване на чужди територии, овладяването на нови и загубата на вече усвоени земи са вечните цели и резултати на всички политически стратегии, а тяхната реализация в хилядите конкретни варианти е основното съдържание на стотиците разкази на събитийната историография. Следвайки динамиката на политическите събития, тя отчита промените в разпределението на пространството по хоризонталната ос на пространствената скала, но почти пренебрегва неговото използване и оползотворяване. В началото на XX в. става все по-ясно, че традиционният подход към изследването на миналото има един парадоксален резултат. Разказът и разказите, които пресъздават динамиката на политическите събития в миналото разкриват, пре-

димно статиката в историята, като реконструират само видимата реалност в конкретен етап от хода на човешкото време[1].

В търсенето на безкрайната променливост на историята модерната наука постепенно, но чувствително промени гледната точка към познанието за миналото. Зад известните факти, събития и процеси тя потърси не само причините, но и механизмите, които ги пораждат, осъществяват, поддържат. Тези търсения насочиха историческото дирене към явления, събития, движения, които нямат място в събитийния разказ, защото действат под повърхността на историческата видимост. При тяхното установяване, изучаване и анализиране мнозина историци достигнаха до разбирането за важността на проучванията върху движенията, осъществявани от хората, обществата и държавите в пространството, разположено по вертикалната ос на координатната скала. В тях се откри пътят за усвояването и използването на притежаваните от хората, народите и държавите територии. Този втори аспект на корелацията **хора – пространство** показа реалните потенциали и обусловените от тях тенденции и перспективи на историческите процеси, в които тече животът и развитието на човешките общности. Изследванията върху формите, методите и степените на овладяване на пространството по вертикалната ос на пространствената скала разкриха сложни и трудно уловими взаимодействия, чрез които се съчетават даденостите на природата и възможностите на хората да ги овладеят, използват и разширяват. Така съвременните научни дирения се насочиха отвъд видимостта на историята в търсене на невидимите причините за безкрайната ѝ променливост, за нейния смисъл[2].

Човешките селища и мрежата, в която те се организират, са ключът на механизма, с който хората адаптират пространството за себе си и самите те се адаптират към него. В селищната мрежа текат животът и развитието на всички човешки общности и във всички човешки времена. За археологията това е генерална постановка, конкретизирана в множество изследвания. Тя е изходната позиция при етноложките и антроположките наблюдения на неевропейските общества от средата на XIX в. до днес. В последните десетилетия селищната мрежа се възприема като основен показател при проучванията не само на доиндустриалните, но и на модерните общества както в антропологичен, така и в исторически план, тъй като в и чрез нея става организирането на природната среда[3].

Българската хумантаристика в общи линии следва тенденциите на европейския изследователски модел. Етнографите ни винаги са поставяли пространството и неговата хуманизация в обсега на своите

дирения[4]. Селищната мрежа в българските земи дълго е неизменен център на проучване на историческата и стопанската география[5]. В историографията обаче нейното изследване остава екзотично изключение със силен археологически привкус предимно за времето на българското Средновековие[6]. Липсата на центриран интерес към промените, които настъпват в нейната обща схема, остава необяснима, освен ако приемем, че той се компенсира от многочислените публикации по регионална и поселищна история[7].

Изследванията върху историята на българския народ в ранните векове на османското владичество са едно от безспорните изключения. В тях състоянието и характеристиките на селищната мрежа през XV – XVIII в. са отдавна утвърден проблемен кръг. На пръв поглед много от тези изследвания изглеждат встрани от темата за селищната мрежа като маркер на корелацията **хора – пространство**. Те са посветени на османската административна система, естествено базираща се на „поселищното устройство", на последиците от османското завоевание, чийто катастрофален характер се доказва чрез дестабилизацията на селищната мрежа и главно на ислямизационните процеси, които се проследяват чрез намалението на християните в жителския състав на отделни селища и региони[8]. Фактически голямата част от тях поставят и изследват въпроси от една проблемна верига, в която се натрупват информация, обяснения и заключения за спецификите на селищната мрежа в българските земи през XV – XVII в. и значението ѝ в историческата съдба на народа ни. Безспорен стимул за тази насока на изследванията са както особеностите на информационната база, така и обстоятелството, че в един или друг аспект значението на селищната мрежа е оценено както в специализираните проучвания по национална история на съседните балкански народи[9], така и в общи трудове върху Османската история[10].

Наблюденията на българските историци, базиращи се върху данните за състоянието на селищната мрежа през ранните векове на османското владичество, макар и центрирани върху демографски проблеми, потвърждават тезата, че тя е индикаторът за степента на овладяност на пространството от народа, който го обитава, а познаването ѝ – ключът, който разкрива механизма на тяхното взаимовлияние и взаимодействие като фактор в историческата еволюция[11].

СТРУКТУРАТА НА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА

Първият кръг въпроси, на които трябва да се отговори са нейните параметри, плътност и динамика защото в техния отговор се съдържат обективните данни за общата ѝ характеристика[12]. Възмож-

ностите за тяхното установяване пряко зависят от информационната база и по правило изискват комбинирането на данни от писмени и археологични източници. В българската хуманитаристика археологическият интерес към ранните столетия на османското владичество е твърде нов, за да предложи сериозни натрупвания на данни[13], но богатството на писмените извори компенсира до известна степен тези празнини. Османските регистри са главната информационна база, която предоставя разнообразен набор от сведения за хиляди селища. Империята възприема от Византия и Иран добре развива система на регистрации на поземлените владения, на военните формации, на данъчните постъпления и т. н. Тя е изградена на базата на селищната система, организирана в нейната военно-административна схема[14]. В последните петдесет години различните типове регистри се наложиха като един от основните обекти при публикуването на османска документация. Данните, които те съдържат, са подлагани на различна по тип обработка при изучаването на селищната мрежа в определен регион и във фиксирано историческо време[15]. Но във всеки от тези регистри информацията е конкретна, ограничена по място и време и по правило е непълна. Така например в описите на тимарските държания (тахрир дефтерите) липсват селищата, включени във вакъфски и мюлкови владения, а често пъти и тези от султанските хасове. Различните описи на отделни категории население (нюфус дефтери), също включват само част от селищата. При това информацията им се отнася за конкретен период във времето[16]. С езика на статистиката може да се каже, че те предлагат само снимка на част от селищната мрежа. Но с всичките си недостатъци османската фискална документация предоставя данни от масов тип. Пълната реконструкция на българската селищна мрежа и промените в нея през XV – XVII в. поне засега не е възможна, което не означава, че тя не трябва да бъде изследвана.

Публикуваните извори, както и немалко конкретни проучвания позволяват или може би примамват към опит за реконструкция на модела на селищната мрежа, който в достатъчна степен да разкрие действието на корелацията **хора – пространство** и неговите резултати в българската история през XV – XVII в. При този опит използвам публикуваните досега регистри, тъй като тяхната достъпност дава възможност за проверка на информацията, на нейния анализ и на произтичащите от него твърдения и заключения. Преводът, обработката и публикуването на нови османски регистри вероятно ще допълнят и коригират представения модел на селищната мрежа в българските земи в ранните векове на османското владичество и ще даде

по-широки възможности за установяване на конкретните промени, които тя е претърпявала в хода на времето.

Аргументите ми да пристъпя към този несигурен опит за реконструкция на селищната мрежа са два. Първият е дълбокото ми убеждение, че историята на българския народ в условията на османското владичество остава непълна, ако се пренебрегне пряката връзка на десетки генерации българи с реалното пространство, което обитават, култивират, владеят. То е неделима част от българския свят в онази, а и във всички епохи. Вторият ми аргумент е доказаната в съвременната наука теза, че осветляването на корелацията **хора – пространство** е един от пътищата за по-точно познаване и оценяване на миналото[17]. Конкретната задача при изследването на селищната мрежа е да се установят нейните параметри, плътност и организация, които определят формите и степента на овладяност на българското пространство. Поради вече посочените особености на изворовата база тази реконструкция е ограничена между средата на XV в. и средата на XVII в.

Пред скоби трябва да се изведе известният факт, че в този период корелацията **хора – пространство**, представена чрез състоянието на селищната мрежа, действа в относително нормални условия и не е подложена на екстремните катаклизми, които го предхождат и които го следват във времето. Османското завоевание на огромната част от българските земи завършва половин век преди да бъде направен най-ранният османски опис, достигнал до нас. Дестабилизацията и на обществения живот, и на селищната мрежа постепенно и бавно са преодолени. Кърджалийското време, поредното време на разруха и хаос в българския свят, предстои в следващото XVIII столетие. Тази относителна стабилност дава определена сигурност при опита за реконструкция.

ПАРАМЕТРИТЕ НА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА

Биологичната, стопанската, социалната и културната усвоеност по вертикалната ос на пространствената скала се определят от крайните параметри, в които е разположена селищната мрежа. Изследването на границите на българското пространство по хоризонталната ос категорично очертава ниската ѝ линия по дългите крайбрежни ивици на Черно и Бяло море[18]. Още в античността в двете брегови зони е изградена относително устойчива мрежа от селища, която българите наследяват, овладяват и използват през Средните векове. Веригата от крайбрежни градове е твърде стара, както вероятно са стари и голямата част от околните им села, които реално поддържат непре-

късната на тяхното съществуване[19]. Изворите показват, че населението в градовете е смесено. По Черноморското крайбрежие българите имат по-чувствително присъствие в сравнение с Беломорското както в градовете, така и в тяхната околност. Същото е положението в тяхната селска околност. Османското завоевание не променя общата схема на селищната мрежа в крайбрежните зони. Тимарските регистри от втората половина на XV в. показват, че разрушенията от грабителските набези, обсади и атаки постепенно са преодолени и локалната селищна мрежа е стабилизирана. В последното десетилетие на XV в. според османския регистър за поголовния данък, който плаща немюсюлманското население (джизие) от 1490 – 1491 г., публикуван от Николай Тодоров и Аспарух Велков, по Беломорското крайбрежие функционират градовете Солун, Гюмюрджина, Драма. В същия регистър по Черноморското крайбрежие са вписани градовете Варна, Русокастро, Несебър, Созопол, Ахтопол[20]. Това са добре известни факти, но е необходимо да се повторят като категорична аргументация на твърдението, че в най-ниските линии на българското пространство в близост до нулевата кота на надморската височина животът не е прекъсвал. Може би трябва да се припомни, че става въпрос за пристанища или градове, които имат дълга история много столетия преди експанзията на османските турци на Балканите. Местното население, предимно гърци и българи, трайно владее стопански и битово удобните терени на приморските зони. Въпреки продължилото десетилетия напрежение по северния бряг на р. Дунав и тук континуитетът на селищната мрежа не е нарушен. Както регистрите, така и множество други документи показват непрекъснатостта в живота на градовете Силистра, Тутракан, Свищов, Никопол, Оряхово, Видин[21]. Изчезва градът Червен, но се появява градът Русе. Другите градски средища са познати както от античната, така и от средновековната карта на Балканския полуостров[22]. И тук пространството в удобните за обитаване части е усвоено много преди XV в. Най-ниската линия на овладяното пространство минава по крайбрежията, което на езика на географията означава от 0 до около 100 – 150 м надморска височина.

Крайните параметри на овладяното пространство във височина не са така ясно очертани в познатата ни документация. Османските регистри от втората половина на XV и началото на XVI в. пунктират само бледа лента от планински селища, разположени в горните дялове на планините. Информацията от началото на XVI в. се разширява и показва вече групи от високопланински села в Стара планина, в Родопите и в югоизточния дял на Рила, които се намират около 1000

м надморска височина[23]. Тяхната устойчивост във времето говори за трайно стопанско и битово приспособяване към планинския релеф. Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г. показва, че високопланинските села съществуват от Средните векове[24]. Разказите за завоеванието на българските земи в ранните османски хроники съобщават за отделни селища по горните течения на реките Марица, Искър и Вардар[25]. Уплътняването на лентата от високопланински селища е стимулирано от интензивното развитие на металодобива и металопроизводството[26]. По-късно тази връзка е очевидна. Доказва я утвърждаването на разположения на 950 м над морското ниво гр. Самоков, който и днес е най-високият град в България. Селата в прилежащата му околност, включени в османски регистър за Софийската каза от времето на султан Мехмед III, показват, че в края на XVI и началото на XVII в. крайната линия на пространството, усвоено чрез селищната мрежа, достига до 1000 м надморска височина, но тя със сигурност започва да се оформя много по-рано[27].

Граничните линии, които очертават параметрите на българската селищна мрежа по вертикалната ос на пространствената скала през XV – XVI в., устойчиво са разположени между 0 и 1000 м над морското равнище. Дистанцията изглежда фрапираща, но тя се открива не само на Балканите, а и в цялото Средиземноморие. Би могло да се каже, че това е един стар човешки свят, в който много генерации са търсели и намирали своето място, хуманизирайки всички възможни зони на земята, която обитават[28]. В този смисъл трябва да потвърдим тезата на Христо Гандев, че във вековете на своя исторически живот, много преди османската експанзия, българите са достигнали възможния максимум в усвояването на пространството по вертикалната ос на пространствената скала[29]. Оптималната степен на овладяване се доказва от факта, че в тези параметри българската селищна мрежа е разположена и днес. Няколкото десетки съвременни селища, намиращи над 1000 м надморска височина в Стара планина, Пирин, Централните Родопи, които не се откриват в документацията от XV – XVI в., не променят тази обща постановка. Те могат да бъдат резултат на нейното разширение или просто да не присъстват в достигналите до нас документи. За нас е важно обстоятелството, че в Средните векове по икономически, демографски, социални и политически причини българите са създавали своите села в равнините и в планините на своето пространство, приспособили са своя живот към всички възможни условия, които то им е предлагало, и са го адаптирали съобразно своите биологични и социални изисквания в екологично възможните предели.

Този извод обаче поставя под съмнение една друга теза на Х. Гандев, която впрочем има широка популярност във всички балкански страни, много преди той да я аргументира подробно за българското пространство. Според него в апокалипсиса на османската инвазия българите са изтласкани от плодородните равнини и в техните селища и в домове им се настанили азиатските завоеватели[30]. Прокудени от своите родни места, те масово бягали в планините, където създали нови поселища. Този мощен миграционен поток, движещ се от равнините към високите планини, пренаредил селищната мрежа и променил нейната структура. Това означава, че само една или две генерации българи, бягащи от османските завоеватели и техните насилия, са направили огромен скок в овладяването на пространството, какъвто не се могли или не са искали да осъществят десетките поколения, които са ги предхождали. Те си живеели спокойно в равнините, през които преминавали татари, печенези, кумани, ромеи и т. н., и трябвало да се появят акънджийските отряди на Османовия бейлик, за да потърсят и усвоят нови терени от планинския поземлен фонд. Широките крайни параметри на овладяното и свързано в селищната мрежа българско пространство през XV в. доказват обратното. Те свидетелстват за дълга еволюция, за постепенно усвояване и приспособяване на населението в различни екологични ниши. Една екстремна ситуация, каквато е османското нашествие, би могла да даде първоначален тласък на процес от този тип, но той се нуждае от време, за да достигне тази степен на овладяност на високите нива, каквато откриваме през втората половина на XV в. Стопанското и битовото адаптиране към специфичните условия както на най-ниските, така и на най-високите нива на пространствената скала не може да бъде резултат от една инвазия, колкото и разрушителна да е тя. Това е процес, който изисква дълго време и се реализира в живота не на едно, а на много поколения.

Както балканските, така и османските извори от епохата на завоеванието описват грабежите и разоренията на градове и цели региони. Но в разказите за избиването и пленяването на населението, за разграбването на селищата, за разрушенията и обезлюдяванията не се открива конкретна информация, че останалите живи напускат равнините и се преселват в планините[31]. Версията за изтласкването на българското и изобщо на балканското население в планините от османските турци възниква вероятно през XVIII в. като обяснение за демографската картина на Балканския полуостров по това време. Плътната заселеност на неговите планини силно впечатлява европейците, които пътуват в централните му региони. Вероятно те

вече не си спомнят, че само преди стотина година в планините и на Апенинския, и на Иберийския полуостров мрежата от селища е също толкова плътна. В Европа селищната карта е променена, а с нея са променени и критериите за стопанска ефективност на равнините и на планински региони. Следвайки представите на своето време, европейските пътешественици разделят пространството на пъстрия балкански свят на две: това на плодородните равнини, заграбени от нашествениците, и това на бедните планини, където са изтласкани поробените народи.

Не толкова като аргумент, а по-скоро като куриоз бих искала да припомня написаното в края на XVIII в. от дългогодишния френски консул в Солун Еспри-Мари Кузинери: „Гърците, древните пелазги и българите, дошли от Татария през Тракия, образуват мнозинството от това разнородно население (*на Македония* – к. м.). Гърците заемат горите и планините, които са ги заслонили от нашествието на българите по време на завоеванието им. Те (*българите* – к. м.) продължават да живеят било в планините, било в равнините, в които са се били настанили като завоеватели и където турците, също завоеватели, са ги запазили, понеже почти всички са земеделци... По селата те (*българите и гърците* – к. м.) живеят съвсем отделно едни от други. Там именно носията на българите се различава най-много от тази на гърците. Българинът, понеже все още е горд от победата си, оре с риза, антерия и широки потури, украсени с шевици от разноцветна вълна. Това облекло, винаги много чисто, има блясък и някакво изящество особено лете. Тогава шевицата се откроява на съвсем белите памучни платна, тъкани от жените във всеки дом. Гъркът, докаран изобщо до по-бедна земя, носи не така широки и чисти дрехи и почти винаги без украса..."[32] тези наблюдения и констатации на Е. М. Кузинери значително се различават от съвременните представи за нашите прадеди от края на XVIII. В поведението и костюма на българите в Македония, където те споделят пространството с гърците, френският консул открива знаци на демонстрация на „завоевателите", които след десет – единадесет века помнят и показват, че са отвоювали тази земя с оръжие. Описанията му вероятно са верни, но направеното върху тях заключение е най-малко съмнително. То е мотивирано от състоянието на селищната мрежа в съвременния му европейски свят, в който животът в равнините е по-лесен и по-богат от този в планините.

Пренасянето на това схващане като обяснение за мястото на самите българи в етногеографската картина на балканското пространство вероятно се разпространява през следващия XIX в. и е лесно

разбираемо. Утвърждаването на чифлишкото земевладение, една от големите промени в икономиката на османските провинции, засяга преди всичко структурата и организацията на поземления фонд. Налага се нов модел на едро и компактно земевладение. Обработваемите терени в равнините стават високо ценени. В тези стопанства са обединени значителни площи, което е една от причините за тяхната рентабилност. Орната земя в планините е ограничена от самия релеф и стръмните му наклони. Обработваемите площи там са малки, а обработката им е неефективна в сравнение с тези в полетата. В оценъчните критерии на епохата планинската земя става бедна, а тази в равнините – богата. И тъй като в планините живеят предимно християни, а в равнините – множество турци, лесно обяснимо става широкото разпространение на тезата за изтласкването в планините на старото балканско население във вече далечните времена на османското нашествие. Тя изглежда очевидна. Въпросът е дали критериите за добро, удобно за живот пространство на европейците от XVIII – XIX в. съвпадат с тези на предците им, живели през XIII – XV в. Отговорът, който намираме в изследванията на Ф. Бродел, е отрицателен. В Късното средновековие населението от Средиземноморието обитава плътно предпланинските и среднопланинските части на своето пространство, което означава, че ги предпочита пред големите равнини. Равнините са много по-слабо заселени. Масовият модел на локалните селищни системи е планинска крепост и групираните около нея села[33]. Нямаме никакви основания да смятаме, че средновековните българи, както и всички балканци са имали по-различни възможности и съответно други предпочитания при усвояването и използването на планините и равнините в своето пространство.

При геоморфоложката структура на българското пространство, която го прави комплекс от равнини, речни котловини и вериги от планини, плътността на селищата не е и не може да бъде равномерно разпределена. Разнообразието на релефа и преходното му разположение между Източноевропейската степ и Средиземноморското крайбрежие обуславят съществените екологични различия и го сепарират в добре обособени пояси[34]. Екологичните фактори със своето многообразие в най-висока степен определят възможностите на хората за овладяването и използването на всеки един от тях.

Общото правило, според което надморската височина е определящият маркер при сепариране на пространството, ясно очертава в българския релеф четири екологични пояса: 1. **нисък пояс**, който се характеризира с крайбрежни ниши от низини и хълмисти равнини, които достигат във вътрешността до 200 – 250 м; 2. **среден пояс** от

предпланински и нископланински ниши от неголеми ридове и речни долини с височина до 400 м; 3. **висок пояс**, включващ както възвишения, така и различни по размер котловинни полета и достигащ до 700 м; 4. **високопланински пояс** със стръмни възвишения и равни била над 750 м над морското ниво[35]. Всеки пояс предоставя различни условия за стопански и социален живот, което предопределя и различната плътност на селищната му мрежа. За вековете на османското владичество, когато липсват съвременните статистически данни, утвърдените в науката показатели, с които тя се установява, са гъстотата на селищата, която се открива в техния брой в локалните ниши, и гъстотата на населението им, представяна от броя на жителите в отделните селища[36]. Вече бе посочено, че, макар и с относителна сигурност, информацията, с която разполагаме, съдържа достатъчно данни, за да бъде направен опит за най-общо разпределение на плътността на селищната мрежа в различните екологични пояси на българското пространство. Два османски регистъра, за които Страшимир Димитров твърди, че представят част от резултатите на цялостна регистрация на Румелия, осъществена през 1479 – 1480 г., съдържат достатъчно сведения за реконструкция на селищната мрежа в един регион.

МОДЕЛЪТ НА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА В НИКОПОЛСКИЯ САНДЖАК[37]

Основанията за този избор са следните:

— Краткият регистър на тимарските владения в Никополския санджак 1479 – 1480 г. и допълващият го регистър на зеаметите и тимарите на мустахфъзите в Никополския санджак от същото време са публикувани отдавна и многократно са анализирани в различни аспекти. Издаването им е последвано от множество публикации, които третират проблеми на селищната мрежа, като много от тях допълват и разширяват информацията за по-късни времена с различен тип документи[38].

— Никополският санджак по това време покрива северните територии на Търновското царство от края на XIV в., което означава, че обхваща региона, който е бил неговото политическо средище. В този смисъл моделът на селищната мрежа би могъл да има значение и при изясняването на някои явления и процеси от времето на средновековната българска държава преди османската инвазия.

— Данните на двата регистъра от 1479 г. – 1480 г. разкриват общите очертания на селищната мрежа от бреговете на р. Дунав до горните течения на реките Вит, Осъм и Янтра, т. е. до билата по висо-

кия дял на Средна Стара планина. Информацията в тях е представителна, тъй като предлага значителен набор от данни за разпределението ѝ в четирите основни екологични пояса на българското пространство.

Очертаната в регистрите северна граница на Никополския санджак е р. Дунав, като в посока запад – изток тя се простира от устието на р. Огоста до гр. Тутракан. Южната гранична линия, която го разделя от Софийския санджак и санджака Чирмен, върви по билото на Стара планина. От запад към изток тя пресича дефилето на р. Искър и се спуска към северния дял на Средна гора, за да продължи до Ришкия проход. От него започва източната граница, преминаваща по линията Шумен – Тутракан, а вероятната западна граница е течението на р. Огоста[39].

Така очертаната територия включва:

1. **Средния дял на Дунавската равнина**, в която крайбрежните низини плавно се издигат в хълмисто плато. Средната надморска височина е 128 м, като се движи от 40 до 250 м.

2. **Предбалкана**, в който платовидната равнина преминава във високи ридове, пресечени от речни долини със средна надморска височина 365 м.

3. **Средния дял на Старопланинската верига**, чиито северни склонове се издигат към върховете Миджур (2168), Ком (2016), Вежен (2198), Ботев (2376), затваряйки множество по-малки котловини около горните течения на старопланинските реки и редица от високи плата[40].

През 1479 – 1480 г. върху това пространство османските регистратори са описали общо 442 селища[41], от които 14 са определени като градове. Руси Стойков, който пръв публикува и интерпретира данните на двата регистъра, не е могъл да уточни 164 от тях, което означава, че те не се откриват в съвременната селищна мрежа и достъпните му карти и е счел за рисковано да ги локализира[42]. За целите на нашето изследване това не е съществен недостатък, тъй като според утвърдения образец на регистрация османският чиновник посочва локалната административна единица, към която те принадлежат, което е ориентир за мястото им в селищната мрежа. Всичките 442 селища могат да бъдат локализирани относително точно както върху османската административна схема от края на XV в., така и върху физикогеографската карта на тази част от българското пространство. Това позволява да се установи броят на селищата в различните локални ниши на екологичните пояси.

Размерът на селищата се определя от броя на хората, които ги обитават. В османската информация той се съдържа в посочената

цифра на регистрираните домакинства (ханета), които аз приемам като отделни семейства (пълноценни и вдовишки, християнски и мюсюлмански)[43]. Утвърденият образец за регистрация задължително отбелязва броя на семействата във всяко едно от селищата. Необходимо е отново да се припомни, че информацията на регистрите не представя точна и пълна картина на селищната система. В описите на селата невинаги са включени семействата, принадлежащи към специалните категории население. Въпреки евентуалните пропуски и непълноти съотношенията им могат да бъдат представени чрез таблица, рутинно използвана във всички изследвания на селищната мрежа, и нейната плътност[44]. За да се установи плътността на селищната мрежа използваме следната петчленна схема на групиране на селищата по броя на регистрираните семейства, които ги обитават, като в обща цифра са обединени пълноценните и вдовишките домакинства:

1. **Много малки села** – до 5 семейства.
2. **Средно малки села** – от 6 до 20 семейства.
3. **Средни села** – от 21 до 40 семейства.
4. **Средно големи села** – от 41 до 80 семейства.
5. **Много големи села** – над 80 семейства.

В литературата големината на селищата се свързва с тяхната устойчивост във времето[45]. Първите две групи показват малките селища, които може би съдържат две противоположни тенденции, които правят както перспективите, така и миналото им неясни. Най-вероятно е те да са нововъзникнали, в начален етап на създаването си, но могат да са и в края на своето съществуване. Групата на средните селища е масова и показва относителна стабилност въпреки малобройното им население. Четвъртата група се състои от значителни по броя на жителите си села, чиято устойчивост не подлежи на съмнения и които по правило се възприемат като стари. Петата група включва големите села, чието население понякога надвишава 300, но обикновено се движи между 100 и 200 семейства. В публикуваните османски регистри броят на неидентифицираните села от последните три групи е малък, което потвърждава мнението, че размерът на жителския състав е един от показателите за тяхната стабилност.

По правилата на османската регистрационна практика селата са разпределени във вилаети, нахии и зеамети. Това са различни по размер и тип териториално-административни звена на османската провинциална организация от XV – XVI в. Те включват приходите от един център и неговата селска околност[46]. Всичко казано дотук обосновава възможността и целесъобразността данните от двата регис-

търа за Никополския санджак от 1479 – 1480 г. да бъдат експонирани върху екологичните пояси на природогеографската карта на изследвания регион, което очертава няколко зони на плътност в неговата поселищната мрежа:

ЗОНА А – обхваща селищата във вилаетите Никопол, Червен (Чернови) и Герлово, които са разположени от бреговата линия на р. Дунав до Предбалкана. Граничната ѝ линия на юг се пунктира от правата, която свързва селищата Бяла, Плевен и Павликени. В биогеографско отношение тя съвпада със зоната, в която преобладават тревистите растителни видове[47]. В нея са вписани общо 56 села, които по броя на семействата се разпределят, както следва:

до 5	от 6 до 20	от 21 до 40	от 41 до 80	над 80
6	9	18	16	7

Само 32 от селата са разположени в обширната територия от централната част на Дунавската равнина. Като се изключат градовете, броят на селищата по крайбрежната ивица е много малък (общо 18, от които 4 са градове). Плътността на селищната мрежа плавно нараства в северна посока. Много малките села са около 9 %, а много големите – 16 % от общия им брой. Преобладават средните по размер селища с подчертан превес на средноголемите, които са около 65 %. На пръв поглед малкият брой селища в това обширно пространство е силно впечатляващ. На картата уточнените големи селища се намират по долните течения на реките Бели Лом, Янтра, Осъм, Вит и Огоста. Ниският процент малки селища показва, че тази зона не е особено привлекателна за нови заселници, включително и за идващите от Мала Азия мюсюлмани. От друга страна, високият процент много големи села говори за устойчивост на селищния живот. Известно е, че именно в тази зона се намират превърнати във вакъфи владения на наследниците на гази Михал бей. От общо 14 села, включени във вакъфа им, 11 са разположени между Никопол и Плевен[48]. Към тях М. Т. Гьокбилгин прибавя и село Тръстеник (Плевенско), което в края на XVI в. вече е във вакъфа на Коджа Синан паша, неколкократно заемал поста велик везир при управлението на Баязид II (1481 – 1512)[49]. В него са включени други 14 села в околностите на Русе, Свищов и Никопол.

Непълните данни на османския кадастър за плътността на селищната мрежа в **ЗОНА А** показват две противоречиви тенденции. Първата е нейната слаба заселеност, доказваща се от относително малкия брой селища. Втората е нейната стабилност, за която говори преобладаването на средни и главно на големи селища. Слабата заселеност на региона, но и стабилността на селищната мрежа в него се

потвърждава от докладите на българските католически духовници през втората половина на XVII в., които многократно, за да не кажа редовно, посещават десетината села с католици павликяни, разположени по течението на реките Осъм и Росица от „Дунав при Никопол до Балкана при Ловеч". Според доклад на Антон Стефанов от 1680 г. Никополската каза има около петдесетина села[50].

Ще повторим, че Христо Гандев обясни слабата заселеност в който и да е български регион, включително и в този, като резултат от разпадането на локалната селищна система в хода на османското завоевание. В случая със **ЗОНА А** на селищната мрежа на Никополския санджак това обяснение може да намери сериозни аргументи. След похода на Али паша в 1388 г. севернобългарските територии са подложени на няколко османски нахлувания, довели до окончателното ликвидиране на Търновското царство в 1393 г. Много вероятно е севернобългарските територии да са изходната линия на османските походи към Влашко и Трансилвания през следващите години. През тях преминават както кръстоносната армия на унгарския крал Сигизмунд, така и войските на Баязид I, за да се срещнат пред стените на Никопол на 25 септември 1396 г. Погромът на християнските сили е последван от превземането на Видинското царство и неговото унищожаване. Междуособната война на синовете на Баязид I след османското поражение при Анкара в 1402 г. фактически превръща българските земи, включително и тези на север от Стара планина, в боен фронт в течение на десет години. Севернобългарските територии са непосредственият тил, а понякога и изходният пункт на военните акции на Мурад II срещу Унгария, Трансилвания и Влашко през 30-те и 40-те години на XV в. През тях минават маршрутите на кръстоносната армия на Владислав III Ягело и Ян Хунияди в 1444 г. Войните на Мехмед II за контрола на р. Дунав през 60-те години на XV в., походите в Сърбия, Унгария и Трансилвания, както и окончателното завоюване на Балканите поддържат непрекъснато военно напрежение, което засяга и пряко, и косвено придунавските централнобългарски територии[51]. Би могло да се каже, че в продължение на деветдесетте години, които делят походите на Али паша в 1388 г. и времето на регистрацията, чиито данни използваме в началото на 80-те години на XV в., те непрекъснато са част от голямата арена на османското завоевание в Европа. Даже при средновековните норми за войни и военно напрежение този срок е прекалено дълъг и дестабилизацията на селищната мрежа е неизбежна. Въпросът е дали тя е могла да предизвика представената в регистъра ниска степен на плътност в Дунавската равнина. Отговорът е труден, като се има предвид, че и дру-

ги региони от балканското пространство, особено тези около големите пътни магистрали, са подложени на същото по сила и продължителност напрежение, но показват съвсем различна плътност на поселищната си мрежа. И още нещо. Като се изключат градовете по брега на р. Дунав, броят на селищата от Късното средновековие във вътрешността на Дунавската равнина върху археологическата карта е минимален, за да не кажем нищожен.[52]

Обяснението на този факт се търси в нейната гранична позиция, която я превръща в обект на неспирен поток от варварски набези от XI до XIII в. Без да се отрича ролята на политическите и военните фактори, слабата ѝ заселеност през Късното средновековие трябва да се свърже и със специфичните екологични характеристики. От цялото българско пространство, **ЗОНА А** е с най-ясно изразения континентален климат, което означава и с най-голяма температурна амплитуда. Днес там се измерват най-ниските за страната януарски температури, а средната сума на валежите е чувствително по-малка от тази в други региони. Обясняват ги с така наречената „валежна сянка", предизвикана от Карпатите и Стара планина. Водоносността е слаба, основната част от валежите изчезват в почвата и само 10 % от тях се вливат в реките. Черноземните почви покриват льосови плата, които трудно се обработват при аграрна техника, чийто връх е дървеното рало[53]. Значителни площи около дунавския бряг са ниски и заблатени, което ги прави или напълно непригодни за земеделски дейности, или ги поставя под заплахата на чести наводнения при разливите на голямата река. Животът около и в непосредствена близост до нея има много предимства, доказани от жизнеността на градовете по бреговете ѝ, но едновременно с това е свързан и с големи рискове за незащитеното от природата и войните аграрно население[54]. Значителният брой средноголеми и големи селища в османската информация показва, че през втората половина на XV в. терените, удобни за обработка и живот, са овладени отдавна. През следващите столетия посочените тенденции се запазват, въпреки че натискът на военното напрежение, без да изчезва, чувствително намалява. Значението на екологичните условия за особеностите на селищната мрежа не избягва от наблюдателния поглед на унгареца Томаш Боршош, който пътува от Никопол към Ришкия проход в началото на XVII в. Той съобщава: „Излизайки от Никопол ние вървяхме през една твърде хубава равнина, подобна на трансилванската, само че земята далеч не е така плодородна като трансилванската, а е слаба и безводна."[55] Относително ниската плътност на селищната мрежа в средната част на Дунавската равнина потвърждава нуждата от ревизия на утвърде-

ните представи за усвоеност на поземления фонд в Средновековието, когато липсват иригационни системи, наторяване и възможности за непрекъсваем сеитбооборот. Значителното уплътняване на селищната мрежа в тази зона се установява през XVII в. и вероятно трябва да се свърже с разпространението на чифлиците[56]. Само като ремарка ще отбележа, че въпреки всички технически, технологични и научни предимства на нашето време в съвременната карта на пътищата на България в региона между долните течения на реките Цибрица и Огоста са отбелязани минимален брой селища.

ЗОНА Б на селищната мрежа в Никополския санджак обхваща втория екологичен пояс на придунавското пространство с Предбалкана и ниските части от северните склонове на Старопланинската верига между 250 и 600 м надморска височина. В османската административна схема тук са организирани вилаетите Шумен, Търново, Хоталич, Ловеч, Враца и Реселец[57]. Общият брой на селищата е 304, които по броя на регистрираните семейства се разпределят в следните групи:

до 5	от 6 до 20	от 21 до 40	от 41 до 80	над 80
56	85	86	43	34

Видно е, че в екологичния пояс, който обединява предпланините и ниските дялове на Стара планина, селата са почти пет пъти повече от тези в равнината. Видна е и разликата в разпределението по броя на жителите, в което е налице значителен превес на малките селища. Най-малките, които, както вече уточнихме, се приемат като нестабилни, са около 18 %. Средномалките и средните са близо три пъти повече от средноголемите и големите села. Трябва да се посочи, че в около 60 % от средномалките села броят на семействата се движи между 14 и 20. Те се откриват както в планинските котловини на Врачанско, Ловешко, Севлиевско, така и в хълмистите полета на Търновско и Шуменско. Малките селища са разпръснати в целия пояс и тъй като голямата част от тях не са локализирани в публикациите на османските регистри, трудно може да се определи конкретното им местонахождение. Обикновено жителите им са мюсюлмани, като смесените или християнските селища от този тип са само 13. По правило те се състоят от едно семейство, от семействата на един баща и на неговите синове или от семействата на няколко братя. Няма съмнение, че голямата част са нови селища на мюсюлмански преселници, което личи от имената им. Около 28 % от селата са големи. Откриват се във всички дялове на планината, но видима концентрация от 12 села се намира в региона на Търново. Уточнените селища показват, че разположението им следва котловините по средните течения на

старопланинските реки. Селищата мрежа в **ЗОНА Б** без колебание може да се определи като стабилна и устойчива. Анализът на различни типове регистри от периода XV – XVIII в. дава основание на Стефка Първева да констатира, че „Търновската каза се отличава с много развита селищна мрежа, в която преобладават средните по големина селища"[58]. За това говорят и 4 големи градски средища – Шумен, Търново, Ловеч и Враца, известни средновековни крепости с продължителен живот. Плътността и стабилността на селищната мрежа в този екологичен пояс показват, че предпланинският и средногланинският дял на Стара планина са овладени и адаптирани от българите дълго преди датата на коментирания регистър. Характеристиките ѝ с нищо не показват, че в своята цялост тя се състои от села на нови преселници. По-скоро те свидетелстват, че в този пояс екологичните ниши са усвоени стопански, битово и социално в Късното българско средновековие и дори по-рано. Показателен е и фактът, че планинската крепост Търново от края на XII до края на XIV в., т. е. две столетия, е столицата на Второто българско царство.

Релефът, върху който е развита тази изключително плътна селищна мрежа, е сложна комбинация от котловини, ридове с различна стръмност и плата, пресечени от горните и средните течения на реките Огоста, Бързия, Искър, Вит, Осъм, Росица, Янтра, Голяма Камчия и техните многобройни притоци. Няколкото водосборни басейна осигуряват постоянна влажност в цялата **ЗОНА Б**. Сумата на валежите е значително по-голяма от тези в равнинните части, а средните летни температури са по-ниски с около 5 градуса от тези в Дунавската равнина. Тези екологични условия се дължат на орографски ефекти, които имат постоянно действие, което ще рече, че са били същите или почти същите и в интересуващата ни епоха[59]. Разчлененият релеф се съчетава с различни типове почви, немалка част от които са сиви горски и хумусно-карбонатни, подващи се сравнително лесно на аграрна култивация. Те се комбинират с ливадни планински почви по многобройните била и ридове, които осигуряват пасища за скотовъдството. Би могло да се каже, че в **ЗОНА Б** са налице добри условия за ефективно и добре гарантирано стопанство от средновековен тип. Силно впечатляващ е фактът, че именно в този екологичен пояс биотата, исторически обособилата се съвкупност от живи организми, обединени от общ район на разпределение, е най-богатата в севернобългарските територии[60].

Широкото разпространение на малки и средномалки села в селищната мрежа показва максимално усвояване на терените и оптималното им стопанско използване. Силно пресеченият планински ре-

леф и близостта на високи ридове дават относителна сигурност при военни и разбойнически набези, които са голямата социална опасност за средновековния човек. Корелацията **хора – пространство** в **ЗОНА Б** е синхронизирана максимално, което носи големи предимства на обитателите ѝ.

Те очевидно са оценени и от завоевателите, което се доказва от множеството разпръснати гнезда от мюсюлмански или смесени селища в локалната селищна мрежа. Разбира се, тук трябва да се отчете многократно изтъкваната в литературата целенасочена ислямизационна политика на османската централна власт. Самият факт, че в **ЗОНА Б** е Търновград, политическият, стопански, военен и културен център на унищожената българска държава, обяснява тази политика. Ислямизационните процеси, както се вижда от откъс от обширен регистър за Търновско от това време, се осъществяват както чрез преселването на колонисти от Мала Азия и заселване на ислямизирани военнопленници, така и чрез помюсюлманчване на местно население[61]. Относителната многобройност на мюсюлмани с тюркски, а не с коранически имена показва, че немалко са преселници, довеяни от сюргюна, принудителни депортации, организирани от османската власт или от други бури на смутното време[62]. Статутът на рая и данъците, с които са обложени тези мюсюлмани, категорично доказват, че вероятно са старо аграрно население, потомствени селяни, а не първа или втора генерация оземлени номади. Предпочитанията им към селищата в Предбалкана и средновисокия дял на планината потвърждават значителните предимства на тази **ЗОНА Б** по широко разпространени критериите на средновековната епоха.

Доказва ги и големият интерес на мнозина представители на най-високия слой от османската управляваща върхушка, които включват множество селища от **ЗОНА Б** в своите вакъфски владения. През XV в. десетки села във Шуменско и Търновско са собственост на Фируз бей и на наследниците на Кьосе Михал, които те превръщат във вакъфи. Същия избор правят и великите везири Ибрахим Дамат паша, Рустем паша, Коджа Синан паша и др. през XVI в.[63] Показателен е фактът, че вакъфските села са предимно в предпланината и планинските котловинни полета.

ЗОНА В от селищната мрежа на Никополския санджак обхваща екологичния пояс на високия дял от северните и централните части на Стара планина между 600 м и 800 м средна надморска височина. В османското административно деление нейните селища са включени във вилаетите Киево и Куршуна и зеаметите Неделичко, Мраморница и Хоталич. Регистрираните в тях общо 92 села по броя на вписани-

те семейства се разпределят, както следва:

до 5	от 6 до 20	от 21 до 40	от 41 до 80	над 80
6	21	28	32	5

Тази зона, която би могла да се определи като типично високопланинска, на съвременната карта обхваща регионите на Своге, Ботевград, Етрополе, Златица, Ловеч, Троян, Севлиево, Елена и е затворена между Искърското дефиле на запад и горното течение на р. Камчия на изток[64].

Локализираните селища показват специфично разпределение, което се обяснява с релефа и екологичните условия, които той предлага. Селата са концентрирани в ясно оформени гнезда в тесните котловини по горните течения на старопланинските реки и в подножието на планинските проходи. Би могло да се каже, че в общото пространство плътността им е крайно неравномерна, което е характерно за всички планински райони. Впечатляващо равномерен е обаче размерът на селищата по броя на населението им. Таблицата показва категоричното преобладаване на средните селища. Те са над 80 % от селищната мрежа. Много малките са около 7%. Това би могло да означава, че във времето, от което датират нашите данни, не е имало големи възможности за формирането на нови селища и че най-удобните за живот терени са усвоени преди съставянето на регистъра. Много големите сели са около 4%, което е естествено при стръмните наклони на релефа, които силно ограничават орните площи. Три от петте големи села са в началото на планинските проходи, като изрично е посочено, че са дервентджийски. Усреднените съотношения в размера на селищата подсказват, че и в най-високата зона на селищната мрежа екологичните дадености са стабилно адаптирани. Би могло да се предположи, че и тук процесът на адаптация на пространството е започнал много по-рано от времето на регистрацията, чиято информация използваме.

В тази зона екологичните условия са типично планински. В релефа над 600 м надморска височина речните котловини са тесни, което естествено ограничава и размера, и броя на селищата. В локалните пространства преобладават пасищните зони по близките планински била. При големите наклони орните площи са малки. Може би това обстоятелство определя „усреднеността" на селищната система в този висок екологичен пояс. Горната му граница е зоната на хвоща, в която вече няма селища[65]. Влажността е висока поради силно развитата мрежа от малки реки и потоци и значителните валежи. Зимата е по-продължителна, а лятото по-късо в сравнение с равнинните и средновисоките части на селищната мрежа. По северните склонове на

Стара планина януарският температурен максимум е най-ниският за цялото българско пространство[66].

От съвременна гледна точка в тази зона условията за стопанско и биологично възпроизводство изглеждат особено трудни и би могло да се твърди, че в нея е достигнат максимумът на овладяност по вертикалната ос на пространствената скала. Повтаряме, че усредненост-та на селищата и тяхната плътност в котловините говорят за продължително адаптиране към планинските терени и към специфичните им екологични условия за оползотворяване на онези екологични ниши, които осигуряват най-добри възможности. Би могло да се предположи, че по средновековните битови и стопански стандарти животът във високата планина не е оценяван като екстремно труден. Екзистенц-минимумът е осигуряван от комбинирането на животновъдство и земеобработване с вероятно предимство на първото.

Планината е естествена защита за хората и техните селища. Едновременно с това те не са напълно изолирани. Голямата част от селищата се намират в непосредствена близост до планинските проходи. Възможно е в мъчителните години на османското завоевание мнозина да са потърсили спасение в планините, което може би разширява и уплътнява селищната мрежа, но по една вече позната и изпитана схема. Възможно е също част от селищата да са възникнали в резултат на османската политика за охрана на планинските проходи[67]. Възникването на други би могло да се свърже с развитието на металодобива и рударството през XIV и XV в. Достигнатият баланс между размера на селищата, разпределението им в селищната мрежа и екологичните дадености не може да бъде обяснен с хаотични заселвания под натиска на политически катаклизъм или чрез декретирана от султански фермани политика. Общата схема на селищ-ната мрежа и в третата високопланинска зона също е резултат от дълъг процес на адаптиране и усвояване. Това ни кара да поставим в неговото начало изграждането и поддържането на системата от крепостни съоръжения в планините в българското Средновековие. Съществуването и ефективността на военните гарнизони биха могли да бъдат осигурявани само чрез ежедневния труд на селяните от близките им села, които от своя страна намират препитание, а когато е необходимо и защита в крепостта.

* * *

Моделът на селищната мрежа в Никополския санджак по данни на османските тимарски регистри от 1479 г. – 1480 г. съдържа следните основни характеристики:

— **УСТОЙЧИВОСТ**, която е създавана в хода на продължително развитие, при което стопанското и битовото овладяване на пространството е достигнало крайните възможни параметри по вертикалната ос на пространствената скала. През XV в., няколко десетилетия след османското завоевание, селищната мрежа в Никополския санджак е разположена между ниските брегове на р. Дунав и изворите на старопланинския речен басейн от р. Огоста до р. Камчия. Чрез нея са усвоени и адаптирани и трите екологични пояса, в които има условия за човешка дейност, и е овладян сложният, етажно разположен релеф. Високата степен на устойчивост на селищната мрежа в Никополския санджак се потвърждава от факта, че в последвалите шест столетия до днес в крайните си параметри тя не е претърпяла съществени изменения.

Адаптацията на пространството по неговата вертикална ос е достигната в Средните векове под действието на сложен комплекс от взаимосвързани и взаимодействащи фактори като непрекъснатия човешки труд, демографското нарастване на етническата общност, приспособяването на стопанския живот към природните дадености и свързаното с него усъвършенстване на малките производствени техники. Естественият демографски прираст, натискът на природни бедствия, епидемии и социални катаклизми като войни и набези, мигриращи групи от хора и други фактори вероятно са стимулирали усвояването на региона и стабилизирането на селищната мрежа, така както това е ставало и в останалите европейски пространства в периода между X и XIII в.

Структурата на селищната мрежа в Никополския санджак, представена от информацията на османските описи, е резултат от продължителното и трайно градивно действие на десетки генерации, което в историческите изследвания е трудно уловимо, но което чертае основните линии на историческата еволюция. Всички разширения по хоризонталната ос на пространството, т. е. всички завладявания на територии чрез войни или дипломатически акции, остават без историческа перспектива, ако не бъдат обхванати от механизма на тяхното практическо усвояване от хората. Моделът на селищната мрежа в Никополския санджак показва, че в хода на своята история през Средните векове заедно с политическите успехи и крушения, наред с културните достояния и социалните брожения българите създават и прилагат своя устойчив механизъм за стопанско и културно усвояване на пространството, в което живеят, и реално го превръщат в своя Родина, в собствен свой свят.

— **НЕРАВНОМЕРНАТА ПЛЪТНОСТ** на селищната мрежа по

вертикалната ос на пространствената скала е в пряка зависимост от етажността на релефа и обусловените от нея екологични пояси, върху които са формирани трите зони на селищната мрежа. Най-слабо заселена е **ЗОНА А** в равнината, следвана от **ЗОНА В** във високата планина. Най-многобройни са селищата в междинната **ЗОНА Б**, която обхваща Предбалкана и ниските части на Стара планина между 250 и 600 м надморска височина. Съотношението на селищата в трите зони е **1:6:2**. В междинната зона селата са шест пъти повече от тези в равнината и над три пъти повече от тези във високите части на планината.

Това разпределение поставя множество въпроси: кога и как се формира селищната мрежа в българското пространство? Какви са етапите в утвърждаването на общия ѝ модел? Какви са факторите, които го обуславят? Този процес е в пряка зависимост от развитието на техниката и технологията и промените, които те предизвикват в политическата, военната и духовната сфера в живота на българското общество. Не по-малко важен е въпросът за влиянието на климатичните ритми в живота на човека, обществото и държавната организация в българското пространство през Средните векове.

Селищната мрежа е сложна система, сътворена от действието на корелацията **хора – пространство** в дългата протяжност на времето. В този смисъл анализираните данни на османските тимарски регистри за Никополския санджак не трябва да бъдат ограничени само в края на XV в. Представеният в тях модел на селищна мрежа съдържа основни тенденции, които функционират много преди идването на османците на Балканите. Неговата етажност и неравномерно разпределение с подчертана плътност в средния екологичен пояс, доказват една реализирана възможност за оптималното и трайно използване на природните дадености. От съвременна гледна точка предимствата на междинната спрямо високопланинската зона са разбираеми и обясними. Необяснима изглежда за нас слабата заселеност на Дунавската равнина, която днес често квалифицираме като „житницата на България". Моделът на селищната мрежа подсказва очевидни различия в оценката на природните дадености през вековете. Ако си припомним усилията и уменията при изграждане на диги, язовири и системи за напояване, влагозащитното залесяване, машинната обработка на земята, непрекъснатото генно подобряване на селскостопанските култури и т. н., ще си дадем сметка с какъв разход на енергия и интелект е достигнато съвременното високоефективно стопанство в равнината. Средновековните общества не са разполагали с подобни научнотехнически знания. При тях стопанската ефективност

се е определяла от възможностите за избор на такива терени, чиито екологични условия осигурявали оптимална продукция при ниския производителен капацитет на техниката и с биологичната енергията на човека и впрегатните животни. В средновековните Балкани и не само в тях тези терени се откриват в подножията на планините. Само като ремарка ще припомня отново сложните системи от крепости във всички балкански планини. Вече споменах, че за да изпълнява своите военни функции, всяка крепост и нейният гарнизон ежедневно се нуждаят от храна, оръжейни припаси, поддръжка. Това изисква обживяването на близките ѝ околности. Османците разрушават и не поддържат огромен брой от тези крепости. Те не са им нужни и се оценяват като опасни за властта им над местното население. Но хората и техните села, които са овладели тези планински пространства и са приспособили своя живот към тях, остават.

— **ЗАВЪРШЕНИЯТ МОДЕЛ** на селищната мрежа, който се установява и в трите пространствени зони, свидетелства за продължителен процес на обживяване и овладяване на предлаганите от пространството екологични дадености съобразно възможностите на средновековната техника и технология. Откриващата се в края на XV в. адаптация на пространството в различните екологични пояси доказва неговата стопанска, битова и културна овладяност. И още нещо. Тя е белег, но и условие за вътрешната интегрираност и външната еманципираност на българския свят, в който се обединяват населението и пространството. Синхронът на корелацията **хора – пространство** хомогенизира българската етническа общност и осигурява гъвкавост и издръжливост на вътрешните ѝ връзки. Механизмът на това взаимодействие е най-дълбинната и съответно най-скритата част от историята на народите.

Един век преди османската регистрация, чиито данни използваме, монахът Исай в своето прочуто Ридание документира пълен разпад на корелацията **хора – пространство** след битката при Черномен в 1371 г. : „Когато убиха юначния деспот Углеша, турците се пръснаха и полетяха по цялата земя подобно на птици по въздуха. Едни от християните бяха изклани, други отвлечени в плен, а онези, които останаха и тях смърт несретна ги покоси, защото погинаха от глад. Такъв глад настана тогава, какъвто никога от създаването на света не е бивал и какъвто, Христе милостиви, да не настава никога вече. Които пък се спасиха от тази напаст, те по божие попущение бяха изпояждани от вълци. Денем и нощем те нападаха и разкъсваха хората. Уви! Какво прискърбно зрелище бе настанало. Опустя земята, лиши се от всичките си благини, погинаха людете, изчезна добитък и

плодове..."[68]

В географския лексикон на онази епоха „западните страни" са земите на Балканския полуостров, подложени на грабителските, варварски по тип набези на акънджийските отряди. Апокалиптичната картина представя пълна деструкция на живота. След дълга поредица от нови грабежи, военни походи, сражения, непрекъснато военно напрежение данните от османските регистри на тимари, хасове и заемати в Никополския санджак от 1479 – 1480 г. и техният анализ разкриват стабилна селищна мрежа, чрез която пространството е усвоено трайно. Отделни села или цели региони са разорявани, обезлюдявани, разрушавани, но благодарение на действащия модел на селищната мрежа те относително бързо се възстановят.

Това не е необясним парадокс. Механизмът на усвояване и използване на пространството чрез мрежата от селища се оказва със силни рекреативни възможности и не позволява веригата от разрушения да доведе до пълна деструкция на българското общество. Корелацията **хора – пространство** продължава да действа в привични форми и запазва интегриращите си функции. За да се оцени нейната значимост, трябва да се напомни, че почти пълният разпад на селищната мрежа, причинен от татарското нахлуване в 1236 – 1238 г. се приема като една от глобалните причини за изчезването на Волжка България от картата на света и за тежката криза в историята на Русия през XIII в.[69] В този аспект твърденията за тоталното разрушение на селищната мрежа и аргументираният с тях „колапс" на българската народност в хода на османското завоевание са най-малко пресилени. В романтичното желание да сгъстят над възможното черните краски при описанието и оценката на тази смутна епоха по формулата „каквото би било, ако не бе било", те фактически следват плътно османската идея за „завоевателите герои" и „покорените нищожества". Резултатът е отрицанието на едно от големите достояния на българите и изобщо на европейците, живели през Средновековието – оптималното свързване и взаимодействие на човека, хората и обществото с пространствата, които обитават от столетия.

Изследвайки и представяйки този глобален феномен по информация, отнасяща се до българското пространство, е необходимо да подчертаем, че той е общобалкански. Моделът или по-точно моделите от селищни мрежи в Европейския югоизток през XIV и XV в. имат такава висока степен на функционалност, че османските турци не могат да ги променят. А вероятно и не искат. В този чужд им свят те ги възприемат и сами се адаптират към тях в административен, стопански и битов план. Посоченото предпочитание на мюсюлмани-

те към междинната **ЗОНА Б** от селищната мрежа в Никополския санджак е показателен пример за естественото приспособяване на завоевателите пришълци към условията на живот, които откриват на Балканите. Към тях трябва да се отчете и политиката на централната власт, която бързо разбира, че грабежът и разрухата не носят постоянни и сигурни приходи и не гарантират нейната стабилност в непрекъснато разширяващите се територии. Променяйки своята управленска стратегия, тя организира земите на север от Стара планина, включително и тези в Никополския санджак, в гранична периферия, като използва за своите нужди и цели не само неговите природни и човешки ресурси, но и военния опит на изчезналите и изчезващи в онези времена балкански държави[70].

Реконструкцията на модела на селищната мрежа в Никополския санджак потвърждава общата му функция на ключ за разбирането на основни етноинтегриращи процеси, които формират идентичността на българския и на другите балкански народи. Резултат на вековно всекидневие, този модел на усвояване на пространството е механизмът, чрез който животът на отделния човек се слива с живота на обществото и държавата. Чрез него се осъществяват демографският, икономическият, културният и политическият континуитет, който свързва отминалите, настоящите и бъдещите поколения в единна цялост, в народ. Направеният анализ на данните от османските тимарски регистри за Никополския санджак от края на XV в. дава основание с увереност да твърдим, че българският модел на селищната мрежа, създаден в Средните векове, е един от основните фактори не само за съхраняването, но и за трайното и стабилно съществуване на българския народ в неговото пространство в Европейския югоизток.

БЕЛЕЖКИ

[1] **CARBONEIL, J. O.**, *L'Historiographie*, Paris, 1981, p. 109–125.

[2] За настъпилите промени в историческите изследвания и техните цели вж. **М. ВОВЕЛ**, *Историята и дългосрочният период.* – В: Духът на Анали (Антология), Съставителство и предговор Л. ДЕЯНОВА, С., с. 43–73 и там посочената литература. Общите тенденции в историографските изследвания на пространствата по вертикалната ос на пространствената скала вж. **F. BRAUDEL**, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*, Paris, 1990, p. 10–15. **Ф. БРОДЕЛ**, *Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV – XVIII вв., Т. 3*, Москва, 1992, с. 13–38; **В. А. АНУЧИН**, *Географический фактор в развитии общества*, Москва, 1982, с. 130–141 и др.

[3] Общ преглед върху изследванията на селищната мрежа и основна библиографска справка вж. **R. LEDRUT**, *L'homme et l' espace.* – In: L' histoire des moeurs. I, Les coordonnées de l'homme et la culture materielle. Encyclopédie de la Pleiade, Paris, 1991, p. 59–114.

[4] В българската етнография темата за селищата и тяхната организация е класическа. Вж. **Х. ВАКАРЕЛСКИ**, *Етнография на България*, С., 1974, с. 293–303; **Б. ГЕОРГИЕВА**, *Населени места, жилища и строителство.* – В: Българската народна култура, С., 1981, с. 82 – 85 и посочената там литература.

[5] Вж. **ИШИРКОВ, А.** *Упътване за изучаване на селищата в българските земи*, Училищен преглед, XI, 1906, с.217–227; **Ев. БАТАКЛИЕВ**, *История на заселването и форми на селищата*. Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1926, 2–3, с. 1–17 и др.

[6] Вж. *Български средновековни градове и крепости. Т.1*, Градове и крепости по Дунав и Черно море. Съставители В. ГЮЗЕЛЕВ И Ал. КУЗЕВ, Варна, 1981, 440 с.

[7] Поселищните истории и сборници са огромен брой, поради което ще посоча само някои от тях, като класическия труд **на С. ТАБАКОВ**, *Опит за история на град Сливен в три тома*, С., I, 1911, II, 1924, III, 1929; *Троян. Юбилеен сборник по случай 100 години от обявяването му за град*, Ред. колегия Ив. Н. УНДЖИЕВ, Ив. ПЕЙКОВСКИ, С., 1968; *История на град Враца от древността до Освобождението*, С., 1978 и др.

[8] Вж. **ЦВЕТКОВА, Б.**, *За поселищния облик на Търновския край през XV – XVI в.*, Икономогеографски и етнографски сборник в чест на чл. кор. Йордан Захариев, С., 1964, с. 130–146; СЪЩАТА, *Троян и Троянско през XV – XVIII в.* В: Град Троян..., с. 18–34. СЪЩАТА, *Враца през XV – XVIII в.* – В: История на град Враца с. 93 – 134; СЪЩАТА, *За поселищните и демографски отношения в някои североизточни райони на България през втората половина на XVI в.*, Изв. на народния музей в Коларовград, 1965,

с. 41–53; **В. МУТАФЧИЕВА**, *Видин и Видинско през XV – XVI в.* – В: Видин и Видинският санджак през 15/16 в., С., 1975, с. 15–52; **П. КОЛЕДАРОВ**, *Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средишната и източната част на Балканите от VII до XVIII в.*, ИИИ, 18, 1967, с. 89–146; **Стр. ДИМИТРОВ**, *Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV – XVII в.*, Родопски сборник, 1, 1965, с. 84–101; СЪЩИЯТ, *Българската народност през XV – XVII в.* – В: Етнография на България, 1, с. 204–236; СЪЩИЯТ, *История на Добруджа*, с. 31–64.; **Ел. ГРОЗДАНОВА**, *Трявна и Тревненския край под османска власт до XVIII в.* – В: Сб. Трявна..., с. 23–37; СЪЩАТА, *Промени в поселищната мрежа и демографския облик на Елховския край през XV-XVII в.*, ИПр, 1976, 2, с. 46–61; СЪЩАТА, *Населението на Разградско, Шуменско и Търговищко през XVII в.*, ИПр, 1992, 2, с. 63–75; **Р. СТОЙКОВ**, *Нови сведения за миналото на българските селища през XV – XVI в.*, ИПр., 1959, 6, с. 31–49; СЪЩИЯТ, *Селища и демографски облик в Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в.*, Известия на Варненското археологическо дружество, 15, 1964, с. 97–112; **М. КИЛ**, *Трявна. Османски извори за ранната история на града*, Векове, 1, с. 46–51; **С. ПЪРВЕВА**, *Поселищна мрежа и гъстота на населението в части от Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII в.*, ИПр, 1992, 8–9, с. 32–50; **Цв. ГЕОРГИЕВА**, *Околна среда и модел на селищна система в българското пространство през XV – XVII в.*, ИПр.., 52, 1996, с. 31–57; **Р. КОВАЧЕВ**, *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век*, С., 1997, с. 77–101; **Ел. КОЛЕВА**, *Исторически сведения за населението в Пловдивския край през периода на османското робство*, ИМЮ България, 1977, 3, с. 38–42; **М. ГРЪНЧАРОВ**, *Демографски промени в Плевенския край*, ИМСЗ България, 1982, 7, с. 75 98; **Ив. ИВАНОВ**, *Административна уредба и демографско развитие на Златишко през Възраждането*, Минало, II, 2/95, с. 53–62; **M. KIEL**, *La diffusion de l' Islam dans les campagnes bulgares a l' époque ottoman (XVe-XIXe Siecles). Colonisation et convèrtion., Revue du Monde Musulman et Méditerranée*, 66, 1993/94, p. 39–54; IBIDEM, *Hrazgrad "Hezargrad – Razgrad, The Vicissitudes of a Turkish town in Bulgaria"*, Melanges offertes a Irene Melikoff, Turcica, XXI – XXII, p. 496–503 и др.

[9] Вж. *Охрид и Охридско низ историјата*, *Книга II*, Од пагајането под османлиска власт до крајот на првата светска војина, Редакција на М. АПОСТОЛСКИ, Скопје, 1978, с. 13–39; **Д. БОЈАНИЌ**, *Фрагменти једног збирног и једног опширног пописа Видинског санџака из друге половине XV века*, Посебан отисак на Miscellanea 2, Београд, 1973, с. 5–15; **М. СОКОЛОСКИ**, *Градот Велес во периодот од околу 1460 – 1544 г.*, ГИНИ, 1959, 2; СЪЩИЯТ, *Малешево во XVI век*, Историја, 1971, СЪЩИЯТ, *Серскијот вилает во 15 век /1465/*, ГИНИ, 1974; СЪЩИЯТ, *Кичевската нахија во XV – XVI в.*, Историја, 1981; **M. SOKOLOSKI**, *Apercu sur l'évolution*

de certains viles plus importens de la partie mériodinale de Balkans aux XVe et XVIe siècles, Bulletin de l'AIESSE, 12, 1974, Bukarest, p. 79–89; **Ал. СТОЈАНОВСКИ, И ЕРЕН**, *Кратовската нахия во XVI век*, ГИНИ, 1971; **Д. БОЯНИЋ-ЛУКАЋ**, *Неготинска Крајна во време турски владавине*, Гласник Етнографског музеја, кн. 32–33, 1969, с. 31–75; **E. BALTA**, *Rural and urban Population in the Sancak of Euripos in the early 16th Century*, Athenes, 1992, 185 p. и посочената там гръцка литература. **M. T. GÖKBILGIN**, *Kanuni Sultan Suleyman devri baştarında Rumeli Eyleti, Livaları, Şehir ve Kasabları*, Belleten, XX/78, 1956, p. 228; **I. SAHIN, F. EMECEN, Y. HALAGOĞLU**, *Turkish Settlements in Rumelia in the 15 and 16 Centuries*, The Turks of Bulgaria: the History, Culture and Political Fact of a Minority, Istambul, 1990, p. 32–65; **L. MALLTEZI**, *La ville et le village dans la societé albanese (XIe – XVe s.)*, Tirana, 1989, 10 p. и др.

[10] **BARKAN, Ö. L.**, *Les déportations comme méthode de peuplement et de la colonisation dans l' Empire Ottoman*, Istanbul, 1953; **M. T. GÖKBILGIN**, *Rumelin'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-i Fatihan*, Istanbul, 1953; **H. INALCIK**, *The Middle East and the Balkan under the Ottoman Empire: essays on economy and the society*, Bloomington., 1992; **S. FAROQHI**, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Trade, crafs and food production in the urban setting, Cambridge, 1984.

[11] Вж. **ТОДОРОВ, Н.**, *Балканският град XV – XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие*, С., 1974, 504 с.; **Стр. ДИМИТРОВ**, *Етнически и религиозни процеси сред българската народност през XV – XVII в.*, Българска етнография, 1980, 1, с. 16–34 ; **Х. ГАНДЕВ**, *Българската народност през XV в. Демографско и етнографско изследване*, С., 1972, 497 с., и др.

[12] **DOORN, P.**, *Geographical Location and Interacttion Models and the Reconsttruction of Historical Settlement and Communication: The example of Aetolia*, Central Greece. - In: Historical Social Research, 18, 1993, 3, p. 35–51.

[13] Вж. **ПАНАЙОТОВ, Н.**, *Мюсюлмански паметници с християнски мотиви от Североизточна България*, Археология, 1990, 2, 11–31.; **С. ПЕТРОВА, Й. ЮРДАНОВ, Д. ДИМИТРОВА**, *Некропол от XVII – XVIII в. при с. Сечище, Новопазарска община*, Археология, 1989, 4, с. 43–58.

[14] За връзката между османската административна система и селищната мрежа вж. **Н. ТОДОРОВ**, *Балканският град...*, с. 26–40; **В. МУТАФЧИЕВА**, *Видин и Видинско...*, с. 24; **E. BALTTA**, *Rural end urban Population....*, p. 64–71 и др.

[15] Натрупването и разнообразяването на информация за селищната мрежа в Търновско е видимо при сравнение изследванията на **Б. ЦВЕТКОВА**, *Насельа и демографски промене у Трновској области од XV до XVIII в.*,

Историјски часопис, Београд, 1966, с. 55–92, на **С. ПЪРВЕВА**, *Поселищна мрежа и гъстота на населението...*, с. 33–50 и на **M. KEEL**, *La difusion de l' islam* p. 36–52.

[16] Вж. **НЕДКОВ, Б.**, *Османотурска дипломатика и палеография*, I, С., 1966, с. 178–181; **J. VEINSTEIN**, *Les régistres de regensement ottomans – une source pour la démographie historique à l'époque moderne*, Annales de démographie historique, 1990, p. 365–378.

[17] **БРОДЕЛ, Ф.**, *Время мира...*, с. 17–37.

[18] **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Пространството на българите и неговите граници...* с. 16.

[19] Вж. *Българските средновековни градове* с. 246 412.

[20] **TODOROV, N., A. VELKOV**, *Situation démographique de la Péninsul balkaniqe (fin du XVe s.- debut du XVI s.)*, Sofia, 1988, p. 230–231, p. 234–236.

[21] *IBIDEM*, p. 237–238.

[22] Вж. *Българските средновековни градове..*, с. 94–246.

[23] Като примери за XV в. могат да се посочат с. Железна в Троянския Балкан. Вж. НБКМ, Ориент отд., ОАК, 45/29, л. 52а; с. Рельово, Самоковско, Тимари в Софийско, ИБИ, XIII, с. 27. През втората половина на XVI в. вече се документират селищата в Разлог, по платото Бабек и в околностите на Девин в Родопите. Вж. *Подробен регистър на джелепкешаните в българските земи от 1576 г.*, ИБИ, 18, с. 197–200, 84–85. Многобройни са селищата в Самоковския дял на Рила, *Пак там*, с. 200–206. В края на столетието информацията се потвърждава в *Обширния опис на тимарите в Софийско*. Вж. N. GENÇ, Op. cit., p. 105–117.

[24] **ДУЙЧЕВ, Ив.**, *Из старата българска книжнина*, II, С., 1942, с. 597–600.

[25] Информацията се отнася предимно за селищата по горното течение на реките Искър и Марица и е във връзка с военните действия между Муса и Мехмед I. Вж. **МЕХМЕД НЕШРИ**, *Огледало на света. История на османския двор*. Съставителство и превод от османотурски език М. КАЛИЦИН, С., 1984, с.195–197.

[26] **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Структура на селищната мрежа в българското пространство през XV – XVII в.* – В: Балканистичен форум, 1/1997, с. 28–44.

[27] **GENC, N.**, *Op. cit.*, p. 113, 132, 152 и др.

[28] **BRAUDEL, F.**, *La Méditerranée et le monde...*, 1, p. 30–34

[29] **ГАНДЕВ, Х.**, *Българската народност..*, с. 20–116.

[30] *Пак там*, с. 102–104.

[31] Вж. **LAONICI CHALCOCONDILAE**, *De Rebus Turcicis*, Ed. Bonn, 1843, p. 176, 189, 218. **МЕХМЕД НЕШРИ**, *Пос. съч.*, с. 66–67, 74–75, 101 и др.

[32] **КУЗИНЕРИ, М. Е.** – В: *Френски пътеписи за Балканите XV – XVII В.*, Състав. и редакт. Б. ЦВЕТКОВА, С., 1975, с. 359.

[33] **BRAUDEL, F.**, *La Méditerranée et le monde...*, I., p. 22–47.

[34] **ГРУЕВ, Б. и Б. КУЗМАНОВ**, *Обща биогеография*, С., 1994, с. 396–449.

[35] *Пак там*, с. 396–404, където са представени различните варианти в биогеографското районiране на съвременното българско пространство

[36] **VEINSTEIN, J.**, *Op. cit.*, p. 374–375.

[37] Двата регистъра се съхраняват в НБКМ, Ориент. отд. Първият документ със Сиг. ОАК 45/29 е публикуван под заглавие *Хасове, зеамети и тимари в Никополския санджак* в ИБИ, XIII, с. 161–298. Вторият със заглавие *Зеамети и тимари на мустахфъзи в Никополския санджак* е публикуван в същия том, с. 299–334. И двата описа са преведени от Р. СТОЙКОВ. Регистрите не са датирани и по палеографски данни издателят ги отнася към средата на XV в. Аргументирана предатировка и на двата регистъра прави Стр. ДИМИТРОВ, *За датировката на някои османски регистри от XV в.*, ИБИД, XXV, 1968, с. 241–245. Съвсем наскоро Р. Ковачев публикува откъс от трети опис, който датира от 1488 г. Работата по моята монография вече беше на финалния си етап, поради което данните от тази опис, които в голяма степен потвърждават направения тук анализ и достигнатите изводи, се използват във вида, в който ги систематизира и анализира **Р. КОВАЧЕВ**, *Опис на Никополския санджак...*, с. 75–80.

[38] Вж. **СТОЙКОВ, Р.**, *Нови сведения за миналото*, с. 71–86; **Б. ЦВЕТКОВА**, *Населья и демографски промене*, с. 55–92; СЪЩАТА, *Турски документи за статута...*, с. 340–367; **Стр., ДИМИТРОВ**, *Българската народност...*, с. 110–111; **Ел. ГРОЗДАНОВА**, *Трявна и Тревненско...*, с. 25–31; **М. КИЛ**, *Трявна. Османски извори...*, с. 46–51; **M. KIEL**, *La diffusion de l'islam* p. 36 - 45; **С. ПЪРВЕВА**, *Поселищна мрежа и гъстота на населението...*, с. 32–50; **Р. КОВАЧЕВ**, *Опис на Никополския санджак...*, с. 76–78.

[39] Вж. **ЦВЕТКОВА, Б.**, *За поселищните и демографски отношения в някои североизточни райони...*, с. 43–47.

[40] Вж. **ГЪЛЪБОВ, Г.** и други, *Физическа география на България*, С., 1977, с. 50–57.

[41] В публикувана таблица за броя на селата в регистрите от 1479 – 1480 г. Р. Ковачев сочи като обща цифра 509. Вж. *Опис на Никополския санджак...*, с. 78. Разликата с посочената от мен цифра на селищата е твърде голяма за да бъде подмината. Без да изключвам възможността за грешки в направеното от мен преброяване на селищата, бих искала да обърна внимание, че ако извадим от цифрата 509 селата, описани два или повече пъти като дялове на отделни тимари, както и тези, които се срещат в двата регистъра, разликата от 65 селища чувствително намалява.

[42] Вж. *Хасове, тимари и зеамети в Никополския санджак*, с. 161–298 и *Зеамети и тимари на мустахфъзи в Никополския санджак*, с. 299–334.

[43] Вж. **ТОДОРОВ, Н.**, *Балканският град*, с. 84–96.

[44] Като примери вж. **ТОДОРОВ, Н.**, *За демографското състояние на Балканския полуостров през XV – XIX в.*, ГСУ – ФИФ, 53, 1960, 2, с. 218; **В. МУТАФЧИЕВА**, *Видин и Видинско*, с. 30; **С. ПЪРВЕВА**, *Поселищна мрежа и гъстота на населението*, с. 34–35 и др.

[45] Вж. **ЦВЕТКОВА, Б.**, *Троян и Троянско*, с. 19–22.

[46] Най-общо за финансово-административното деление на балканските османски провинции вж. **Н. ТОДОРОВ**, *За демографското състояние* с. 198–204.

[47] Вж. **ГРУЕВ, БЛ., Б. КУЗМАНОВ**, *Пос. съч.*, с. 415.

[48] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Аграрните отношения в Османската империя през XV – XVI в.* - В: Османска социално-икономическа история. Изследвания., С., 1993, с. 77–99, 296–293; **М. КИЛ**, *Грамота за основаването на град Трявна., Векове, 1994,3,с. 72–75.*; **Ев. РАДУШЕВ**, *Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII в.*, С., 1995, с. 192–193.

[49] **GÖKBILGIN, M. T.**, *Op. cit.*, p. 505.

[50] Вж. *ДОКУМЕНИ за католическата дейност в България през XVII в.*, Съставители Б. ПРИМОВ. П. САРИЙСКИ, М. ЙОВКОВ, С., 1993, с. 477.

[51] Конкретно за многобройните османски походи и поддържаното от тях високо военно напрежение в Румелия, включително и в Никополския санджак, вж. *Histoire de l'Empire Ottoman* sous la direction de R. MANTRAN, Paris, 1989, p. 41–81.

[52] Вж. **АТАНАСОВ, Г.**, *Поглед към Добруджанския дунавски бряг от XV до XVIII в.*, ИПр., 1992, с. 13–31.

[53] **ГЪЛЪБОВ, Г.**, *Пос. съч.*, с. 53.

[54] За екологичната характеристика на региона вж. **ГРУЕВ Бл., Б. КУЗМАНОВ**. *Пос. съч.* с. 411–413.

[55] **БОРШОШ, Т.** – В*: Маджарски пътеписи за Балканите, XVI – XIX в.*, Подбор, превод и коментар П. МИЯТЕВ, С., 1976, с. 29–30.

[56] Вж. **ДИМИТРОВ, Стр.**, *Към историята на чифликчийството в Русенско*, ИПр., 1958, 4, с. 92 108.

[57] **ПЪРВЕВА, С.**, *Поселищна мрежа и гъстота на населението...*, с. 37–38.

[58] *Пак там*, с. 37.

[59] Вж. **ГЪЛЪБОВ, Г.**, *Пос. съч.*, с. 57.

[60] **ГРУЕВ, Б., Б. КУЗМАНОВ**, *Пос. съч.*, с. 415.

[61] Откъс от регистър на тимари в Търновско от първата четвърт на XV в. – В: ТИБИ, 1, с. 21–60. Документът се съхранява в НБКМ, Ориент. отд. под сигнатура Пловдив, ф. 88, № 752. Издателите Б. Цветкова и В. Мутафчиева го датират в първата четвърт на XV в. Стр. Димитров го предатира след 1502. Вж. **ДИМИТРОВ, Стр.**, *За датировката...*, с. 233–235. Същата датировка се потвърждава от **АНДРЕЕВ, Ст.**, *За датировката на подробните регистри...*, с. 164.

[62] *Пак там*, с. 44–45, 50–51, 55 и др.

[63] **ПЪРВЕВА, С.**, *Пос. съч.*, с. 34–36 и посочената там литература.

[64] Представяне на селищната мрежа в този регион вж. у **Б. ЦВЕТКОВА**, *Троян и Троянско*, с. 18–34; **М. KIEL**, *Op. cit.*, p. 39–46 и посочената там литература.

[65] Вж. **ГРУЕВ, БЛ., Б. КУЗМАНОВ**, *Пос. съч.*, с. 441.

[66] **ГЪЛЪБОВ, Г.**, *Пос. съч.*, с. 54.

[67] Вж. **КИЛ, М.**, *Грамота...,с. 72–75* и посочената там литература.

[68] *Стара българска литература*. Т. 3., Исторически съчинения, Съставителство и редакция ИВ. БОЖИЛОВ, С., 1983, с. 112–ИЗ.

[69] **ROUX, J. P.**, *Histoire des Turcs. Deux mille ans du Pacifique à la Méditerranée*, Paris, 1984, p. 211–215.

[70] **РАДУШЕВ, Ев.**, *Османската гранична периферия...*, с. 195.

ГЛАВА III

ВАРИАНТИТЕ НА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА В БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО ПРЕЗ XV - XVII ВЕК

В съвременната европейска историография изследването на локалните варианти на селищната мрежа е един от проблемите, чрез които се утвърди историята на всекидневието и манталитета и се осъществи глобалната промяна към познаването и разбирането на миналото. Андре Лероа-Гуран обясни същността, функцията и действието на одомашненото локално пространство в еволюцията на човешките общности[1]. Фернан Бродел разкри значението на реконструкцията на селищната мрежа като показател и символ на основните характеристики на средиземноморските общества. Той дефинира локалната селищна мрежа като ансамбъл, в който се свързват природата и хората, в който протичат всички видове човешки дейности и в който се реализират историческите процеси на всички нива – индивидуално, социално, етническо, цивилизационно[2]. След 60-те години на нашия век последваха десетки, а може би и стотици публикации, които изследват създаването, характеристиките и промените в локални и регионални селищни мрежи както в европейския свят, така и извън него[3]. Тези изследвания, чиято конкретна информация прекрасно илюстрира полезността на изследователската формула „малкото е най-добро", търсят все по-детайлно механизма на корелацията **хора – пространство**, за да възстановят според израза на Ж. Баро общата еволюция на социалните и природните системи, която е основата на историята изобщо. „Горите, полетата, пътищата, обработваемите зони и селищата са обектите на човешките практики, обектите на познанието, символите на обществените връзки. Селищата и техните околности съдържат в най-широк смисъл цялото пространство на живота и всички негови нива" – пише той, за да формулира целите и смисъла на изследванията на селищните мрежи[4]. Историческият контекст на универсалната взаимовръзка **природа – общество** се оказа основата, която неочаквано промени гледната точка към множество факти, явления и процеси от миналото и разшири фронта на историографските дирения.

Макар и значително по-ограничено, балканската историография отделя немалко внимание на локалните селищни мрежи. И ако за епохата на същинското балканско средновековие интересът е относително ограничен, то за ранните векове на османското владичество във всички балкански страни както регионалните, така и обобщаващите публикации са многобройни. Библиографската справка, вече направена в предходната глава, може многократно да се увеличи[5]. Масовото публикуване на османски данъчни регистри, започнало от 50-те години на нашия век, откри огромни възможности за многоаспектно изследване на локални, регионални и общи явления и процеси от различен порядък за целите Балкани[6]. Богатият и примамлив изворов материал очерта три изследователски ориентации. Най-рано наложилата се бе изясняването на аграрните отношения и изобщо на социалноикономическата структура в Османската империя. Втората ориентация може да се определи като реконструкция на османската административна система на Балканите. Третата, утвърдила се в последните десетилетия, търси измеренията и динамиката на демографските процеси, които често се свързват с формите, методите и резултатите от ислямизацията на балканското население. Като самостоятелен изследователски терен постепенно се оформи и четвърта ориентация, която може да се дефинира като микроистория – история на отделни региони и техните локалности. Някои автори, следвайки разсъжденията и дефинициите на европейските описатели на османския свят на Балканите през XV – XIX в. и оценъчните критерии на историографията от XIX в., поставиха в центъра на своите проучвания трагичната съдба на отделните християнски народи, доказвайки ги и чрез разрушението, пренареждането и нестабилността на селищната мрежа[7]. Едва в последните години в историографските изследвания се интерпретират балканските измерения на селищната мрежа като маркер на корелацията **хора – пространство**[8]. Центрираният интерес към тази проблематика потвърждава отдавна изказаните съмнения за катастрофалната дестабилизация на живота в хода на османската експанзия и последвалия я „колапс" на българската народност[9]. Представеният по-горе модел на селищната мрежа в Никополския санджак очертава една стародавна, трайна и поливариантна система от селища, която разкрива продължително адаптиране и стопанското овладяване на поземления фонд със средствата и възможностите на средновековната техника. Въпросът, на който се търси отговор в следващите редове, е какви са характеристиките на локалните селищни мрежи в другите региони на българското пространство, разбира се, дотолкова, доколкото това е възможно при наличната информационна база.

„ПРЕНАСЕЛЕНИТЕ" КОТЛОВИННИ ПОЛЕТА И ТЕХНИТЕ ПЛАНИНСКИ ОКОЛНОСТИ

Котловинните полета в българското пространство са разположени във втория екологичен пояс между 300 и 700 м н. в., който в модела на селищната мрежа на Никополския санджак бе определен като **ЗОНА Б**. Във физикогеографската карта те се нанасят предимно в югозападния дял на българското пространство и обхващат терасовидно средните течения на реките и ниските склонове на обграждащите ги планини[10]. Класическият пример е Софийското поле с площ от 1100 кв. км и със средна надморска височина 550 м. През втората половина на XIV в. в края на независимото българско Средновековие то вече е плътно заселено и добре обработено. В писмата на Лала Шахин от колекцията на Фиридун бей по време на османската обсада на София през първата половина на XIV в. то е представено като идеално микропространство – напоявано, плодородно, със силно и работливо население, с една дума, приходоносно. „София и Софийското поле представляват истинска райска ябълкова градина..., много изобилна в земеделско и скотовъдно отношение..., заобиколена от близки гори и планини, има изобилни студени планински води за пиене на населението и за поене на многобройните стада... Климатът е добър, умерен и много здравословен" – възхитено пише Лала Шахин[11]. Информацията е спорна, но показателна.

Състоянието на селищната мрежа в Софийското поле през първите десетилетия на османската власт се документира от два непълни и отдавна известни регистъра на тимарски владения[12]. В първия са вписани 124 селища. Повтарям, че той е непълен и представя само част от селищната мрежа, но данните му са достатъчни, за да дадат представа за нейните основни характеристики. От отбелязаните села само 5 са от групата на много малките, т. е. до 5 домакинства, като за едното от тях изрично е посочено, че жителите му са цигани, което дава основание да се предположи, че е възникнало относително скоро. Към групата на средните по брой на жителите си селища принадлежат 107, като в нея 45-те средноголеми села имат чувствително предимство. Много големите села, с население над 80 семейства, са 12 и са разположени предимно в полите на околните планини – Витоша, Люлин, Плана и Стара планина. Информацията на регистъра свидетелства за силно развито рударство и металодобив в този тип селища. Като се има предвид територията на Софийската котловина, очевидно е, че в средата на XV в. тя е обхванатa от плътна мрежа от селища, която може да бъде сравнена с тази на Тоскана на Апенинския полуостров през XVI в[13].

За нашата тема данните на този регистър представляват специален интерес. Две години преди отразената в него регистрация на тимарските владения и селищата, които ги формират, градът София и близката му околност преживяват катаклизъм, изключителен даже за бурната епоха на османската експанзия на Балканите. В 1443 г., по време на Дългия поход на кръстоносната армия на Владислав III Ягело и Янош Хуняди, османците опожаряват града и околните села. Те прилагат срещу настъпващите християнски войски класическия за номадската отбранителна тактика маньовър – опожаряване на отстъпваните територии. Като свидетелства анонимният автор на „Писанието за верските победи на Мурад хан „отстъплението на османците на изток е предхождано от подпалването на градовете и „превръщането в пепел" на околните им села[14]. След опожаряването на Нишко и Пиротско те не се поколебават да подпалят София и Софийското поле: „Мой султане, срещу това няма лек. Ние не сме равностойни на дошлите неверници. Не ще им устоим. Но нека подпалим града и околността му. Надявам се, че когато жалките неверници нахлуят в полето на София, ще излезе буря. Като не намерят къде да се приютят без крака и ръце ще останат... Само така ще можем да им се противопоставим. Друг начин няма."[15] Такава е препоръката на Турхан бей, предводителя на акънджийте в Румелия, и султан Мурад II не се поколебал да я последва. Както продължава разказът, той „заповяда цялото население и всички домакинства да вземат стоката си и да излязат, а градът и всичките му села да бъдат опожарени. И тогава стой, та гледай Второ пришествие. Цялото население на град София – здрави и немощни, понесли домочадие и стока, в охкане и проклятия, се пръсна на всички страни. А Късъм бей по заповед на падишаха, удари с огън по София и нахията ѝ от четири страни. Опожари я цялата, че и минералните ѝ бани изгоряха. Най-накрая стана тъй, че и майките забравиха чедата си. Слама не остана ни в София, ни в нахията ѝ."[6]

Използвам този дълъг цитат, защото той насочва към две твърдения, важни за нашата тема. Първото е известно и много популярно. Това е безспорно разрушителният характер на османската експанзия. Опожаряването на селищата е толкова опустошително, колкото акънджийските набези, атаките на градовете и ягмата, тяхното разграбване от войниците победители. Конкретното съобщение за подпалването на цялата Софийска нахия означава, че през есента на 1443 г. разорението обхваща голяма част от нейната селищна мрежа. Второто твърдение следва от факта, че две години по-късно, според данните на тимарския регистър от 1444 – 1445 г. селищната

мрежа в Софийско не е сериозно дестабилизирана нито по броя на селата, нито по броя на техните жители. Необикновено бързото ѝ възстановяване свидетелства за висока степен на устойчивост. Липсата на информация за състоянието на селищната мрежа във времето, предхождащо опожаряването ѝ, не позволява да се направи сравнение, което да покаже степента на разрушенията, който тя без съмнение е претърпяла в резултат на опожаряването. Вероятно те са били значителни. Но в своята цялост структурата ѝ е съхранена. Оттук следва и второто ни твърдение за бързата рекреация, т. е. възстановимост на средновековната селищна мрежа след драстични по разрушителната си сила военни акции в хода на османската инвазия.

Откъс от обширен регистър (муфассал дефтер) представя част от селищната мрежа в Софийско, отразена при регистрация на хасове, зеамети и тимари в 1462 – 1463 г. Стр. Димитров отдавна отбеляза, че при сравнение на данните от двата документа не се откриват значителни разлики, което означава, че през изминалите 15 – 18 години не са настъпили чувствителни промени[17]. В достигналия до нас откъс от този регистър са вписани само 28 села, като част от тях не фигурират в първия регистър, но не защото са нововъзникнали, а защото принадлежат към личните владенията (хаса) на султана и тези на бейлербея. И именно сред тях се откриват няколко селища, които истински впечатляват с броя на жителите си, а и с приходите, които носят на своите владелци. В Перник са регистрирани 130 пълноценни и 2 вдовишки семейства, а в с. Студена живеят 209 семейства[18]. Към данъчните задължения на жителите на последното са вписани вземания от минни пещи, самокови и десятък от желязо[19].

Около век и половина по-късно в публикувания от турската историчка Н. Генч обширен регистър, който тя датира при управлението на султан Мехмед III (1595 – 1603), в Софийската каза са регистрирани 209 села[20]. В сравнение с информацията отпреди век и половина в него са вписани други стотина села, което не означава обаче, че те са възникнали във времето между двата описа. Данните на трите регистъра са трудно сравними. Тези от XV в. не са пълни, а в този от края на XVI в. невинаги е посочен броят на ханетета, т. е. на живеещите в селата домакинства, и съответно не е ясен техният жителски състав. Но някои промени в селищната мрежа са очевидни. Първата е увеличаване на броя на мюсюлманските и смесените села. Втората промяна засяга съотношението на различните типове села. На границата между XVI и XVII в. в Софийско са регистрирани 26 малки и много малки села, населявани от 5 до 10 домакинства. В имената им често се открива пряка връзка с вече разпространените чифлишки

стопанства[21]. Продължават да преобладават средните селища, с видимо предимство на средноголемите, които са 176. Големите и много големите села са 25. Стабилността на селищната мрежа в Софийско се потвърждава от факта, че над 90% от селата, регистрирани в средата на XV в., се откриват и в описа от края на XVI и началото на XVII в. Впрочем голямата част от тях съществуват и днес като отделни селища или като квартали на съвременната българска столица.

Софийското поле, през което минава Диагоналният път, най-голямата пътна магистрала, която пресича Балканите, е описвано от десетки европейци през всичките столетия на османското владичество. Всички или почти всички отбелязват неговата плътна заселеност и добре обработените му поля. Показателен пример за тази оценката се открива в един френски пътепис от 1621 г., чийто анонимен автор пише: „... пристигнахме в София, след като вървяхме 8 часа по една равнина – плодородна, но и неприятна. Тя е 14 часа надлъж и 4 часа нашир, обградена от много неприветливи планини със съвсем голи скали. Това е една от най-населените области на България, защото там се наброяват 360 села, всички населени с християни..."[22] Не е ясно откъде авторът е научил посочената цифра за броя на селата в Софийското поле. Тя може и да е близка до действителната, тъй като в тимарските регистри обикновено не са включени вакъфските селища. Но може да представя само цифровото изражение на личните впечатления на неизвестния автор от изключителната гъстота на селищната мрежа в Софийското поле. През XVII в. тя се среща рядко не само по трасето на Диагоналния път, но в голямата част от Европа.

Ако отново се върнем на тезата за гибелната деструкция на селищната мрежа в хода на османското завоевание, тази в Софийското поле трябва да се обяви за някаква чудо. В пълно противоречие с твърденията за тотално разрушение и разпръсване на населението, селяните от Софийско не напуснали своите села в котловината и не създали нови селища в близките ѝ планини. Те издържали няколко годишната обсада на Софийската крепост през 70-те и 80-те години на XIV в., когато трябвало да изхранват многобройните акънджийски орди на Лала Шахин и техните още по-многобройни коне, а да не говорим за насилията. Няколко десетилетия по-късно, след повсеместния пожар, организиран от бейовете на султан Мурад II, те се завърнали и бързо възстановили селата си. От един регистър за поголовния данък, който плащало немюсюлманското население (джизие), се вижда, че в 1490 г. във вилаета София живеят най-малко 8403 християнски семейства[23].

След стабилизирането на османската власт на Балканите и изместването на военните фронтове на запад животът в селата на Софийското поле не бил изолиран от войната и армията. Един от най-големите комуникационни възли на Балканите, този регион е задължителна „спирка" в маршрута на армиите, отиващи и връщащи се от многобройните османски походите в Централна Европа, чиято начална и крайна точка е Одрин. През XV и XVI в. техният интензитет е изключително голям. В определени периоди като втората половина на XV в. и средата на XVI в. те са почти ежегодни[24]. За жителите на града и на многобройните му околни села това означава, че през селищата им преминават, а понякога и престояват със седмици хиляди османски войници. Десетки документи показват, че всички селища са натоварени да осигуряват храни и провизии за войниците и конете на армията[25]. При преминаването и престоя на османските военни части насилията над отделния селянин или над населението на цели села са вечна и реална опасност не само в османската държава. Известно е, че в доиндустриалния свят армията като институция и войникът като индивид считат насилието и над чуждия, и на своя производител за законно право. А в османските балкански провинции християните са особен тип „несвои свои". Тръгналите на газават, свещена война, бойци за правата вяра изискват с позволени и непозволени средства задоволяването на всичките си желания. Десетилетия наред всяка пролет и всяка есен селяните от Софийско „посрещат" и „изпращат" десетки, а понякога и стотици хиляди еничари, спахии и изобщо войскари.

Деградацията на османската военна машина и на османския държавен апарат след втората половина на XVI в. постепенно, но твърде бързо я превръща в трудно контролирана сбирщина от въоръжени грабители[26]. Какво означава за населението на Софийско по това време преминаването на войски през Софийското поле, лаконично съобщава една приписка от 1658 г.: „Да се знае кога премина везирът и беше беда голяма и София се виждаше като кораб в море от множество шатри..."[27] **Беда голяма** е обобщената словесна формула, която записвачът не счита за нужно да обясни. Тя е ясна за всички, живели в неговото време, и следователно ще бъде разбрана и от бъдещите поколения българи.

Дълго време София е център на санджак, което означава, че тук живеят множество представители на османската бюрокрация, на религиозните институции, на провинциалната войска. Огромната част от тях се издържат с приходи от различни поземлени държания, което означава, че те масово проникват в земевладението и земеполз-

ването, т. е. в стопанския и социалния живот на селското население. През XVI в. и особено през следващото XVII столетие планините, които обкръжават Софийското поле, са постоянни пасищни зони на юруците, номадстващите тюркски овчари. Поне два пъти годишно те преминават със стадата си през селските поля. Множеството съдебни дела между българите земеделци и юруците пастири свидетелстват за големите загуби на селяните от тези ежегодни рейдове[28]. Пресата над жителите на Софийското поле е значително по-тежка и попродължителна от тази в много други региони, отдалечени от големите пътни магистрали. Но тук селищна мрежа не само че не изчезва, но и не променя основните си параметри – голяма гъстота на селата и висок брой на техните жители.

Без да се отричат разоренията от войните и данъчният гнет като фактори за състоянието на локалните селищни мрежи, стабилността на тази в Софийското поле се нуждае от логично обяснение. То вероятно се крие в комплекс от условия и причини, които задържат генерации българи в това поле на непрекъснати напрежения, където индивидуалният и общественият риск изглеждат много по-високи от този в околните планини и изобщо в отдалечените от големите пътища региони.

Плътността и устойчивостта на селищната мрежа в Софийското поле потвърждават категорично предпочитанието на българските селяни към средновисокия екологичен пояс, което вече бе обосновано в модела на селищната мрежа за Никополския санджак[29]. То е обусловено от рентабилността на производството, осигурявана от съчетанието на екологичните условия, възможностите на производствената аграрна техника, натрупания производствен опит. В предходните векове в Софийското поле е достигната такава степен на ефективност на производството, която обезпечава оптимален екзистенцминимума на селяните. Разорението при военните действия или разнообразните форми на общо и индивидуално насилие се възприемат като **беда голяма**, която е своебразна норма, част от нещата на живота. Деструктивният им резултат е с повтарящ се, но все пак временен ефект. Те се преживяват, както се преживяват епидемиите и природните бедствия. Затова в началото на XV в., а и в следващите векове населението в Софийско остава в добре познатата му и оптимално овладяна екологична ниша.

Над 85 % от установените селища в регистъра на Софийската каза от края на XVI и началото на XVII в. са разположени между 400 и 700 м н.в. Останалите 15 % се намират във високопланинския пояс до 1000 м. н. в., като голямата част от тях са по горното течение на р.

Искър или по северните склонове на Стара планина[30]. Високите села по южните склонове на Витоша като Чуйпетльово и Боснек са изключения. За разположението на голямата част от селищата в Софийското поле е характерна комбинацията от равнинен и хълмист или планински терен в техните землища, което осигурява възможности за земеобработка и за скотовъдство. Наред с тежките глини тук има смолници, кафяви горски и планински пасищни почви, които са важно условие за аграрна поликултурност, обезпечаваща производственото, а това означава и хранителното разнообразие за селяните и техните семейства. В континенталния климат на региона средиземноморските влияния се чувстват в средните стойности на валежите и броя на слънчевите дни. Въпреки големите температурни амплитуди периодът на отрицателния януарски минимум рядко е подълъг от 10 дни. Кратък е и периодът на максималните летни температури. Днес е изчислено, че в Софийското поле снегът се задържа средно 40 дни, което осигурява добри условия за вегетация на аграрните култури. Множеството потоци и малки реки от басейна на р. Искър, които пресичат полето, поддържат относително добра водоносност и относително нисък индекс на сухост[31]. Съвременните изследвания показват, че в екологичните условия на Софийското поле се очертава тенденция към средни стойности във всички основни показатели, което може би е една от важните причини за гъстотата и стабилността на локалната селищна мрежа.

Вторият фактор, който обуславя и поддържа стабилността на локалната селищна мрежа, е животът в големия град София. Многобройното му население, което Н. Тодоров изчислява съответно на 1291 домакинства през 1520 г. и 1638 домакинства за 1580 г.[32], в една немалка част е непроизводително. То е постоянен и бърз консуматор на аграрна продукция във всичките ѝ форми. Местният пазар, който през XVI в. вече се развива в няколко специализирани тържища, осигурява на селяните от околните селища сравнително лесен и удобен обмен на разнообразните местни производства[33]. Географското разположение на града в южния край на осовата линия, която разделя полето на две почти равни части, и отдавна прокараните преки пътища към него дават възможност на селяните от множество селища да предлагат и продават на този пазар своите производства, включително и тези, които се съхраняват за кратко време или са трудно преносими – месо, мляко, яйца, птици, пресни плодове и зеленчуци и т. н. От друга страна, ключовата позиция на града в общобалканската, което означава и в общоимперската търговска мрежа, прави софийския пазар постоянен транслатор на големи количества от основните

аграрни и скотовъдни продукти: зърнени храни, вълна и кожи, восък, мед, вино. Пазарите на София са колкото консуматор, толкова и стимулатор на традиционните аграрни производства. Те гарантират определен минимум на стопанска сигурност за селяните от нейната широка околност и поддържат относително високо нивото на тяхната стопанска активност.

Плътността и стабилността на селищната мрежа в Софийското поле не дават основание да твърдим, че селското население през XV – XVII в. отчита стопанските и екологичните фактори като по-съществени от политическите събития и обществените условия. Благоприятните за производството природни дадености импулсират постоянна производствена активност, чрез която се преодоляват неизбежните деструктивни явления и процеси и се осъществяват биологичният и социалният континуитет. Впрочем това е отдавна установено правило за всички доиндустриални общества[34].

С малки, но съществени различия същият вариант на селищна мрежа се открива и в намиращата се на запад от софийската верига от хълмисти равнини и невисоки планини, организирани в османската административна система в нахиите Висока и Знеполе. Те обхващат полетата и планинските вериги между днешните градове Брезник, Годеч, Пирот, Трън и Берковица, които представляват вододайната зона на реките Морава и Нишава. Османски данъчен регистър за този регион от средата на XV в. дава информация за 155 села, като сред тях преобладават средно малките селища. До 20 семейства живеят в 93 села. Селищата с повече от 80 домакинства са само 2. Селата са многобройни, но жителският им състав е ограничен. Вероятно тези малки села са се оказали по-добрата форма за усвояване на поземления фонд при характерната за релефа комбинация от неголеми хълмисти долини и множество ниски или високи ридове, достигащи до 1200 м н. м. в. Климатът е по-суров от този в Софийско не само поради по-голямата средна височина, но и поради липса на всякакъв достъп на средиземноморско влияние[35]. Според К. Иречек названието Изнепол, както наричали хълмистата равнина между Брезник и Годеч, е турски изговор на българското **снежно поле,** име, което отразява по-дългото задържане на снега в сравнение със съседните по-южни региони[36]. На юг и югоизток от него се намира водосборната зона на Горна Струма, където, следвайки естествените очертания на релефа и българското управленско наследство, османската администрация обособява няколко нахии, които според един подробен регистър на тимарските владения в 1570 – 1573 г. влизат в състава на Кюстендилския санджак[37]. Във високото Кюстендилско поле и подстъпите на

Осоговската планина в казата Илиджа са регистрирани общо 86 села. Структурата на селищната мрежа е твърде близка до тази в Софийско. Преобладават средно големите и големите села, които са общо 48, т. е. повече от половината. Липсват села с по-малко от 5 домакинства, а много големите с над 80 семейства са 8, т. е. около 10% от общия брой на селищата[38].

Впечатляваща е селищната мрежа в следващите две котловини по течението на р. Струма. В първата от тях, чийто център е Радомир, в посочения регистър са вписани 56 селища. От тях 13 имат над 80 семейства. Селата Червена могила и изчезналата днес Средна Дикаия са по-големи от самия Радомир. Много малките села до 5 домакинства са само 2. Жителите им са християни. Различна е картината в съседната котловина, през която тече р. Джерман и чийто център е гр. Дупница. В югоизточната му част рязко се издига планината Рила. В равнината и по склоновете на затварящата го от североизток планина Верила са описани 137 селища. Само в 81 от тях са посочени живеещите в тях семейства, като в 13 те са много повече от 80[39]. Останалите 56 селища, чиито названия са образувани от тюркски лични имена, очевидно са станове на юруци, които лятно време пасат стадата си по рилските пасища, а през зимата стануват в топлата котловина, където средиземноморските влияния са чувствителни. Обръщам внимание на този вариант, тъй като той е показателен за особен тип промяна в локалната селищна мрежа, която съчетава старите български села с аграрен тип стопанство и временните поселения на номадите.

Османските тимарски регистри показват, че през XV – XVII в. плътната селищна мрежа в Софийското поле не е изключение. В широката рамка на българското пространство, а и в общобалкански план, тя има множество паралели в по-големите или по-малките полета по средните течения на реките. Най-близък е паралелът със Скопското поле, в което многобройните притоци на р. Вардар, надморската височина, осезаемите средиземноморски влияния в климата, съчетани с високи януарски температури, осигуряват постоянна влажност. В голямата си част почвите в Скопското поле са леки и удобни за обработка. Османците трайно завладяват региона в 1391 г., а в първите десетилетия на следващото XV столетие то е част от граничното владение (удж) на Иса бей, бейлербей на Анадола и везир на Мехмед I и Мурад II[40]. Техният внук и син султан Мехмед II го превръща в мирийска, т. е. принадлежаща на държавното съкровище земя, която разпределя в тимари[41]. В добре известния на специалистите регистър от 1455 г., който представя резултатите от тази акция, са впи-

сани 173 села, сред които видимо преобладават средните селища, чийто общ брой е 117. Много малките села са 25, а много големите са 10[42]. Една следваща регистрация, направена 12 години по-късно, потвърждава тази обща характеристика на местната селищна мрежа. В описа са включени 175 села, като средно малките и средните са 120. Много малките са 22, което прави 14% от регистрираните селища[43]. И в двата регистъра жителите на тази група селища са предимно мюсюлмани. Те показват резултатите от ислямизацията един век след завладяването на този регион и отново свидетелстват за привлекателността на териториите от втория екологичен пояс за османски колонисти, които постепенно се „наместват" в местната селищна мрежа. И в тези регистри липсват данни за вакъфските села, което ограничава сведенията по отношение на големите и много големите селища, но информацията се приема за представителна, тъй като включва най-многобройния тип селища – тимарските. Подобно на Софийското поле и тук разпределението на пространството и свладяването на поземления фонд са достигнати чрез голяма гъстота на средни по броя на жителите си села. В схемата на селищната мрежа в голямата долина на р.Черна схемата на селищната мрежа запазва значителна гъстота, но размерът на селата намалява. В Прилепското поле от общо 115 регистрирани села само 3, които принадлежат към хаса на санджакбея, са от групата на много големите. Преобладават средно малките селища до 20 семейства, чийто брой е 50. Обратна е тенденцията в Битолско, където гъстотата на селищната мрежа е също значителна, но съотношението между отделните групи селища отново се променя. Регистърът от 1468 г. съдържа общо 141 села, от които 14, т. е. 10% са от групата на много големите. Преобладават средните и средно големите села, които са 88, което означава повече от 60%[44]. Допълнителен аргумент за стабилността на локалната селищна мрежа в териториите по течението на р. Вардар е високият процент локализирани села при съвременните публикации на регистрите.

Схемата на селищната мрежа в широката Серска долина на р. Струма, в която живеят българи и гърци, по различни поводи отдавна привлича вниманието на историците. Град Серес и неговата околност играят важна роля в икономиката на средновековните Балкани като значителен обменен център и един от големите възли на транспортната им мрежа. Градът се определя като средиземноморски по тип, определение, което може да се отнесе и към целия регион. Подробен регистър (муфассал дефтер), датиран от издателя му Александър Стояновски във времето на Мехмед II (1451-1481), съдържа 97 села,

разположени в широкото поле и планинските му околности. От тях 4 са много малки, 24 са средно малки, 42 са средни, 17 са средно големи и 10 са големи. Средно големи и големи са общо 28%, а тези с над 80 семейства са повече от 10%[45]. Относителното преобладаване на големи селища в Северското поле се потвърждава от известния вакъф на Чандърлъ Халил Хайредин паша, чиито 19 села осигуряват приход от 200 000 акчета на построената от него джамия в Серес[46]. В прецизното изследване на гръцката османистка Евангелия Балта върху вакъфите в Серес и неговия регион е публикуван един регистър от времето на султан Сюлейман Законодател, който представя общото съотношение на вакъфските и тимарските селища към средата на XVI в. От общо 133 села 50 имат вакъфски статут[47].

Всички варианти на селищната мрежа в многобройните котловинни полета на българския югозапад показват висока степен на гъстота на селата и трайно овладяване на поземления фонд. Обща тенденция в нейната структура е преобладаването на средните по размер села, като вариантите се формират от различните съотношения на малките и големите. Като правило се очертават три варианта в съотношението между броя на селищата и жителския им състав. Първият най-ясно се наблюдава в долините от басейна на реките Тимок и Морава, където преобладават средно малките и малките селища. Вторият се открива в по-обширните котловини по течението на р.Струма, в които има голям брой села от групата на много големите. Третия намираме в долините по течението на р. Вардар. Броят на селищата е по-малък и малките и много малките надвишават този на големите, но предимството на средните е чувствително. Голямата част от малките села са мюсюлмански, които се „вмъкват" в старите локални системи и променят общата структура на селищната мрежа.

Общо правило в структурата на локалните селищни мрежи е организирането им около по-голям или по-малък градски център, известен от доосманската история. Този факт говори за естественото им формиране в продължителни периоди. Единственото изключение са нахиите Висока и Знеполе, където градовете са разположени в периферията. Използваният регистър за този регион съобщава за данък върху седмичен пазар в Трън, който свидетелства за започнал в средата на XV в. процес на по-плътно икономическо интегриране.

ПЛАНИНСКИТЕ ВАРИАНТИ НА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА

На физическа карта на Балканите над 60% от българското пространство, обхванато от широката рамка на неговите граници през XV – XVII в., е заето от планински масиви, свързващи се в сложни възли, разсечени от неголеми, но многобройни реки. Обживяването на планините и тяхното стопанско овладяване са едни от въпросите, които имат съществено значение за изучаването на общата еволюция на селищната мрежа и свързаното с нея стопанство. Проблемът остава отворен, тъй като в българската историческа наука проучванията върху селищните мрежи не надхвърлят праисторията и античността. Оскъдните писмени сведения и ограничените в Ранното средновековие проучвания по селската археология засега правят невъзможно възстановяване на общото развитие на селищната мрежа, което означава и на картината на реалното овладяване на пространството[48].

Естественото състояние на локалните селищни мрежи и свързаното с тях политическо и административно деление на предосманските Балкани, както вече бе посочено, вероятно е отразено в ранните варианти на османската данъчноадминистративна система, които обединяват съседни равнинни и планински селища. Към това наследство могат да се отнесат и обособените локални селищни системи във високите дялове на многобройните български планини. Безспорен факт е, че османската данъчна документация от различен тип разкрива развита селищна мрежа в огромния Рило-Родопски масив, най-големия и плътен планински възел на полуострова, с ширина от около 120 км. и дължина над 220 км. Само като насочващо сведение ще посоча, че в оформения като самостоятелна данъчно административна единица вилает „Планината Разлог с Чепино", разположен в центъра на Родопите, в регистъра на джизието от 1490 – 1491 г. са регистрирани 3816 християнски домакинства[49]. Тази цифра показва, че в сърцето на Централните Родопи и по техните западни и северни склонове са разположени десетки, а може би и стотици села. Названията Разлог и Чепино, както тези като и Запланина показват връзката им с доосманското пространствено, а може би и административно деление. Тези финансово-административни звена нямат собствен градски център и още в 60-те години бе изказано предположението, че може би са формирани като самостоятелни владения на балкански феодали, вписващи се в естествените разграничения на планинския релеф[50]. Сега бихме могли да добавим, че явлението е общобалканско и че зад названията на някои звена в османската финансово административна система през XV в., а и по-късно се откриват трайни или

мимолетни самостоятелни владения в предосманските Балкани.

Макар и относително по-бедна, информацията за планинските селищни мрежи дава възможност да се разграничат няколко варианта. Първият от тях се открива по южните склонове на Родопите, където горната граница на относително плътно обживяната планина при експонирането ѝ върху съвременната карта достига до 800 м. н. в. Тук трябва да припомним, че посочената надморска височина не се отнася за разположението на самото селище, чиято локализация не може да се определи точно, а за неговата непосредствена околност, за поземления фонд, който използва и чрез който живеят неговите жители. В няколко отдавна познати и анализирани от Стр.Димитров тимарски регистъра се установяват ясно ограничените селищни мрежи, разположени в котловините на реките, които образуват водосборните басейни на реките Места и Арда. Това са селища, които принадлежат към групата на средните и обикновено са между 20 и 80 домакинства, като броят на жителите им намалява с нарастването на височината.

Конкретна информация предлага откъс от регистър на тимарите в земите по течението на Струма и Места, датиран от издателя Стефан Андреев между 1498 и 1502 г. Непълният регистър съдържа информация за 41 села, от които 12 са средно малки, 10 са средни и 10 са средно големи, което означава, че размерът на селищата се движи между 10 и 80 семейства. Много големите села са 9 и са разположени в югоизточните склонове на Родопите[51]. На места те стръмно се спускат към Беломорската равнина. Резкият преход между два различни екологични пояса определено се отразява върху характеристиките на локалната селищна мрежа. Равнинните села са средно големи и големи, като обитаващите ги семейства са около 50. С увеличаване на надморската височина в планината броят на жителите намалява и средният размер на селата не надвишава 20 – 30 семейства. От съвременна гледна точка прави силно впечатление производствената характеристика на родопските планински и високопланински селища. Една таблица, изготвена от Бистра Цветкова за 35 села по долината на р. Места, показва, че в данъчното облагане на жителите им основно перо са десятъците от зърнени култури. Отглеждането на пшеница е повсеместно, но в планинските села производството на ръж и ечемик е значително по-голямо[52]. Аграрната база на тяхната икономика е безспорна. Този факт, както и очертаващата се структура от средни по размер селища я свързват с тази на междинната **ЗОНА Б** в Никополския санджак. Аграрното овладяване на планинските терени на впечатляваща надморска височина може да се обясни със силното средиземноморско влияние, проникващо по течения на реките.

Зимата е относително по-кратка, а лятото е по-дълго в сравнение със същите екологични зони в Стара планина. Подобна тенденция на етажно овладяване на терените чрез средно малки или средни села се открива по горните течения на реките Струма и Вардар.

Като втори вариант се обособяват локалните селищни системи по котловинните полета в басейна на р. Горна Места и по планинските плата. Селищната мрежа в Разлог, която е запазила основните си очертания от XVII в. до днес, е класически пример. Неголямото равно пространство на разложката котловина си делят три селища – Мехомия, Баня и Добринище, а в обграждащите ги подстъпи на Рила, Пирин и Родопите са регистрирани още три села – Якоруда, Банско и Драглище. Последният „етаж" се заема от селището Бабек, възникнало върху широкото плато, което свързва Западните и Централните Родопи. Равнинните селища са от групата на средно големите и броят на жителите им надвишава около два пъти този на селата по планинските склонове. Селищата по платата са от групата на малките и средно малките и в производствената им характеристика има силно предимство на скотовъдството[53]. Именно тези селища, разположени по платото и близките високи ридове, маркират крайната линия на обживяното пространство, която в отделни случаи надхвърля 1000 м н. в.

Всички варианти на селищната мрежа Рило–Родопски масив се състоят само от села. В планинските гънки над 550 – 600 м н. в. няма градове. По правило те са разположени в околните полета или в съседните равнини. Единствено изключение прави Неврокоп (гр. Гоце Делчев), разположен в ниското котловинно поле на р. Средна Места и Станимака (гр. Асеновград), намиращ се на изхода на р. Чая от Родопите в Тракийската равнина. Пространството и на двата града може да се определи като предпланинско, но в непосредствената им околност рязко се издигат стръмни планински склонове.

Най-високата локална селищна система в Рило-Родопския масив е разположена в западния дял на Рила. Самоков, който е нейният градски център, се намира на 950 м н. в. и е в близост с изворите на две от големите български реки – Марица и Искър. Първата се спуска по северните склонове на Рила, слиза в Тракийската равнина, пресича я в посока запад – изток, прави завой след Одрин и се влива в Бяло море при Енос. Дългият път на р. Искър след Рила разделя диагонално Софийското поле, преминава Стара планина през тясното дефиле и след централната част на Севернобългарската равнина достига р. Дунав. Напомням тези известни факти, защото сложните и дълги корита на двете реки са стари пътища, които от древни време-

на свързват крайни зони на балканското пространство. Самоковската селищна система е техният общ пункт, в който естествено се събират разнопосочните трасета. Един трети път, който свързва Самоков с долината на р.Струма при Дупнишкото поле, е познат от античността и е използван от османците в началото на XV в. по време на междуособиците на синовете на Баязид I[54].

Самоков се оказва в трудно достъпна, но ключова позиция в пътната мрежа на Централните Балкани[55]. Преминаването през него съкращава маршрутите от Солун до р. Дунав и от Цариград до Босна. Както показва името му, той възниква като железопътен център и остава един от големите производители на метални предмети до XIX в.[56] В малките планински котловини и неголемите плата по горните течения на двете реки са разпръснати около 30 села, разположени между 800 и 1000 м н. в. Основният поминък е рудодобивът, следван от скотовъдството. В края на XVI и началото на XVII в., както показва използваният вече тимарски регистър за Софийската каза, във високия дял на Рила преобладават средно големи селища, в които живеят над 40 домакинства[57]. Около 15 села, разположени в близост до реките, са включени в тимарската система и плащат десятъци върху зърнени храни и пчелни кошери[58].

Всички принадлежат към групата на средно малките и населението им не надвишава 20 домакинства. Високопланинската локална система на Самоков е единствената развита селищна мрежа в българското пространство, която преодолява 1000 м н. в. В нея ясно се обособяват двата възникнали по различно време и по различни причини варианта. По-ниските селища с аграрен тип стопанство са резултат от естественото овладяване на високопланинските дялове на Рила, което се установява и в модела на селищната мрежа в Никополския санджак. Високопланинските села, много от които съдържат в името си термина **самоков**, са резултат от интензивното развитие на рудодобива на Балканите през XIV и XV в. след пренасянето и бързото разпространение на т. н. саксонска рударска технология[59]. Неблагоприятните природни условия с късо лято и дълга, студена зима ограничават възможностите за аграрно производство, високопланинските поляни са прекрасни летни пасища, голямата част от които принадлежат на Рилския манастир[60]. През XVII в., както съобщава Евлия Челеби, тук стануват многобройни стада на юруци[61]. Но отглеждането на големи стада от местните жители би било рисковано. Високите рискове при традиционните стопански производства се компенсират от фактори, които за този период могат да се определят като нови – големи и достъпни за обработка ресурси от желязна руда

и естествената ключова позиция в транспортната мрежа, която осигурява бързия пласмент на металното производство. Те обезпечават в достатъчна степен екзистенц-минимума на едно население, което е професионализирано в металопроизводството и свързаните с него дейности. При този вариант на селищната мрежа традиционните селскостопански дейности стават допълнителни. Османската власт твърда рано започва да стимулира и да контролира металодобива на целите Балкани[62]. В нейната стопанска политика и във военната ѝ стратегия производството и обработката на желязото са постоянна необходимост, която определя грижата на държавата за развитието на Самоков. Един от резултатите са специализацията и стабилизацията на самоковската високопланинска селищна мрежа. Значителните природни ресурси ѝ осигуряват дълъг просперитет. Самоковският пример показва, че стопанското и съответното битово овладяване на високопланинските дялове на планините не се дължи на стихийното бягство на населението в хода на завоеванието, а на важни промени в производствените технологии и в стопанската конюнктура през XIV и XV в.

Интензивното разпространение на саксонския тип металодобив през XIV в. се отразява чувствително върху състоянието на планинските и предпланинските селищни системи през следващите векове във всички български и изобщо балкански региони. Много често в големите села с над 80 семейства османските регистратори фиксират различни видове данъци върху металодобив и металопроизводство. Наличните документи разкриват един продължителен процес на настъпление към високите дялове на планините след изчерпването на рудата в техните отдавна обживените ниски и средни зони. Както личи от софийския тимарски регистър от 50-те години на XV в., рудодобивът в редица села в полите на Витоша по това време има малък или намаляващ капацитет, за което говори фактът на изселване на част от жителите им в селищата с регистрирано металопроизводство. Тяхната стопанска характеристика е предимно аграрна. Обикновено те са включени в тимарската система, докато тези със значително маталопроизводство и многолюдно население принадлежат към султанските хасове или към този на бейлербея[63].

Овладяването на високите дялове на Стара планина чрез рудодобива по това време се доказва от една кратка бележка, с която за съжаление завършва запазената част на цитирания откъс на регистър на тимарите в нахиите Висока и Знеполе. Тъй като се отнася до Чипровци, другия голям и широко известен металодобивен център, ще си позволя да я цитирам така, както я превежда издателят на до-

кумента Н. Попов. Към тимара на някой си Илия С., който включвал селата Боровче и Блатовци и дял от 5 домакинства от с. Чипровци през третата десетдневка на юли 1455 г. е регистрирана следната промяна: „Сега тези две селца се дадоха като равностойност на дяла му от селото, наречена Свиница, което бе причислено към хасовете заради рударството в него". Във факсимилето ясно се вижда, че бележката е зачеркната и е написано „грешка"[64]. Двете други селища, които се споменават, не могат да се идентифицират и вероятно са изчезнали. За нас тази бележка е важна, защото показва, че в началното си развитие рударството и в Западна Стара планина обхваща група от села и постепенно едно от тях се налага като център. Данъчният статут на рударските селища има благоприятно отражение и върху производството, и върху бита на производителите. Изчерпването на достъпните рудни пластове в Чипровци през XVII в. се възприема и представя от Петър Богдан като рязко влошаване на икономическото положение на Чипровци и на неговите жители, като настъпление на бедността[65].

Специализираният металодобив е важен фактор за формирането на високопланинска лента от селища и в Кюстендилското Крайще, Осогово, средния дял на Стара планина. В тази връзка един отворен въпрос поставя публикуваният от Елена Грозданова регистър от 1614 г. за събиране на джизие в Източните Родопи и техните подстъпи, принадлежащи към вакъфа на султан Мурад II. В 14-те села на вакъфа сред жителите им християни са регистрирани отделни лица със статут на специализирана рударска рая[66]. Може да се предположи, че тези данни представят късното състояние на селищата, възникнали като рударски. Но те може да показват и резултатите от банализирането на металодобива, при което част от селяните допълват доходите си, експлоатирайки малки повърхности рудни жили и съответно променят своя статут. В полза на първото предположение говори фактът, че в региона отделни села са изцяло специализирани в добива на метали[67]. След изчерпването на рудните жили и прекратяване експлоатацията на мините в един ареал професионалните рудари мигрират и създават нови, по-големи или по-малки рударски центрове. Така се появяват група рударски селища около Самоковджук (Малък Самоков) в Странджа[68]. Неговото име и установеното разпространение на шопския диалект в региона, принадлежащ към географията на източните български говори, дават основание да се предположи, че той се развива като металодобивен център след преселване на професионални рудари от западните български територии[69].

Вариантите на селищната мрежа в планинските и високопланинските региони на селищната мрежа в българското пространство са близки с този, който бе установен в **ЗОНА В** в модела на Никополския санджак, т. е. в средния дял на Старопланинската верига. Аграрната основа на селищната икономика свидетелства, че множеството от тях възникват и се развиват в хода на всеобщ процес на стопанско овладяване на българското пространство, а тяхната стабилност, доказвана от запазената до средата на XX в. обща рамка на отделните локални мрежи, говори за максимално усвояване на удобните за различни видове дейности терени преди османското завладяване на Балканския полуостров. Отново ще повторим, че тезата за заселване на планините под натиска на османската експанзия, възприета в историографията през XIX в. и подробно аргументирана от Хр. Гандев, не може да обясни нито оптималния избор на селищните терени, нито достигането на максималната линия на обживяното пространство, която е различна в различните планини. Тази крайна линия, над която животът е невъзможен, свидетелства за продължителен адаптационен процес, който не може да бъде реализиран от една, две или три генерации.

Масовизирането на саксонската металургия вероятно внася нова тенденция в развитието на селищната мрежа в планините, от която се развива обособен вариант на локални селищни системи с многолюдни села в техните средновисоки и високи дялове. Под нейното действие се оформя и специализиран вариант, при който металодобивът е основният фактор за създаването и функционирането на селищна мрежа при неблагоприятни екологични условия. Такъв е случаят със Самоков. Вероятно чувствителни промени са настъпили в производствената им характеристика на селищата в околностите на Чипровци, Сидерокапса, Неврокоп. Османските документи от XV и XVI в. представят развитата форма на този вариант, но началото му в общобалкански аспект е поставено още в първата половина на XIV в. в големият металодобивен център Кратово. Усвоената и разпространена технологична схема на саксонската металургия и високият производствен капацитет на някои от рударските центрове на Балканите са едни от големите стимули за османската експанзия. Както отдавна установи Н. Белдичеану, още първите османски владетели проявяват не само интерес, но и постоянна грижа към регламентация и държавен контрол върху производството на метали[70]. Това ще рече, че „рударският" вариант в планинските селищни мрежи е също така част от доосманското наследство в усвояването и адаптацията на балкан-

ското пространство, който обаче през XV в. се разпространява в познатия ни вид при специалната заинтересованост на османската държава.

„ОБЕЗЛЮДЕНИТЕ" РАВНИНИ

Тракийската низина, най-голямата равнина на Балканите, в своята североизточна част се пресича от Диагоналния път и както цялата прилежаща му околност е многократно описвана от множество европейци, които се движат по балканските територии на Османската империя. Всички или почти всички констатират, че от Пловдив до Одрин се простира плодородна, но безлюдна и слабо обработена земя. Те са единодушни и в обяснението на този факт. Според тях в хода на османското завоевание селата са разрушени, а жителите им са изтласкани от равнината в съседните планини. Тези, които са останали в своите селища, са подложени на такава експлоатация и насилия, че предпочитат или могат да обработват много ограничени площи[71]. Това общо впечатление най-добре е формулирано от Ханс Дершвам, който през 1555 г. пише в своя пътен дневник: „От Одрин започва България. Във всички села се говори български. Страната е хубава като Седмоградско (Трансилвания). Изглежда, че навсякъде е имало лозя. Сега е буренясало и се е превърнало в поляни. Народът е крайно измъчван и ограбван. Не може да се съвземе. Не го остават да се съвземе. Обират му всичко. А има хубав добитък и пасища... След Клокотница за осем и половина часа преминахме 6 мили и стигнахме до българското село Харманли, където българи и турци живеят смесено... Оттам минахме през едно българско село, наречено Вирово, а на турски Юнусбей, където живеят българи. Земята изглежда равна, с хубава и плодородна почва, обаче е запустяла и слабо обработена. Селата са разположени далеч от пътя..."[72]

Разпръснатата и засега ограничена информация на османския фиск като че ли потвърждава впечатленията на европейците за ниската плътност на селищната мрежа в Маричината низина. Различни по тип и неподдаващи се на сравнение османски регистри твърде бледо очертават картата на селищната мрежа и създават усещането за крайна неравномерност в разпределението на селата в пространство. По-висока е тяхната концентрация около Одрин, в междуречието на Марица, Тунджа и Арда. В западна посока те се увеличават в околностите на Пловдив, като обособяват две плътни групи. Първата е в близост до левия бряг на р. Марица и достига до склоновете на Средна гора. Втора група обхваща подстъпите на Родопите. В североиз-

точната част на равнината относително плътна е селищната мрежа в четириъгълника между Айтос, Карнобат, Стара Загора и Ямбол в басейна на р. Тунджа и в близост до Старопланинската верига.

Няколкото откъса от регистри от 1477 г. на доганджии, население, специализирано в отглеждането на ловни соколи, предлагат крайно оскъдна информация. В тях са описани общо 38 села и 11 мезри, но само в част тях е посочен брой на жителите. Впрочем в повечето случаи става дума не за населението на посочените села, а само за няколко семейства от тях, които са рая в доганджийски тимари. Голямата част от имената на селищата са тюркски, но някои от тях като Саслар в областта на Димотика и Комари около Чирмен могат да се свържат с доосманската селищна ситуация[73]. Процесът на тюркизиране на този дял от Тракийската равнина през втората половина на XV в. вече е в напреднала фаза, което обаче не означава гълното изчезване на старите села и техните жители. Тринадесет години покъсно в джизие регистъра от 1490 – 1491 г. в тракийските вилаети Димотика, Одрин, Гюмюрджина и Галиполи са регистрирани 4571 християнски домакинства, но разпределението им в селищата остава неясно[74]. Според същия документ във вилаетите Карнобат, Айтос, Ямбол и Стара Загора, чиито градски центрове са разположени по водосборния басейн на р. Тунджа, са вписани 5563 пълноценни и 755 вдовишки семейства[75]. Както вече бе посочено, във вилаета София по това време са регистрирани 12 854 семейства, т. е. над два пъти повече[76].

В бледата карта на селищната мрежа в Тракия неясни контури чертае един списък на вакъфски владения, направен от Вера Мутафчиева въз основа на публикации на Йомер Л. Баркан и Мехмед Т. Гьокбилгин. Той съдържа над 300 села и показва, че равнината не е така ужасяващо безлюдна, както са я видели европейските ни информатори. Голяма част от селата се намират в планините, но немалко се откриват в Маричината низина. Използваните документи не дават сигурни данни за броя на жителите в тези селища, но в тях е посочен приходът, който те трябва да плащат на съответния вакъф. В почти всички случаи той е много по-голям от 5000 акчета годишно, т. е. от средния приход на един спахия, чийто тимар често се състои от две или повече села[77].

Колкото и да е висока степента на експлоатация във вакъфските владения, колкото и по-големи приходи да получавали някои от тях поради събиране на постъпления, които при тимарите вземала държавната хазна, посочените в описа суми биха могли да бъдат реално получавани само ако броят на данъкоплатците е голям, т. е. ако сели-

щата са многолюдни. В обобщаващия списък над 40 села плащат годишно над 10 000 акчета, а пловдивското село Марково предавало на вакъфа на Исмаил Исфендиароглу годишна вноска от 25 000 акчета[78]. Очевидно става въпрос за големи села, които оставали невидими за пътниците, движещи се по Диагоналния път. При тяхното експониране на съвременната карта се очертават два варианта на локални селищни системи. Първият се представя от малки групи села, намиращи се непосредствено до градските центрове Пловдив, Стара Загора, Ямбол, Карнобат. Втория формират наредените във верига села в полите и ниските хълмове на Родопите, Средна гора и Източна Стара планина. Очевидно е, първият вариант селища са тясно свързани с градския си център в качеството на снабдители на местния пазар. Вторият вариант, в който откриваме и най-приходоносните, т. е. най-многолюдните села, е развит в екологичните ниши по ръбовете, които свързват равнината и първите планинските възвишения. Близка до тази структура установява и Ст. Първева, изследвайки гъстотата на селищната мрежа в Североизточна Тракия въз основа на вакъфски документи[79]. Изследването се отнася за XVII и XVIII в., но направеният от нея извод за ниската гъстота на населението е валиден и за предходните столетия.

Деструкцията на селищната мрежа в Тракия в хода на османското завоевание, картинно описана от монаха Исай, е факт, но при сравнение със ситуацията в Софийското поле, чиито жители преживели немалко драматични събития, обезлюдяването ѝ е впечатляващо. В близо 10 пъти по-голямата Маричина равнина заедно с прилежащите ѝ планински райони в 1490 г. са вписани е само 18 131 християнски семейства[80]. При съотношение 1:10 в площта на пространството съотношението на регистрираното християнско население е 1:1,5. Това сравнение изисква своето обяснение, което може да се открие в действието на няколко фактора. Първият, който трябва да се припомни, е екологичната характеристика на Тракия. В най-общите си показатели климатът ѝ е средиземноморски или със силни средиземноморски влияния. Лятото е горещо, а зимата мека, като в южните части в годишния цикъл границите между четирите сезона се сливат. Валежите са слаби, и то предимно от дъжд. Снегът, който пада главно над северния дял на равнината, се задържа кратко. Голяма част от почвите са черноземни, но при честите засушавания трудно се поддават на обработка. Чужденците отбелязват с учудване, че тежката земя се оре с две или повече двойки волове[81]. Пролетните пълноводия предизвикват разливи върху обширни пространства. Заблатяванията са

многобройни, особено в низините. Особеностите на околната среда в крайните северни и западни части на равнината формират две минизони със специфични характеристики. В съвременната география първата от тях се определя като Горнотракийска низина. По течението на р. Марица надморската ѝ височина на места е много ниска, но на север и юг от реката плавно се издига до 300 – 350 м над морското равнище. Климатът преминава в преходен с ясно изразени средиземноморски влияния, с кратка зима и дълго лято[82]. Втората минизона е Тунджанската хълмиста низина, която обхваща поредица от полета в басейна на реката, чиято надморска височина се издига в посока юг – север към Стара планина до 400 м. Настъпилите в нашия век антропогенни промени са предизвикали основни изменения и в пейзажа, и в характеристиките ѝ. Днес тя е изцяло обработваема. Но в нейната флора и фауна се откриват значителни следи от средиземноморски водолюбиви видове, което говори за значителна влажност в миналото[83]. В северната част на тази зона се намират множество вакъфски села[84]. През интересуващите ни столетия в нейната източна част европейците съобщават за гъсти гори[85]. В западния ѝ дял, който се пресича от пътя, свързващ Константинопол с р. Дунав, множеството от преминаващите виждат пустеещи терени и остават с впечатлението за една почти пуста земя[86].

Вторият фактор за ниската гъстота на селищната мрежа в Тракия безспорно е историческата съдба на региона през Средновековието. Тракия е онзи дял от българското и изобщо от балканското пространство, който първи е засегнат от варварските набези на османските турци. Много е вероятно преди или едновременно с тях в нея да са нахлували грабителски отряди и от други малоазийски бейлици. Преди това Тракия е арена на почти непрекъснати походи и сражения, на грабежи и разорения в течение на няколко десетилетия. През първата половина на XIV в. акънджийските отряди с лекота пресичат проливите, които делят Мала Азия от Балканите, но все още се затрудняват при преминаването на планинските проходи на Средна гора на запад и на Стара планина на север. Анонимната българска хроника съобщава за нахлуване на турски отряди в Софийско в 1326 г. Тази дата е спорна, но това не означава, че е невъзможна. Акънджиите постоянно се движат по равнината в цялата ѝ дължина и ширина от изток на запад и от юг на север. Османските хроники приписват първите опити за преминаване на Проливите на Сюлейман, първородния син на Орхан, в 50-те години на XIV в. До превземането на Одрин в средата на следващото десетилетия аканджийските набези са ежедневие в този регион. След падането на Одрин и последвало-

то го завладяване на Тракия с градовете Карнобат, Стара Загора и Пловдив и на южната ѝ част до течението на р. Струма при Серес и на р. Вардар до Скопие ситуацията почти не се променя. До края на столетието Тракия е главният европейски тил за османските походи на север, запад и юг. В началото на следващия XV в. земите ѝ се превръщат отново във фронт, на който се бият за бащината корона синовете на Баязид I. Междуособицата им продължава почти десет години[87]. При тази натрупваща се деструкция дестабилизацията на селищната мрежа е неизбежна. Но тя съвсем не е започнала с появата на османските турци на Балканите. Преди нея през XIII в. именно в равнините на Тракия и за крепостите на Тракия воюват българи и ромеи, сърби и ромеи, ромеи и ромеи. Грабят я каталани, татари, турци, а преди тях други „варвари" или „цивилизатори"[88].

Към историята на Тракия през XIV в. трябва да се допълни още една верига от събития, които обикновено се считат за второстепени, но в контекста на нашето изследване имат огромна роля. Това е поредицата от бедствия, които едно след друго преживява нейното население. Началото ѝ вероятно поставя голямата епидемия от чума, която мълниеносно се разпространява в цяла Европа и намалява с близо една трета нейното население[89]. Един почти забравен факт е, че тя започва в Константинопол, което означава, че се разпространява и в непосредствения му хинтерланд, т. е. в Тракия. „Черната смърт", както наричат тази страшна епидемия хората от онези времена, продължава ендемично няколко десетилетия с различни по сила експлозии в различните европейски региони. Известно е, че тя избухва с нова сила в 1402 г., когато в Монемвасия умират от чума две от децата на император Мануил II Палеолог[90]. Какви са били демографските ѝ измерения в южния дял на Балканите, засега не може да се каже, но рязкото намаляване на населението му е извън съмнение.

Второто голямо бедствие е рядката за региона епидемия от гладна смърт, за която съобщава монахът Исай. Тя се разразява непосредствено след битката при Черномен в 1371 г. и съвпада с последвалата широка и кървава офанзива на османците във всички посоки. Силата на епидемията от гладна смърт води до толкова чувствително обезлюдяване, че равнината е нападната от вълци. „Денем и нощем те нападаха и разкъсваха хората" – пише ужасен атонския монах.[91] Александър Бурмов „декодира" тази фраза и обясни, че не ставало въпрос за истински вълци, а за турците – османци, тъй като монаха Исай се страхувал да ги назове с етнонима им[92]. „Декодирането" е наивно, защото надали османците са владеели славянското писмо, а и да е имало сред тях такива, те надали биха правили ревизия на

ръкописите, които се пишели по това време в Атонските манастири. „Риданието" на монаха Исай съобщава за истинска гладна епидемия с ужасяващи следствия, каквито по това време се разразяват в Сицилия, Италия, южна Франция[93], т. е. в цялото европейско Средизимноморие. При продължаващото настъпление на османците и сложната политическа обстановка на Балканите, големият глад като че ли останал извън вниманието на другите автори на исторически съчинения. Византийските историци само го споменават при изреждането на събитията, които вещаели мъчителна смърт на Империята[94]. В османските хроники бедствието, сполетяло Тракия напълно е пренебрегнато, защото авторите им, които по правило живеят и пишат през следващия XV в., отдават своите усилия за изграждането на героичния образ на завоевателите и съответно на завоеванието[95]. Впрочем през XIII и XIV в. гладът е един от постоянните спътници в живота на малоазийските тюрки, вечният повод за войните за пасища между многобройните бейлици и един от началните стимули за османското нашествие на Балканите[96]. Обезлюдяването на Тракия и деструкцията на селищната ѝ мрежа са дълъг процес, в който причинените от османците разорения имат важно, но не единствено участие.

От съвременна гледна точка Тракийската равнина е най-плодородната земя в балканското пространство. Но при средновековното ниво на аграрната техника рентабилността ѝ е много по-ограничена. Рисковете и за производството, и за нормалния ход на живота са много по-високи от производителността на селския труд. През XIV в. едновременното или последователно стечение на негативни за живота на човека и обществото стопански, природни и политически фактори увеличава в Тракия рисковете за живота над поносимия предел. Поддържането на гаранциите на екзистенцминимума на средното ниво за епохата в равнината се оказало ако не невъзможно, то изключително трудно. Непрекъснатите продължителни супернапрежения, които преживяват поне четири последователни генерации, засилват деформациите в селищната мрежа. Това натрупване на негативни екологически и политически фактори вероятно предопределя нейните особености, които се откриват в изворите от XV в. В голямата равнина се оказват празни откъм селища значителни пространства. Те твърде бързо се заемат от идващите от Мала Азия огузи, татари, туркмени, които в първата половина на XV в. вече се идентифицират като османлии[97]. В хода на османската експанзия на Балканите Тракия е най-близкият до Мала Азия географски регион. Тя предлага на завоевателите същия климат, сходен релеф и познат пейзаж, което

означава относително лесна и бърза адаптация. В Тракия е Одрин, първият европейски център на османската държава. Тук е Истанбул, имперската столица след 1453 г. Както стихийните преселвания на номади и полуномади в кризисни времена, като тези след битката при Анкара в 1402 г., така и организираните от централната власт или газибейовете миграции на татари и туркмени рано и масово обхващат този регион[98]. Мащабите и резултатите на тези първи изселнически вълни остават неясни и ние откриваме само техните дири в плътното мюсюлманско присъствие в селищната мрежа. С трайното завладяване и териториалното си утвърждаване на Балканите османската държава започва да променя своята политическа и стопанска стратегия именно в този ареал. За да си обезпечи сигурни ресурси, за да стабилизира властта и с оглед на следващите си завоевания в Европа, тя трябва да възстанови стопанското производство и да организира контрола на преселниците. Вакъфите, които се утвърждават като един от основните механизми за възвръщането на нормален ритъм на стопанска дейност, са особено многобройни в този регион[99].

Ханс Йохан Кислинг подробно аргументира тезата, че османската агресия на Балканите е продиктувана преди всичко от икономически мотиви. С първите набези в Тракия османските бейове откриват възможностите, които тя би могла да предостави за производство на ориз. За тях това означава независимост в отношенията им с египетските селджуци и другите тюркски бейлици в Мала Азия. Трябва да припомним, че в тюркския свят оризът е основната ежедневна храна. В хода на нашествието те реализират тези възможности. По думите на същия автор през втората половина на XIV в. след отрядите на акънджийте плътно се движели оризарите-преселници[100]. Лала Шахин, а вероятно и други газибейове, се оказва колкото военачалник, толкова и стопански организатор, който прави първите оризища на Балканите по долното течение на Марица при управлението на Мурад I (1362 – 1389). Петдесетина години по-късно, при управлението на Мурад II (1421 – 1451), оризовите полета са достигнали по коритото на р. Марица до Пловдив и по течението на р. Струмица до Кюстендил[101].

Тези преплитащи се във времето деструктивни и организиращи елементи в първоначалния етап на османската колонизационна политика преструктурират картата на селищната мрежа в Маричината низина. Етническата и конфесионалната характеристика на населението ѝ видимо се променят. Доколко обаче се променя моделът на селищната мрежа, трудно може да се каже. Малочислеността на селата и слабата стопанска овладяност на терените, непрекъснато

констатирани в информацията на европейските пътешественици, се отнасят до пространствата, прилежащи на транспортната лента по Диагоналния път. От Г ловдив до Одрин те преминават през едни и същи селища, функциониращи като пътни станции в течение на столетия. Десетки от тях описват или просто споменават Конуш, Попово (Папазлий), Клокотница, Свиленград, Харманли. Трасето на Диагоналния път в тракийската му отсечка не се променя[102].

Внимателният прочит на съобщенията обаче показва че се променя описваният в тях околен пейзаж. През 40-те години на XV в. Б. дьо ла Брокиер описва една разорена страна. През XVI в. европейците разказват за плодородна, но обезлюдена или зле обработена земя. Тези, които пресичат Тракия през XVII в., представят много по-разнообразен и примамлив пейзаж. Те виждат градини и ниви, гори с дивеч и езера, пълни с риба. Но не срещат селища. В самия край на XVII в. австрийският свещеник Симпер Нигел пише: „... Пристигнахме в Папаске (Попово, Елховско), едно голямо селище. Преди нашето пристигане там бе построен един голям нов мост, за да можем да продължим пътуването си през тамошното голямо мочурище..."[103] В „тази пуста и празна, а иначе благодатна земя" голямата част от поземления фонд трудно се обработва. Много по-различен е пейзажът, описан в 1662 г. от Евлия Челеби в северната част на Тракия от Пазарджик до Стара Загора. Приказливият Евлия обяснява, че при поредното си завръщане в Цариград той и неговите придружители предпочели да пресекат Тракия през северния път, „понеже казаха, че през Пловдив и Одрин има голяма навалица и оттам да не се минава... Вървяхме и се разхождахме през култивирани като земен рай села, разположени в Пловдивското поле..."[104] Противоположните оценки на европейския и на османския информатор могат да бъдат обяснени с различия в стопанските модели, но само ако пропуснем факта, че първият се движи в непосредствена близост на коритото на Марица, а вторият до полите на Средна гора. Именно в периферията на равнината се намират и селата, които носят големите приходи на вакъфските фондации. Някои от тях дължат големината си и своята стабилност на кръстопътното си положение, като с. Конуш например, в близост до което се свързват Диагоналният път и Тополовският проход. Оттук започва най-кратката транспортна връзка на Тракия с Беломорското крайбрежие през Централните Родопи. Други, като Челтукчий – на традиционното си специализирано производство на ориз.

Казаното дотук в голяма степен се отнася и до селищната мрежа в Беломорска Тракия. На юг от плътно покритото със села Серско поле в равнините и по хълмовете около Драма, Зъхна, Гюмюрджина

и Фере селата не са много. Публикуваните дялове от регистри на тимарски владения, както и изследванията на селските вакъфи в региона показват вече установеното в Горна Тракия преобладаване на средноголеми и големи селища, някои от които са разделени на махали[105]. На много места равнинният релеф на Беломорска Тракия е покрит от черноземни почви, но в долните си течения реките Вардар, Струма, Места и Марица заблатяват значителна част от поземления фонд. Малки притоци почти липсват, което пък обрича на безводие голяма част от региона. При средиземноморския климат ниската влажност прави засушаванията екологична норма[106]. При тези характеристики оптималното овладяване и използване на локалните пространства се постига чрез верига от големи села, разположени недалеч от реките и на значителни разстояния едно от друго. Тази схема дава възможност да се използват по-големи площи и осигурява относителна гаранция срещу повтарящите се засушавания и срещу речните разливи. Така се преодоляват екологичните специфики и се развива характерен вариант на селищната мрежа, при които броят на селата е малък, но населението в тях е многобройно. Той изглежда твърде близък на селищната мрежа в **ЗОНА А** в Никополския санджак, където климатичните условия са различни, но особеностите на релефа и водоносната мрежа са сходни. Нека припомним, че в този регион столетия наред обширни терени са използвани стопански като зимни пасища за стадата на юруците и родопските овчари, факт, който доказва аграрната им „непълноценост". Селищната мрежа в региона се уплътнява около градските центрове Драма, Кавала, Ксанти и Гюмюрджина (Комотини), разположени на древната VIA EGNATIA и в близост до предхълмията на Родопите.

Както и в другите дялове на Тракия, и тук регистрите от втората половина на XV в. свидетелстват за многобройно мюсюлманско население. В нахиите Кукуш, Дойран и Аврети хисар са регистрирани множество много малки и малки селища с тюркски имена, за които изрично е отбелязано, че са заселени с юруци[107]. В непълния опис на тимарите в Ксантийско и Драмско са регистрирани предимно средни и средноголеми мюсюлмански села[108]. Списъците на жителите или на част от жителите в няколко села в сборния доганджийски регистър от 1477 г. показват наличието на подобни селища в цяла Тракия, като включените в описа християнски села по правило са поне два пъти по-големи от тях[109].

Българското черноморско крайбрежие е значително по-плътно обхванато в селищна мрежа. Ивицата, разположена между 10 и 30 км от морския бряг се определя като обособен екологичен район със силно

средиземноморско влияние и значителна сума на валежите[110]. Тя може да бъде характеризирана по същия начин в стопански и исторически аспект. Градовете-пристанища имат доказан живот от античността до днес. В хода на османското нашествие те са завладени от Турхан бей през 1386 г. Византия връща властта си над черноморската ивица до Варна след битката при Анкара в 1402 г. по силата на договора, сключен между Баязидовия син Сюлейман Челеби и Християнската лига на византийския император Йоан VIII Палеолог, Венеция, Генуа, дука на Наксос, рицарите хоспиталиери от остров Родос и присъединилия се към тях Стефан Лазаревич[111]. За около петдесет години до падането на Константинопол в 1453 г. ромеите са господари на черноморските градове, обект на толкова много войни и политически комбинации между България и Византия през XIII и XIV в. За втори път черноморският бряг е завладян от османците в 1453 г., но без разрушителни обсади и разграбване на близките територии.

Четири десетилетия след включването на региона в османската фискална система прилежащите му територии са обособени във вилаетите Варна, Поморие, Русокастро, Несебър, Созопол, Ахтопол и Мидия[112]. Съседните им паралелни територии във вътрешността са оформени само в три вилаета – Провадия, Айтос и Карнобат. Този факт може да бъде обяснен не само с приходоносността на черноморските пристанища, която ги направила самостоятелни финансови единици, но и със значително по-голямата гъстота на заобикалящите ги села. Те поддържали ежедневните нужди на жителите на пристанищните центрове и имали възможност бързо и леко да продават своята продукция на един вечен пазар.

Селищната мрежа в териториите на Българското черноморско крайбрежие е показателен пример за стабилизационната функция на градовете, която впрочем се доказва от нейната структура в цялата Тракийска равнина.

Много е трудно при представената и анализирана информация да се направят твърди изводи за структурата на селищната мрежа в равнините на южнобългарското пространство, но очертаната схема открива възможност за известни предположения:

— През XV и XVI в. Тракийската равнина не е обезлюдена, както ни убеждават преминаващите през нея европейци. В сравнение със селищната мрежа във високите полета и дори в планините тя е порядка, неравномерно разпределена и организирана в концентрирани ядра от села в нейната периферия и в околностите на големите и стари градове – Стара Загора, Пловдив, Ямбол, Гюмюрджина, Кавала и др.

— В селищната ѝ мрежа чувствително преобладават средноголемите и големите селища, чрез които е достигнато оптимално използване на удобните за обработка терени. В този аспект тя е близка със селищната мрежа в Дунавската равнина, което показва еднотипно овладяване на поземления фонд при различни в характеристиките си, но неподходящи за рентабилно аграрно производство екологични условия в общобалканския модел. Тази тенденция се следва и от мюсюлманските селища, които могат да се квалифицират като „нови", т. е. възникнали след края на XIV в.

— Ако приемем, че в предходните векове Тракия е била плътно и равномерно населена, спецификите на селищната ѝ мрежа през XV и XVI в. вероятно са резултат от дълго развиваща се и негативна в резултатите си комбинация от екологични, политически и социални процеси, които постепенно намаляват рентабилността на производството и увеличават риска за труда и за живота на селяните особено в низините. В Късното средновековие ниските равнини не се възприемат нито като богата, нито като желана земя в цяла Европа. Предпочитанията на селяните към по-високите зони се дължат, както вече се каза, на масовизиране на воденицата, осъществено според Ле Роа Ладюри между X и XIII в.[113] В тези времена трябва да се търси и началото на промяната в структурата на селищната мрежа в Тракия, която достига финалния си етап през XIV в.

— Разоренията от османското завоевание имат немалък дял за общо малката гъстота на селищната мрежа в равнините, засилена с други деструктивни фактори като епидемията от Черната смърт и големия глад в 80-те години на XIV в. Общото им действие вероятно е предизвикало мощните преселнически вълни, за които говори А. Лиу-Томадаки, но те били част от един отдавна започнал процес, а не екстремна катастрофа в поселищния живот[114]. Селищната мрежа запазила и развила достигнатите в предходните десетилетия промени в структурата и параметрите си, които се превърнали в модел за мюсюлманските преселници от Мала Азия, защото, както вече бе казано, предлагали оптимална рентабилност и стопанска сигурност.

— Тракийската равнина е подложена на най-ранната и масова колонизация от малоазийско тюркско население, което науката обединява в етнонима османски турци за разлика от изворите, които съобщават за огузи, татари, туркмени или юруци. Наред с данните за поселения на отделни мюсюлмански семейства оскъдната информация на регистрите свидетелства за значителни по броя на семействата си села във всички части на равнината, чиито жители носят тюркски имена. Преселниците са аграрно и натоварено с всички данъчни за-

дължения население в села на тимари, вакъфи и султански хасове. Вече бе казано, че екологичните дадености им осигуряват условия за една относително лесна адаптация в съседен, но вече европейски регион. Наред с целенасочената и последователна политика на османската власт, на която всички обръщат изключително голямо внимание, тази адаптация била не по-малко важна, защото спомогнала за трайното настаняване на пришълците. Нека припомним, че османската държава положила не по-малко усилия да стабилизира селищната мрежа в Източен Анадол до границите с Иран, но те останали безрезултатни. За заселването на малоазийските мюсюлмани в Тракия немалка роля изиграла и локалната селищна мрежа, която им показала къде и как могат да си осигурят добри условия на труд и живот.

ОСОБЕНИТЕ СЛУЧАИ

Структурата на селищната мрежа в три гранични региона на българското пространство съществено се различава от основния ѝ модел. Първият обхваща високото плато на Добруджа в крайния български североизток. Вторият покрива земите на Видинското царство от края на XIV в. и е разположен в планинския възел по поречието на р. Тимок, който през Късното средновековие е граничната зона на българския северозапад. Третият е високопланинският район по поречието на р. Черни Дрин, който е част от границата на българското пространство на югозапад. В османската административна система те са организирани съответно в санджаците Силистра, Видин и вилаетите Горни Дебър и Долни Дебър. И в трите региона се наблюдават чувствителни отклонения от общия модел на българската селищна мрежа и от развитите в него варианти. Всеки един от трите „особени случая" е със свои „особености".

Според чужденците, които са ни оставили впечатленията си от преходите от Исакча или Силистра до Одрин (или обратно), Добруджа и Лудогорието са не по-малко безлюдни от Тракия[115]. През XVI в., откогато датира най-ранната информация, по пътя си те срещат много малко селища, които определят като „български", „турски" или „татарски" с пълна категоричност.

В това столетие селищната мрежа в Добруджа относително пълно се представя от един обширен регистър на тимари в санджака Силистра от 1569 г. Данните за най-южната му част, нахията Силистра, бяха публикувани от Стр. Димитров и представиха крайно неравномерна гъстота при разпределение на селата и още по-неравномерно разпределение на населението в тях. В регистъра са описани общо

337 села, като само в 18 от тях живеят 1500 християнски домакинства, а в останалите 329 са вписани 5600 мюсюлмански[116]. Средният размер на българските селища се оказва близък до долната граница на много големите села – 77 домакинства. Средният размер на мюсюлманските е от 17 – 18 домакинства, което означава, че е с показателите на групата на средномалките селища. Усреднените данни фактически закриват реалната стуктура на селищната мрежа, в която голяма част от мюсюлманските селища са от групата на много малките, т. е. до 5 домакинства, а един засега неясен процент са средни по броя на жителите си села. Стр. Димитров твърди, че големите християнски села са разположени по южния бряг на р. Дунав, а аз бих прибавила и в близост до бреговете на Черно море. Многочислените и малките мюсюлмански селища не могат да се локализират, но вероятно са разпръснати по цялото добруджанско плато. Тази схема напомня, макар и с различни пропорции, вписването на номадския модел в старата селищна мрежа в казата Дупница. В Добруджа обаче прави впечатление почти пълното изпразване на пространството от българско население и отсъствие на стари селища. Докато в полето на Дупница е налице стабилна мрежа от многобройни християнски села, към които номадските поселения са допълнение, в граничния североизток обликът на селищната мрежа се представя чрез номадския модел.

В подробното си изследване върху историята на Добруджа Стр. Димитров обяснява това обстоятелство с продължителното действие на три взаимносвързани демографски процеса. Първият от тях е широкият емиграционен поток в края на XIV и началото на XV в. при трудното утвърждаване на османците в този регион и конфликтите с Отвъддунавските княжества[117]. Известна е информацията на Валеран дьо Ваврен от 1445 г., която съобщава за 12 000 българи, изселили се във Влахия след погрома на кръстоносната войска на полскоунгарския крал Владислав Варненчик[118]. Една султанска заповед от следващото столетие нарежда да бъдат върнати 4000 души християнска рая, избягали на север от Дунав[119]. Очевидно масовите миграции, ако не са правило, не са и изключения в живота на този регион[120]. Данъчната преса, политическите събития, природните бедствия и т. н. поддържат един непрекъснат миграционен поток, който в своята съвкупност играе важна роля за стопанското усвояване на земите на север от р. Дунав.

Вторият процес е имиграцията на мюсюлмански колонисти. Микайел Кил установява няколко преселнически вълни, предизвикани от централната власт, за да организира региона административно и

стратегически[121]. Към няколкото организирани преселнически вълни на татари, юруци и къзълбаши трябва да се прибавят евентуалните стихийни преселвания на отделни семейства или родови общности, предизвикани от някои политически събития, като разгрома на Баязидовата армия от Тимур и последвалото го обезлюдяване на Мала Азия в 1402 г., въстанието на Бедредин в 1419 г. и особено кризата от демографския бум през XVI в. Намаляването на пасищните зони в малоазийските територии принуждава номадите да търсят нови подходящи територии и вероятно мнозина ги намират в Добруджа[122].

Според Стр. Димитров третият процес са ислямизирането на местното население и последвалата го ретюркизация. Изключителната важност на Добруджа в османската военна стратегия като плацдарм на войните с Влашко, Полша и Русия, обуславят силен ислямизационен натиск над старото българско население, осъществен до голяма степен чрез юрушката организация[123].

Следите от старата схема на селищна мрежа, в която преобладават големи села и малко градски центрове, разположени предимно по бреговите линии на Черно море и р. Дунав, насочват към търсене и на друг тип фактори. Самият факт, че османската административно финансова организация в Добруджа в края на XV в. обхваща необичайно обширни територии само в четири нахии, подсказва ниската степен на заселеност и обживяност на Добруджанското плато. Конкретната информация, с която разполагаме, е много по-късна, но и в нея все пак могат да се открият следи на доосманската селищна мрежа. Според достъпната ми част от обширния регистър от 1569 г., която обхваща Средна Добруджа между Черна вода, Кюстенджа и Мангалия, организирана в османската нахия Текфургьол, от общо 217 села 35 или 15 % са с 100 или над 100 регистрирани семейства. По правило населението им е смесено – християни и мюсюлмани, и е обособено в отделни махали. Други 24 села, или 9.5 %, са средни и средноголеми и са обитавани също от християни и мюсюлмани, без да са посочени отделни махали. Половината от селата са средно малки и имат от 5 до 20 домакинства. Групата на малките селища до 5 домакинства се представя от 52 селища и съставлява около 24 % от селищната мрежа.

Общата схема може да се илюстрира от няколко отделни примера. В с. Гърница или Гърлица са регистрирани 251 семейства на християни и мюсюлмани, които живеят в 6 махали. В най-малката от тях са описани 20 семейства, а в най-голямата 71. В нито една населението не е обособено по етнически принцип. В с. Папа Ристе в две махали живеят общо 103 християнски и 15 мюсюлмански семейства. Селата Саръ Махмуд и Ходжа Садък са средно големи с около 50 семейства.

Те също са смесени, като преобладават християнските им жители. Мюсюлманските села Диване хале, Караджа-и малка, Казъл Мурат, Хазаджик и др. са с около 30 пълноценни семейства и също не са разделени в махали. Всички малки и много малки селища са мюсюлмански[124]. Рязкото обособяване на два основни типа села – средно големи и големи и малки и много малки е очевидно. В първия тип основната част от населението е християнско и това дава основание да се предположи, че именно те и техните местонахождения маркират ядрата на доосманската селищна мрежа. Съчетаването им с малките мюсюлмански села свидетелства, че регистрацията от 1569 г. ни представя етап от наслагването и съвместяването на двата модела на организиране и използване на пространството – аграрния на балканското население и номадския на тюрките, идващи от Мала Азия или от Северното Причерноморие.

Жителите християни в големите селища доказват, че последните са формирани чрез локалния аграрен модел при използването на пространството на Добруджа. Той обаче не може да бъде разбран, ако се пренебрегне степната ѝ екология. Тя е краят на Източноевропейската степ и в западната си част е средновисоко хълмисто плато с 500 м средна надморска височина, оросявано от водосборните басейни на реките Русенски Лом и Горна Камчия. На изток и североизток то преминава в типична степ без повърхностни води. Валежната сянка, предизвикана от Карпатите и Стара планина, обуславя ниското количество дъждове. Климатът също придобива степен характер със силни западни и северни ветрове. Януарският минимум достига до –25° С, като отрицателните температура се задържат дълго. Екологичните условия са значително по-неблагоприятни в сравнение с другите региони на българското пространство. Но по цялото плато са разпръснати микрозони, богати на подпочвени води[125]. Именно тези ниши са аграрноовладяни чрез големите и средните по броя на жителите си села, в които през втората половина на XVI в. съвместно живеят християни и мюсюлмани, но първите видимо преобладават. Те ни подсказват стария поселищен живот, локализиран в терени с лесно достъпна вода. В резултат на демографските процеси много вероятно е някои от тях да са били изоставени и след това бавно възстановявани чрез средните и средно малките селища на преселниците тюрки, които адаптират стария селищен модел към своя бит. Те подсказват една важна тенденция – аграризирането на тюрките на базата на българската производствена традиция, предавана чрез организацията на пространството с модела на селищната мрежа.

В регистровия материал тази тенденция изглежда естествено породена и стихийно развиваща се, но два закона за санджака Силистра от времето на султаните Сюлейман I и сина му Селим II, т. е. от средата на XVI в., свидетелстват за активното участие на централната власт във формирането и стабилизирането на селищната мрежа чрез поставянето под финансов и административен контрол на нейното население[126]. Първият закон подсказва, че с разпределението на територията на Добруджа в тимари, проведено преди издаване на закона, са определени и очертани границите на селищата. От тази превърната в землища земя жителите им използват обработваеми терени, които „сеят и жънат" и за което плащат посочените в закона данъци на спахията. Два параграфа говорят за модела на създаване на ново селище. Първият регламентира данъчните ангажименти на онези раи, които напускат селата и се заселват при „кладенец или земя, записани на някого". Те трябва да плащат данъците на стопанина на земята или кладенеца. Вторият параграф урежда отношенията между двама тимариоти в случай, че единият привлече селяни от друг тимар в своя. Законът дава възможност за подобно преселване на селяни, ако те „са остатък на спахията", т. е. ако са в повече от регистрираните жители на селото, за което се плаща обезщетение. Спогодбата между двамата спахии се регистрира пред кадията[127]. В безводната Добруджа кладенецът, достъпът до вода се оказва структуробразуващото ядро на новите селища, а „преливането" на население, т. е. на работна ръка – един от начините на тяхното стабилизиране. Законът ясно разграничава номадстващите групи население: юруци, ягджии, кюреджии, мюселеми, които „имат право на избор" на местоживеене, защото не са рая. За нас е интересен фактът, че в тази група не са включени татарите, които вероятно са били важен резерв колкото за войската, толкова и за аграрното овладяване на поземления фонд и стабилизирането на селищната мрежа в Добруджа. През XVI в. вторият демографски „резерв" на османската власт са насилствено преселваните от Мала Азия къзълбаши, „заточавани" на групи от Източен Анадол. Те вероятно са освободени от определени събирания, може би към държавата, защото няколко параграфа не само подчертават с термина „surgunlu" (заточеник) особения им статут, но и защото налагат изискването местната мюсюлманска и немюсюлманска рая от Балканите да не получава неправомерно този статут.

В средата на XVI в. в Добруджа има обширни пространства, които са в държавния поземлен фонд, но не са включени в селищната мрежа и в тимарските владения. В процеса на стопанското усвояване и използване на поземления фонд единствено в Добруджа централна-

та власт прехвърля своите права на собственост не само върху земята, но и върху всеки водоизточник[128]. Осигуряването на вода е нейна постоянна и специална грижа в региона. Един разказ на Евлия Челеби за водоснабдяването на Хаджиоглу пазаръ (Добрич) открива връзката между османската военна стратегия и грижата ѝ за условията на живот на населението: „...Понеже по това време в този град Хаджиоглу поначало си нямаше вода – пише сладкодумният Евлия, – всички везири мустахфъзи на Очаков, когато трябваше да квартируват с войските си в града, носеха вода с коли от едно място, отдалечено на еднодневен преход. А дервиш Мехмед паша, когато бил мустахфъзин, изразходвал за вода 40 000 гроша. Но сега източникът на благодеяние Ибрахим ага, представител на везира Кьопрюлю – заде Фадил Ахмед паша, изразходвал 50 000 гроша и докарал в гр. Хаджиоглу 8 течащи чешми, с което потопил града във вода..."[129] Преувеличенията на нашия информатор са добре известни и в този текст са неприкрити, но извън тях той подчертава връзката между грижата за водоснабдяването и военната стратегия на Османската империя в Добруджа. Ако приемем изказаната от Евгени Радушев идея, че през XVI в. териториите по южния дунавски бряг са част от османската гранична периферия (серхад) в Европа, грижите за уплътняването на селищната мрежа в Добруджа стават съвсем ясни[130]. Статутът на граничната периферия налагал постоянни грижи за осигуряването не само на военен контингент, но и на значителен човешки ресурс. Връзката между ислямизирането на Добруджа и полско-турските, а покъсно руско-турските войни е направена още от Марин Дринов и е потвърждавана с нови доказателства от всички български автори, които са се занимавали с историята на Добруджа. Но идеята за специализираното военно организиране и поддържане на региона в контекста на цялата европейска стратегия на империята насочва към причините за поселищното структуриране на този силно обезлюден в доосманското Средновековие ареал.

В западния дял на Добруджанското плато се открива друг ограничител на локалната селищна мрежа – големи и гъсти гори. Делиорман, названието на региона, което вероятно е превод на български термин, който сега заместваме с Лудогорие, говори както за тяхната гъстота, така и за мащабите им. Еднодневният преход през тези гори е описан от французина Жан Клод Флеша не по-малко емоционално от известния османски пътешественик Евлия Челеби. „... Минахме Дунава при Тутракай (Тутракан)... не ни бе леко в Билесе Латина паланка (с. Белица, Тутраканско), населена с православни, на които бяхме принудени да не се доверяваме. Те са известни

разбойници, които живеят само от грабежи... На другата сутрин навлязохме в гората. Пътят е каменист, тесен и твърде мрачен. Една местна поговорка каз за: „Който иска да умре, трябва само да мине през тази гора. Ще го обслужат добре." Вървяхме през целия ден без да срещнем някого..."[131] Еднодневен преход на движещи се с каруци и коне хора означава дължина от 15 – 20 км. При такъв обхват на горите локална селищна мрежа или е изключително рядка, или изобщо липсва.

През XVI в. селищната мрежа на Добруджа е в процес на промяна. Стр. Димитров е категоричен, че голямата част от жителите на малките и средните села по това време са само юруци и татари. Потвърждават го, както вече се каза, голямата част от европейците. Силните степни влияния в екологията на Добруджа се оказват удобни за мигриращите тюрки и татари. Не могат да бъдат пренебрегвани обаче и мощните преселнически вълни от малоазийски привърженици на иранския шах Исмаил, започнали по времето на Селим I и продължили при управлението на Сюлейман I и Селим II, т. е. през целия XVI в. Голямата битка между сунитската Османска империя и шиитския Сафавидски Иран довела от Западен Анадол в Добруджа многобройно полуномадско население, свързано с иранските традиции не само в духовната, но и в производствената сфера на живота[132]. Естественият прираст, непрекъсващият миграционен поток и ислямизацията на балканско население увеличават броят на мюсюлманските села и на тяхното население[133]. Към тези фактори трябва да се прибавят и разширяващите се възможности за стопанска и битова адаптация, които имат съответните демографски последици. Но и през XVIII в., когато юруците изчезват, а татарите трайно отсядат, значителни дялове от добруджанското плато се оказват пасищни зони, които постепенно се овладяват от старопланинските овчари, за да се превърнат в бъдеще в български села. Екологичните фактори дълго задържат процеса на структуриране на локалната селищна мрежа, но през XVI в. тя вече е достатъчно плътна и стабилизирана, за да се появят нови градски центрове с интензивен икономически живот като Хаджиоглу пазаръ (Добрич). Неговото бързо нарастване трябва да се свърже колкото с държавната политика за укрепване на серхада, толкова и със засиления ритъм на развитие на цялата област. В края на XVII в. в административноправно отношение Добруджа вече е организирана в 12 кази, което доказва значителното уплътняване и стабилизиране на селищната мрежа. Този факт насочва вниманието към един трудно уловим процес – отсядането и съответно аграризирането на номадите и полуномадите: татари, юруци, алевити. Продължител-

ната им стопанска „преквалификация", която дълбоко променяла много страни от техния бит, ценностна система, манталитет, се осъществила на базата на българския опит. Организацията и разпределението на терените в селските землища, отглежданите аграрни култури, ритъмът на производството и неговата вътрешна организация се правели така както било в „старите времена", т. е. според българския вариант на балканския аграрен модел[134]. И ако в литературата отдавна е възприета формулата „номадизация на Балканите", особеният случай на селищната мрежа в Добруджа е първото основание да се говори за „аграризация на номадите" на Балканите.

Вторият „особен случай" е селищната мрежа във Видинския санджак. Тя отдавна е привлякъла вниманието на специалистите. Анализирайки данните, които се съдържат в един съкратен регистър от 1454 – 1455 г., Вера Мутафчиева и Душанка Лукач, които го публикуват, отбелязват значителни отлики при сравнение с другите региони на българското пространство[135]. В документа са вписани 441 села, разположени в неголяма територия, чиито граници се маркират от линиите, свързващи на север Кладово с устието на Огоста и на юг Свърлиг с Белоградчик. Плътността на селищната мрежа може да се определи като много висока. В нея видимо преобладават малките селища. От тях 114, или над 25 %, са много малки с 5, а по-често с 2 или 3 домакинства. Средномалки, до 20 семейства, са 264, или 59,9 % от селата. Средните до 40 семейства са 64, а средно големите до 80 са 8 села. Само с. Долна Вареница, спадащо към Видин, има 126 домакинства и може да се определи като голямо село. Територията на санджака е обособена в 4 нахии: Видин, Исфърлиг (Свърлиг), Белград (Белоградчик) и Баня (Соко баня). За разлика от другите български региони в селата не е регистрирано нито едно мюсюлманско домакинство, което е категорично свидетелство, че тази минимизирана селищна мрежа е традиционна. Регистърът от 1454 – 1455 г. подава още една интересна информация. В тези многобройни, но с малобройни обитатели села аграрното производство е слабо развито. На много места регистраторът изрично отбелязва, че в селото „има лозе" или, че в него „сее се ечемик"[136]. За почти всички мезри и 19 села е записано, че са „пусти и изоставени"[137]. Очевидно е, че при формирането на тази селищна мрежа водещият мотив не е аграрното овладяване на пространството. Не можем да приемем сериозно, че османските орди са подложили на тотално разорение точно този регион, ако не за друго, то поне защото не би си струвало и труда, и риска да се катерят по планинските ридове, за да достигнат до села, в които основната селскостопанска култура е ечемик, което дори за

средновековната икономика на Балканите означава пълна мизерия.

Въпроса за особеностите на селищната мрежа във Видинско поставя В. Мутафчиева. Отговорът му очевидно трябва да се търси в съчетаното действие на трайни условия и фактори с продължително или по-кратко съществуване. На първо място отново трябва да се поставят екологични характеристики на региона. Релефът му е планински и силно пресечен. След теснините на р. Дунав при днешния град Оршова, наричани в онази епоха Железни врата, по десния бряг стръмно се издигат високи ридове, между които се разстилат малки котловини. Те са разположени около многобройните реки, принадлежащи на басеините на Морава, Тимок, Арчар, Лом и Огоста. Крайбрежната равнина е тясна, а на места почти изчезва. В западната ѝ част единственото по-голямо разширение е около устието на Тимок. На изток тя е по-обширна, но е заблатена. Влажността е значителна. Климатът е континентален, с дълга зима и сравнително хладно лято. В Дунавската равнина преобладават льосовите почви, а в планините – ливадните[138].

Към екологичните характеристики на региона трябва да се прибави и средновековната му история. През цялото Късно средновековие е той е граничен между България и Маджарско. Неколкократно сменя владетелите си, някои от които са пришълци на Балканите. Особеностите му на гранична област предизвиква военизиране на живота на много поколения, които трябва ту да се защитават от своите съседи, ту сами да нападат същите съседи. Половин век преди коментираната регистрация той вече е реалната граница, която разделя османските владения на Балканите от Унгария, Влашко и Трансилвания и поле на военни конфликти. Организирането му като гранична зона на османската държава през XV в. е изтъкнато от Д. Лукач и аргументирано от Ев. Радушев[139]. Тази функция се документира в регистъра от 1454 – 1455 г., отразил състоянието на селищната мрежа непосредствено след похода на Янош Хуняди през есента на 1454 г., когато християнските войски разорили Пирот, подпалили Видин и пленили няколкохилядна османска армия заедно с видинския санджакбей Фируз бей. Това било ответен удар на нахлуването на султан Мехмед II в Сърбия през пролетта на същата година[140]. Военизирането на живота е продължително действащ фактор в този граничен регион, който вероятно е утвърдил малките селища като оптимален вариант, обезпечаващ известна сигурност на населението. За жителите му главната заплаха били не големите армии и даже не акънджийските дружини, а бандите от жители на съседните региони, които живеели в същите планини и били толкова бедни, колкото и те, но били пода-

ници и войници на маджарския крал, пазители на границите на неговото кралство.

Минимизираната структура на селищната мрежа във Видинско се потвърждава от друг опис на тимарските владения, който показва състоянието ѝ след малко повече от един век, в 1560 г.[141] Паралелът между двата описа е направен от В. Мутафчиева отдавна[142]. В по-късния регистрираните села са 915, а нахиите са станали 9. За съжаление регистраторът не е отбелязал броя на жителите в селищата, но ниският размер на приходите от тимарите показва, че селата продължават да са малки и средно малки. В. Мутафчиева отбелязва, че в регистъра от 1560 г. са вписани нови 549 села, но от старите са изчезнали 200[143]. Впрочем една поредица от различен тип регистри и откъси от регистри от втората половина на XV в. и първата половина на XVI в. съдържа имената на други 321 селища, които не са вписани в двата пълни описа и за които имаме основание да предположим, че са съществували само няколко десетилетия[144].

Казаното очертава особеностите на селищната мрежа във Видинския санджак: висока гъстота на селищата с тенденция към продължаващо нарастване; преобладаване на малки села; динамично променяща се структура, предизвикана от вътрешни движения на населението. Те могат да се обяснят с бързото изтощаване на обработваемите терени при монокултурното „ечемичено" земеделие, което обуславя разместванията в региона и извън регионна. Възможено, но с нищо непотвърдено обяснение би могло да бъде масовото практикуване на златодобив в малки количества по многочислените потоци и рекички в региона. Невероятно е обаче подобен балкански Клондайк да е останал неизвестен на османската власт и да не е превърнат в приходоносен източник. Третото обяснение за необикновената динамичност и минимизацията на селищната мрежа във Видинско е формирането ѝ според изискванията на един номадски социокултурен модел. Потвърждение на това предположение дава регистърът от 1454 – 1455 г., в който сред приходите на бейлербейския хас е записано: „и данък върху овцете в санджака – за една година 145 000."[145] Като се има предвид, че в османското законодателство е норма „... на две овце да се взема едно акче", става ясно, че данъчно обложени са 290 000 овце без тези, отглеждани от власите, които плащат своя данък във филури. При най-грубо пресмятане това прави по 680 овци на село, което често се състои от 1, 3 или 5 домакинства. Тази цифра дава висок процент вероятност на предположението, че моделът на селищната мрежа във Видинско е съобразен с използването на поземления фонд като пасищни зони, а не като обработваеми

терени. Обяснява и специфичното „ечемичено" земеделие, което осигурява хранителен резерв за стадата. Важно е да се подчертае още веднъж, че в данните на регистрите не се открива никакво мюсюлманско или тюркско население в селата. Напротив. Както специално отбелязва Д. Лукач, цялата му ономастика е напълно славянска[146]. В литературата като християни-номади на Балканите през Средните векове се определят главно власите, военизирано и включено в османската армия местно или колонизирано население[147]. Номадските характеристики на селищната мрежа във Видинско изваждат тази категория от нейната уникалност. Вероятно мигрират не само власите, а и мнозинството от населението, като променя местата на селищата си в същия регион. В такъв случай през XV в. терминът „власи" може би е названието на онази част от това подвижно население, която е включена във военната османска машина в западния дял на граничната ѝ периферия от р. Дунав до албанските планини. Известно е многоаспектното използване на един и същи термин с различно съдържание в османската административна практика, което днес създава поводи за множество спорове между специалистите. Класическият пример е практическото и бюрократичното съдържание на термина „хане" като къща, домакинство и като финансова единица[148]. Терминът власи вероятно също има най- малко три значения – название на жителите на Влахия, номадстващите християни и военизирано население, включено в охраната на османската гранична периферия. Това предположение се потвърждава от използваните названия от българската военна номенклатура във влашката двустепенната йерархия – **примикюри** за селищните командири и **кнезове** за командващите военните отряди. Произходът им отдавна се свързва с военната организация по северозападната граница на средновековна България. Това се вижда и от запазеното в статута на кнезовете феодално право да притежават лично зависимо население в пълно противоречие с османската социална структура след средата на XV в. То е премахнато в 1586 г., когато власите са лишени и от военните си функции поради изместването на предната гранична линия на серхада в западна посока[149]. При публикацията на Законите за Видинския санджак от 1586 г. Д. Лукач обърна внимание на факта, че в тези за кнезовете и примикюрите зависимото от тях население е наречено с местния термин **ратаи** вместо с тюркския му еквивалент **irgad**, което подчертава още веднъж връзката на институцията с доосманската гранична организация. Обобщавайки казаното дотук можем да предположим с увереност, че през XV – XVI в. селищната мрежа във Видинския санджак отразява незавършения процес на отсядане и бав-

ното аграризиране на едно номадстващо население, който вероятно е започнал в българското Средновековие. Данните от коментираните регистри дават основание да се установят поне две негови фази. През XV в. е очертана рамката на трайна селищна мрежа, която обаче е твърде нестабилна. Във втората фаза през XVI в. нарасналият брой на селата и уплътняването на селищната мрежа доказва интензифициране на процеса на отсядането на бившите номади. Валери Георгиев свързва власите с куманите и тяхното сливане с българския етнос през XI – XIV в. Като поддържам усилията му да проследи в дълги периоди етническите движения на Балканите през Средните векове, отново подчертавам напълно славянската номенклатура на селищната мрежа във Видинско през XV в., която говори за пълното им „детюркизиране" много преди времето на използвания регистър[150].

Третият „особен случай" е селищната мрежа във вилаета Дебър, силно впечатлил Методи Соколоски, който публикува обширен регистър за вилаетите Дебър, Дълго бърдо, Черменица и др. от 1467 г. Необичайните ѝ показатели той изважда в специална таблица, според която от общо 341 регистрирани селища само 6 са средно големи, т.е. с над 20 домакинства. Средните и средно малките са 228, или 68,8%, като тези от 5 до 10 семейства са 134, или повече от половината от тази група. Малките села до 5 семейства са общо 117, или 31,2%, като в някои от тях е регистрирано само едно семейство[151]. Броят на селата показва, че високата и недостъпна планина със скритите в нея котловини и съседното ѝ високо поле са обхванати от широка селищна мрежа, в която предпочитаният тип селище може да се определи като индивидуално, т. е. обитавано от едно обособено семейство или от малка група родствено свързани семейства. Населението е предимно християнско, но се откриват и новоприели исляма, записани от регистратора с формулите „Али, син на Абдуллах" или „Хамза, син на Димитър"[152]. Самият регистратор отбелязва, че в голямото землище на с. Коричи живеят само две семейства. Данъчното облагане е върху производство на аграрни култури – пшеница, ръж, ечемик, овес, бакла, лен. В хълмистите котловини на Долни Дебър са регистрирани данъци върху овощни градини и лозя[153].

Обяснението на тази своеобразна селищна мрежа може да се търси в конкретната историческа ситуация във времето, предхождащо регистрацията, т.е. в първата половина на XV в. Може да се предположи, че тя е резултат от многобройни индивидуални преселения, предизвикани от активните военни действия при османското завоевание и утвърждаване на османците в югозападния дял на Балканите[154]. Но информацията за големи и ясно очертани граници

на селата в тимарския регистър от 1467 г. прави подобно предположение неприемливо. Очевидно е, границите са трайно фиксирани преди регистрацията. Повече от невероятно е разделението на планинското пространство с точно очертани граници да е осъществено в хода на стихийната миграция на отделните семейства. Обособените селски мери по-скоро свиделстват за старо разделение на пространството, в което всеки познава синурите на собственото си село и признава тези на съседните. Това прави съмнително предположението, че локалната селищна мрежа в Дебър през 60-те години на XV в. е в началния етап на своето създаване и е резултат от стихийни заселвания на хора от равнините, бягащи от османските нашественици. Разнообразието в местното аграрно производство, както и обработването на лозя и градини изискват време и показват трайно овладяване на пространството.

И при този „особен случай" спецификите на екологичния фактор вероятно са определящи. Река Черни Дрин и нейните притоци си пробиват път в една изключително скалиста и стръмна планина, в която са разпръснати малки терени с подходящи за земеделие почви. Като се изключи високото поле на Долен Дебър, където регистърът отбелязва по-голямата част от средните селища, стръмните наклони на планинския релеф силно ограничават възможностите за разширяване на орните площи. Личните ми наблюдения при една експедиция през 1993 г. в Горен Дебър показаха, че и сега тези кратероподобни орни терени рядко имат диаметър над 600 – 700 м. Трудно е да се каже доколко те са естествени образувания и доколко са резултат от вековен човешки труд, който е отвоювал земя не от морето, а от скалистите ридове. Високи планински вериги спират средиземноморското влияние. Климатът е типично високопланински с дълга зима и кратко лято. При тези условия посоченото в регистъра аграрно производство може би е допълнителният поминък в локалното стопанство. Ограничените количества аграрна продукция са вероятната причина за ниския среден размер на тимарите, които обикновено са формирани от няколко села. Посоченото разнообразие в арарната продукция обяснява стабилността на селищната мрежа, а големите селски землища свидетелстват за обширни пасищни зони на многобройни стада. Евлия Челеби съобщава, че през XVII в., т. е. две столетия по-късно, в тѐзи планини летуват „десетки хиляди стада"[155].

Своеобразният модел на селищната мрежа в Дебър в средата на XV в. може да бъде логично обяснен с продължително усвояване на този неблагоприятен за човешкия живот терен чрез съчетаването на един номадски социокултурен модел с постепенно усвоявано аграрно

производство. То обуславя трайната фиксация на селища с големи мери и стабилната селищна мрежа. Многото малки и разпръснати села обхващат в оптимална степен сложния планински терен. Селищната мрежа е постоянна за разлика от тази във Видинския санджак. Тук овладяването на локалното пространство е осъществено чрез комбинирането на земеобработване и скотовъдство, като второто запазва първостепенно значение при осигуряването на живота. И двата типа производство обаче са силно ограничени от екологичните условия. Те стесняват демографските параметри на населението. Малките възможности за стопански дейности на екологичната ниша и установената в нея селищна мрежа в Дебърско могат да бъдат използвани като локален пример на малтусианската теза за определящата роля на природната среда за демографския ръст на човешката популация, която я обитава. Много е вероятно тези ограничения да пораждат непрекъснатия миграционен поток, който след XVI в. оказва траен натиск в множество близки и далечни региони[156].

Двата „особени случая" на селищна мрежа по западната граница на широката рамка на българското пространство могат да се приемат като изключения от общия модел, формирани или даже формиращи се през XV – XVI в. от едно дълго мигриращо население със скотовъден тип социостопански модел. Те представят две различни фази на процеса на аграризация и отсядане на средновековните балкански номади. Във Видинския санджак през XV в. османската регистрация показва началното превръщане на временните им поселения в постоянни села, а в Дебърския вилает – окончателното им стабилизиране с ограничено, но постоянно земеобработванс. Казаното до тук дава основание XV век да се определи като крайна граница на балканския и съответно на българския номадизъм, който подобно на този в Иберийския полуостров съществува през цялото Средновековие. Древният път на стадата и овчарите от Карпатите до Пинд се затваря или най-малкото силно се ограничава с укрепването на северната и западната гранична периферия на Османската империя. Построените от османците големи крепости Фетх юл-Ислям при дунавските теснини, където преминаването на реката е било най-удобно и, Елбасан, която затворила прохода към Адриатическото крайбрежие, ограничили дългото, няколкогодишно движение на стадата от север на юг и обратно и го направили нерентабилно. Процесът на отсядане сам по себе си затруднявал тези, които продължавали да номадстват, защото по пътя им възниквали постоянни селища, с чиито жители конфликтите били неизбежни. В стабилизираната и уплътняваща се селищна мрежа в планинските масиви в западния дял на Централни-

те Балкани скотовъдството оставало главният стопански профил, но задължително се съчетавало със земеобработване. Пастирските маршрути се скъсили от планинските села до относително близки равнини. Истинските балкански номади изчезвали. Процесът на тяхната аграризация и отсядане, който вероятно бил започнал през XI в. с християнизацията им чрез различните планински епископии и сгъстяващата се манастирска мрежа, бил в своя край. Запазили номадския модел на живот само отделни мобилни общности, които познаваме с различни имена: каракачани, армъни, куцовласи и др. В следващите векове те продължават да се движат със своите стада, но вече между две точно фиксирани и относително близки пространствени точки.

Обръщам може би повече внимание на отсядането на балканските номади, отразено в селищната мрежа в българското пространство през XV – XVI в., по две причини. Първата е, че групите, които носят следите на средновековния номадизъм, и днес са обект на различни исторически манипулации в балканските националистични политики. При цялото им разнообразие тези групи имат твърде близки характеристики – планинско население с преобладаване на скотовъдството в социокултурния модел, еднакъв бит и близка обичайна система. Разликите в езика, някои от ритуалите, а да не говорим за вярата, могат да бъдат разбрани, ако приемем, че те се дължат на конкретни и преки влияния на заобикалящата ги етническа среда при забавения ритъм на тяхното движение и при отсядането им в различно време, в различни ареали и при различни политически условия.

Втората причина е, защото в качеството на „особени случай", локализирани в граничните зони, те разкриват неточността на една широко разпространена в съвременната литература характеристика на българския етнос като „скотовъден и овчарски"[157]. Османските документи показват, че през XV в. номадстващите общности са локализирани в области, прилежащи на един вековен овчарски път и са в активна фаза на отсядане.

* * *

По това време и в следващите XVI и XVII в. различните варианти на селищната мрежа в огромната част от българското пространство документират трайна отседналост и подчертано предимство на аграрното производство в икономиката. През ранните векове на османското владичество българите са преди всичко земеделци. Добре развитото скотовъдство както от локален, така и от подвижен тип напълно съвпада с общия модел на средновековната европейска икономика.

Установените в документацията от XV до XVII в. варианти на селищна мрежа в българското пространство показват, че в общите си тенденции те плътно следват модела, който се открива в описите на Никополския санджак. Разнообразието им се определя от оптималното аграрно адаптиране към екологичните условия на различните терени и техните климатични характеристики. Анализът на информацията дава основание за няколко обобщени констатации:

— Поливариантността на селищната мрежа в българското пространство е формирана чрез оптималното използване на онази част от поземления фонд, която би могла да осигури екзистенцминимума на българите и максимално да ограничи действието на рисковите фактори от природен и социален характер.

— Обособяването и развитието на различните варианти се диктува главно от екологичните условия, в които водеща роля имат три основни екопоказателя: географският релеф, локалният климат и водоснабдителната система. Те определят и трите основни тенденции в гъстотата на локалните селищни мрежи: 1. Многобройни и средно големи села в средния екологичен пояс, обхващащ предпланините, високите полета и средните части на планините; 2. Малобройни, но големи по броя на жителите си села в низините и ниските равнини; 3. Средни по плътност и по население села във високите дялове на планините. Те повтарят тенденциите, установени в модела на селищната мрежа в Никополския санджак, което показва изграждането на една поливариантна система на адаптиране и използване на пространството, създадена във времето на Българското средновековие, чиято функционалност обуславя съществуването ѝ в условията на османското владичество. Отново подчертавам, че става въпрос за тенденции. Във всички български региони се откриват големи, малки и средни села, но преобладаването на единия или другия тип разкрива предпочитанията на живеещите тогава хора. Разкрива и тяхното максимално съобразяване с различията на природната среда, което обуславяло единството, но и разннобразието на труда, бита, живота въобще в различните региони на българското пространство.

— Поливариантността на селищната мрежа осигурява нейната гъвкавост, стабилност и бърза възстановимост при различни по тип кризи от природен и политически характер като големите епидемии и изключително дългото военно напрежение в хода на османското нашествие. Преживявани в конкретен исторически момент, те са преодолявани относително бързо от една или две последователни генерации. В този смисъл османското завоевание и налагането на османската власт не били в състояние нито да разрушат, нито да прена-

редят селищната мрежа. През XV – XVII в. тя е стабилизирана в трайно функциониращи локални варианти и в отдавна избрани, овладяни и оползотворявани екологични ниши. „Особените случаи" на нареждане и стабилизиране на селищната мрежа в Добруджа, Видинско и Дебърско показват структурообразуващата функция на този поливарианten модел при аграризацията и на балканските, и на новодошлите азиатски номади.

Селищната мрежа навсякъде по света и във всички времена не е неподвижна и непроменлива схема. Тя не е такава и сега. Тезата за достигането на една завършена и идеална структура в средновековна България, която била разрушена от османските завоеватели през XIV и XV в., е най-малко наивна. След XIII в. в цяла Европа настъпва процес на асинхронно изменение на средновековните регионални и локални модели на селищната мрежа. Те се променят по различно време и с различен ритъм в Средиземноморието, в централните части на континента, около атлантическите му брегове. Балканският полуостров не прави изключение в този бавен, но всеобхватен процес. Както показват „особените случаи", и в българското пространство се наблюдават ясно видими или по-трудно проследими промени като стабилизирането на селищната мрежа във Видинско, нейното уплътняване в Добруджа или увеличаването на горните ѝ параметри в усвояването на високопланинското пространство в Самоковско. Големи и малки изменения в производството и в неговата организация, демографски ритъм на прираст или спад, технологични нововъведения, поява на нови търговски центрове и на търговските пътища и др. потискат стари и пораждат нови тенденции в структурата на селищната мрежа. Те от своя страна рефлектират незабележимо в труда, бита, културния модел и изобщо в живота на хората и променят света на българите.

БЕЛЕЖКИ

[1] **LEROI-GOURAN, A.**, *Le géste et la parole, II. La memoire et les rythmes*, Paris, 1964, p. 138 – 142.

[2] **BRAUDEI, F.**, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, I, Paris, 1990, p. 22 – 94.

[3] Ще посоча само класическите изследвания на **P. TOUBERT**, *Les structures du Latium médieval. Le Latium méridional à la Sabine du IX-e a la fin du XII-e siècle*. Rome, 1973, 280 p.; **G. CONDOMINAS**, *L'Espace social à propos de l'Asie du Sud-Est*, Paris, 1980; **D. W. MEINING**, *The Interpreta-*

tion of Ordinary Landscampes, Oxford, 1979, 280 p. В последните десетилетия темата е постоянна на страниците *на ANNALES. HISTOIRE, SCIENCES SOCIALES* и в специализираните списания като *L'HOMME, ETHNOLOGIE FRANÇAISE* и *ETUDES RURALE. REVUE INTERNATIONAL D'HISTOIRE, GEOGRAPHIE, SOCIOLOGIE ET ECONOMIE DES CAMPAGNES*. Посочвам само френските изследвания, които познавам най-добре, но същият интерес се наблюдава в английската, немската, испанската и т. н. хуманитаристична периодика.

[4] **BARRAU, J.**, *Les Hommes dans la nature. In: Histoire des moeurs, I*, Les coordonnées de l'homme et la culture materielle. Encyclopedie de la Pleiade, Paris, 1990, p. 18.

[5] Вж. **ЋУРЋЕВ, Б.**, *Изписи из дефтера за Браничево из XV века*, Историјиски гласник, 3-4, 1951, Београд; **H. ŠABANOVIĆ**, *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katarstarski popis iz 1455 godine*, Sarajevo, 1964; **Б. ЋУРЋЕВ, О. ЗИРОЕВИЋ**, *Опширни дефтер Сегединског санџака, Посебан отисак из Miscellanea, XVII – XVIII*, 1988; *Oblast Brankovića, Opširni katastarski popis iz 1455 godine*. Priredili H. HADZIBEGIĆ, A. HANDZIĆ i E. KOVACEVIĆ, Sarajevo, 1972; **Х. ХАДЏИЋ, А. ХАНИЋ, Е. КОВАЧЕВИЋ**, *Опширни катастарски попис из 1455 године, 1*, Сарајево, 1972; **Д. БОЯНИЋ–ЛУКАЋ**, *Неготинска крајна у време турске владавине на основу извора из XV и XVI века*, Гласник Етнографског музеја, 31–32, Београд; СЪЩАТА, *Фрагменти једног сбирног и једног опширног пописа Видинског санџака из друге половине XV века*, Посебен отисак из Miscellanea 2, Београд, 1972; **M. DINIĆ**, *Oblast Brankovitća, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, kn. 26*, sv. 12, Belgrad, 1960; **E. BALTA**, *Rural end urban Population in the sancak of Epiros in the earli 16-th Century*, Athenes, 1992; IBIDEM, *Les Vakifs de Serres et de sa Region (XVe et XVIe s.)*, Athenes, 1995 и посочената там литература. **Ал. СТОЈАНОВСКИ**, *Административно-територијална поделба на македонскиот народ под османска власт до крајот на XVII в.*, ГИНИ, 17, 2, Скопје, 1973; СЪЩИЯТ, *Кратовската нахија во XVI век*, ГИНИ, 15, 1, Скопје, 1973; СЪЩИЯТ, *Градовите во Македонија от крајот на XIV до XVII в. Демографски проучванија*, Скопје, 1981; **М. СОКОЛОСКИ**, *Кичевската нахија во XV – XVI в., Историја*, 1981; СЪЩИЯТ, *Серскијот вилает во XV в.*, ГИНИ, 20, 1873, 3; СЪЩИЯТ, *Дервеншијиските села во Велешката нахја*, ГИНИ, 1960, 1-2; СЪЩИЯТ, *Малешево во XVI в.*, Историја, 1970, 1, **Б. ЦВЕТКОВА**, *Селища и демографски облик на Видин през XVI в.*, ИЕИМ, 7, 1964; СЪЩАТА, *За поселищните и демографски отношения в някои североизточни райони на България*, ИНМ – Коларовград.1965; **Р. СТОЙКОВ**, *Селищни имена в западната половина на България през XVI в.* В: Сб. Еэиковедски и етнографски изследвания в памет на Ст. Романски, С., 1960; СЪЩИЯТ, *Селища и демографски облик в Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в.*, Изв. на Варненското археологическо дружество, 15, 1964; **Стр. ДИМИТРОВ**, *Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV – XVII в.*, Родопски сборник, I, 1965; **Стр.**

ДИМИТРОВ, Н. ЖЕЧЕВ, В. ТОНЕВ, *История на Добруджа, т. 3*, С., 1988; **В. МУТАФЧИЕВА**, *Видин и Видинско през XV – XVI в.* В: Д. ЛУКАЧ, *Видинският санджак през 15 – 16 век*, С., 1975, с. 15–54; **Х. ГАНДЕВ**, *Българската народност през XV в. Демографско и етнографско изследване*, С., 1972; **Ел. ГРОЗДАНОВА**, *Българската народност през XVII в. Демографско изследване*. С., 1987; **Ел. КОЛЕВА**, *Населението в Пловдивския край през периода на османското владичество*, ИМЮ, 1987, 3; **С. ПЪРВЕВА**, *Поселищна мрежа и гъстота на населението в части от Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII в.*, ИПр., 1992, 8-9; **Цв. ГЕОРГИЕВА**, *Околна среда и модел на селищна система в българското пространство през XV – XVI в.*, ИПр., 2; СЪЩАТА, *Структура на селищната мрежа в българското пространство през XV – XVII в.* Балканистичен форум, 1997/1; **Ев. РАДУШЕВ**, *Османската гранична периферия (серхад) в Никополския вилает през първата половина на XVI век*. В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV в., С., 1997; **Р. КОВАЧЕВ**, *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век*, С., 1997 и др.

[6] За същността и информационното съдържание на османските регистри вж. **BARKAN, Ö. L.**, *Daftar-i khakani, In: Encyclopedie de l' Islam*, 2e edit,, 11, 1977, p. 83–84; **АНДРЕЕВ С.**, *Муфассал дефтерите от XV – XVII в. Палеографско, дипломатическо и извороведческо проучване*. Хабилитационен труд. С., 1991. Ръкопис.

[7] Класически пример е трудът на **Х. ГАНДЕВ**, *Българската народност през XV век.* , с. 24–108.

[8] Вж. **ПЪРВЕВА, Ст.**, Поселищна мрежа..., **ГЕОРГИЕВА Цв.**, *Околна среда...* и др. В интересен аспект проблемът се разглежда в *Paysages de Macedoine, leurs caracteres, leure evolution a travers des documents et les recits des voyages*, presante par **J. LEFORT**, Paris, 1986.

[9] Вж. **ДИМИТРОВ, Стр.**, *Мезрите и демографският колабс на българския народ през XV в.*, Векове, 1973, 6, с. 5–65. В последните петнадесетина години „катастрофичната теория" за завоеванието на Хр. Гандев се отрича напълно, за да бъде заменена с не по-малко катастрофичната теза за многообхватна ислямизация, с която се обяснява многобройното мюсюлманско население в някои региони на българското и изобщо на балканското пространство. Най-новото изложение на тази теза вж. в **КОВАЧЕВ, Р.** *Опис на Никополския санджак...*, с. 76–101.

[10] **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Околна среда и модел...*, с. 33–34.

[11] Цитатът е от **НИКОВ, П.**, *Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци*. Изв. ИД, 7-8, 1928, с. 41–112.

[12] Двата регистъра се съхраняват в Ориент. отд. на НБКМ. Първият има сигнатура Д 707, 1/1959. Публикуван е като документ № 1 в ИБИ XIII, с. 9–52. Според преводача Б. НЕДКОВ той представя данни от регистрация на тимарските владения, направена по времето на Мехмед I (1413 – 1421). Стр. ДИМИТРОВ предатира документа в началните години от управлението на Мехмед II или по-точно в 1444 – 1445 г. Той доказва, че

това е част от дефтер, към който принадлежат включените в същия том под № 7 част от регистър на тимари във Висока и Знеполе, с. 53–101, със сиг. ОАК 85/20 в Ориент отд. на НБКМ и под № 8 част от регистър на тимари в Солунско, с. 389–403 със сигн. ОАК 5250. Вж. **Стр. ДИМИТРОВ**, *За датировката...*, с. 236–239. Вторият регистър е част от муфассал дефтер, публикуван под № 2 в същия том, с. 53–103, със сиг. ОАК 85/20 в Ориент. отд. на НБКМ. Издателят Н. ТОДОРОВ го датира „не много по-късно от средата на XV в." **Стр. ДИМИТРОВ**, *За датировката...*, с. 239–240, го отнася към годините 1462 – 1463. **Ст. АНДРЕЕВ** *в За датировката на подробните османски регистри*, с. 157–158 го датира в края на 50-те и началото на 60-те години на XV в. В моето изложение приемам датировките на Стр. Димитров и потвърждението им от Ст. Андреев.

13 Вж. **BRAUDEL**, F., *La Méditerranée...*, p. 48.

14 Вж. *Писание за верските победи на султан Мурад, син на Мехмед хан*. Превод от османотурски, студия и коментар М. КАЛИЦИН. С., 1990, с. 30.

15 *Пак там*, с. 40.

16 Пак там, с. 43.

3 Вж. **ДИМИТРОВ, Стр.**, За датировката, с. 239–240.

18 Вж. ТИБИ, II, с. 61–64 и 67–71.

19 *Пак там*, с. 67–71.

20 **GENÇ, N.**, *XVI Yuzil Sofia Mufassal Tahrir Defirinde Sofia Kazası*, Eskişehir, 1988.

21 *Op. cit.*, p.p. 103, 108, 112, 118, 119 и др.

22 *АНОНИМЕН ПЪТЕПИС*. – В: Френски пътеписи за Балканите XV – XVIII в., Съставила и редактирала Б. ЦВЕТКОВА, С., 1975, с. 202.

23 Вж. **TODOROV, N., A. VELKOV**, *Situation démographique...*, p. 235.

24 За османските военни действия в Централна Европа през втората половина на XV и през XVI в. вж. *HISTOIRE DE L' EMPIRE OTTOMAN* sous la direction de R. MANTRAN, Paris, 1989, p.p. 67–116, 139–158.

25 **ЦВЕТКОВА, Б.**, *Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт*, С., 1958, с. 32, 65, 74, 88, 89 и др.

26 Вж. **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Еничарите в българските земи*, С., 1988, с. 53–65.

27 **СТОЯНОВ, М. И Хр. КОДОВ**, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*, IV, С., 1971, с. 17.

28 НБКМ, Ориент. отдел, Sig. S. 1-бис, л. 566-2; л. 86а-1; л. 97а-1 и др.

29 **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Структура на селищната мрежа...*, с. 31–32.

30 **GENÇ, N.**, *Op. cit.*, p. 105–167.

31 За природогеографските условия на Софийското поле вж. **ГРУЕВ Б., Б. КУЗМАНОВ**, *Обща биогеография*, С., 1994, с. 416.

32 **ТОДОРОВ, Н.**, *Балканският град*, С., 1972, с. 63.

33 **ТОДОРОВ, Н.**, *Из социално-икономическия живот на София през XV – XVII в.*, ИИИ, 14 – 15, 1964, с. 215–233.

34 **LE ROY LADURIE, E.**, La civilisation rurale. – In: *La territoire de l'historien*, Paris, 1973, p. 271–281.

[35] **ГРУЕВ, Б., Б. КУЗМАНОВ**, *Пос. съч.*, с. 408.

[36] **ИРЕЧЕК, К.**, *История на българите. С поправки и добавки от самия автор*. С., 1987, с. 48.

[37] Вж. ТДИМН, *Опширни пописни дефтери за Кустендилскиjот санджак, V, кн. 1*, Под редакцијата на М. СОКОЛОСКИ. Скопје, 1980.

[38] *Пак там*, с. 67–84.

[39] *Пак там*, с. 165–212.

[40] Вж. *Histoire de l' Empire ottoman...*, p. 92.

[41] **ŠABANOVIĆ, N.**, *Krajšte Isa-bega Ishakovića. Zbirni kadastarski popis iz 1455 godine*. Sarajevo, 1964, s. 1–107.

[42] **ŠABANOVIĆ, N.**, *Op. cit.*, p. 1–107.

[43] ТДИМН, *Опширни пописни дефтери от XV в., III*, Под редакцијата на М. СОКОЛОСКИ, Ckonje, 1976, с. 145–283.

[44] ТДИМН, *Опширни пописни дефтери, II*, Под ред. на М. СОКОЛОСКИ, 1973, с. 141–269.

[45] ТДИМН, *Опширен пописен дефтер от XV в., IV*, Под ред. на Ал. Стојановски, 1978, с. 155–201.

[46] **РАДУШЕВ, Ев.**, *Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII в.*, С., 1995, с. 189.

[47] **BALTA, E.**, *Les Vakifs de Serres...*, p. 54–70.

[48] Едно от малкото изключения, които дават надежда, че интересът към тази проблематика ще се активизира, е монографията на **Х. МАТАНОВ**, *Княжеството на Драгаши. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха*, С., 1997, с. 209–256.

[49] Вж. **TODOROV, N., A. VELKOV**, *Op. cit.*, p. 239.

[50] **ДИМИТРОВ, Стр.**, *Демографски отношения...*, с. 76–77.

[51] **АНДРЕЕВ, С.**, *Откъс от регистър за ленни владения в Западните Родопи, Югоизточен Пирин и Демирхисарско*, Родопски сборник, 11, 1969, с. 279–320.

[52] **ЦВЕТКОВА, Б.**, *За стопанския облик и за феодалните задължения на някои селища в Родопите и прилежащите им райони през XV – XVII в.*, Родопски сборник, 1, 1965, с. 41–62.

[53] **ДИМИТРОВ, Стр.**, *Демографски отношения...*, с. 91.

[54] **МЕХМЕД НЕШРИ**, *Огледало на света. История на османския двор*, Съставителство и превод от османотурски М. КАЛИЦИН, С., 1984, с. 193–198.

[55] Евлия Челеби разказва за голяма битка между войските на Лала Шахин и християнска армия, предвождана от Крал Деспот, в областта между Дупница и Самоков, която завършила с неуспех на правоверните. Вж. **ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ**, *Пос. съч*, с. 30. Ако информацията е вярна, може да се предположи, че Самоков е функционирал като транспортен, а може би и като рудодобивен център и значението му е било оценено както от османците, така и от християнските владетели още в хода на завоеванието.

[56] Вж. **АНДРЕЕВ С., Ел. ГРОЗДАНОВА**, *Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV – XVII век*. По документи от

наши и чужди архиви, С., 1993, 168 с.

[57] **GENÇ, N.**, *Op. cit.*, p. 107–189.

[58] *IBIDEM*, p. 123–176.

[59] Вж. **КОНЯРОВ, Г.**, *Принос към историята на рударството и металургията в България*, С., 1953, с. 21–29.

[60] *ТУРСКИ ДОКУМЕНТИ за Рилския манастир*. Превел и наредил Д. ИХЧИЕВ, С., 1910, с. 35, 38, 43 и др.

[61] **ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ**. *Пос. съч.*, с. 30–33.

[62] **BELDICEANU, N.**, *Les actes des prémiers sultans, concervées dans les manuscrites turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris*, Paris La Haye, II, 1964, p. 253–264.

[63] ТИБИ, Т. I, с. 57–79.

[64] ТИБИ, Т. II, с. 387.

[65] Вж. **ДУЙЧЕВ, Ив.**, *Описание на България от 1640 г., Архив за поселищни проучвания, II*, 1946, с. 169–204.

[66] Вж. **ГРОЗДАНОВА, Ел.**, *Българската народност през XVII в...*, с. 448–474.

[67] *Пак там*, с. 455–465.

[68] **ДОРЕВ, П.**, *Документи за българската история, Т. III*, Документи из турските държавни архиви, С., 1940, с. 71 и др.

[69] **СТОЙКОВ, С.**, *Българска диалектология*, С., 1964, с. 97.

[70] **BELDICEANU, N.**, *Op. cit.*, I, p. 34–56.

[71] Вж. *Френски пътеписи...*, 1, с. 126, 143, 190, 260 и др.

[72] *Дневникът на Х. ДЕРНШВАМ за пътуването му до Цариград през 1553 – 1555 г.* Превод от ранно-ново-горнонемски М. КИСЕЛИНЧЕВА. Предговор и бележки В. МУТАФЧИЕВА. С., 1970, с. 30–40.

[73] ТИБИ, Т. 1, с. 61–74; 75–81; 82–337. За датировката им вж. **ДИМИТРОВ, Стр.**, *За датировката...*, с. 231–232.

[74] **TODOROV, N., A. VELKOV**, *Op. cit.*, p. 229–230.

[75] IBIDEM, p. 23.

[76] IBIDEM, p. 236.

[77] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Аграрните отношения в Османската империя през XV – XVI в.*, С., 1962, с. 110–115.

[78] *Пак там*, с. 112.

[79] **ПЪРВЕВА, Ст.**, *Поселищна мрежа...*, с. 40–52.

[80] **TODOROV, N., A. VELKOV**, *Op. cit.*, p. 236, 223, 239.

[81] Вж. **А. ПУЛЕ**. – В: *Френски пътеписи...*, с. 228–229. Информацията се повтаря многократно.

[82] Вж. **ГРУЕВ, Б., Б. КУЗМАНОВ**, *Пос. съч.*, 419–421.

[83] *Пак там*, с. 421–423.

[84] **ПЪРВЕВА, С.**, *За вакъфите в Североизточна Тракия...*, с. 45–54.

[85] Вж. **Ф. ДЬО ФРЕНК-КАНЕ и ЛЬОФЕВЪР**. – В: *Френски пътеписи...*, с. 143, 190.

[86] Вж. **ГРЮНЕВЕГ, М.**, *Подробно описание на живота ми и този на моите родители и деди...* В: Немски и австрийски пътеписи за Балканите. XV – XVI в. Увод, подбор и коментар М. ЙОНОВ, С., 1979, с. 393–397. Информацията се потвърждава от ЯН ГИНСКИ, който е папски резидент

при великия везир КАРА МУСТАФА КЬОПРЮЛЮ между 1676 и 1683 г. Превод на неговия *Дневник* ми бе любезно предоставен от д-р С. СТАНИМИРОВ в подготвения за печат том *Полски пътеписи за Балканите*, за което сърдечно му благодаря.

87 За събитията в хода на османската експанзия на Балканите през XIV и XV в. виж **МАТАНОВ, Х., Р. МИХНЕВА**, *От Галиполи до Лепанто...*, с. 21–53 и посочената там литература.

88 Вж. **ОСТРОГОРСКИ, Г.**, *Историја на Византија*, Ckonje, 1992, с. 578–643.

89 **GOTTFRIED, R. S.**, *The Blak Death. Nature and Humen Dissaster in Medieval Europa*, New York, 1983, p. 64–78.

90 **ОСТРОГОРСКИ, Г.**, Пос. съч., с. 670.

91 Вж. *Стара българска книжнина*, т. 3. Исторически съчинения. Съставителство и редакция Ив. БОЖИЛОВ, С., 1982, с. 112–113.

92 **БУРМОВ, Ал.**, *Кога е завладян Одрин от турците*, Изв. на историческото дружество, XXI, 1945, с. 23–32.

93 **DUBY, G.**, *Rural Economy and Cauntry Life in the Medieval West*, London, 1966, p. 112–115.

94 Вж. **ДУЙЧЕВ, Ив.**, *От Черномен до Косово. Към историята на турското завоевание през последните десетилетия на XIV в.*, Известия на Тракийския научен институт, 2, 1970, с. 73–105.

95 **IMBER, C.**, *Ideals and legitimation in early Ottoman history. - In: Suleyman the Manifique and hu age*, London, 1995, p. 139–153.

96 **МЕХМЕД НЕШРИ**, *Огледало на света...*, с. 25–83.

97 **BARKAN, Ö. L.**, *Déportations comme méthode du peuplement et de la colonisation dans l'Empire Ottoman*, IFM, XI, p. 524–562, **INALCIK, H.**, *Ottoman methods of conquest*, Studia Islamica, 1954, II, p. 68–92. Една по-различна версия, според която в цялото Средновековие има вливане на тюркски групи в българския етнос в различна степен, кратко, но цялостно аргументира **В. ГЕОРГИЕВ**, *Етнонимът „българи". За българо-тюркските отношения*, С., 1997, с. 52–80 и посочената там литература.

98 **BARKAN, Ö. L.**, *Op. cit.*, p. 561.

99 **MUTAFCHIEVA, V.**, *Le vakif – un aspect de la structure socioéconomique de l' Empire Ottoman (XVe – XVIIe s.)*, Sofia, p. 172–193.

100 **KISSLING, H. J.**, *Von Balkanreich der Osmanen ver schlaht auf amselfeld (1389)*. – In: Südosteuropa unter des Halbmond, München, 1975, s. 43–58.

101 **INALCIK, H.**, *Rice Cultivation of the Ottoman Empire*, Turcica, XIV, 1982, p. 64–141.

102 **ZIROJEVIĆ, O.**, *Zur historischen Topographie der Heerstrasse nach Konstantinopel zur Zeit osmaischen Heerschaft*, EB, II, 1982,

103 **НИГЕЛ, С.**, *Дневник или подробно интересно пътеописание от Виена до Константинопол и от там обратно до Германия...*, – В: Немски и австрийски пътеписи за Балканите. XVII – средата на XVIII в., Увод, подбор и коментар М. ЙОНОВ, С., 1986, с. 208.

104 **ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ**, *Пос. съч*, с. 176.

105 Вж. ТИБИ, II, с. 9–52 и с. 53–101. **Стр. ДИМИТРОВ**, *За датировката...*, с. 235, ги датира съответно в 1444 – 1445 и 1502 г. ТДИМН, II, *Опширни*

пописни дефтери от XV в., II, с. 71–122, Откъсът от подробен регистър, който обхваща селища и в Беломорска Тракия, е датиран от издателя М. СОКОЛОСКИ преди 1445 г.; Е. БАЛТА представя неголям списък на селските вакъфи в Серско, част от които са села от региона на Зъхна и Драма. Вж. **E. BALTA**, *Les vakfs de Serres...*, p. 55–70.

106 **ИРЕЧЕК, К.**, *История на българите...*, с. 65.

107 ТИБИ, Т. II, с. 355–388.

108 *Пак там*, с. 469–480.

109 ТИБИ, Т. I., с. 191–207.

110 **ГРУЕВ, Б., Б. КУЗМАНОВ**, *Пос. съч.*, с. 434–437.

111 **ОСТРОГОРСКИ, Г.**, *Пос. съч.*, с. 671–672. Подробно за завоеванието на Българското черноморско крайбрежие вж. у **В. ГЮЗЕЛЕВ**, *Несебърската хроника като извор за историята на българското черноморско крайбрежие.* – В: Средновековна България в светлината на нови извори, С., 1981, с. 217–219.

112 **TODOROV, N., A. VELKOV**, *Op. cit*, p. 11.

113 **LE ROY LADURI, E.**, *Op. cit.*, p. 146–147.

114 **LAIOU-THOMADAKIS, A.**, *Peasant Society in the Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton – New Jersey, 1977, p. 81–89.

115 Вж. **ГРЮНЕВЕГ М.**, *Подробно описание на живота ми... – В: Немски и австрийски пътеписи...*, XV – XVI в., с. 393–397; **Й. Х. фон КИНДСПЕРГ**, *Дневник за пътуването от Виена до Константинопол...* – В: Немски и австрийски пътеписи..., XVII – средата на XVIII в., с. 141–142 и др.

116 **ДИМИТРОВ, Стр.**, *Добруджа през XV – началото на XVII в.* В: История на Добруджа, Т. 3, Под редакцията на Н. ТОДОРОВ и СТР. ДИМИТРОВ, С., 1988, с. 21.

117 *Пак там*, с. 15–17. Вж. също **К. ВЕЛИКИ**, *Емигриране на българи във Влахия, Молдова и Трансилвания от края на XIV до средата на XVI в...*, ИПр, 1976, 5, с. 79–85.

118 **ВАВРЕН, ДЬО В.**, *Хроника...* – В: Френски пътеписи..., 1, с. 68.

119 **ДИМИТРОВ, Стр.**, *Пос. съч.*, с. 16.

120 Движение на населението от двата бряга на р. Дунав продължава до края на османското владичество. Вж. **Цв. ГЕОРГИЕВА**, *Река Дунав като граница на българското пространство*, Българска етнология, 1997, 2, с. 20.

121 **KIEL, M.**, *La difusion de l'Islam dans les campagnes bulgares a l' époque ottoman (XVe – XVIe s.)*. Colonisation et convértion. – IN: Rewue du Monde Musulman et Méditerranée, 1993, p. 39–54.

122 Вж. **COOK, M. A.**, *Population pressure in rural Anatolia*, 1450 – 1600, London, 1972, p. 154–187.

123 **ДИМИТРОВ, СТР.**, *Пос. съч.*, с. 18–21.

124 НБКМ, Ориент. отд., ф. 213, а. е. 28. *Муфассал дефтер за Силистренския санджак от 1569 г.*

125 **ГРУЕВ Б., Б. КУЗМОВ**, *Пос. съч.*, с. 414–415.

126 Двата закона са публикувани от Ö. L. BARKAN, XV – *XVI-inci asırlara Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonminin hukuku ve mali esasları, I*, Kanunlar, Istanbul, 1943, p. 272–289. Първият няма точна дата, освен указанието, че

е от времето на султан Сюлейман Законодател /1520 – 1566/, а вторият е от 1569 г. Преведени и публикувани на български език от Д. ШАЛЕВ, *Турски извори за история на правото в българските земи* /по-нататък ТИИПБЗ/, 1, Съставил Г. ГЪЛЪБОВ, С., 1960, с. 263–266 и 267–275.

127 *Пак там*, с. 263, § 2 и 4.

128 *Пак там*, с. 263, § 2, 4, 6, 7, 8.

129 **ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ**, *Пътепис...*, с. 296.

130 **РАДУШЕВ, Ев.**, *Османската гранична периферия (серхад) в Никополския вилает през първата половина на XVI в.* – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век. С., 1997, с. 187–213.

131 **ФЛЕША, Ж. К.**, *Наблюдение върху търговията и занаятите...* – В: Френски пътеписи..., с. 298.

132 **GÖKALP, A.**, *Têtes rouges et Bouches noires, Paris*, 1980, p. 13–20.

133 **ДИМИТРОВ, Стр.**, *Пос. съч., с. 31–39.*

134 Вж. ТИИПБЗ, I, с. 268–271.

135 **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Видин и Видинско през XV – XVI в.* – В: **ЛУКАЧ Д.**, *Видинският санджак през 15 – 16 век. Документи от архивите на Цариград и Анкара.* Под редакцията на В. МУТАФЧИЕВА и М. СТАЙНОВА, С., 1975, с.15–54.

136 **ЛУКАЧ, Д.**, *Пос. съч.*, с. 63, 73, 78, 79, 80 и др.

137 **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Видин и Видинско...*, с. 29–31.

138 **ГРУЕВ Б., Б. КУЗМАНОВ**, *Пос. съч.*, с. 409–410.

139 **РАДУШЕВ Ев.**, *Османската гранична зона...*, с. 200–207.

140 **ЛУКАЧ, Д.**, *Пос. съч.*, с. 5–6.

141 *Пак там*, с. 97–160.

142 **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Видин и Видинско...*, с. 15–51.

143 *Пак там*, с. 41.

144 **БОЯНИЋ-ЛУКАЋ, Д.**, *Фрагменти једног збирног и једног опширног описа Видинског санџака из друге половине XV века*, Посебан отисак из Miscellanea 2, Београд, 1973, 191 с.

145 **ЛУКАЧ, Д.**, *Видин и Видинският санджак...*, с. 57.

146 *Пак там*, с. 11.

147 Етническата характеристика и статутът на власите както в доосманската епоха, така и през XV – XVI в. са обект на дълга и тежка дискусия. Вж. **BELDICEANU, N., I. BELDICEANU-STEINER**, *Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques de Balkan slaves*, Südost Forschungen, XXIV, 1965, p. 95–121; **D. BOJANIĆ-LUKAĆ**, *Vlasi u severnoj Srbiji i njihovi prvi kanuni*, XVIII, 1969, s. 255–268 и др. Съвсем наскоро **В. ГЕОРГИЕВ** в *Етнонимът „българи"...*, с. 68, аргументира тезата за куманския произход на власите. Очевидно е, че проблемът за власите се нуждае от цялостно преразглеждане в дългата протяжност на времето. Засега проучванията наподобяват разчленението на модерните филмови сериали: Власи – 1 (Власите през XI – XIV в.); Власи – 2 (Власите през XV – XVII в.); Власи – 3 (Власите през XVIII – XX в.)

[148] Вж. **ГРОЗДАНОВА, Ел.**, *За данъчната единица хане в демографските проучвания*, ИПр, 1972, 3, с. 81–91.

[149] **BOIANIĆ, D.**, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV – XVI veka za Smederevsku, Krusevaćku i Vidinsku oblast.* – In: Zbornik za istoćnjaćku istoriisku i kniezevnu gradu, 2, 1974, s. 175.

[150] **ГЕОРГИЕВ, В.**, *Пос. съч.*, с. 68.

[151] ТДИМН, *Опширни пописни дефтери от XV в., III*, с. 284–386.

[152] *Пак там*, с. 375, 389 и др.

[153] *Пак там*, с. 363–364.

[154] Вж. *Histoire de l' Empire Ottoman...*, p. 90–95.

[155] **ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ**, *Пос. съч., с.* 271.

[156] Естествените демографските процеси на Балканите са в общи линии слабо изследвани. Научният интерес от дълго време е центриран върху ислямизацията, която в демографски аспект представлява своеобразно преливане на местно население в мюсюлманската общност на значителни маси в дълъг период от време. За проблема в българската историография вж. **ИВАНОВА С.**, *Етнодемографски изследвания за периода XV – XVII в.* – В: България проз XV – XVII в. Историографски изследвания, С., 1987, с. 135–154. За общобалканските му характеристики вж. **ТОДОРОВА, М., Н. ТОДОРОВ**, *Проблеми и задачи на историческата демография на Османската империя*, Балканистика, 2, 1987, с. 18–47. За демографските резултати от миграционните процеси в албанските планини вж. **ЖЕЛЯЗКОВА, Ан.**, *Формиране на мюсюлманските общности и комплексите на балканските историографии.* – В: ЖЕЛЯЗКОВА Ан., Б. ДИМИТРОВ и Ж. НАЗЪРСКА, Мюсюлманските общности на Балканите и в България. Исторически ескизи, С., 1997, с. 11–57.

[157] Вж. **BRAUDEL, F.**, *Op. cit.*, p. 214.

ГЛАВА IV

ДИНАМИКАТА НА ИСТОРИЯТА В БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО ПРЕЗ XV – XVII В.

Селищната мрежа очертава общата рамка, в която действат тенденциите на повторяемост във всички човешки общества. Тя посреща всяка нова генерация и я принуждава да следва начина на живот на предхождащата я, с което осъществява приемствеността и сцеплението на малките човешки групи, а чрез тях на етносите, народите, цивилизациите. Селищната мрежа, в която се обединяват хората и пространството, е един от основните фактори за статичността в историята. Този универсален феномен задържа, но не спира промените. Той акумулира многобройните бързи изменения за да ги превърне в бавни, но дълбоки трансформации, които обуславят дългосрочните процеси, вътрешната динамика на историята[1].

Реконструкция на селищната мрежа в българското пространство през XV – XVII в., направена в предходните глави, остава схематична, ако се изключи динамиката на историята и се пренебрегнат „големите" трансформации и „малките" промени в селищната мрежа, което означава изобщо в българското пространство при условията на османското владичество. Те отдавна присъстват в историографските дирения, но не като самостоятелен проблем, а като документална илюстрация към други проблеми. Всички съвременни концепции и произтичащите от тях оценки за експанзията и управлението на османците и за отражението им в битието на българския народ се базират върху общи или конкретни примери или върху анализи на промените в селищната мрежа. Катастрофалните последици от османското завоевание в историята на българския народ се доказват с „разпада" на селищната мрежа[2]. В нея се намират и свидетелствата за не помалко катастрофалните демографски резултати от процеса на ислямизация[3]. С примери от нейното състояние се аргументират и противоположните тези за благотворната мисия на османската държава в историческата съдба на балканските народи през XV – XVI в., в т. н. „класически период"[4] или за широко мащабната тюркска колонизация на полуострова, променила неговия етнически облик[5].

Противостоящите концепции имат обща изходна точка. Те разглеждат всички видове трансформации като реализация от целенасочените и планомерни действия на османската държава и ги представят като целокупен резултат на нейната политика. Целта на предлаганото изследване не е да констатира резултатите от промените, а да постави въпросите **какво** и **как** се променя. Най-общо може да се каже, че се прави опит за търсене на „интимните" процеси, които обуславят или по-точно стимулират динамиката на историята. Тази постановка свързва изследването със сложни и остро дискусионни теми както в българската, така и в османистичната историография, като тези за османската колонизация и процеса на ислямизация на Балканите изобщо и конкретно в българските земи[6], за демографските промени и техните резултати в съвременната етническа картина[7], за централизма и децентрализма в османската държава и нейната вътрешна политика[8], за характеристиките на балканския град[9], за реалния и митологизирания образ на завоеванието[10] и изобщо за **правенето**, за **ставането**, за **съществуването**, което означава за възхода и упадъка на Османската империя[11], но и за трагиката в историческата съдба на българския и на всички завладени от нея народи.

„ОСМАНИЗАЦИЯТА" НА БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО

В общобалкански план тази формулировка е логичният извод от поредицата големи студии на Йомер Лютви Баркан, които имаха задачата да обяснят превръщането на малкия граничен бейлик на Осман, син на Орхан, в огромната Османската империя с шествековен живот в историята и територия върху трите континента на Стария свят[12]. Те се оказаха програмата, която издигна на ново парадигмално ниво историята и на империята, и на Балканите. Й. Л. Баркан привлече и анализира нови типове извори, преструктурира хода на събитията и достигна до извода, че Османската империя като исторически феномен е резултат от планомерната и последователно провеждана политика на първите османски владетели, осъществена чрез военната експанзия в Европа, Азия и Африка, чрез изграждане на сложна и силно централизирана система на управление, чрез ефективен баланс на разпределение на богатствата на земите и човешкия труд между държавата, различните слоеве на населението и религиозните, т. е. духовните институции. Във фундамента на изграждането на тази Аркадия, както казва В. Мутафчиева, той постави целенасочената стратегия за военно, демографско, управленско и икономическо овладяване на Мала Азия и Балканите.

Тази концептуална не само за турската историография схема десетилетия наред бе, а и още е основата за обяснението на успешната и трайна османска експанзия през XIV – XVI в., при която победните походи на газиите са последвани от добре обмислени и бързо проведени разместванията на населението, ръководени от централната власт и от самите владетели. Основните компоненти на тази схема са колонизирането на малоазийските номади, създаването на мрежа от мюсюлмански духовни центрове за поддържане и разпространение на вярата в Аллах, налагането на тимарската система, която дисперсира войниците от османската конница във всички провинции, и превръщането на градовете в инструмент на централната власт. Според турския историк тези планомерни действия предизвикват и дълго задържат висок реален прираст на мюсюлманско население и трайно променят етническата ситуация. Балканското пространство се превръща в османско не само в политически, но и в цивилизационен смисъл.

Реакцията, която предизвика тази концепция, бе неизбежна. Балканските историци я отхвърлиха. Турските им колеги я развиха и разшириха многоаспектно. На европейската, а и на американската историография тя предложи истинско богатство от проблеми, които засилиха интереса към историята на Османската империя. В хода на студената война споровете, предизвикани от идеите и заключенията на Й. Л. Баркан, силно се идеологизираха. Марксистката историография, начело със съветските специалисти първоначално емоционално, а покъсно със сериозни аргументи напълно я отрече. Оценена като основа на съвременния турски национализъм, глобалната концепция на Й. Л. Баркан и неговите последователи предизвика националистически отговори и на балканските историци[13]. В политически аспект тя формулира основанията на пантюркизма и обуслови наукообразната обоснованост на модерните балкански национализми.

От научна гледна точка обаче продължаващата до днес дискусия може да се оцени като плодотворна. Тя многократно разшири и задълбочи познанията за Османската империя и покорените от нея народи, извади ги от етапа на историческия, често пъти митологизиран разказ, включи в научно обръщение огромен изворов материал и т. н. Изследванията върху историята на Османската империя и на Балканските народи достигнаха ново парадигмално ниво, но не дадоха отговор на дискусионните проблеми[14]. И последователите на Й. Л. Баркан и неговите опоненти[15] почти без изключения следват предложения от него подход, като свързват в единна цялост фактите от средата на XIV до края на XVI в. Така се утвърди историографският модел на **„османизиране“** на Балканите чрез прагматично програми-

раната и последователно реализирана държавна политика на османските султани и техните управляващи екипи от „златното време“ на империята, което Халил Иналджък постави между 1300 и 1600 г.[16]

Терминът **османизация** днес се възприема като глобален процес, които трансформира номадизираната Мала Азия и средновековните аграрни народи на Балканите в цивилизационен смисъл чрез три последователни, но и паралелно осъществявани етапа: **ЗАВЛАДЯВАНЕТО, ОВЛАДЯВАНЕТО И ПОДДЪРЖАНЕТО НА ВЛАСТТА** в балканското пространство[17].

ЗАВЛАДЯВАНЕТО на българското пространство е ръководено от Мурад I (1369 – 1389) и Баязид I (1389 – 1402) и е осъществено от номадите – огузи, туркмени и татари от акънджийските отряди на газибейовете, от спахийската конница и от еничарския корпус, създаден в неговия ход. В дълъг низ от набези и войни те превземат крепостите и налагат военна окупация над завоюваните територии. Следващите военни успехи, съчетани с политическата стратегия на следващите османски султани, ликвидират една след друга средновековните балкански държави и правят териториите им османски. В тях са колонизирани малоазийски тюрки, дервиши, селяни и граждани, превзели градовете и селата, а и домовете на избитите, поробените, избягалите или преселените в Мала Азия християни.

ОВЛАДЯВАНЕТО на балканските пространства започва в хода на нашествието и продължава чрез създаването на система за охрана на пътищата, чрез утвърждаването на тимарската система, която осигурява издръжката на конниците спахии, чрез прякото данъчно обвързване на имперския бюджет с приходите от поземления фонд и населението, което го обработва, чрез мюлковете, големите поземлени владения, които получават водачите на експанзията, за да ги превърнат във вакъфи, за да се поддържа религиозната ревност на бойците и се създават ядра за разпространение на исляма сред християнското население. За да се контролират спахиите и за да се получават приходи от населението, пространството се организира в йерархично подредени военнотериториални единици, към чиито военни и финансови функции по-късно се добавят съдебни и административни. Балканското пространство и неговото население са поставени под пълен контрол и вече принадлежат на османската държава не във военен, а в стопански смисъл. Тя използва неговите богатства за целите и нуждите на своята политика. Османците живеят и налагат своята вяра, своите закони, своите правила на живот в това пространство.

ПОДДЪРЖАНЕТО НА ВЛАСТТА се осъществява от военни и полицейски институции на спахийските и еничарските организации, от съдебни институции и локалния бюрократичен апарат, от ислямските религиозни центрове в градовете и в тяхната околност, от мюсюлманите, които живеят в градовете и селата. В различна степен и с различни средства те изпълняват волята и заповедите на султана и изискват това от немюсюлманите, които също са негови поданици. Немалко от тях под натиск или по собствено желание приемат исляма и броят на мюсюлманите се множи. Османизацията тече в пълен ход и за османците Балканите са техен свят.

В различен ред и в пряка връзка с дейността на първите султани съвременната историография обяснява с тази синтезирана схема **ставането** на Османската империя[18]. В своя обобщен вид тя внася яснота в смутната епоха на завоеванието и събира в едно вижданията на крайните турски и крайните антитурски националисти. Както във всички схеми и в нея пълната яснота е привидна. В пространството на българите, първото завладяно от османците балканско и изобщо европейско пространство, се откриват и други явления и процеси, които показват, че във всички столетия на чуждата власт то остава и българско.

В пренареждането на българското пространство началният импулс са грабителските набези на акънджиите, за които обект на военна плячка са не само вещи, храни и добитък, но и хора, които имат добра цена по робските пазари на Средиземноморието. Емоционалният заряд във възприемането на този „метод на депортация", документиран от османските хроники и от множество европейски извори след 60-те години на XIV в.[19], му придава огромни мащаби и го утвърждава като подготвителен етап за бъдещата османизация. Обезлюдяването освобождава голяма част от българските земи от изконното им население. Българи роби се продават по пазарите на Крит[20], Кипър[21], Испания[22].

В българската историография тези сведения са доказателство за апокалипсиса на завоеванието, но в турската те са условието, което осигурява на победителите „чист" терен за демографското пренареждане на пространството. Следвайки примера на акънджиите, а и опита на предхождащите ги средиземноморски държави, самите османски владетели организират преселвания на балканско население в Мала Азия. Още след превземането на Цимпе и Галиполи част от жителите им, вероятно млади мъже и жени, са откарани в Караси[23]. Така постъпва Баязид I при превземането на българската столица в 1393 г.[24] Й. Л. Баркан твърди, че жители на Търново били заселени около

Бурса и Бига, където в края на XIV и началото на XV в. се появили множество села на ортакчии роби[25]. Предлагайки десетина примера за депортиране на балкански християни в различни посоки и по различно време в малоазийските територии, турският учен заключава, че така на Балканите „много ферми били освободени и в тях се настанявали мюсюлманите, преселвани от централната власт в новозавладените земи"[26]. За края на XIV в. може да се предположи, че двата разминаващи се миграционни потока са били с еднакъв интензитет, но в следващите десетилетия преселванията на българи в Мала Азия би трябвало силно да намаляват, а тези на туркмените номади от тюркски произход на Балканите силно да са се увеличават. Това название за идващите от Мала Азия мюсюлмани принадлежи на Й. Л. Баркан. Към този етноним османските извори добавят още един – огузи. Според турския историк номадите от тюркски произход „се местели с лекотата на топки, движещи се по билярдна маса, за да подготвят раждането, създаването и увеличаването на новата държава"[27]. Те били ефективната военна сила, върхът на копието в османската военна машина.

Като използва информацията на османските хронисти от XV в. Оруч, Ашъкпашазаде, Мехмед Нешри, Хайрулах ефенди и Мехмед Садеддин, Й. Л. Баркан изброява примери, които свидетелстват кога и къде са заселени номадски групи в опразнените балкански пространства. Като се изключи съобщението за първото колонизиране на араби чергари в региона на Галиполи от Сюлейман, син на Орхан, непосредствено след завземането на Галиполи в 1354 г. и преселването на жителите на тази и съседните ѝ крепости в Караси, всички останали сведения за XIV и първата половина на XV в. в една или друга степен се отнасят за колонизиране на българското пространство. Хронологически те са подредени в следния ред:

между 1382 и 1385 г. – предполагаемо заселване на туркмени в региона на Щип;

около 1386 г. – второ заселване на големи номадски групи от Сарухан в околностите на Щип, Битоля и Прилеп;

след 1389 г. – заселване на татари, чергаруващи в полето около Сарухан, в околностите на Пловдив по нареждане на Баязид I;

около 1391 г. – заселване на туркмени номади в околностите на Серес от Тимурташ паша преди завладяването на Албания;

около 1393 г. – заселване на татари, чергаруващи в Централен Анадол, около крепостта Конуш до Пловдив[29].

Към тези организирани депортации през последните десетилетия на XIV в. могат да се прибавят и сведенията за някои стихийни преселвания в началото на XV в.:

около 1402 г. – прехвърляне през Проливите на бягащо от „наказателните акции" на Тимур малоазийско селско и градско население;

в 1409 г. – преминаване на 7000-а войска на принц Муса от Анадола в Румелия, която след неговия разгром остава на Балканите;

в 1411 – пристигане на армията на Мехмед I в Тракия;

в 1416 – преселване на бягащи въстаници след погрома на въстанието на Бюрюклюдже Мустафа и Топрак Кемал в Анадола, които се присъединяват към въстанието на Беддредин Симави в Делиормана.

Тази информация не се счита нито за пълна, нито за ясна, но се приема за достатъчно основателна, за да определи първата фаза на организираната номадска колонизация при управлението на султаните Мурад I и Баязид I – т. е. между 1353 и 1402 г. След тази година започват стихийни прехвърляния на големи маси малоазийско население, които централната власт насочва в определени територии и към определени дейности, като дава предимство на градското население и дервишите.

Данните в тимарските регистри от първата половина и средата на XV в. потвърждават локализираната номадска депортация. Именно в Тракия, около Пловдив и Стара Загора, по долината на Средна Струма около Серес и в Овче поле при Щип се открива висока концентрация на мюсюлмански селища или на такива със смесено население. Прави впечатление, че половин век след първоначалната номадска колонизация тя остава географски ограничена в посочените региони. Единственото ѝ разширение е в Никополския санджак, в чийто източен дял се документира чувствително присъствие на преселници, като разпръснати номадски ядра достигат до Враца. За петдесет години колонизационната вълна не се е придвижила на запад въпреки предполагаемото нарастване на имигранти след погрома на османската армия от Тимур в битката при Анкара в 1402 г. и последвалата междуособна война между синовете на Баязид.

Стихийното нахлуване в Румелия на бягащи от страхотните репресии, на които Тимур подложил малоазийските земи, е само предполагаемо. За прехвърлянето на туркмени с войските на Муса и на Мехмед I съобщават и Мехмед Нешри, и Ашъкпашазаде[30]. Впрочем би трябвало да напомним, че все по-често се изказва съмнение в точността и дори в достоверността на съобщенията на османските хронисти. Може би „разказите" им, въз основа на които днес се доказва първата вълна на номадската колонизация, са само опит да се обясни демографската ситуация от тяхното време, като се разкаже къде, кога и кой хан е заселил номадите в балканските пространства. Времето, когато те са живели и писали своите хроники, напълно съвпада с дошлите до нас османски регистри[31].

Смутното време на османската междуособица и ограничената информация за първите десетилетия на XV в. винаги ще дават възможност за хипотези, тъй като именно при управлението на султаните Мехмед I (1413 – 1421) и Мурад II (1421 – 1452) се поставят основите на системата на провинциалното управление, но за нас е важно, че в 40-те години на XV в. в българското пространство вече се документират значителен брой села, в които живеят само мюсюлмани или такива с християнско и мюсюлманско население[32]. Хрониките определят преселниците с етнонима туркмени. В регистрите номадстващите мюсюлмани се наричат юруци[33]. Трябва да се съгласим с Александър Стояновски, че при управлението на Мурад II вече е налице „широк номадски фронт в обширния регион от Орфанския залив до Родопите"[34], като добавим, че на североизток той достига до р. Дунав, тъй като и в трите публикувани описа за Никополския санжак са регистрирани десетки юрушки поселения. Като се прибави към тях и отседналото мюсюлманско население, се очертава плътна колонизация на териториите източно от диагонала, който разделя българското пространство от делтата на р. Дунав до устието на р. Вардар. На запад от него, в санджаците София, Видин и Кюстендил, мюсюлмански селища или са малобройни, или изобщо липсват. Ако не беше плътното присъствие на юруци и на мюсюлмански селяни във всички дялове на Никополския санджак, включително и в северозападната му част, би могло да се предположи, че малоазийските пришълци са предпочитали да се заселват в онези региони, в които януарският температурен минимум рядко пада под нулата. Но континенталният климат на Никополския санджак показва, че териториалното разпределение на колонизираните номади не може да се обясни с климатичния фактор. В Анадолското плато и в планините до Иран, откъдето те идват, зимите са по-кратки, но по-сурови от тези в Централните Балкани.

Задоволителен отговор за това разпределение на първоначалната тюркска колонизация на българското пространство не може да даде и хронологията на османското завоевание на отделните територии. Софийското поле е завладяно най-рано в 1382 г. и най-късно в 1385 г., но и в двата случая няколко години преди източните региони на Никополския санджак, в които османската власт е наложена с похода на Али паша Чандаралъ в 1388 г. Около век по-късно в многократно използваните тимарски регистри за Софийско се откриват 6, а за Никополския санджак – 143 селища с мюсюлманско или смесено население. Във Видинско няма нито едно.

Този „избор" на територии при османската колонизация, който откриваме в българската селищна мрежа в средата и втората поло-

вина на XV в., вероятно е продиктуван от трансформации в политическата организация на османската държава в края на XIV и първите десетилетия на следващото столетие.

Хрониките, а след тях и модерната историография представят османския бейлик при управлението на Орхан (1324 – 1362) и особено при сина му Мурад I (1362 – 1389) като вече изградена държавна формация със силна централна власт, макар и с чувствителни следи от вътрешна автономност на номадските племенни обединения. Преди експанзията на Балканите първичната форма на нейното организиране на пространството и населението, което го обитава, е еднаква с тази на останалите тюркски бейлици в Анадола. Неголямата ѝ територия е компактна и властта се реализира от членове на Османовото семейство и техните приближени[35]. В близкия им кръг чужденци са предимно духовни лица, които по правилата на ислямската традиция участват в религиозното и правното организиране на бейлика.

Експанзията на Балканите, която историческата традиция представя като инициатива на Сюлейман, първородния син на Орхан, и като реализация на Мурад I, бързо, бих казала шоково, променя системата на властта. С превземането на Одрин и неговата околност се появява втори след Бурса териториален център, чиято периферия бързо се увеличава. Това второ османско пространство е разделено от първичния център от Проливите и византийските балкански владения. Ситуацията е нова не само за османците, но и за тюркската държавна традиция. И тук възниква въпросът можело ли е семейството на Османовци да завоюва и да контролира новозавладените земи само със собствения си боен потенциал. Лаконичната информация в хрониките не дава отговор на този въпрос, поради което османските успехи се обясняват с лавинообразно увеличаване на войските, чрез масово стичане на номади, без да се обяснява неговият механизъм. Хронистите в подробности разказват за походи и сражения на прочутите гази бейове, но отделят много малко внимание на техните отношения с Османовия род, представяйки ги като пълно подчинение. Но от същите хронисти се разбира, че Мурад I е принуден да обособи южната част на новозавоюваните балкански територии като удж на Евренос бей. Тази класическа за бейлиците гранична зона обикновено се предоставя на близък роднина на семейството или на вожд на съюзно племе. Известно е, че Евренос не е роднина на Османовци, от което следва, че той е военен командир на собствени номадски войски. Предполага се, че с близък до статута на удж били организирани и земите на север от Стара планина, завладени при похода на Али паша Чандърлъ, но като владение на Османовци[36]. Може да се предположи, че в първия етап от нашествието на Балканите газибейовете действа-

ли като съюзници на Мурад I, поради което и новозавладените пространства по правилата на номадските военни традиции били разделени между него и газибейовете. Вероятната разграничителна лента била р. Марица, която до XIX в. разделя военно и административно бейлербейството Румили на две крила, следвайки много древна тюркска практика на обособяване на пространството между съюзни племена[37].

Й. Л. Баркан убедено твърди, че газибейовете били номадски племенни вождове с аргументите, че те организират депортацията на туркмени и че изпълняват държавноорганизиращи функции, които покъсно се поемат от санджакбейове[38]. Това означава, че в началото на завоеванието станалите уджбейове, туркменски племенни вождове, получили пълната власт над новозавладените земи и над местното население. Този акт откривал пред тях възможности за самостоятелност и ги превръщал в заплаха за Османовци. Мурад I вероятно си спомнил, че в недалечното минало прадядо му Ертогрул започнал политическото си утвърждаване в малоазийския държавнополитически свят от малък удж в бейлика Караси, който дядо му Осман просто унищожил. За да ограничи самостоятелността и да засили подчинеността им към османската династия, която вече се идентифицирала с държавата, той назначил, или както казва М. Нешри, „направил" Евренос първия уджбей в Европа, но заедно с това „направил" и първия бейлербей на Румили, т. е. на завладените балкански територии. Лала Шахин, личният учител на Мурад, застанал начело на току-що появилото се бейлербейство Румили. Между османския владетел и уджбея се появила нова политическа фигура и нова държавна институция – беят на бейовете. Класическата за тюркските военни съюзи пряка връзка между вождовете на племенните дружини била усложнена. Бейовете се оказвали пряко подчинени на бейлербея. Съюзната равнопоставеност е ликвидирана. Създадено е централизирано военно командване, ръководено от Османовци и техните служители. С това е направена първата стъпка към изграждането на османския управленски модел, която ограничава опасността от разпадане на военния съюз и поставя началото на институционализирания османски централизъм.

Разпореждането и използването на завладените балкански пространства с тяхното население и командването на войските на газибейовете се концентрират в Османовото семейство. Тези промени могат да се определят като първи етап от формирането на османския модел на държавно организиране на пространството и населението на Балканите. Отношенията между концентриралата властови позиции Османова династия и войските на племенните вождове се реали-

зират чрез традиционната за номадите връзка „център – граница“, но посредством едно междинно звено – бейлербейската институция. В класическия удж граничните племена използват пространството за пасища срещу задължението да осигуряват охраната му. В завладените балкански територии с аграрно по тип стопанство на многобройно производително население уджът би бил неизчерпаем източник на приходи, които, съчетани с богатствата от плячката, бързо биха стимулирали сепаратизма на бейовете. За да избегне тази опасност и за да запази позицията си на върховен водач на експанзията, Мурад I променя традиционната за тюрките взаимозависимост **общество – власт – пространство** и чрез институцията на бейлербея подчинява на един-единствен център другите бейове, участващи в завоеванието. То се осъществява и олицетворява от Османовата династия не само във военно отношение, но и при разпределението на приходите от новозавоюваните територии. Уджовете на Балканите са организирани не толкова като гранична зона, колкото като изходна фронтова линия[39]. Тази им функция ясно се документира от съобщението на М. Нешри за местещия се център на уджа на Евренос бей от Гюмюрджина в Серес и след това в Йенидже Вардар (Гианиса). Той е изходният пункт на акънджийските набези, което означава и на османското настъпление на юг – към Тесалия, Епир и Морея. Скопският удж на Йигит паша и неговите наследници е отворен фронт към планинските региони в западния дял на полуострова[40]. Ролята му на изходна база поглъща значителен човешки контингент, който се набира от туркменското племенно опълчение. Това са войници, които, освен че грабят, палят и рушат, са убивани, ранявани, осакатявани. Османските хронисти често завършват своя разказ за победните битки с трафарета „много правоверни паднали жертва, ала и много земя завладели“[41]. Уджът-фронт имал непрекъсната нужда от попълнения, поглъщани от лъчеобразната експанзия, не по-малко активна и в Мала Азия. Депортацията на туркмени не е била в състояние да задоволи тези нужди или по-вероятно Османовата фамилия не се доверявала на племенните им вождове. Антиосманските настроения сред бейовете били твърде силни, както показали събитията по време малоазийската кампания на Тимур. Много е вероятно, че в стремежа да увеличи собствените си военни потенциали към племенната си войска Мурад I присъединил и отряди от местното население, като организирал формацията на войнуците.

В литературата тя обикновено се представя като помощен корпус, който се грижел за султанските коне, но по времето на Мурад I султанът нито притежавал хиляди коне и огромни конюшни, нито имал

възможност да спазва стриктно изискванията на шериата за недопускане на неверници в армията на правоверните[42]. Участието на войнуците във военните действия по време на завоеванието се доказва от запазената категория на участващи във военните действия бойци (ешкинджий) в тяхната късна организация[43]. Това отчасти може да обясни какви са били български отряди във войските на Муса и на Мехмед I по време на междуособиците в началото на XV в. Липсата на достатъчен собствен ресурс в тюркската среда принуждава османците да използват като резерв и балканското християнско население в различни форми. Бейлербеят, общият върховен командир на всички военни сили, във висока степен гарантирал подчинението им на Османовото семейство. По същото време хронистите датират създаването и на първите еничарски отряди, рекрутирани от военнопленниците, които акънджиите влачели от Балканите в Мала Азия[44]. При променените съотношение на военните потенциали туркменските дружини престават да са основната военна сила и се превръщат в специализирана войска на уджа – фронт. Османовци ограничават възможностите на уджбейовете да увеличават безконтролно собствените си военни сили и да разширяват владените от тях територии. Тази хипотеза обяснява локализацията на юрушката колонизация върху онези дялове от картата на селищната мрежа на българското пространство, които са завладени от османците в началния етап от тяхната инвазия. Тя обяснява и защо първата колонизационна вълна не покрила, а и не е можела да покрие цялото българско, а още помалко балканското пространство, както се твърди от авторите и последователите на изложената по-горе схема на неговата османизация. В локализацията на тюркските номадски поселения вероятно е отразен един важен момент от институционализирането на османския централизъм, започнало с привличането на българите в неговия военен ресурс и йерархизирането на управлението под висшата власт на владетеля, т. е. на Османовата династия.

В пространствата на Тракия, а може би и на Добруджа, през XV и XVI в. колонизацията продължава, но новите преселници вече не участват в номадското опълчение, а в различни формации, които превръщат племенната войска в централизирана армия – спахии, мюсюлеми, еничари и т. н. Съгласно шериатската норма новозавоюваните земи са обявени за принадлежащи на бейт-юл мала, което поставя армията под пълния контрол на Мурад I и на всички следващи султани. Той се осъществява чрез преразпределението на приходите, получавани от българското пространство. При тази трансформация във военната организация е включена и другата група но-

мади – татарите. Първоначално те били преселвани в Тракия, за да се разреди тяхната силно мобилна не само в пряк, но и в политически смисъл, маса в Анадола, където с лекота преминавали от османците към техните многобройни противници. Изворите свидетелстват, че техните депортации на Балканите били организирани от втория османски бейлербей Тимурташ паша като наказание. Татарите не идвали по собствено желание за да се бият за вяра и плячка[45].

Първата голяма стъпка, която правят османските султани, за да **овладеят** българското пространство, е масовизирането на тимара[46]. Втората голяма стъпка в това отношение е осигуряването на безопасното преминаване през многобройните проходи в балканските планини. Само свободни и проходими транспортни комуникации биха могли да осигурят на завоевателите реалното използване на завладяното пространство. Балканските народи имали вековен опит в организиране на засади и в хода на завоеванието османците няколко пъти претърпели значителни поражения именно в планинските теснини. Те бързо разбрали, че за да притежават богатствата на земята и да властват над населението ѝ, трябва да владеят пътищата. Но това пространство било чуждо и по-точно враждебно за нашествениците от Анадола. За да гарантира проходимостта на пътищата османската власт предоставила охраната на проходите на местното население, като създала дервенджийските села и формирала втората група от християни с военизиран статут. Дали тя прилагала стар иранси модел, или използвала балканския опит, е въпрос, на който търсят отговор специализираните изследвания. За нас е важно, че контролът на пространството в планините е предоставен на българи. Найранното сведение за дервенджийско село ни дава Б. де ла Брокиер, който, преминавайки през Ихтиманския проход, съобщава за две села „населени с българи", които осигурявали безопасно преминаване, срещу което „били свободни"[47]. Смелият бургундски рицар пътува на кон и за него „планината е лесно проходима". Съобщението му е важно по две причини. Първата е, че информацията се отнася за пътя, по който след десет години, в 1443 г., ще преминат рицарите от Дългия поход на Владислав III Ягело, и може би тази кратка бележка да е подвела организаторите му, за да поемат към Балканите през есента. Втората е много по-важна за нашата тема. Това е първото съобщение за създадената от османците охрана на пътищата. Броят на дервенджийските села непрекъснато расте. В края на XVI и в началото на XVII. само в Софийската каза планинските ѝ входове и изходи се пазели от 12 селища с дервенджийски статут[48].

Върху дервентджиите в балканската историография има значителна литература. Те са основният пример за тежкото положение на народа ни, тъй като именно от тях произхожда една немалка част от конкретната информация за българите в пътеписите на европейците. Едновременно с това многобройни и разнообразни извори съобщават за тяхната бунтовност, да не говорим за намеците за двусменното им ежедневие[49]. Те продължавали да са свободни, защото били истинските господари на българските планини, които османската власт не могла да завладее пряко, а овладяла чрез тях. В този смисъл високите дялове на планините само условно могат да се определят като овладяно от османската власт пространство. Прав е М. Кил, когато твърди, че немалко от дервентджийските села станали проспериращи производителни центрове[50]. Жителите им не само владеели, те използвали това свое пространство и в хода на времето, адаптирайки се към политическата и икономическата конюнктура, го оползотворявали за своите нужди и за своите интереси.

Втората институция, която се включва в осигуряването на транспортни комуникации и съответно в пълното овладяване на пространството, е вакъфът. Тази османска институция е обект на траен интерес в османистичните и балканистичните изследвания поради необичайното съчетаване на религиозни и икономически характеристики, което обуславя разнобразните ѝ функции във всички аспекти на стопанския, социалния, духовния и политическия живот в Османската империя[51]. Отдавна е известно, че основата на първите вакъфи са големите мюлкове, частните поземлени имоти на газибейовете и техните приближени от номадската аристокрация. В контекста на нашата тема може да се каже, че те ни представят дела, които бейовете получили при разпределението на българското пространство в хода на завоеванието. По-голямата част от тях се намират в регионите на тюркменската колонизация. В достигналата до нас документация от времето на Баязид II (1481 – 1512), който възстановява вакъфските владения след конфискацията им от баща му Мехмед II, тяхната пълната собственост се документира чрез дарения на султаните Мурад I и Баязид II, т. е. от времето на завоеванието на източните и централните балкански територии[52]. В регионите, в които липсват следи от първоначалната вълна на номадска колонизация, вакъфите са малки и предимно градски. В тях обаче са огромните султански хасове, включващи и множество села в обширни пространства[53].

Строежът на мостове е една от задачите, свързани с поддържането на пътните трасета[54]. Изгражданите от вакъфите центрове на

мюсюлманския религиозен култ – джамии, текета, завиета и имарети следват лентите на основните пътни магистрали или се намират в близост до тях[55]. Една формула плътно присъства във всички източници, които документират това строителство – „мястото е разбойническо и за да се обживи" трябвало да се построи джамия, теке, завие, имарет. От само себе си се разбира, че около него ще се създаде село, което ще принадлежи на вакъфа. Сътрудничеството на централната власт и вакъфите в уплътняването на селищната мрежа се документира в една серия от записи в протоколите на султанския Диван от 1560 г. във връзка със създаването на село около строящата се джамия към имарет в близост до моста в Мустафа паша кьопрюсю (Свиленград). Новото селото, чиито бъдещи жители искали да разорават ниви и да се занимават със земеделие, трябвало да стане за сметка на земи, която се владеели с тапия от тайфата на мюселемите. От преписката се вижда, че централната власт подкрепила създаването на селото. Тя проявила готовност да отдели необходимите терени от землищата на съседните села и да му осигури вода за пиене и поливане от водните ресурси на старите села Музак и Акова[56]. От своя страна вакъфите проявявали изключителна активност в осигуряването на транспортната система, създавайки немалко от дервентджийските села[57].

Както вече бе казано, уплътняването на селищната мрежа в равнините е една от основните функции на вакъфите в глобалната османска стратегия за овладяване на Балканите, а и на Мала Азия. Й. Л. Баркан посочва голямото участие на дервиши сектанти в първата вълна колонисти още в хода на завоеванието[58]. Вероятно те се движат с тюркменските отряди и поставят началото на мрежа от култови центрове на различните хетеродоксни секти. Мащабните депортации на къзълбаши през XVI в. още повече уплътняват тази мрежа, към която трябва да се прибавят и култовите места на различните ортодоксални дервишки братства. През XVII в. тя покрива целите Балкани. Сложната им духовна природа, преплитанията на различни влияния, включително християнски, силният ефект от тяхната религиозна пропаганда сред балканското население направиха дервишите и дервишките секти един от най-сложните и особено примамливи изследователски обекти в последно време както в чуждата, така и в българската историография[59]. За нашата тема дервишките братства са важни както с възникващите около тях селища, в които често се открива християнско население[60], така и с активната им пропаганда както в градовете, така и в отдалечените планински села. Религиозните им идеи, практики и ритуали се оказвали близки и приемливи за

селяните християни, които също така били твърде далеч от ортодоксията на своята вяра. В този смисъл дервишите играят важна роля за „османизирането" на духовния живот на народно ниво.

Градовете са пунктовете, които османците напълно овладели и които биха могли да се определят като „контролните кули" на тяхната власт над българското и изобщо над балканското пространство. В литературата често се подчертава разрушението на градовете в хода на завоеванието, но специалистите прекрасно знаят, че те и бързо били възстановени. Именно в градовете завладяването е демонстративно. Там то се легализира, ако може да се използва подобен термин за такава ситуация. След превземането на един град целият му управленски елит е избиван, поробван или изселен[61]. Един военен отряд въвежда военна окупация, крепостните стени, ако не се разрушават, не се и поддържат и бавно се превръщат в руини, които след време се оказват в сърцето на града. Средновековните балкански градове крепости се превръщат в отворени селища, чиито квартали са разделени от широки пространства. Изключение са граничните крепости, които не само се възстановяват, но и разширяват. А там, където властта счита, че са ѝ необходими укрепени пунктове, се строят нови, като Елбасан в албанските планини, Фехт-юл ислям на дунавския бряг при праговете на Железни врата и Босна сарай. В градовете резидират първоначално мустахфъзките гарнизони, тук се изпращат представителите на властта във всички ресори на управлението. Населението се увеличава не само защото в цял свят, включително и в османския, покрай бюрокрацията по-добре поминуват дните си голям брой хора. Градовете са производителни и търговски центрове. Ако в Късното балканско средновековие градът е преди всичко крепост, през XV и особено през XVI в. той е преди всичко пазар. Връзките му с неговата околност са достъпни и редовни. Контролът над нея се осъществява чрез военните, съдебните органи, финансовите и мюсюлманските институции[62]. Те се развиват във времето и през XVII в. Евлия Челеби съобщава за управляващ елит във всички градове. В Пловдив например той изброява над две стотици длъжностни лица, изпълняващи съдебни, данъчни, военни и религиозни функции[63]. Те всички се назначават и получават заплата от органите на централната власт като нейни представители, които осъществяват локалното управление във всички ресори. И едновременно с това градовете са носителите на османизацията в битовата, религиозната, културната сфера, в това, което може да се определи като стандарт, манталитет и изобщо начин на живот. Градовете не се определят като османски, защото имат различна от европейската ур-

банистика и високите тънки минарета правят необикновен градския пейзаж[64]. Още по-малко могат да се определят като османски, защото били донесени като цивилизационен феномен от османците или защото населението им било предимно мюсюлманско, както твърди Й. Л. Баркан[65]. Те са османски, защото реализират османската власт и я утвърждават чрез локалните управленски и религиозни институции, с което осъществяват третата фаза на притежаването на българското пространство – **поддържането на властта, на господството на империята**. Но в градовете живеят немалко българи, които имат в тях своето място и своя живот[66]. Градът има много характеристики, които могат да се определят с различни прилагателни, но за нашата тема най-важната му функция е тази на османски властови център[67].

АГРАРИЗАЦИЯТА НА ОСМАНЦИТЕ

„Османизацията" на балканското пространство по правило се доказва с количествени показатели. Големите цифри, точни или приблизителни, трябва да покажат числения превес на преселените от Мала Азия тюрки и промяната на етническия състав на завладените територии. И понеже мигрантите са мюсюлмани, генералната констатация е, че те са предизвикали промяна на цивилизационния модел. Адаптацията на колонистите към балканското пространство и към традиционния живот на неговите народи остава извън вниманието на изследвачите. По-точно тя се приема като нещо, което се разбира от само себе си. Сравнението на Й. Л. Баркан на номадите с търкалящи се по Балканите билярдни топки, които бързо се самонаместват в изпразнените откъм хора равнини и полета на завладените територии, е много образно, но най-малкото е неточно. Данните от регистрите на османския фиск показват, че те дълго остават в първите си поселища и чергаруват в районите на първоначалното си колонизиране. Масовото им проникване в други региони се установява след стотина години, в началото на XVI в.

Единственото изключение са татарите, заселени в края на XIV в. от Баязид I около Пловдив. В края на XV в. те изчезват от този регион и следите им остават само в преданието, което разказва, че са основателите на гр. Татар Пазарджик. Втората диря, също топонимична, оставили в името на с. Татар месджиди, около Казанлък[68]. Съобщенията за първоначалното им заселване, а и топонимите маркират пространства, които биха могли да се оценят като удобни за татарския тип номадизъм. При него движението на стадата следва затворена крива линия, при която летните и зимните пасища са на близка височина и липсват дългите сезонни преходи от

равнината към планината и обратно[69]. Вероятно затова през XV в. в северозападния дял на Тракия концентрацията им станала твърде голяма. В обширната равнина и околните предпланински хълмове те следвали без затруднения традиционния си начин на живот. Но един век след началното заселване, след като 5 генерации пасели стадата си по голямата равнина и нейните околности, татарите са принудени да я напуснат. Тяхната многочисленост в близост до проходи на Средна гора се оказала опасна за османската власт. Преразказвайки хрониката на Ибн Кемал, Й. Л. Баркан съобщава за прогонването на татарите от първите им поселища. Султан Баязид II (1481 – 1512) хитро подпитал техния предводител колко войска може да събере и като чул, че за 3 дни събира 30 000 конници, просто го убил. Пловдивските татари се разбунтували, след което ги избили, а останалите живи се разпръснали в Добруджа[70]. В началото на XVI в. централната власт „коригирала" грешките на колонизацията. Интересно е, че този епизод остава дълго съхранен спомен, който Стефан Захариев преразказва четири века по-късно[71].

Изчезнали по необяснен начин и татарите в полетата на Щип и Скопие. Значителната им концентрация в Добруджа обикновено се обяснява с преселения в доосманските времена, но се пренебрегва тяхното изчезване от територии на бившите уджове. Последвали го няколко вече документирани вълни на татарска колонизация в степната причерноморска равнина, с които османската власт уплътнила демографски този стратегически важен район. Към това може да се прибави и неговата отдалеченост от столицата, където от края на XV в. концентрацията на племенни войски в близост до имперския център била възприемана като опасност. И татарите предпочели периферията, която и по екологичните си дадености, и по функциите си приличала на удж. Масовото им заселване в Добруджа вероятно е и въпрос на техен избор, който до голяма степен съхранил идентичността им.

Туркмените, другата голяма номадска група, осъществила тюркската колонизация на Балканите в края на XIV в., изчезнали. Поточно изчезнал етнонимът им, който в османските регистри от XVI в. се среща само като топоним. Замества го терминът „юруци", чието буквално значение е „чергари" или „овчари"[72]. Етнонимът бил покрит от определение, което ги свързвало чрез обособена корпоративна формация с османската централизирана армия. Към туркменското ядро тя интегрирала всички останали групи движещо се тюркско население и представлявала конгломерат от номадстващи въоръжени тюрки. Юрушкият номадизъм, квалифициран като „двуетажен",

изисквал сезонно придвижение на стадата от зимните пасища в равнините към летните във високите дялове на планините[73]. Неговият ритъм предопределил и основните зони на концентрация на юруци в българското пространство – във високите полета и подстъпите на планините в средния екологичен пояс.

Османските регистри от XV в. документират стотици, а може би и хиляди юрушки поселения, обособени като много малки села или заселени мезри. Ако някой някога има търпението да преброи тези поселения, не е изключено да установи, че през втората половина на XV в. техните жители били ако не повече, то поне толкова, колкото в средата на XVI в. Поставям този въпрос, защото общият брой на юруците в публикувания от М. Т. Гьокбилгин списък на 1305 юрушки семейнородови формации (оджаци) в Румелия през 1543 г. отдавна е обект на дебат. Той се възприема като ключов за степента на номадизация и съответно на османизация на балканското пространство. Спорещите учени умножават броя на оджаците по 10, 15 или 100 души, които го формират, и предлагат различни цифри за размера на номадската колонизация[74]. Като най-вероятна все пак се приема цифрата 160 000 души, която се вписва в демографските възможности на средновековните номадски популации[75].

В регистрите от XV в. малките мюсюлмански селища от 1 до 5 домакинства са обособени от другите селища и изрично са записани като юрушки. Нерядко няколко от тях са събрани в самостоятелен тимар като този на някой си Исхак, син на Капудан, във вилаета Чернови на Никополския санджак. Той се състоял от 11 мезри, в които „се поселили юруци". В най-голямото селище живеели 13 семейства, а в най-малкото – 3[76]. Тази регистрация се дължи на техния статут на аскери, военно или по-точно военизирано население. „Татарите и юруците са ешкинджий" е записано в Мехмедовото законодателство[77], с което те са извадени от обикновената рая и им е гарантирано правото на движение. Едновременно с това централната власт полага видими усилия, за да ги принуди да отседнат. Може да се предположи, че в средата на XV в. процесът на тяхното отсядане е в началната си фаза. Османското законодателство изисква от юруците да плащат десятъци и ги задължава да работят годишно три дни на владетеля на тимара, в който са регистрирани като население в мезрите или в много малки села[78]. Данъчният им режим е силно облекчен. Те плащат десятък на спахията и само 6 акчета поземлено-личен данък, равен на този, който плаща едно вдовишко семейство. В други случаи от тях се изисква обща сума от 50 акчета годишно, която покрива десятъците от цялата им продукция, което е около една пета от данъците,

които плаща обикновената рая. Тези облекчения целят не толкова пълното им аграризиране, колкото отсядането им в постоянни селища, което би облекчило контрола върху тях. Селищната мрежа в Дупнишката каза в края на XV и началото на XVI в. показва, че тази политика имала успех. Юруците се концентрират в определени региони и постепенно трайно отсядат. Наред с тяхната регистрация във военни единици (джамаати) и малки селища в османските описи има и значителен брой мюсюлмански села с типичен аграрен профил. Жителите им са обложени с всички видове данъци, изисквани според закона и фискалната практика от мюсюлманската рая. С изключение на оризарските села тяхната аграрна продукция е еднаква с тази в съседните им християнски села. Като пример ще посоча две села, включени в тимара на някой си Евренос, син на Юсуф, в околностите на Кукуш. В с. Айа Марина са регистрирани 23 семейства мюсюлмани, които плащат десятъци и съответно произвеждат пшеница, ечемик, овес, фий, памук и отглеждат пчелни кошери. В селото Айа Парашкева живеят 8 християнски домакинства, които имат същите десятъци и съответно същото производство[79].

Тези мюсюлмански села с типично земеделско производство привличат вниманието поради сериозното разминаване с общата представа за номадското османско общество в зората на империята. Ако приемем, че завоеванието е осъществено от номади, както твърди Й. Л. Баркан, трябва да констатираме, че една значителна част след 5 генерации са се превърнали в земеделци. Основата на тази трансформация е овладяването на балканския производствен опит и битова традиция, твърде различна от тази на номадите пришълци. Името на мюсюлманското село Св. Марина показва, че то е възникнало или на мястото на християнско селище, или чрез ислямизиране на населението му. При всички случаи то получава и ползва вече аграрно овладян поземлен фонд. Тюркската именна традиция е силно представена от жителите му, записани в регистъра, което почти изключва възможността всички да са ислямизирани християни. Освен двамата освободени роби само 10 от регистрираните носят коранически имена. Останалите са Айдън, Турали, Хисар бей, Мезид, Гьочери, Атманджа, Турак бей. Фактически регистърът показва, че в селото живеят 10 големи семейства (на бащи, синове или братя) и 2 на освободени роби. Това и множеството подобни на него селища в края на XV и през XVI в. не могат да бъдат обяснени единствено с ислямизация на местното население. В тях е налице тюркско протоядро, чието аграризиране се стимулира от абсорбирането на освободени роби, бивши християни – военнопленници, които, както е известно, в голямата част са селяни.

Към него се включват и ислямизирани жители на регионите, в които тюрките са били настанени.

Този процес е стихиен, но намесата на централната власт в него съвсем не е изключена. Тя прозира в обръча от мюсюлмански и смесени села около бившата българска столица Търново, който не може да се приеме като случайно възникнал. Още през XVII в. никополският католически епископ Антон Стефанов коментира многобройното турско население в града и неговата околност като политика на „султана, който, за да унижи" старата столица на българите, направил център на санджака гр. Никопол и заселил много турци[80]. Мюсюлманските села се оказват особен вид бариера между българите и тяхната отминала независима държава, чийто символ е Търново. Едновременно с това тези села, чиито първоначални ядра са преселници от Анадола, интегрират в ислямската общност местни християни и освободени роби и действат във времето като активни центрове за ислямизация[81]. За тази роля на мюсюлманските и смесените села е писано много, но обратната им функция на ядра за аграризация на номадите остава далеч от интересите на специалистите. Единствено В. Мутафчиева обърна внимание на селата, създавани от военнопленници роби в мюлковете и вакъфите[82].

Взаимодействието и взаимозависимостта на двата процеса ясно се очертават в информацията за 38 села, регистрирани в околностите на гр. Търново. В края на XV в., около 100 години след османското завоевание на българската столица, в нейните околности са регистрирани 8 християнски села, 18 мюсюлмански и 12, в които живеят християни и мюсюлмани. Християнските села очевидно са български и принадлежат към групата на средно малките и средните, като броят на жителите им е между 30 и 80 домакинства. Смесените села също са средни и средно големи и във всичките християните са повече от половината. Мюсюлманските села са от групата на малките и средно малките и рядко имат повече от 20 домакинства. В 18-те селища общият брой е 364. От регистрираните в тях глави на домакинства и неженени мъже 42 са синове на Абдуллах, а 18 са освободени роби. Това означава, че около 18 % от жителите им са първа генерация ислямизирани християни[83]. При този висок процент ислямизирани не може да се мисли, че те представят първата вълна на масова промяна на вярата в региона. Това дава основание да се предположи, че част от мюсюлманите са синове на синове на Абдуллах или на освободени роби. Като прибавим и бележката на регистратора, че тези села са извън стария регистър, т. е. че са нови, се оказва, че жителите им твърде бързо са овладели и пространството, и всички видови

производства, които също са еднакви с тези в християнските и смесените селища. Те произвеждат и плащат десятъци от пшеница, ечемик, овес, ръж и просо, пчелни кошери. Единствената разлика в данъчната листа на мюсюлманското с. Айджилер и християнското с. Димча са 15 ведра шира и данък върху свине[84].

Бързото аграрно усвояване на локалните землища може да се обясни с високия процент бивши християни, които сменят вяра, но не забравят и не могат да забравят своя социокултурен модел. Общият процес на аграризиране на колонизираното номадско население в голяма степен се дължи на смесване на преселени от Анадола селяни, ислямизирани българи и ислямизирани военнопленници от Балканите и Централна Европа. И ако в политически и религиозен аспект българското пространство се ислямизира, в производствен и социокултурен аспект османците се аграризират, откъсвайки се от тюркския номадизъм и диктувания от него модел на живот. Както отдавна доказа Сперос Врионис, този процес протича още в Селджукския султанат и предизвиква отсядане на част от огузите и утвърждаване на града в техния обществен живот[85]. Но продължителното и непрекъснато нахлуване на номади от Средна Азия през XI – XII в. ограничава неговото развитие в Мала Азия. Започнал с бавни темпове още през първата половина на XV в., на Балканите той е много по-интензивен. Тук резервът от номадстващи преселници бързо се изчерпва, а в смесените и мюсюлманските села землището и главно опитът на старите земеделци показват на пришълците един друг социостопански модел, в който обработването на земята и приходите от нея правят по-сигурен, а и по-спокоен човешкия живот. Заселниците номади се превръщат в земеделци.

През XVI в. постепенната аграризация на номадите, продължаващите депортации, разширяващата се ислямизация водят до увеличаване на мюсюлманските села в общата карта на селищната мрежа. Нараства процентът на синовете на Абдуллах и на освободените роби сред техните жители. Като пример за взаимозръзката между двата процеса ще посоча данните за седем мюсюлмански села от нахията Текфургьол в Силистренския санджак, регистрирани през 1569 г. В с. Рахман с друго име Османджъ и махалата Тъбдък са регистрирани 8 семейства и 8 неженени мъже, двама от които са синове на Абдуллах. В с. Полукчи джемаат има 40 семейства, от които 2 на освободени роби, 2 на синове на Абдуллах и 2 неженени синове на Абдуллах. В с. Адам клисе живеят 34 семейства и 9 неженени мъже, от които 3 освободени роби, 1 женен и 1 неженен син на Абдуллах. В с. Сюлейман с друго име синовете на Никита от 18 женени и 9 неженени мъже има 1 освободен роб и 1 син на Абдуллах. В село Пири Вели от 22 семейства и 4 неженени

мъже освободени роби са 4 души. В с. Буюк Танлънджък от 30 глави на семейства и 6 неженени мъже 5 са освободени роби и 1 е син на Абдуллах. В с. Синанджи куйку от 25-те глави на домакинства 3 са освободени роби, а от 18-те неженени мъже 2 са синове на Абдуллах. Елементарният сбор показва, че 10% от главите на домакинствата са освободени роби, а други 10% от женените и неженените мъже са синове на Абдуллах. И тук записаните глави на домакинства са с некоранически имена, което говори за туркменски или татарски произход. Фактът, че немалко от регистрираните са посочени като солари (тузджии), дава основание да се предположи, че основното ядро е татарско[86], но процентът на ислямизирани дава основание да се твърди, че е и балканско. Това е отразено в данъчните задължения на техните жители, които плащат десятъци върху лозя и шира, зеленчукови градини, грах и леща и, разбира се, върху ливади и пасища. В етническо и конфесионално отношение приелите исляма губят своята идентичност, техните потомци вече са турци или татари. Но именно те и такива като тях показват на пришълците номади как се обработва земята и как се живее в една къща и в едно село.

По правило в тези случаи се говори за номадизация на местното балканско и в частност на българското население. Стр. Димитров с много примери показа ролята на юрушката организация за ислямизацията, от което може да се предположи и за номадизацията на българи[87]. Това е така, но само на пръв поглед и само за известно време. Регистрите от XVI в. показват съществени изменения в селищната мрежа, които без съмнение са обусловени от отсядането на юруците. Около 1573 г. в опис на нахията Ищип (Щип) се откриват голям брой юруци, които вече обработват цял чифлик земя[88]. Привилегиите, които законът им осигурява, и преди всичко малкият размер на поземления данък подсказват един съществен, ако не и основен мотив, който може би привлича „синовете на Абдуллах" в юрушките джамаати. Юруци са регистрирани като постоянно, а не като временно население в селата Стабиле, Живалово, Убога и др. Много от тях са напуснати от християните, а за някои, като с. Ярчево, регистраторът изрично е отбелязал, че „населението се е разбягало, земята са присвоили мюсюлманите". В регистъра има десетки примери, които подсказват, че това е станало малко преди регистрацията. Отбелязано е, че „Мустафа емин владее чифлика на Павле", а „бащината на Вълo Влайко е в ръцете на Али". Анализирайки данните от този регистър, М. Соколоски отдавна заключи, че през втората половина на XVI в. се наблюдава интензивно отсядане на юруците и тяхното концентриране в определени райони[89]. През XVII в. сведенията за юруци стават все по-малко.

Значението на юрушката военна организация намалява, но остават юрушките села. Позицията на юруците в османското общество се маргинализира и в средата на XVII в. Евлия Челеби, преминавайки през селищата им, презрително съобщава, че жителите им са „юруците – читаци, които пият вино и са най-лошите хора на света“[90].

Отсядането на номадите и тяхното включване в земеобработването протича паралелно с други явления, които говорят за мащабите и дълбочината на аграризацията на османското общество на Балканите. В 1550 г. в кадийския регистър на гр. София са регистрирани няколко покупко-продажби на отделни селски имоти, закупени от мюсюлмани, жители на гр. София. Някой си Мустафа, син на Абдуллах, купил 6 ниви в с. Бояна[91]. Същата година Стрезо, син на Стоян, съдил еничарина Махмуд, син на Абдуллах, за едно лозе от 12 мотики, намиращо се в село Кътина[92]. На пръв поглед в съдържанието на тези протоколи няма нищо особено. Но само на пръв поглед. Защото и османското законодателство, и обществената атмосфера в империята предоставят и притежанието, и обработването на земята на селяните, на раята. В социалната йерархия те заемат последното място и заниманието със земя се приема като приравняване с тях. Нека припомним, че в тимарите задължителният личен домен на спахията (хасата) много често се състоял от няколко дървета или някоя порутена воденица[93]. В ранната османска държава идеалният обществен образ бил този на войника, на държавния чиновник и в краен случай този на търговеца.

Двете посочени покупко-продажби нарушавали социалния модел. Но те имат своето обяснение. И в двата случая една от страните била син на Абдуллах, бивш християн със селски корен, както казваме днес. Но стотици свидетелства показват, че през следващия XVII в. такива покупко-продажби вече не били изключения, а масова практика. В 1612 г. жителят на София Хасан беше, син на Абдуллах, купил воденица и 4 дюнюма ниви в с. Църква[94]. В 1619 г. друг гражданин – Мехмед ага, син на Абдуллах, жител на махалата Менсур ходжа, се явил пред кадията и показал документ (тапунаме), с който узаконил купуването на един селски имот в с. Мировяне[95]. Жителка на София, мюсюлманка, продала срещу 1450 ак. правото си на 5 ниви, които се намирали в с. Горни Лозен на Пейчо, син на Горчо от същото село. Битолският кадия регистрирал продажба на нива от 8 дюнюма в с. Буково, закупени от жителя на същия град Сефер ага[97]. Във Видин Юсуф ага, командир на крепостта (диздар), закупил от четирма християни 16 дюнюма лозя в село Драгошиновци[98]. В същата година Али беше от гр. Видин продал на Исмаил ага от същия град лозе от 5

дюнюма в с. Белещица[99]. Примерите са илюстративни и могат да се увеличат многократно. Те свидетелстват за един интензивен оборот на земя, в който активно участвуват мюсюлмани, но не от селата, а предимно от градовете. Градските жители купуват лозя, бостани, ливади. Голямата част от тях са малки, което показва, че собствеността на земя привлича и дребни градски търговци, и занаятчии, които намирали някаква полза във владение на имоти в близките села или поне изгоден начин да вложат парите си. В този оборот активно участстват местните еничари, за които селските имоти били средство за увеличаване на приходите им[100].

Стремежът на мюсюлманите от градовете за снабдяване със земя във втората половина на XVII в. вече е масов. Регистрираните сделки са десетки. Променена е представата за богатство, в което задължително се включва притежанието на земя, която се обработва и която произвежда. Покупко-продажбите на селски имоти не означават, че мюсюлманите от градовете сами обработвали нивите и лозята, които купували, че се превръщали от граждани в селяни. Напротив. Показва, че и гражданите вече оценявали земята като постоянен и сигурен приходоизточник, факт, който свидетелства за една огромна промяна в обществения манталитет. Земята ставала основна ценност, към която се стремели всички. Процесът на аграризация в реалния и в идеалния смисъл обхващал всички прослойки на османското общество, изтривайки почти напълно номадския начин на живот и сътворените в него идеални образи.

Още в началото на XVII в. данните от цитирания муфассал дефтер за Софийската каза разкриват разнообразни проявления на този процес. Мюсюлманските села в Софийско са станали 21, а смесените – 42. В с. Чепинче (Чепинци) освен 66 християнски семейства са регистрирани 3 мюсюлмани, всичките синове на Абдуллах[101]. В с. Доганджи Мусаджа, което издателката не е могла да идентифицира, но което вероятно е с. Доганово, са регистрирани 27 мюсюлмански домакинства и 20 християни. Тук християните са „пришълци", както е записал с арабски букви, но с българската дума османският чиновник[102].

Ако се върнем към схемата за евентуална предварителна програма на първите султани за налагане и утвърждаване на османската власт чрез колонизация на номади – татари, туркмени и огузи, ще трябва да отчетем, че тя изпълнила значителна част от задачите, които си поставили. Номадите изиграли ролята на щик на завоеванието на Балканите. Те били основната бойна сила в акънджийските дружини и в отрядите на уджбейовете, които разграбвали села, атакува-

ли крепости, завоювали балканското пространство. Имали немалко значение в неговото овладяване чрез подвижните си колонии, разпръснати в селищната мрежа, които властта използвала за контрол и натиск над местното население, чрез военната си организация, чрез своеобразието на своята вяра, която се оказала разбираема и приемлива за мнозина от балканските християни. В течение на векове те били един от инструментите, които поддържали османската власт в българското пространство. Но недоверието на централната власт към номадите непрекъснато нараствало. Те ставали опасни и ненужни. Ограниченията, които тя им налагала, и условията на околната среда изчерпвали възможностите им да запазят номадската си идентичност. Мнозина отсядали, превръщайки се постепенно в селяни, и само малцина от тях имали силата и смелостта да се върнат отново в степите на Мала Азия. Османските хроники, а след тях и някои съвременни историци представят трансформацията на тюрките номади в уседнало население още през XIV в. Според тях след победните битки те просто изгонвали жителите на градовете, настанявали се в домовете им, женели се за жените им и ставали граждани[103]. В действителност много генерации тюрки трябвало да се адаптират към пространство на Балканите, за да променят своя социокултурен модел, за да се аграризират.

След XVI в. притежанието на земя се превръща в идеал на всички мюсюлмани, които можели да свържат двата края. Собствеността на селски имоти става белег за истинско богатство и аргумент за социален престиж. Номадското презрение към земята и нейната обработка се забравя. Би могло да се каже, че се аграризира съзнанието на отделната личност и на обществото. Тази трансформация в житейската практика и в манталитета дебалансира фундамента, върху който е създадена османската държава. Променените представи, а и изисквания за „добър живот" утвърждават практичността, но и алчността като път към новия идеал. Авторите на многобройните политически трактати (рисалета) от XVII в. непрекъснато подчертават „оземляването" като основна причина за настъпилите трудни за империята времена и дават различни съвети на управляващите султани как да възстановят стария ред и старите норми на живот[104]. Османците завладели, овладели и използвали балканското пространство, но и самите те трябвало да се променят и да се подчинят на неговите екологични характеристики и на утвърдения в него от столетия аграрен социокултурен модел.

ВЪТРЕШНИТЕ МИГРАЦИИ И СЕЛИЩНАТА МРЕЖА

В хода на многобройните войни в средновековния свят депортациите на населението били част от правилата на военната стратегия. Те демонстрирали властта на победителите и решавали винаги важния проблем за разпределението на работната ръка. Трансконтиненталните депортации на номади от Мала Азия на Балканите и на селяни и граждани от Балканите в Мала Азия, организирани от османската власт, се вписват в тази норма, но впечатляват с големите си мащаби. Заедно с тях завоевателите предприемали и местни, локални разместванията като форма на натиск над местното население, като наказание за оказаната съпротива или като средство за внушаване на всеобщ страх, който между другото османците превърнали в един от постоянните елементи на военната си тактика. Месемврийската хроника съобщава за такова локално изселване на част от жителите на града в близкото селище Чимос след превземането му от Турхан бей в 1396 г.[105] Завоевателите считали за свое право разпореждането с живота на победените и използването му за своите цели. Впрочем както всяка средновековна държава Османската империя постъпвала така с всичките си поданици. Това принципно положение ѝ давало основание да ги преселва съобразно своите нужди.

Османските регистри съдържат няколко известия за изселване на български села в Цариград непосредствено след превземането на града и превръщането му от ромейска в османска столица. В непълния регистър за Никополския санджак от 1479 г. е регистрирано преселването на 57 семейства, включително и 5 вдовишки, от с. Скомина при Белоградчик в Истанбул[106]. Същата участ сполетяла и 26 души от с. Калугерово, Никополско[107]. Една приписка, публикувана от Йордан Иванов, съобщава за преселване на жители на Охрид в 1467 г. по нареждане на султан Мехмед II[108]. Същата година 15 къщи от Скопие били преместени в Конюх[109]. Информацията за депортациите, организирани от османската власт, очевидно е непълна, но тя все пак показва, че в българското пространство не били прилагани онези широкомащабни акции, които преживели жителите на гръцките села и градове. Само при възстановяването на Цариград в 1454 г. в разрушения град били докарани селяни от 164 гръцки села[110].

С овладяването на българското пространство османците трябвало да разберат, че много по-важен проблем се оказали разместванията, предприемани от самите селяни, които напускали селата си, за да се заселят в други или за да живеят в градовете. Османските регистри дават обилна информация за подобни миграции с посока **село – село**

и **село – град**. Регистър от втората половина на XV в. лаконично съобщава, че с. Чарево, спадащо към Искюб (вероятно Царево, Скопско), „е разрушено“[111]. Обяснение няма. В други случаи причината за изчезването на селото е посочена. В подробен регистър от същото време е записано: „С. Бобово. Водата го разруши. Раята е записана в други села. Селото е пусто.“[112] Във всеки регистър се срещат множество сведения за обезлюдени села или за разбягала се рая. Същият писар записал за с. Дряново „разбягало се е“[113], а за с. Срамско съобщава, че землището му се обработва само от един човек, който „идвал от вън“[114], което означава, че е обезлюдено. С. Ярево от султанския хас в Щипската нахия също се разбягало[115]. Напуснали своето село и жителите на с. Бранимирци в Кичевската нахия[116].

Османските данъчни чиновници често пъти установяват местата на преселванията на раята и ги регистрират. В посоченият подробен опис е записано, че неверниците от с. Поглина са го напуснали и са отишли в с. Ветрен[117]. С. Пониково в Неврокопския вилает било пусто, защото „неверниците му се изселели в с. Кочан“[118], а тези от с. Славомир отишли в с. Ослан[119]. Преселването на жителите на цели села може да се определи като постоянен феномен в демографската ситуация в българското пространство. В 1479 г. в регистъра за Никополския санджак е записано, че жителите на с. Павлици живеят в с Девляни[120]. Раята на селата Бела Речка и Черепец във вилаета Мраморница на Никополския санджак се преместила в с. Конарево[121], а 30 семейства от с. Ванбел „живеят в село на име Рахлуна“[122]. Селяните от с. Деяци в Кочанската нахия се преселили в с. Сладунци[123]. Християните от с. Минино в Кичевската нахия се заселели в с. Горбинци[124]. В този случай може да се предположи, че са били принудени да напуснат селото поради силното нарастване на мюсюлманите в него. Изброяваме така сгъстено изселилите се села от два регистъра. Този за Никополския санджак е от 1479 г. и този за Кюстендилския санджак от 1573 г., за да се разберат масовостта и трайността на миграциите в посока **село – село**. Пълният опис на тези случаи би бил прекалено дълъг. С малки изключения регистраторът ги отбелязва без обяснение и подробности, поради което конкретните мотиви за всяко едно или за всички тези преселвания са неясни. Остава най-общата констатация и широкото им използване като категорична илюстрация за „тежкото положение на българския народ под турско робство“. За тази цел те са идеален, макар и необяснен пример.

Един по-подробен запис за причините за изселване на жителите на с. Драгобраще в Кочанската нахия хвърля известна светлина за конкретния повод, накарал селяните му да го напуснат. То се намира-

ло в „лозарската област", било включено в султанския хас и жителите му били задължени да пазят виното на падишаха по къщите си. Срещу това те поискали да не плащат редовни и извънредни данъци, като заплашили: „в противен случай ще се разбягаме". Резултатът бил освобождаването им от извънредни данъци, но трябвало да дават испенч, 22 килета пшеница и 732 акчета данък за своите 1140 овце[125]. Случаят е твърде показателен, за да бъде оставен без коментар. Преди всичко в него намираме преки доказателства, че причината за евентуалното напускане на селото е икономическа. Селяните настояват за намаляване на данъчните тежести поради натоварването им със задължения, които са допълнителни и които не са отчетени от представителя (кетхудата) на султанския хас. Заплахата за напускане на селището се оказва силен аргумент и част от техните искания са приети. Очевидно е, че разпръсването на населението от селищата предизвиква сериозно разстройство в събирането на приходите от отделните феодални владения, а и в цялата фискална система. Колективното бягство от селата е ефективна форма на селската съпротива, която принуждава османската власт да прави компромиси и съответно да намалява тежестите на данъчната преса.

През втората половина на XVI в. бягството на раята е своеобразна форма на легализирана самозащита на селяните. Селяните от Драгобраще не избягали тайно, а предварително предупредили властта за своите намерения и поставили конкретни искания. Достигнатото компромисно решение на проблема с освобождаването им от извънредните, но запазване на основните данъци показва, че те прекрасно знаели, че властта няма как да спре бягството им. Знаели, че и те, и тяхното вино са необходими на султанския хас, и го принудили към отстъпки. В съвременността наричаме подобно регулиране на отношенията между производителите и тези, които използват приходите от техния труд, „преговори". За онези времена може да се употреби терминът „пазарлък", но по същество това е свидетелство, че българските селяни, а и селяните въобще, не били безропотно стадо, което мълчаливо понасяло всички тежести, които спахията, вакъфът или централният фиск му налагали. При определени условия те защитавали своите интереси и както показва цитираният случай, достигали ако не до успех, то до компромисно решение, което в известна степен облекчавало положението им.

В други случаи властта била принудена сама да поеме инициативата и да направи отстъпки в своите отношения с жителите на конкретно село. Според регистър от 1573 г. за Кочанската нахия жителите на селата Карагелци и Никушел ги напуснали и се разпръснали в

околността. Двете села били дервентджийски и пазели прохода за Кратово. Когато жителите им „се разбягали", движението по пътя през Скопска Черна гора силно се затруднило. „Поради нужда" и след нареждане на султанската канцелария местните представители на властта трябвало да ги издирят, да ги върнат в селата им и да им гарантират освобождаване от всички видове данъци[126]. Вероятно временно, бихме допълнили сега.

Напускането и заплахата за напускане на селата в посочените случаи имали успех, защото засягали интересите на централната власт. При останалите регистрирани, но останали без последствия преселвания загубите били за сметка на спахиите. Държавният фиск очаквал, че ще получи от тях необходимите приходи, и оставял на тимариотите грижата за връщането на селяните.

Село – град, втората посока на тези вътрешни миграции, също се документира още във втората половина на XV в. Показателен е случаят със с. Поповяне, Софийско, който се открива в регистър от 1444 – 1446 г. Регистраторът е записал, че 32 от неговите общо 124 пълни и 24 вдовишки домакинства живеят и работят в София. Главите на тези домакинства са предимно занаятчии и търговци, като трима мъже и една от вдовиците са кръчмари, както е записал регистраторът пак с български думи и арабски букви[127]. Една пета от жителите на селото са го напуснали, за се превърнат в граждани. Подобен тип миграция е регистрирана във вакъфа на Исхак бей в Скопие през 1452 г. От жителите на с. Бане 16 семейства се преселили в Скопие. Десет от тях били занаятчии, а за останалите изрично е записано „сиромах"[128]. Село Пстрова кукица, принадлежащо към султанския хас в Кратовската нахия, през 1573 г. е регистрирано като „ненаселено", след което е обяснено, че „раята от споменатото село се вдигна и дойде в Кратово, където се засели и стана отделна махала"[129].

„Раята се разбяга", „селото е пусто", „жителите на селото са се изселили" са формулите, с които османската администрация отчита твърде интензивни вътрешни миграции, които се документират още в XV в. и чийто ритъм и мащаби се засилват през следващите столетия. Тази формула отбелязва колективното движение на отделни селски общности. Паралелно с тях регистрите показват и масово, интензивно и непрекъснато индивидуално мигриране на отделни хора както в в посоката село – село, така и в посоката село – град. В подробните регистри, в които поименно са записани главите на домакинствата и данъчно обложените неженени мъже, в почти всяко село и град са регистрирани един или двама, а в някои случаи и много повече „пришелци" и „напуснали". Двете категории се откриват едновременно в

различни съотношения, което не позволява да намерят конкретните мотиви и за „напускането", и за „заселването". Ситуацията е прекрасно известна и няма защо да бъде доказвана с примери. За да бъде обяснена и в демографски, и в стопански аспект, тя се нуждае от самостоятелно изследване[130].

Индивидуалните миграции чувствително променят някои популярни представи за историята ни в условията на османската власт. Те са сериозно потвърждение на отдавна изказаното мнение, че селяните практически не са закрепостени. Интензивните вътрешни миграции, известни и даже узаконени от властта чрез регистрациите, правят неубедителни всички други доказателства за крепостния статут на българските селяни в ранните векове на османското владичество[131]. Правото на спахията, регламентирано от закона, да върне селянина, ако той, напуснал селото преди по-малко от петнадесет години и не плаща изискваната такса за необработване на имота, е норма, която теоретично му гарантира постоянна работна ръка[132]. Масовата практика обаче е обратна. Както показват горните примери за изселвания на жителите на цели села, въпреки че новото им местонахождение е известно, изобщо не става и дума за връщането им в старите им селища. Османският писар просто отбелязва факта, тъй като той намалява приходите на спахията. Някои съдебни протоколи свидетелстват, че понякога тимариотите се опитват да върнат един или двама от избягалите или да съберат от тях полагаемите им се данъци, но тези случаи са епизодични и вероятно представят изключенията, които потвърждават правилото. Миграциите село – град поставят под съмнение и твърдението за „побългаряването" на градовете през XVII в. след „обезбългаряването" им в хода на завоеванието. Към посочените примери могат да се добавят много други, които показват, че този тип придвижвания съществуват от XV в. и продължават в следващите. Тяхната масовост ги прави траен демографски феномен, който може би през XVII и XVIII в. има по-засилен ритъм в сравнение с предходните столетия. Засега обаче това сравнение не е направено.

Третият проблем е за причините за индивидуалните миграции. И преселилите се, и изселилите се от селата по правило са глави на домакинства, което означава, че с тях мигрират жените и децата им. Те изоставят своето стопанство, за да получат друго, за което според закона, ще трябва да заплатят ресм-и тапу, таксата, която им осигурява право на владение и използване на индивидуален селски имот. Ако става въпрос за преселения във вакъфски села, то относително по-лекият статут в тях обяснява донякъде риска на преместването.

Но посочените случаи се отнасят за разместване на раята в тимарски села, което означава при близки условия. Не могат да бъдат обяснени и с недостиг на обработваеми терени в землището на отделни села, тъй като често броят на пришълците надвишава този на изселилите се в едно село. Отговорът трябва да дойде от бъдещо специализирано изследване, но какъвто и да е, той ще промени представите за вековно затворените български и изобщо балкански селяни, чийто живот минавал в границите на селото, в което живеели техните бащи и деди и в което продължавали да живеят децата и внуците им. Селяните мигрирали, но селищата оставали.

Интересна информация за особен род вътрешна мобилност предоставят докладите на католическите духовници през XVII в. В доклад до Конгрегацията за пропаганда на вярата от 1667 г. Петър Богдан съобщава за пловдивското с. Селджиково (дн. Калояново): „Общо вярващите в селото са около 200 души. Църква нямат, нито църковна покъщнина. Тези хора не са тук от старо време, а са от ония павликяни, които са около Никопол на Дунава. Измъчвани прекомерно от потисниците, преминавайки планината Хемус, дойдоха в южната Тракия. Установиха се тук и живеят тук, докато си отдъхват малко от господството на другите. Запазват заедно с другите съседи католическата вяра, както бе казано по-обширно в последния доклад."[133] Три години по-късно, в 1670 г., той пише, че сред енориашите в с. Калачлии (дн. Генерал Николаево, Пловдивско) „пришълците бяха някои от тези, които се намират край Дунава. Подир дълго скитане тук и там те дойдоха при тукашните със семействата си и получиха светото кръщение..."[134] Би могло да се предположи, че през 60-те години на XVII в. павликяните от Северна България мигрират на юг, при своите едноверци в Пловдивско, но в 1666 г., една година преди съобщението на П. Богдан за преселването им от север на юг, Франческо Соймирович съобщава в Конгрегацията: „на 2 юни посетих с. Петокладенци, на италиански Cinquefonti (с. Петокладенци, Плевенско). Това село първо позна вярата и прие кръщението. Бяха забегнали, сега се зъвърнаха към четирдесет къщи... Църквата им рухна..."[135] Двадесет години по-късно, в 1685 г. архиепископ Антон Стефанов разкрива тайната на тези преселения. „Селата на павликяните не са постоянни. За кратко време се променят – ту се събират в едно село, ту бягат в друго. Поради това не може да се каже нищо сигурно за тяхното състояние.[136]" Доста дълго време е необходимо на духовните пастири на новите католици, за да разберат една от големите особености на техния живот. Оказва се, че те имат постоянни селища от двете страни на Стара планина.

Изчезването и възстановяването на селата се дължат на двупосочната им миграция в двете разделени от Стара планина пространствени зони. Те се намират в общ екологичен пояс, но с различия в климатичните условия, което може би е и едно от обясненията за павликянските миграции. Засушаванията в Тракия не се усещат на север от Балкана, а застудяванията на север не се чувстват на юг от планината. Преселенията са колективни и целият поземлен фонд на напуснатите села остава необработен няколко години, което дава възможност да се възстанови плодородието на почвата. Католическите духовници винаги подчертават, че сменяйки местожителството, пасомите им „си почиват" от данъчната преса и насилията на „турците", голямата част от които са също павликяни, но помюсюлманчени. Съобщението, че с. Бъсцево се възстановява след завръщането на жителите му, избягали от чумата, показва трета причина за миграциите[137]. Много вероятно е преселенията от им двете страни на Стара планина да са свързани с акции на османския фиск за регулярно регистриране на населението. Бягствата просто ги изваждали от описите. От посочените причини като че ли основната е високата данъчна натовареност, която се оказва извън възможностите на павликяните и те намират начин да я намалят или изобщо да я отхвърлят чрез ритмичните преселвания в два региона и в обитаването на две села. Възможно е тези двупосочни миграции да са съхранени реликти от недалечен номадизъм или пък от едно традиционно средство, с което еретиците са се спасявали при преследванията на църквата и държавата през Средновековието.

Колективните и индивидуалните разместванията на населението през XVII в. се оказват проблем № 1 за османския фиск. Десетки документи от различен тип нареждат да се издири и да се върне раята в старите си села, за да се съберат джизието и другите данъци, които събирала държавата. Критичността на ситуацията в някои райони се доказва в един проект за ферман от 1672 г., от който се разбира, че при събирането на джизието от християнската рая в казата Хъзърград (Разград) се оказало, че от 20 християнски села в казата, обложени с джизие, 11 се преселили. Останалите 9 отказали да се явят в кадийския съд, подпалили къщите си и се разпръснали[138]. „Разпръсването" на раята се документира във всички региони на българското пространство. В 1693 г. „бедните мюсюлмани" от казата Султанйери (в Източните Родопи) в прошение до султана съобщават, че голяма част от местните раи са измрели от чума, а други са юруци, освободени от данъци. „Тъй като данъчните единици (при събирането на извънредния данък авариз) останаха на нас и ние не сме в състояние да ги плащаме, повечето се разпръснаха."[139]

Бягат жителите на християнски и мюсюлмански села. Масовите колективни миграции на населението се превръщат в един от големите проблеми на локалната власт. Колкото и едностранчив извор да са шикайет дефтерите, данните, които съдържа „Книгата на жалбите" от 1675 г., показват изключителните затруднения във функционирането на данъчната система, предизвикани от масовото, непроследимо и най-вече напълно неконтролируемо движение на населението[140]. Самата данъчна политика на централната власт предизвиква нови миграции, тъй като прехвърля задълженията на разпръснали се селяни върху тези, които още живеят в селата. И за тях не остава никакъв друг изход освен бягството.

По време на войната между Османската империя и Свещената коалиция през 1683 – 1699 г. бягствата на селяните оказват сериозно влияние за дестабилизацията на и без това рухналия имперски бюджет. Един ферман, изпратен в 1698 г. до кадиите, еничарските сердари, диздарите на крепостните гарнизони и всички служебни лица от Белград до Одрин, констатира, че раята се е разпръснала по различни кази и не е възможно да се събере данъкът джизие. Нарежда се избягалото население да се издири и да се върне в селата, като му се съобщи, че сумите, събирани за джизие, се намаляват и няма да се налагат допълнителни данъци[141]. За османските управляващи кръгове било ясно, че супернапрежението, на което е подложена раята, предизвиква единичните, колективните и масовите миграции. С безчет заповеди тя заплашва и нарежда до провинциалните си служители да не се „измъчва и потиска" производителното население, чийто труд бил най-сигурният приходоизточник на държавата. Те си оставали само желание, с което не се съобразявали нито нейните служители, нито раята. При тази ситуация е пресилено да се каже, че през XVII в. и особено през втората му половина Османската империя притежавала реално цялото българско пространство. В него българите сами намирали своето място, за да преживяват в хаоса на османската действителност. Концентрираната информация за масови бягства на селяните и обезлюдяване на села създава представа за пълна деструкция на селищната мрежа, която обаче е неточна. Тук, в своето пространство, но в други села и в други региони, българите намирали препитание и спасение.

Напреженията от динамиката на историята дълго били смекчавани чрез един вторичен, но изключително важен компонент на селищната мрежа – мезрите. Те се откриват още в първите османски регистри от XV в.[142] Тяхната многобройност е главното доказателство на Хр. Гандев за демографския срив и колапса на българската на-

родност в резултат на османското завоевание. В публикуваните тогава регистри той преброи 1034 мезри, които обяви за разрушени средновековни селища[143]. Последва остра рецензия на Стр. Димитров, в която той обясни, че мезрите, са стопански обект и „демографските" изчисления, направени върху статистически материал не върху броя на населението, а върху броя на мезрите са повече от неправомерни[144]. В науката тезата за „колапса на българската народност" през XIV в. остана без последствие, но доби широка популярност като още един голям пример за трагизма на българската история[145]. Хр.Гандев вероятно е прав, когато твърди, че част от мезрите, които откриваме в османските регистри, са стари селища. В Софийския регистър от 1446 г. към тимара на някой си Мехмед е записано:„с. Владешница. Пусто и разрушено е. Орница е на с. Костинброд". Би могло да се предположи, че селото е било разорено при сраженията между кръстоносните войски на Владислав III Ягело и османците по време на Дългия поход в 1443 г. Но мезри има във всички регистри на османския фиск от Сирия до Унгария и от XV до началото на XVIII в. Те не са специфично българско и даже балканско явление и не са резултат от османската инвазия. Много е вероятно орните площи на селата, разорени и запустели в хода на военни действия, да са били превръщани в мезри, но е съвсем сигурно, че всички мезри в Османската империя не са разрушени и обезлюдени села.

Самото название **мезра**, което означава орна площ, и широкото ѝ разпространение в огромен географски ареал показват, че нейната поява и функции трябва да се търсят в структурата на средновековната аграрна икономика. При тогавашните възможности на техниката и технологиите на земеобработване непрекъснатото пълноценно използване на поземления фонд е невъзможно поради наложителното периодично възстановяване на плодородието на почвата. То извежда, също така периодично част от обработваемата земя извън сеитбооборота. При двуполната система и отсъствието на наторяване всяка година се използват около половината от орните площи, с които разполага едно селско домакинство. Това означава, че определените в османското законодателство пределни норми на селския имот в практиката имат ако не половината, то не повече от 60% годишна ползваемост. Трудната първична обработка на нови площи и османският контрол върху тях ограничават разширението на обработваемите земи в поземления фонд. Поради това онези терени, които веднъж са били култивирани, независимо дали са във или извън границите на селото, остават онзи необходим резерв, чрез който селяните допълват своето производство и осигуряват жизнения си минимум.

Включването им във фискалните регистри свидетелства за стремежа на османската власт да получи приходи от всички възможни приходоносни обекти. Терминът **mezraa** е арабски и, както вече се каза, означава орница, нива, поле[146]. Тя принадлежи на стара средиземноморска традиция в организацията на аграрната икономика и формираната върху нея селищна мрежа. Халил Иналджък я свързва със структурата на византийското селско стопанство, като допълнителен компонент, познат като **agridia** и **proasteia**[147]. Без съмнение тя има свой еквивалент и в българската средновековна селищна мрежа, който обаче не е уточнен, поради което присъствието на мезрите в османските документи се възприе като ново явление. В тях мезрата невинаги е площ, която „се засява". Тя може да бъде ливада, пчелин, лозе. Едно от постоянните ѝ определения е нейната ненаселеност, представена с почти задължителната формула: „раята живее извън нея". Макар и рядко обаче, се съобщава, че „някои от неверниците от селото живеят в нея" (мезрата). Вариантите са разнообразни[148]. Някои от тях показват, че освен допълнителен производствен терен мезрата е и резервно място, което лесно се обживява при епидемии, бедствия, данъчен натиск и т. н. Спахиите често получават мезри като добавка към основната стойност на тимарите си, за да ги „обживят", да ги превърнат в селища. И някои от тях успяват, тъй като това увеличава личните им приходи. Така мезрите се превръщат в села. В. Мутафчиева отдавна обърна внимание на 22-те мезри във Видинския санджак, които за стоте години, които разделят двата съкратени тимарски регистъра от 1454 г. и от 1560 г., се превърнали в села[149].

Казаното дотук показва, че мезрите са ключов елемент в средновековната селищна мрежа, чиято компенсаторна функция осигурява резерв от обработваеми площи и възможности за вътрешни размествания в локалното пространство чрез временна или трайна промяна на жилищните топоси. Те са и начин за консервиране на един път овладени терени, които по една или друга причина са били изоставени. „Миниобработката" на мезрите ги поддържа в такова състояние, което при необходимост дава възможност за развитие на пълноценно селище. По тези причини мезрите са предпочитаното място за временните станове на юруците. Те дават възможност за малки вътрешни движения в близкото пространство на няколко села, чрез които се постига необходимата еластичност на селищната мрежа при екологични, военни, демографски или икономически ексцеси. Биха могли да се оприличат на ресори, които поемат част от натиска върху локалната селищна мрежа и осигуряват запазването на нейната цялост.

С уплътняването на селищната мрежа в началото на XVII в. мезрите рязко намаляват. В откъс от регистър за казата Караферия (Бер) от това време са вписани 30 села и нито една мезра[150]. В общо 288 описани селища и приходоносни обекта в Софийската каза в началото на XVII в. мезрите са само 24[151]. Резервният поземлен фонд в региона бил на привършване и голямата част от него била включена в постоянните производствени терени. Мезрата, един важен компонент на средновековната аграрна икономика, постепенно изчезвала, за да бъде заменена от друга икономическа структура, която внесла нови тенденции в организацията на селското стопанство и в модела на селищната мрежа – чифлика.

Чифликът (по-точно чифлиците) е относително нов обект в изучаването на икономическата история на Османската империя, което означава и на включеното в нейните граници българско пространство. Интересът към него се доказва от натрупаната за кратко време значителна литература върху възникването, разпространението и характеристиките му, които го квалифицират като „проява на частната инициатива в Османската империя". Изследванията представят множество факти и сериозни анализи, чийто резултат е достигането на общоприети заключения и на противостоящи мнения. По правило всички изследвания се занимават със същността и ролята на чифлиците като ключ към промените в икономиката на Мала Азия и Балканите през XVII – XVIII в[152]. И в специализираните, и в общите изследвания се доказва значението на чифлиците като първостепенен фактор за дълбоки промени в стопанския и обществения живот[153].

Като една обща констатация би могло да се добави, че възникването на чифлиците е стимулирано от аграризацията на османското общество, в резултат на която държавната политика за получаване на максимума от възможните приходи при използването на поземления фонд се превръща в лична стратегия на все по-голям брой мюсюлмани от привилегированите социални слоеве – военните и бюрокрацията. Те отрано започват да търсят в сферата на земевладението и селскостопанското производство пътища за увеличаване на собствените си богатства въпреки всички ограничителни мерки на османското законодателство. Чифликът е компромисната форма, чрез която се нарушават аграрните отношения, основани върху държавната собственост върху земята и разпределението на приходите от нея между селянина, спахията, религиозните фондации и владетеля[154].

В българските земи чифлици се откриват още в края на XV в. като собственост на еничари, на които законът не разрешава никакъв достъп до земята и до приходите от нея[155]. Те са частно поземле-

но владение, прикрито зад формата на индивидуалния селски имот и във всички случаи много по-голямо от него. Като начин за нарушаване на османската законова норма и земевладелска практика те се оказват толкова ефективни, че през XVI в. се появяват във всички провинции, в които аграрната икономика има висок дял в стопанския живот. В края на XVII в. една немалка част от поземления фонд в българското пространство вече е организирана в чифлици. Многократно използвания османски регистър за Софийската каза от края на XVI и началото на XVII в. прекрасно илюстрира приплъзването на частното земевладение върху тимарската система и проникването на мюсюлманите от гр. София в селското стопанство по пътя на покупко-продажби и наследства. Както вече бе казано, те са притежатели на лозя, градини, ливади, бостани с изричното указание, че са граждани, жители на София[156]. Абсолютно прав е Евгени Радушев, когато твърди, че притежателите на чифлици вероятно заграбват, но предимно купуват селските имоти, към които присъединяват необработваеми държавни или селски земи.

За разлика от всички други форми на земевладение чифликът е с компактна структура. Той обединява значителни площи в една обща граница и по принцип има специализирано производство. Въз основа на многобройни конкретни сведения Ев. Радушев определи специфичното за чифлиците еднотипно производство. В тази производствена специализация на чифлиците се крие разковничето на тяхната стопанска ефективност. Тези две характеристики на чифлиците обуславят ключовата им функция за промените в стопанския живот и в модела на селищната мрежа в българското, и изобщо в балканското пространство. Тя започва с първоначално бавната, но набираща скорост верижна реакция на стопанско овладяване на неизползваеми дотогава терени от поземления фонд. Твърдата, неподдаваща се на оран земя е превърната в скотовъдни стопанства, пчелини, зеленчукови градини, лозя[157], т. е. в този тип имоти, върху които плащат раетски такси софийските еничари, чиновници и даже техните жени и дъщери.

Регистрите показват, че в тези стопанства работната ръка се осигурява колкото от раята от близките села, толкова и от пришълци. Ев. Радушев пише, че в чифлика на Хасан паша в местността Йени махале, близо до Русе, работели и живеели 75 раетски домакинства, т. е. едно средно голямо село. Изследователите откриват чифлишки стопанства около Русе, Видин, Карнобат, Драма, Прилеп и др. Равнините са пространственият пояс, върху които се развиват новият тип крупни стопанства. Тук се намират обширни свободни площи, от които могат да се получават големи количества специализирани

производства. Във и около чифлиците се появяват нови села. Селищната мрежа в равнините започва да се уплътнява. Увеличеният брой селища прозира в списъците на селата, направени от Ел. Грозданова въз основа на джизие регистрите от втората половина на XVII в. В 1666 г. в Русенско селата са 46, в Пловдивско – 105, в Плевенско – 27[158]. Предпланинският и нископланинският пояс от българското пространство продължава да е най-заселеният. Във Врачанско са описани 96 села, в Търновско – 105, в Битолско – 211[159]. Селищната мрежа запазва традиционното си разпределение в пространството, но в нея се очертава засилваща се тенденция на увеличаване броя на селата в равнините. В джизие регистрите липсват селата с мюсюлманско население и картата на селищната мрежа, която те представят, не е пълна, но в нея е подсказан началният етап на по-гъсто заселване на равнините, който се развива през XVIII в.

През XIX в. около 10 % от селата в Тракия и Дунавската равнина носят в името си думата **чифлик**, а с нея и спомена за своето възникване. Чифлиците дават импулса за бавното, продължаващо много десетилетия заселване на равнините, с което в хода на времето се променя средновековният модел на обживяване, овладяване и използване на пространството от българите. Зад първоначално малките и ставащи все по-видими изменения се крият малки и големи миграции, които откриваме в българските села в Източна Тракия между р. Еркене и предградията на Цариград, чиито жители пазят спомена за балканджийския си корен, в превръщащите се в села къшли на българските овчари в Добруджа, в поредното колонизиране на Солунското поле от планинското население на Пирин, Осогово, Скопска Черна гора.

* * *

Появата и масовото разпространение на чифлиците през XVI – XVII в. може да се обясни с дългото паралелно развитие на двата проследени процеса – аграризацията на османското общество и миграциите на селското население като форма на съпротива срещу непрекъснато увеличаващата се данъчна преса на централната власт. Първият процес стимулирал в османската среда тенденцията към притежаване на земя като източник на постоянни и сигурни доходи и като средство за ограничаване контрола на държавата, осъществяван посредством тимара над спахията или посредством заплатата над чиновника. Вторият процес осигурявал значителен ресурс от работна ръка, която правела приходоносни чифлишките стопанства. Със създаването на чифлиците в османската икономическа система за първи

път се появил стимул за лична инициатива в сферата на производството. Голямата разлика между спахиите и собствениците на чифлици била в отношението им към производството. Първите само го контролирали. Чифликчиите го организирали, което обуславяло стопанските им успехи и ги тласкало към разширяване мащабите на производството. Но те се осъществявали със средновековната аграрна техника и познатите технологии, което означава, че големи приходи можели да се получат от големи площи и многочислена работна ръка. При екстензивната база на чифлишкото производство традиционно обработваемата част от поземления фонд относително бързо се изчерпвала. Наличието на свободна работна ръка, каквато били мигриращите селяни, било главното условие за разширението на чифлишкото земевладение върху терени, неизползвани за аграрно производство. Този процес първоначално обхванал околностите на старите селища и постепенно ликвидирал мезрите, които от резерв се превърнали в постоянно обработваема земя. Във втория му етап започвало аграрното организиране на обширните необработваеми земи в равнините, с което се променила посоката на миграционните потоци. Безкрайната въртележка на придвижванията на селяните от един в друг тимар, вакъф или хас само временно променяла тяхното положение. Чифлиците им предлагали нови условия, които вероятно давали по-висока степен на сигурност. Мнозина предпочели да се лишат от ограничената си собственост върху земята в тимарите, за да получат поне половината от плодовете на ежегодния си труд в чифлиците. Трябва да се има предвид и фактът, че с разпространението на чифлиците върху тимарски и вакъфски земи селските имоти в тях намаляват, което създава значителен слой от обезземлени или слабо оземлени селяни. Всичко това привлича към новите чифлици немалко от мигриращите селяни. Техните селища създават нови ядра в селищната система и с тях модела на овладяване на равнинните терени.

През XVII в. започва началното и бавно пренареждане на селищната мрежа. Ако приемем, че това е първият знак за трансформацията на средновековната икономика по посока на нейното капитализиране, както твърди Имануел Уолерстейн, ще трябва да констатираме, че в българското пространство тя започва 200 години след промените в селищната мрежа на Тоскана и 150 години след аналогичните изменения в Централна Европа. Може би тези цифри са показателят за отклонението от диахронния, но общ поток на европейската история, предизвикани от османското завоевание и налагането на османската власт в българското пространство.

В контекста на националната ни история то обикновено се интерпретира като „историческа загуба", а ранните векове на османската власт се квалифицират като безвремие, като лишени от исторически смисъл векове. В историкоантропологичен аспект подобни оценки са най-малко едностранчиви. Те с лекота пренебрегват или превръщат живота на най-малко петнадесет генерации българи в безсмислен низ от страдания. Проследените малки промени и големи трансформации в българското пространство през XV – XVII в. показват, че зад витрината на събитийната история в него текат сложни процеси на дългия контакт – конфликт между аграрната християнска цивилизация на Европа и номадската ислямска цивилизация на Западна Азия. Техният глобален резултат е цивилизационната трансформация на нахлулите на Балканите през втората половина на XIV и първата половина на XV в. тюркски номади в аграризираното османско общество в края на XVII в. От гледна точка на цивилизационния конфликт той трябва да се отчете като победа на балканските народи, включително и на българския, за която е платена висока цена. От гледна точка на цивилизационния контакт той означава продължително пренасочване на тяхната обществена енергия към съхраняване, но и към препредаване на завоевателите на европейския цивилизационен модел, развиван от векове в българското пространство.

БЕЛЕЖКИ

[1] **BRAUDEL, F.**, *Histoire et Sciences sociales. La longe durée – In: Ecrits sur l'histoire*, Paris, 1969, p.p. 41–83.

[2] **ГАНДЕВ, Хр.**, *Българската народност през XV в. Демографско и етнографско изследване*, С., 1972. Вж. основаващите се на неговата теза поселищни проучвания на **Л. БОБЧЕВА, Ив. ДОМУСЧИЕВ и др.**, *Град Тервел и Тервелския край*, С., 1984, с. 54–65; **Ив. ИВАНОВ**, *Червен под османско иго*, Векове, 1984, 4, с. 23–29; **Л. ЗЛАТЕВ, Ив. ДИМИТРОВ**, *Етнодемографско развитие на Русе и Русенско под османско иго*, ИПр., 1986, 10, с. 58–68; **Р. ЗМЕЕВ**, *Тутракан*, С., 1987, 68 с. и др.

[3] Общо представяне на изследванията върху демографските промени и ислямизационните процеси в Османската империя вж. **ТОДОРОВА М., Н. ТОДОРОВ**, *Проблеми и задачи на историческата демография на Османската империя*, Балканистика 2, 1987, с. 18–46.

[4] **INALCIK, H.**, *The Ottoman Empire: conquest, organization and economy*, London, 1969, p. 86–87.

[5] **BARKAN, Ö. L.**, *Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l' Empire Ottoman*, Iktisat Fakultesi Mecmuğası., XI, 1946, p. 1–65.

[6] Сравнение на противоположните мнения по проблема вж. **Ö. L. BARKAN**, *Op. cit.*, XI, 1–65, и **П. ПЕТРОВ**, *Съдбоносни векове за българската народност. Края на XIV – 1912 година*, С., 1975.

[7] Общо представяне на българските изследвания по тази проблематика у **С. ИВАНОВА**, *Етнодемографски изследвания за периода XV – XVIII в. в съвременната българска историография*. – В: Сб. България XV – XIX в. Историографски изследвания, 1, С., 1987, с. 35–54. За дискусионните им аспекти в османистичната историография вж. **ТОДОРОВА М., Н. ТОДОРОВ**, *Пос. съч.*, с. 18–44.

[8] Вж. **МУТАФЧИЕВА, В.**, *По някои спорни въпроси из османската социално-икономическа история*. – В: Османска социално-икономическа история (Изследвания), С., 1993, с. 41–43 и посочената там литература.

[9] Вж. **ТОДОРОВ, Н.**, *Балканският град през XV – XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие*, С., 1972.; **H. INALCIK**, *The foundations of the Ottoman economico-social system in cities*. – In: La ville balkanique, Studia Balkanika, Sofla, 1970, p. 17–24.

[10] **IMBER, C.**, *Ideals and legitimation in early Ottoman history*. – In: Suleiman the Magnifiquent and hu age, London, 1995, p. 139–153.

[11] **INALCIK, H.**, *The Ottoman Empire: conquest...*, p. 14–28.

[12] **BARKAN, Ö. L.**, *Op. cit.*, p. 1–65; IDEM, *Les formes de l' organisation du travail agricole dans l' Empire Ottoman du XV s.* IFM, 1939, 1, p. 14–44, 1940, 11, p. 165–180; IDEM, *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı ımparatorluğun'da Toprak ışçiliginin Organizasion Sekilleri: Kuluklar ve ortakci kullar*, IFM, 1939, 1, p. 29–74, 1941, p. 448–456; IDEM, *Quelques observations sur l'organistion économique et soiciale des villes Ottomanes*. – In: Recueil Société Jean Boden, 1955, p. 289–311; IDEM, *Research on the Ottoman fiskal surveys*, 1970, London, 1970, p. 163–170.

[13] Вж. **ЖЕЛЯЗКОВА, Ан.**, *Формирането на балканските общности и комплексите на балканските историографиц*. – В: Мюсюлманските общности на Балканите и в България. Исторически ескизи, С., 1997, с . 11–56 .

[14] **INALCIK, H.**, *Ottoman methods of conquest*, Studia Islamica, 11, 1954, p. 86–94; IDEM, *L' Empire Ottomam*. – In: Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes, 1969, III, p. 75–104; IDEM, *Islam in the Ottoman Empire*, Cultura Turcika, 1970, 5-7, p. 19–29; IDEM, *The Ottoman Empire: conquest...* , p. 121–138.

[15] Вж. **ТОДОРОВ, Н.**, *Балканският град...*, с. 14–27; Критична оценка на общото състояние на проучванията във **В. МУТАФЧИЕВА**, *По някои спорни въпроси...*, с. 435–448.

[16] **INALCIK, H.**, *The Ottoman Empire...*, p. 12–14.

[17] Терминът се използва като определение на трансформациите в цялото имперско общество. Вж. **KUNT, M.**, *Transformation of Zimmi into Askeri*. – In: Cristians and Jevus in Ottoman Empire, London, 1986, p. 62–86.

[18] Вж. *Histoire de l' Empire Ottoman*, sous la direction de R. MANTRAN, Paris, 1989, p. 37–80.

[19] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *За приложението на робския труд в османското стопанство през XV – XVI в.* – В: Изследвания в чест на М. ДРИНОВ, С., 1960, с. 505–519.

[20] **САКЪЗОВ, Ив.**, *Новооткрити документи от края на XIV в. за българи от Македония, продавани като роби.* – В: Македонски преглед, 1932, 2, с. 23–62.

[21] **ЛЕОНТИЙ МАХЕРА**, *Кипърска хроника.* Превод от гръцки, подбор и бележки П. ТИВЧЕВ, С., 1974, с. 43–52.

[22] **НИКОЛОВ, В.**, *Сто испанци за България*, С., 1984, с. 13–15.

[23] **BARKAN, Ö. L.**, *Les dèportations...*, p. 41.

[24] **ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК**, *Похвално слово за Евтимий*, Текст, превод и литературно-езиковедско изследване П. РУСЕВ, Ив. ГЪЛЪБОВ, Ив. ДАВИДОВ, Г. ДАНЧЕВ, С., 1971, с. 12.

[25] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *За приложението на робския труд...*, с. 505–506 .

[26] **BARKAN, Ö. L.**, *Op. cit.*, p. 42.

[27] *IBIDEM*, p. 43.

[28] *IBIDEM*, p. 39.

[29] *IBIDEM*, p. 43–53.

[30] За разорението на Мала Азия от татарите на Тимур след битката при Анкара в 1402 г. и последвалото го обезлюдяване на Западен Анадол вж. **ROUX J. P.**, *Histoire des Turcs*, Paris, 1984, p. 200–215 .

[31] Съмненията на К. Имбър за достоверността на османските хроники като извор за епохата на османската експанзия и ранната османска история в този случай са много основателни. Вж. **IMBER, C.**, *The Ottoman Dynastic Myth.* Turcika, XIX, 1987, p. 16–20.

[32] Вж. *Откъсите от дoганджийски регистри* в ТИБИ, I, с. 61–337; ТИБИ, II, *Откъси от регистри за Беломорска Тракия*, с. 389–481.

[33] Номадите и номадизмът са една от големите теми в съвременната османистика. Вж. **LINDER, R. P.**, *Nomads and Ottomans in Mediaval Anatolia*, Risearch Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, 1983, p. 1–38. В българската литература интересът е центриран върху юруците. Вж. **ГРОЗДАНОВА, Ел.**, *Към въпроса за юруците в българските земи*, ИПр., 1984, 2, с. 147–151; **Стр. ДИМИТРОВ**, *За юрушката организация и ролята и в етноасимилационните процеси*, Векове, 1982, 1–2, с. 33–34.

[34] Вж. **СТОЯНОВСКИ, Ал.**, Предговор. – В: ТДИМН, Сер. 1, *Описни пописни дефтери от XV в.*, Т. IV, с. 7–21.

[35] **INALCIK, H.**, *The Question of the Emergence of the Ottoman State.* – In: Studies in Ottoman Social and Economic History,, London, 1985, p. 71–75.

[36] Вж. **ГРАДЕВА, Р.**, *Административна система и провинциално управление в българските земи през XV в.* – В: Българският петнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV в., С., 1993, с. 41 и посочената там литература.

[37] **ROUX, J. P.**, *Histoire de Turcs...*, p. 93–96.

[38] **BARKAN, Ö. L.**, *Op. cit.*, p. 49–60.

[39] Вж. **TEKELI, I.**, *On institutionalized external relations of cities in the Ottoman Empire – a setlement models approach*, Etudes Balkaniques, 1972, 2, p. 68–70.

[40] Вж. **ГРАДЕВА, Р.**, *Административна система и провинциално управление...*, с . 41 .

[41] **МЕХМЕД НЕШРИ**, *Пос. съч.*, с. 240.

[42] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Категории зависимо население в нашите земи под турска власт през XV – XVI в.* – В: Османска социално-икономическа история, С., с. 266–272; **Ел. ГРОЗДАНОВА, Ст. АНДРЕЕВ**, *Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI в. и реална практика.* В: Българският шестнадесети век ...., с. 29–48 .

[43] Вж. **ERCAN, Y.**, *Osmamlı imparatorluğunda bulgar ve voynuklar*, Ankara, 1989, s. 38–43.

[44] **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, Еничарите в българските земи, С., 1988, с. 19–25

[45] Вж. **BARKAN, Ö. L.**, *Les déportations...*, p. 44–45.

[46] Подробно за ролята на тимарската система и нейната организация за утвърждаването на османската власт вж. класическия труд на **В. МУТАФЧИЕВА**, *Аграрните отношения в Османската империя през XV – XVI в.* – В: Османска социално-икономическа история, С., 1993, с. 16–27.

[47] **БРОКИЕР, де ла Б.**, *Задморско пътешествие.* Редакция и бележки В. МУТАФЧИЕВА, С., 1971, с. 97.

[48] **GENÇ, U.**, XVI. *Yuzil Sofia Mufassal Tahrir Defteri'nde*, Sofia kazısı, Eşkişehir, 1988, s. 55–43.

[49] Вж. **ЦВЕТКОВА, Б.**, *К вопросу о положении дервентджийского населения в болгарских землях в период турецкого господство*, Ученые записки Института востоковедения, XX, 1960, с. 208–216; Ал. **СТОЈАНОВСКИ**, *Дервенџијството во Македония*, Ckonje, 1974, 357 с. Обща за статута на категориите население със специални задължения вж. **Ел. ГРОЗДАНОВА, Ст. АНДРЕЕВ**, *Категории население...*, с. 20–48.

[50] **KIEL, M.**, *Art and Society of Bulgaria in the Turkich Period*, Assen / Maastricht, 1985, p. 93–101.

[51] Вж. **MUTAFCHIEVA, V.**, *Le vakıf – aspect de la structure socio-économique de l'Empire Ottoman (XVe – XVIIe s.)*, Sofia, E. BALTA, Les Vakıfes de Serres et de sa Region (XVe – XVIe s.')., Athenes, 1995, и посочената там литература.

[52] **GÖKBILGIN, M. T.**, *XV – XVI asırlarda Edirne ve Pasa Livasi, Vakıflar – mülkler – mukataalar.* Istanbul, 1952, p. 28–132.

[53] **МУТАФЧИЕВА., В.**, *Аграрните отношения...*, с. 52–57.

[54] **СТАЙНОВА, М.**, *Османски изкуства на Балканите XV – XVIII век..*, С.. 1995, с. 20–50.

[55] Вж. **BARKAN, Ö. L., H. AIVERDI**, *Istambul vakıfları tahrir defteri: 953 (1546) – tarihli*, Istanlul, 1970, s. 337–349.

[56] *3 Numaralı Mühümme defteri (966-968 – 1558-1560), <Özet ve Transkription>*, Ankara, 1993, 1102, s. 488; 1193, s. 524; 1272, s. 558 .

[57] Прекрасен пример за тази дейност дава **КИЛ М.**, *Трявна. Османски извори за историята на града (1565 – 1702)*, Векове, 1984, с. 46–52

[58] **BARKAN, Ö. L.**, *Les dèportationes...*, p. 59–63.

[59] Вж. **NORIS, N. T.**, *Religion in the Balkan. Religion and Society beteen Europa and Arab World*, London, 1993.; **N. CLAYER**, *Mystiques, Etat, Societé. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XV siècle à nos jours*, Leiden – New York – Koln, 1994, и посочената там литература. В българската историография що посоча статията на **М. СТАЙНОВА**, *Ислям и ислямская религиозная пропаганда в Болгарии.* – В: Османская империя. Система государственого управления, социальны и этнорелигиозные проблемы, Москва, 1986, с. 86–92; **Р. ГРАДЕВА и С. ИВАНОВА**, *Въведение. Изследване на историята и съвременното състояние на мюсюлманската култура в българските земи – народен и висок пласт.* – В: Мюсюлманската култура в българските земи, Изследвания, С., 1998, с. 9–52.

[60] Като пример може да се даде завието на Саръ Салтък в Силистренския санджак, в което през 1547 г. сред служителите му са записани и 4 християни, които поддържали чешмите и водоснабдяването на завието и живеели в селото му. Вж. **Ö. L. BARKAN**, *Istanbul vakıflar*, p. 347–348 .

[61] Този първи акт на османската власт, който е правило във всички времена и райони на света, се документира при превземането на Търново от **ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК**, *Похвално слово за Евтимиї...*, с. 17; от **КОНСТАНТИН МИХАЙЛОВИЧ** от Островица за Ново Бърдо, *Записки янычара*, Введение, перевод и комментарии А. И. РОГОВ, Москва, 1978, с. 112–113; от **ГЕОРГИ СФРАНЦЕС** при превземането на гръцките градове в *Дневникът на един византийски сановник*. Превод от гръцки Х. МАТАНОВ, С., 1996, с. 68 71.

[62] Вж. **ИВАНОВА, С.**, *Градовете в българските земи през XV век.* – В: Българският петнадесети век ..., с. 53–66; **С. ПЪРВЕВА**, *Представители на мюсюлманските религиозни институции в града по българските земи през XVII в.* – В: Мюсюлманската култура..., с. 127–210.

[63] ***ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ***, *Пътепис...*, с. 87.

[64] Вж. **СТАЙНОВА, М.**, *Пос. съч.*, с. 20–63.

[65] Вж. **BARKAN, Ö. L.**, *Quelques obsérvations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes*. In: Recueil Sicieté Jean Bodin, VII, 1955, p. 289–311.

[66] Вж. **ТОДОРОВ, Н.**, *Балканският град...*, с. 65–90; **Ал. СТОЈАНОВСКИ**, *Градовите во Македонија од крајот на XIV до XVII век*, Ckonje, 1981.; **N. BELDICEANU**, *Récherches sur la ville ottoman au XVe siècle*, Etudes et Actes, Paris, 1983.

[67] **ИВАНОВА, С.**, *Градовете в българските земи...*, с. 53–66.

[68] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Аграрните отношения...*, с. 82.

[69] **ROUX, J. P.**, *Op. cit*, p.

[70] **BARKAN, Ö. L.**, *Les dèportations...*, p., 53.

[71] **ЗАХАРИЕВ, Ст.**, *Географико-историко-статистическо описание на Татарпазарджишката каваза. Фототипно издание*, С. 1973, с. 41–42.

[72] Вж. **ЕРЕМЕЕВ, Д. Е.**, *Произхождение юруков и туркмен Турции. Основниые этапы их истории.* – В: Труды Института этнографии АН СССР, Новая серия, Т. 83, Москва – Ленинград, 1963, с. 24–70.

[73] **ЕРЕМЕЕВ, Д. Е.**, *Пос. съч.*, с. 30–42.
[74] **GÖKBILGIN, M. T.**, *Rumelin'de yürükler, Tatarlar ve Eviad-i fatihan*, Istanbul, 1954, s. 56–59.
[75] **ЖЕЛЯЗКОВА, Ан.**, *Формиране на мюсюлманските общности и комплексите*, с. 17.
[76] Вж. ТИБИ, Т. II, с. 197.
[77] ТИИПБЗ, Т. II, с. 23.
[78] *Пак там*, с. 23.
[79] ТИБИ, Т. II, с. 459.
[80] Вж. *Документи за католическата дейност в България през XVII в.*, Съст. Б. Примов, П. Сарийски, М. Йовков. С., 1993, с. 495.
[81] **KIEL, M.**, *La difusion de l'Islam dans les campagnes bulgares a l'époque ottoman. Colonisation et convertion*, RMMM, 66, 1993/94, p. 39–54; СЪЩИЯТ, *Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV – XVIII в.): колонизация и ислямизация.* – В: Мюсюлманската култура ..., с. 56–125.
[82] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Аграрните отношения...*, с. 110–111.
[83] Вж. ТИБИ, Т. 1, с. 43–60.
[84] Пак там, с. 44–48.
[85] Вж. **VRIONIS, S.**, *Nomadization and Islamization in Asia Minor.* In: Studies an Byzantinum, 32, 1974, p. 41–42.
[86] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. ф. 213, а.е. 28.
[87] Вж. **ДИМИТРОВ, Стр.**, *За юрушката организация...*, с. 33–43.
[88] ТДИМН, *Опширни пописни дефтери за Кустендилскиjот сандjак*, V, 2, с. 140, 152, 156 и др.
[89] **СОКОЛОСКИ, М.**, *За jуруците и jурушката организација во Македонија у XV – XVIII век*, Историка, Скопje, 1973, 1, с. 93.
[90] **ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ**, *Пътепис...*, с. 93.
[91] Вж. **GĂLĂBOV, G.**, *Die Protkollbücher des Kadiamtes Sofia.* Bearb. von H. V. DUDA, München, 1960, s. 55.
[92] *Ibidem*, s. 11.
[93] Вж. **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Аграрните отношения...*, с. 54–60.
[94] **GĂLĂBOV, G.**, *Op. cit.*, s. 227.
[95] *Ibidem*, s.318.
[96] *Ibidem*. s. 309.
[97] ТДИМН, Сер.I, *Битолски сицил.* Т. III, Под ред. на М. СОКОЛОСКИ, Скопje, 1972, с. 147.
[98] НБКМ., Ориент. отд., Сигн. Вид. кад. сид., В.13, л. 7а-3.
[99] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Вид. кад. сид, В. 13, л. 216-1.
[100] **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Еничарите...*, с. 128.
[101] **GENÇ, N.**, *Op. cit.*, s. 160–162.
[102] IBIDEM, p. 316–319.
[103] Вж. **НЕШРИ, М.**, *Пос. съч.*, с. 51–52.
[104] Вж. **СМИРНОВ, В. Д.**, *Кучибей Гюмюрджинский и другие османские писатели XVII–того века о причинах упадка Турций*, Санкт Петербург, 1873, 320 с.; *История произхождения законов янычарского корпуса,*

Издание текста, перевод с турецкого, введение, комментарий и указателий И. Е. ПЕТРОСЯН, Москва, 1987, с. 44–198.

105 **ГЮЗЕЛЕВ, В.**, *Несебърската хроника от XIV – XV в. като извор за историята на Българското черноморско крайбрежие*. В: Средновековна България в светлината на нови извори, С., 1981, с. 218–219.

106 ТИБИ, Т. II, с. 245.

107 Пак там, с. 147.

108 Вж. **ИВАНОВ, Й.**, *Български старини из Македония*, С., 1970, с. 44.

109 *Пак там*, с. 115.

110 **INALCIK, H.**, *The Ottoman State...*, p. 167.

111 ТДИМН, *Опширни пописни дефтери од XV в.*, Т. II, с. 170.

112 ТДИМН, *Опширни пописни дефтери од XVI в.*, Т. IV, с. 54.

113 *Пак там*, с. 55.

114 *Пак там*, с. 63.

115 ТДИМН, V. *Опширни пописни дифтери за Кустендилскијот санџак*, Т. 2 , с .101.

116 *Пак там*, с. 349.

117 *Пак там*, с. 74.

118 *Пак там*, с. 140.

119 *Пак там*, с. 140.

120 ТИБИ, Т. – I с. 267.

121 *Пак там*, с. 185 и 187.

122 *Пак там*, с. 197.

123 ТДИМН, V, *Опширни пописни дефтери за Кустендилскијот санџак.*, Т. 2, с. 209.

124 *Пак там*, с. 209.

125 *Пак там*, с. 325–326.

126 *Пак там*, с. 528–529.

127 ТИБИ, Т. 1, с. 78–79.

128 ТДИМН, *Опширни пописни дефтери од XV в.*, Т. III, с. 278–281.

129 ТДИМН, V, *Опширни пописни дефтери за Кустендилскијот санџак*, 2, с. 42.

130 Сериозен опит за изследване на миграционните процеси в българското пространство от края на XVII в. прави **PARVEVA, S.**, *Migration à l'interteur du pays de la population bulgare a partir de la fin du XVIIe jusqu'au milieu du XVIIIe s.*, Bulgarian Historical Revew, 1991, 3, p. 19–37.

131 Вж. **МУТАФЧИЕВА, В.**, *По някои спорни въпроси...*, с. 435–448.

132 ТИИПБЗ, Т. 1, с. 51.

133 Вж. *Документи за католическата дейност...*, с. 267.

134 *Пак там*, с. 325.

135 *Пак там*, с. 374.

136 *Пак там*, с. 510.

137 *Пак там*, с. 484.

138 НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Рг. 9, а.е. 37.

139 НБКМ, Ориент. отд., Сигн. ф. 94, а. е. 1.

140 Вж. **АНДРЕЕВ, Ст., Ел. ГРОЗДАНОВА**, *Българските и съседните им*

земи според „КНИГАТА НА ЖАЛБИТЕ" от 1675 г., Известия на НБКМ „Св. св. Кирил и Методий", XXII (XXVIII), 1996, с. 214–219.

141 НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Вид. кад. рег. В. 13, 14б-15а.

142 **INALCIK, H.**, *The Economic and Social History...*, p. 163.

143 **ГАНДЕВ, Хр.**, *Българската народност*, с. 36–51.

144 **ДИМИТРОВ, Стр.**, *Мезрите и демографският колапс на българската народност през XV в.*, Векове, 1973, 6, с. 50–65.

145 **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Предговор*. – В: **ХР. ГАНДЕВ**, Българската народност през XV в., Второ преработено издание, С., 1989, с. 7–24.

146 **INALCIK, H.**, *Op. cit.*, p. 164.

147 *IBIDEM*, p. 163–164.

148 За сравнение вж. ТИБИ, 11, с. 109, 115, 119, 121 и др.

149 **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Видин и Видинско през XV – XVI в.* – В: **Д. ЛУКАЧ**, Видин и Видинския санджак през XV – XVI в., С., 1975, с. 44.

150 НБКМ, Ориент. отд., Сигн. ф.1, а.е. 14946.

151 **GENÇ, N.**, *Op., cit.*, p. 105–118.

152 Вж. **РАДУШЕВ, Ев.**, *Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII в.*, С., 1995, с. 135–170 и посочената там литература.

153 **МЕЙЕР, М. С.**, *Османская империя в XVII веке. Черты структурного кризиса*, Москва, 1991, с. 63–81.

154 Последните обобщени концепции по този проблем вж. **INALCIK, H.**, *The Ottoman State...*, p. 103–179.

155 **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Еничарите...*, с. 123–163.

156 **GENÇ, N.**, *Op. cit.*, p. 418, 426, 432 и др.

157 **РАДУШЕВ, Ев.**, *Пос. съч.*, с. 143.

158 **ГРОЗДАНОВА, Ел.**, *Българската народност през VII в. Демографско изследване*, С., 1989, с. 218, 105, 190.

159 *Пак там*, с. 140, 205., 333.

ДЯЛ II

ПРОСТРАНСТВАТА:

СЕЛСКОТО ЗЕМЛИЩЕ,

ДОМЪТ И ОБЩЕСТВОТО,

ИНФРАСТРУКТУРАТА.

ГЛАВА V

СЕЛСКОТО ЗЕМЛИЩЕ – МАЛКИЯТ СВЯТ НА БЪЛГАРИТЕ

Селото и селяните винаги са били проблем в изучаването на средновековна Европа в исторически и в антропологически план, но във втората половина на нашия век те станаха голямата тема на медиевистиката. Многобройните изследвания накараха „безмълвното мнозинство" от класическата историография да „проговори". В „За едно друго Средновековие" Жак льо Гоф сравни темпа на труда и темпа на времето в селото и града, с което предпостави научното пренареждане на знанията за средновековния свят, създаван и пресъздаван в течение на столетия от селяните. Това наложи ревизия както на подходите, така и на резултатите от предходните исторически изследвания[1]. Селото и селяните се превърнаха във фокус, който стимулира търсенето на нов тип историческа информация, на нови методи при нейната обработка и на нови интерпретации на конкретни събития и общоисторически процеси. В бързо разрастващия се историографски възел **селото и селяните** се преплетоха с проблемите на икономическата и социалната история, историческата демография, историята на културата. Обобщените оценки поставиха селото и селяните в първоосновата на средновековната цивилизация, която бе дефинирана като аграрна[2]. В нейните бавни промени Имануел Уолерстейн установи прелюдията, обусловила създаването на модерната икономическа система[3].

Тези генерални изводи бяха подкрепени от поредица конкретни проучвания върху селото и селяните в локален и регионален аспект. Многобройни изследвания са посветени на аграрния пейзаж, демографските характеристики, социалната структура, продукцията и продуктивността, духовността и културата на множество села и региони в доиндустриална Европа. Дълга редица монографични изследвания утвърдиха като отделни проблемни кръгове организацията на селското землище, йерархията на селската общност, нейните демографски измерения и промените им, спецификите на духовния живот и религиозното поведение, стимулирани от страха и надеждата[4].

Тези акценти в изследването на селото и селяните ясно се очертават в изследванията по история на Османската империя[5]. В българската историография проблемите на селото и селячеството са главният контекст в проучването на аграрните отношения, но сравнително рядко те се обособяват в самостоятелен изследователски кръг. Интересът към тях е относително по-изявен в проучванията върху историята ни през ранните векове на османското владичество. В. Мутафчиева въз основа на османското законодателство обясни селското земевладение и реконструира селския чифлик, като основно производително звено в аграрните отношения[6]. Стр. Димитров се занима с положението на селяните и промените в селското земевладение през XVIII в. в няколко големи студии[7]. Ел. Грозданова посвети една монография на селската община, в която обоснова своите виждания за вътрешната организация на българското село, за селското землище като основа на неговия икономически и обществен живот и за функциите на селската общност в отношенията с османската власт[8]. Съвсем наскоро интерес към селското землище и неговата организация заяви с един интересен доклад и С. Първева. Общите постановки, достигнати при изучаването на селото, както и направеното в тази насока от българската наука са основанията за неговото по-детайлно изследване през XV – XVII в., без което и историческите, и етнологжките проучвания остават без основа.

Както във всички средновековни общества българското село е главното звено в селищната мрежа. Това е малкият свят на човека, който той най-добре познава и чрез чието използване и култивиране съществува. В българското пространство много преди XV в. и дълго време след XVII в., както в цяла доиндустриална Европа, огромната част от населението живее в селата. Това е факт, който се приема като аксиома, но който по правило се доказва с точни стойности за обособен регион и в определени отсечки от времето. В българските земи, както в цялата Османска империя, всички количествени данни засега остават относителни. Цифрите, с които се представят съотношението **селяни – граждани** и неговите промени, са само приблизителни. Османските регистри примамват към търсене на методика, която да отчете по-сигурни цифрови изражения на това съотношение, но досега резултатите от направените опити си остават само предположения.

Без претенции за точност, а по-скоро като ориентир за неговите показатели в отделни региони и в отделни времеви точки се използват различни видове регистри, от които най-приемливи след авариз дефтерите си остават данните на муфассал дефтерите. Като примери

могат да се посочат цифрите в подробен регистър на вилаета Серес, датиран от издателя му във времето на султан Мехмед II, т. е. между 1451 и 1481 г. В града са регистрирани 494 християнски, 493 мюсюлмански и общо 305 вдовишки, или всичко 1292 домакинства, а в прилежащите му 93 села те са 8492[9]. През 1467 – 1468 г. в гр. Прилеп са вписани 300 християнски и 21 мюсюлмански домакинства, или всичко 321, а в 123-те му села има 3652 селски домакинства[10]. В 1573 г. в Щип има всичко 554 семейства, а тези в 164-те села на казата са 5805[11]. Опис на Софийската каза от времето на Мехмед III (1595 – 1603) представя 763 градски и 8476 селски семейства, живеещи в 219 села[12]. Това означава, че в посоченото време в Серския вилает селяните са 92,5%, в нахията Прилеп – 89 %, в Щипско – 89,5 % и в Софийско 88,9 %.

Като се има предвид, че използваните извори представят населението в неголеми градове, че в информацията отсъстват вакъфските села от тяхната околност, че мнозинството от градовете като Петрич, Враца, Плевен, Русе, Стара Загора, Ловеч, Самоков, Разград и десетки други също не са многолюдни, че във високопланинския пояс на селищната мрежа изобщо няма градски селища, става ясно, че тези съотношения нямат представителен характер.

Не трябва да се забравя обаче, че в непосредствена близост до българското пространство са градове, които с мерките на онова време могат да се квалифицират като мегаполиси. Съвременните изследвания твърдят, че през XVI в. Цариград има около 600 000 жители[13], а Солун и Одрин – между 60 000 и 80 000.[14] И в Цариград, и особено в Одрин и Солун живеят българи, чийто брой остава неизвестен. При всички тези уговорки само като относителен ориентир може да предположи, че средното процентно съотношение на селско и градско население в българските земи през XV – XVII в. се движи около 9:1 и е близко до общоевропейското съотношение **селяни – граждани** в доиндустриалните времена[15]. През XV – XVII в. селото е основният елемент при структурирането на българското пространство, в което, както казва Е. Касирер, чрез рамката на времето и човешкия опит се побира цялата реалност.

Възприемано като единно цяло в пространствен аспект, селото се състои от три различни по функции, но взаимосвързани елемента: селския дом и неговия двор; селото или по-точно неговата жилищна зона; селското землище. От размера на селското землище, този най-външен, най-широк и функционално най-важен кръг, в голяма степен зависят природните ресурси, с които разполага селото.

ГРАНИЦИ И ПЛОЩ НА СЕЛСКОТО ЗЕМЛИЩЕ

Селското землище е пространството, което селянинът обживява, използва и култивира. В своя кратък живот и в дългата протяжност на времето, чрез последователно сменящите се генерации върху него тече непрекъснат процес на адаптация и овладяване, който организира природните дадености според нуждите и възможностите на хората.

Усвояването и обособяването на пространствата, превръщането им в селски землища има дълга еволюция много преди идването на османците. В началото на XV в. те намират на Балканите един развит модел на формиране и организиране на отделните селища. Пространството на всяко село е обособено в свои граници, точно определени и известни както на жителите му, така и на техните съседи. Очертаването на границите на селското пространство вероятно е осъществено през епохата на същинското българско или по-точно балканско Средновековие. Дарствените грамоти на владетелите от Второто българско царство, които описват подробно границите на получаваните от манастирите села, показват, че отграничаването на селското землище от заобикалящо го пространство през XIII в. вече е задължителна норма. Като пример ще припомня Виргинската грамота на цар Константин Асен, според която „... границата на село Брод (е) от Градището и Тъмни дол, на Плещ, на Коза стена, на Ливадата, на Белков тор, на Щипковица, на Винища, на Орлица, на Василево селище, въз рида на Каловар, на Гледула, на Душче, на Кичева до Тодоров дел."[16] Тази практика се потвърждава във всички познати дарствени грамоти и показва, че усвояването на пространството в битов и производствен смисъл е санкционирано в правноадминистративен ред, който узаконява правото на жителите му да живеят в него и да използват земята, водата, горите и т. н. в точно очертани параметри.

При налагането и организирането на своето управление османската държава използва това традиционно разделение на малките селски пространства и го санкционира като задължително със своето законодателство[17]. В актовете, с които се документира правото на притежаване на селища в частна собственост (мюлкнамета), и в документите за нейното превръщане във вакъф (вакъфнамета) границите на селищата са задължително и подробно описани по посочения модел на балканските дарствени грамоти[18]. Отново за пример може да послужи текстът на Карловското вакъфнаме от 1496 г.: „Цялото голямо село наречено, Шахин, под друго име на езика на неверниците Сушице (Карлово), е в границите: от източната страна близо до

с. Араплъ и завършват при ливадите Турна чаирли, през Големия камък, местността Гедик, камъка Качмар на Голямата планина, реката Осъм, Дяволския камък, пътя за Бяла черква, Трите могили, пътя за Павликени до същата ливада, наречена Соколова нива."[19] Заимстването на модела е очевидно, както е очевидно, че разграничаването на поземления фонд на отделните селища е основен принцип в структурата на селищната мрежа, който санкционира в стопански, социален и административен план взаимоотношенията между отделните селища, техните жители, владелците им и централната власт.

Описанията на границите на селското пространство очертават една невидима линия, чиито маркери са трайни природни обекти, разположени в четирите посоки на света, и пътищата, които го свързват със съседните и по-далечните селища. За неговите жители тази линия разделя своето от чуждото пространство, техния малък, свой свят от големия свят на другите, на чуждите. Нейната стародавност се доказва от етнографските наблюдения през XIX в., които описват няколко ритуала, оценени като християнизирани реликти от античността. Според ранни публикации през XIX и началото на XX в. в Самоковско, Радомирско, Битолско, Сливенско в деня на светеца – покровител на селото, тържествена процесия, в която участват всичките му жители, начело със свещеника си, с иконата на светеца и хоругви преминава по цялата гранична линия на землището[20]. Ритуалът ежегодно потвърждавал както практическото значение на селската граница, така и магическата ѝ функция на невидима бариера срещу опасностите и злото, които идват от другите светове. Иван Венедиков твърди, че при тази процесия границата не само се преминавала, но се и изоравала. Той я свързва с широко разпространената в античността традиция новото селище да бъде отделено от света чрез бразда, както направили братята Ромул и Рем, когато основавали Рим[21]. Ритуалното изораване на граничната бразда магически „затваря" селското пространство при чумните и други епидемии, които застрашават живота на всички, които живеят в него[22]. Реалните и магическите функции на границата се преплитат. Те фиксират докъде се простира правото на селяните да обработват и използват локалния поземлен фонд, регламентират отношенията между съседни селища, но едновременно с това отделят културното, очовеченото пространство от природата. Това разделение е следствие и знак за труда на хората, но и за покровителството на висшите сили над култивираните от селския колектив терени[23]. С ритуалната си процесия жителите на селото сакрализират познатата им гранична линия на селското землище, превръщайки я чрез този християнизиран, но ези-

чески по смисъл ритуал в магически праг срещу всички други – хора и нехора.

Една популярна легенда представя като идеална мярка за повърхност на селското землище пространство, затворено в окръжност, обиколена от конник в един ден от изгрева до залеза на слънцето. Този конник, познат още в митологията на древните скити[24], вероятно е влязъл в съвременните разкази за възникването на отделни села от разказа на Г. Попаянов за създаването на областта Хасекията в Странджа, а не като мит за възникването на едно селище в нея[25]. Скитската легенда представя обхвата на пространство, необходимо за селище на номадско население, което се нуждае от обширни терени за пасбища на стадата си. В българския случай очертаните граници на селското землище откриват една чисто прагматична особеност на балканския аграрен модел, обусловена от екологичните условия и плътността на селищната мрежа в Средните векове. Пространството на селското землище се измерва не с движението на коня, а с движението на човека[26]. Крайните точки на землището трябва за бъдат на такова разстояние от заселената му част, че независимо от нейното място човекът да може да достига до тях за време, което би му осигурило за труд цялата светла част на денонощието. Идеалният, което означава и оптималният модел на организиране на времето за труд при сеитба, жътва, коситба, гроздобер и другите трудоемки дейности изисква да се работи на полето от изгрев до залез слънце. Селянинът излиза „на полето", т. е. в селското землище на зазоряване, за да се прибере в своя дом на свечеряване. Дългият път до много отдалечените обработваеми терени намалява работното време. Нито османските документи, нито традиционната култура съдържат някакви податки за излизания на стан извън селото по време на интензивните фази на аграрните дейности, както се практикувало в Централна и Източна Европа. В средновековната информация също няма податки за стануване в близост до обработваемите терени. Ежедневното движение на селянина между дома и полето се обяснява с дългата традиция, при която натрупаният опит е достигнал до висока използваемост на близките околности. То е характерно за системата на усвояване и използване на земята в Средиземноморието, която е разпространена и развита на Балканите от античността[27].

Според холандския учен Питър Доурн тази особеност на балканската селищна мрежа, която той открива във византийския модел на селското землище в района на Етолия в днешна Централна Гърция, се дължи на от специфичните локални комбинации на терена, обусловени от постоянни екологични фактори. Той посочва като най-важни

разликите във височината на пространството, наклона на неговите терени, количеството орна земя, количеството пасища, количеството водни запаси и вътрешнопространствените комуникации[28]. Изчислени със сложна формула, посочените отношения определят диаметъра на селската мера на около 10 км. Ако приемем тази констатация за общобалканска, ще установим, че в идеалния случай, при който селото се намира в самия център на своето землище и при напълно равнинен терен, неговата площ е около 80 кв. км.

Информацията за селското землище в българското пространство през XV – XVII в. изисква към тази идеална мярка да се направят две допълнения. Първото се отнася до големите села в равнините, които са разделени на махали. Разположените между тях площи са вътрешноселски пространства, но всяка една от махалите притежава и терени, външни по отношение на другите махали. Те разширяват обхвата на общоселското землище и увеличават най-малко два пъти неговата площ. Много е вероятно именно тези разширения да са ядрата, които предизвикват разделянето на селищните землища и роенето на селата, кодирано в двойките съседни села с общо име и определенията „старо" – „ново", „голямо" – „малко" и „горно" – „долно".

Второто допълнение се отнася до землищата на селата във високите части на планините, където пасищните зони са значително по-обширни, а наклоните на релефа ограничават размера на орните терени. Това вероятно налага включването на планинските хълмове в селищната мера, което се доказва от три документа в кадийските протоколни книги на казата Ахъ Челеби (Смолян). В кадийски протокол от 1694 г. е регистрирано искането на трима жители на с. Райково (дн. Смолян) да се потвърди собствеността им върху няколко „обрасли с гори хълмове, които са останали в наследство от бащи."[29] Десет години преди това, в 1684 г., християнинът Стоян, син на Дичо, купил от Али, син на Ахмед, една нива на стойност 240 акчета в землището на с. Тазбурун (Могилица). По-късно, в 1705 г., същият кадийски съд регистрира в това село продажба на нивите и хълма в местността Карабурун[302]. Според законодателната норма на Османската империя собствеността на селянина и съответно правото му да продава земя са ограничени в рамките на землището. Стр. Димитров отдавна обърна внимание на тази необичайна продажба, тъй като тя означава, че отделни селяни са собственици на планински хълмове[31]. От това следва, че във високопланинските селища при малкото и по брой, и по размер орни площи и обширни пасищни терени, които обхващат големи пространства, диаметърът на селската мера вероятно чувствително надвишава посочените 10 км, което от своя страна увеличава и площта на селското землище.

Разпростирането на селски землища във високите дялове на планините се документира от съдебен протокол на софийския кадия, който регистрира съдебен иск на спахията на с. Бистрица (Софийско), някой си елхадж Мустафа срещу трима юруци. Последните ползвали лятно пасище в местността Бял камък, която принадлежала на землището на с. Бистрица, и отказвали да плащат полагаемите им се данъци. Юруците отговорили, че въпросната местност се намира на 4 часа път от селото и не е в тимара на елхадж Мустафа, т. е. в землището на с. Бистрица. Жителите на селото обаче потвърдили истинността на думите на своя спахия и той спечелил делото срещу юруците[32]. Много по-дълго се проточило съдебното дело между жителите на битолските села Влахци и Буково за едно планинско пасбище, което било в землището на първото село. Когато жителите му се разпръснали, пасбището присвоил някой си Сюлейман, който по-късно го продал на Мустафа. Той от своя страна го продал за 12 000 акчета на селото Влахци, което се намирало от другата страна на планината[33]. Оказва се, че общата част от селското землище, така строго охранявана от османското законодателство, е обект на покупко-продажба, но и че традицията дава основание на селяните да търсят правата си върху изгубените терени на своята мера, която очевидно обхващала и високопланински дялове от селската околност. Ако се върнем на първия случай и приемем, че селото Бистрица се намирало в центъра на диаметъра, който свързвал двете крайни точки на неговото землище, и че юруците изминавали средно по 3 км. на час по планинския терен, ще се окаже, че землищата на планинските села приближават 240 кв. км, ако, разбира се, повярваме на спахията елхадж Мустафа, както му повярвал софийският кадия. Тази аритметична задача няма за цел да установи средния размер на селското землище в българското пространство, но може да аргументира предположението, че в планинските и предпланинските села то се разширявало по посока на високите била, използвани като пасища от селищата.

ПРОИЗВОДСТВЕНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ НА СЕЛСКОТО ЗЕМЛИЩЕ

Селското землище е зоната на основните производствени дейности на жителите на селото. В нея са включени всички видове обработваеми площи, пасбищните терени, ливадите, реките, горите. Там са зимните кошари, водениците, мандрите, тепавиците. Вътрешната му структура във всяка отделно селище се определя от две групи трайно действащи фактори. Първата група включва постоянните екологич-

ни характеристики: височината, релефа и наклоните му, типовете почви, речната мрежа и др., от които зависят производственият капацитет и профилирането на отделните терени. Тяхното разнообразие обуславя вътрешната комбинаторика при разпределението на терените, аграрния пейзаж, както се казва в специализираната литература. Те определят общата производствена характеристика на селата в отделните локални системи на селищната мрежа и едновременно с това създават специфичния облик на всяко отделно селище. Селата са и еднакви, и много различни едно от друго. Втората група фактори се обуславя от позицията на селото в общата схема на османските аграрни отношения. Макар и неголеми, разликите в данъчния им статут, както и някои тенденции към специализирани производства във вакъфите и хасовете се отразяват в производственото организиране на селското землище. Към тях трябва да се допълни статутът на различните категории специализирана рая или на цялото село, които в своята съвкупност влияят при разпределението на пространството в различни по размер и вид селски имоти.

През XV – XVII в. общата структура на селското землище е многократно документирана мозайка от разпръснати ниви, ливади, бостани, градини, лозя и т. н. Те са собственост на отделни семейства и границите между тях са ясно обозначени. Стотици документи за продажби на селски имоти задължително фиксират „синура", който ги отграничава от съседните производствени терени. Той е задължителен елемент в хюджета, съдебното решение при покупко-продажби на недвижима собственост[34]. Класически пример е съдебен протокол на софийския кадия от 1550 г., с който немюсюлманите Слав, син на Станислав, синът му Тончо и Йовчо, син на Драган, продали на Мустафа, син на Абдуллах и хлебар в София, една нива в с. Бояна, „граничеща и допираща с имотите на казания купувач Мустафа, на Стоян, син на Тодор, на Йово, син на Драган, и с воденичния канал на воденицата на Хасан Челеби"[35].

Многобройни документи от този тип показват, че в повечето случаи специализираните производителни терени са малки по размер. Нивите по правило рядко надвишават 10 дюнюма[36]. Като изключение могат да се посочат продажби на ниви от 25 дюнюма, регистрирани в кадийските сиджили на Русе от втората половина на XVII в.[37] Припомням, че един дюнюм е 997 кв. м, което показва, че основните производителни площи са малки и разпръснати в мерата с тенденция към комутация в равнинните райони, развила се или просто документирана през XVII в. Размерът на ливадите, който в османските извори се представя чрез количеството окосено сено, измервано в каруци,

също не е голям. В хюджетите от покупко-продажби на ливади в сиджилите на София, Видин, Битоля той рядко надхвърля 20 каруци сено[38]. Средният размер на лозята се движи от 1 до 12 дюнюма[39]. Размерите на тези „разпръснати", както се казва в хюджетите, различни производствени площи рязко контрастират с тези в чифлиците. Битолският кадия регистрира в 1639 г. продажба на чифлик в с. Паша Йегри, състоящ се от 100 дюнюма ниви и ливади, от които се косят 80 коли сено[40]. В 1696 г. видинският кадия протоколира разпределението на наследството на някой си Кочи бей, син на Бали бей, в което е включен и чифлик в с. Тушеница, състоящ се от 400 дюнюма орна земя и 120 дюнюма лозя[41].

Информацията от кадийските сиджили свидетелства за известна производствена специализация на селското землище. Както личи от продавателните актове, лозята обикновено са разположени върху определени терени и в ясно оформени масиви. В почти всички случаи продаваното лозе граничи с лозя на други собственици. Подобна тенденция има и при бостаните. Очевидно е, че дългият опит е определил в селските землища постоянни минизони, които осигуряват максимални добиви от многогодишните култури. Може би не би било безинтересно да напомним, че Геопоники, византийската земеделска енциклопедия от X в., която е компилация от по-стари антични и средновековни съчинения по агрономия, настойчиво препоръчва лозята да се садят на черноземна почва, съдържаща влага, но далеч от блата, на общ терен, обърнат на север при топъл климат или на юг при студен[42]. През XVI в. в българското село тези препоръки са традиционна практика.

При продажбата на ниви и ливади се вижда, че те също често са събрани в общо пространство, но нерядко границите им са пасища, блата, ридове и други неподходящи за обработване терени, които по правило принадлежат и се ползват от всички жители на селото. Орната земя е основният приходоизточник на спахията и той много внимателно следи нивите да не се превръщат в ливади или лозята в ниви, тъй като това променя техния статут и неговите приходи. При съдебните дела по този повод селяните отговарят, че земята е изтощена и реколтите са слаби[43]. Обикновено кадията не приемал техните аргументи и постановявал съответния терен да се върне в старото си състояние. Тези решения на съда са важни, тъй като те показват пълната незаинтересованост на спахията за оптимизиране на производството. Нещо повече. Спахиите спирали даже най-елементарните опити на селяните да подобрят производството. Подкрепяло ги самото законодателство, което гарантирало техните приходи[44]. Единствена-

та възможност на селянина да промени в своя полза местния аграрен пейзаж било правото му да изкорени горски терен и да изоре нова нива, която три години била освободена от данъци, след което се включвала в приходите на владелеца на земята[45]. Може да се каже, че османската държава законово ограничавала и най-слабите тенденции за оптимизиране на селското производство. Този изключителен консерватизъм може да се обясни с номадската концепция за използване, но непроменяне на пространството. Един път установеното разпределение на обработваемите площи трябвало да остане непроменяемо, защото било свързано и с предварителните разчети в нейния бюджет, в който всички приходи и разходи се пресмятали не с оглед възможностите, а с оглед нуждите на централната власт.

ЗЕМЕДЕЛСКАТА ПРОДУКЦИЯ В СЕЛСКОТО ЗЕМЛИЩЕ

Производствената организация на селското землище не е и не може да бъде добре документирана не само поради типа документи, които да я представят, но и поради ограничаваната, но неизбежна промяна на някои от терените. Както вече се каза, османското законодателство изисква и спахиите стриктно да следят за спазването на регистрираното разпределение, за да бъде осигурен техният предварително формиран приход от земеделската продукция на всяко село. По тази причина именно тя е подробно описана в тимарските регистри, което дава възможност да се установи производствената листа в хиляди български села, в локалните селищни системи, в различните екологични и географски региони. За да се добие обща представа за аграрната продукция в българското пространство, от тази изключително богата информация предлагам няколко примера, датиращи от различно време и отнасящи се за различни региони. За известна съвместимост на данните подбраните села са от групата на средно големите, с около 40 домакинства, което предполага близък размер на селските им землища и относително еднакъв брой работна ръка:

1. С. СЮЛЕЙМАН, с друго име СИНОВЕТЕ НА НИКИТА, в Силистренския санджак в 1569 г. дава като данъци на своя тимариот: ПШЕНИЦА – 186 килета, чиято парична равностойност е 1302 ак., ЕЧЕМИК – 100, килета или 180 ак., ОВЕС И РЪЖ – 21 килета на стойност 63 ак., ПРОСО – 45 килета на стойност 180 ак., ЛЕЩА И ГРАХ – 1 киле на стойност 7 ак., данък върху СЕНО заедно с ТРЪСТИКАТА – всяка кола по две акчета, или общо 30 ак., десятък върху КОШЕРИТЕ – 160 ак., десятък върху ЗЕЛЕНЧУКОВИ ГРАДИНИ И ПЛОДОВЕТЕ – 13 ак.[46]

2. С. ПРИСОЙ от Търновския вилает в 1479 – 1480 г. е обложено с: ПШЕНИЦА – 148 килета с равностойност 1480 ак., ЕЧЕМИК – 95 килета с равностойност 570 ак., ОВЕС, РЪЖ И ПРОСО – 90 килета с равностойност 450 ак., ШИРА – 90 муда с равностойност 450 ак., ДЕСЯТЪК ВЪРХУ СЕНОТО – 120 ак., ДЕСЯТЪК ВЪРХУ КОШЕРИТЕ – 650 ак., ДЕСЯТЪК ВЪРХУ БОСТАНИТЕ – 120 ак., ДЕСЯТЪК ВЪРХУ ПЛОДОВЕТЕ – 150 ак.[47]

3. С. КУМАНИЦА, принадлежащо към София, към средата на XV в. дава като десятък: ПШЕНИЦА – 163 килета., ЕЧЕМИК – 131 килета, ОВЕС И РЪЖ – 40 килета, ПРОСО – 27 килета., ЛИМЕЦ – 1 киле, ДЕСЯТЪК ОТ КОШЕРИ – 74 ак., ДЕСЯТЪК ОТ ГРАДИНИ – 56 ак., ДЕСЯТЪК ОТ ЛЕН – 20 ак.[48]

4. С. ПАПА РАЙКО с друго име ЛЪКАВИЦА, спадащо към Неврокоп, пак в края на XV в. плаща: ДЕСЯТЪК ПШЕНИЦА – 27 килета с равностойност 297 ак., ЕЧЕМИК – 10 килета, или 70 ак., ПРОСО – 3 килета, 21 ак., ОВЕС – 10 килета, или 45 ак., ДЕСЯТЪК ОТ ЛОЗЯ – 310 ак., ДЕСЯТЪК ОТ ОРЕХИ – 20 ак., ДЕСЯТЪК ОТ ЛЕН – 20 ак., ДЕСЯТЪК ОТ ЗЕЛЕНЧУКОВИ ГРАДИНИ – 13 ак., ДЕСЯТЪК ОТ ПЛОДОВЕ – 7 ак., ДЕСЯТЪК ВЪРХУ ПЧЕЛНИ КОШЕРИ – 32 ас., ДАНЪК ВЪРХУ СВИНИ – 48 ак.[49]

5. С. КЛЕНОВЕЦ в Кичевската нахия в 1467 – 1468 г. е задължено към своя тимариот с: ПШЕНИЦА – 20 килета, или 400 ак., ЕЧЕМИК – 20 килета, или 300 ак., РЪЖ – 10 ак., ДЕСЯТЪК ОТ ЛОЗЯ – 160 ак., ЛЕН – 10 ак., ОРЕХИ – 10 ак., ДЕСЯТЪК ОТ ЗЕЛЕНЧУКОВИ ГРАДИНИ – 20 ак., ДЕСЯТЪК ОТ КОШЕРИ – 20 ак., ДАНЪК ОТ СВИНИ – 15 ак.[50]

6. С. ДЪРВОШ, спадащо към Струмица, в същото време плаща: ПШЕНИЦА – 60 килета в равностойност 1500 ак., СМЕСЕНО ЖИТО – 80 килета, или 1200 ак., БАКЛА – 1/2 киле, или 25 ак., ЕЧЕМИК – 1 киле или 30 ак., ДАНЪК ОТ ШИРА – 500 медрета в равностойност 300 ак., ДАНЪК ЗА КОШНИЦИ – 60 ак., ДАНЪК ОТ КОШЕРИ – 200 ак., ДАНЪК ОТ ЗЕЛЕНЧУКОВИ ГРАДИНИ – 60 ак., ДАНЪК ЗА СЕНО – 64 ак., ДАНЪК ЗА СВИНИ с ДАНЪКА БОЖИК – 82 ак., ДАНЪК ВЪРХУ ЛЕН – 2 1/2 кантара – 220 ак., ДАНЪК ОТ ПЛОДОВЕ – 30 ак., ДАНЪК ОТ ОРЕХИ – 120 ак., ТАКСА ЗА ВИНО – 120 ак., ДАНЪК ЗА КОПРИНА – 50 ак.[51]

7. С. КУМАНИЧ, спадащо към Солун, към края на XV в. било обложено с: ДЕСЯТЪК ВЪРХУ ПШЕНИЦА – 155 килета с равностойност 1860 ак., ЕЧЕМИК – 131 килета, или 917 ак., РЪЖ – 38 килета, или 465 ак., ПРОСО – 84 килета, или 588 ак., ОВЕС – 30 килета, или 150 ак., фий – 7 килета, или 84 ак., ЛЕЩА – 10 килета, или 160 ак.,

ДЕСЯТЪК ОТ ЛОЗЯ – 390 ак., ДЕСЯТЪК ОТ ЛЕН – 114 ак., ДАНЪК ОТ КОШЕРИ – 16 ак., ДАНЪК ОТ КОПРИНА – 241 ак.[52]

Производствената листа на тези случайно подбрани села показва, че през XV – XVII в. в цялото българско пространство основните земеделски производства са еднакви. Навсякъде се отглеждат ЗЪРНЕНИТЕ КУЛТУРИ: ПШЕНИЦА, ЕЧЕМИК, РЪЖ, ОВЕС И ПРОСО, които обхващат голямата част от аграрната продукция във всички селища, с изключение на малкото села със специализирани производства. Това са всички познати на европейската икономика зърнени култури. Пшеницата определено заема първото място. Изчисленията, направени по всички налични данни, показват, че тя е средно 60 % от общото зърнено производство в равнините, средните части на планините и високите полета. Само във високите дялове на планините с нея се изравняват или я надвишават ръжта и ечемикът[53].

ЛОЗАТА е втората по разпространение аграрна култура, чието отглеждане се документира във всички региони на българското пространство. Известно е, че в него тази древна култура има стародавна традиция. Както в цялото Средиземноморие, през XV – XVII в. местните сортове са адаптирани в региони със значителна надморска височина и грозде се отглежда във всички селища до 700 м[54]. Тя отсъствува като данъчно облагаемо производство само в селищата от високопланинския пояс. Размерът на десятъка върху лозята често пъти достига до 30 % от този на зърнопроизводството и почти винаги е над 10 % от общата сума на десятъците, получавани от спахията. В общата структура на аграрното производство за голямата част на българското пространство отглеждането на лозя и производството на вино обхваща около 15%. В южните региони се откриват села, в които десятъкът (юшур) върху лозята е над 40% от общото данъчно облагане[55]. През XVI в. в Добруджа, Софийско, Костурско значителна част от мюсюлманските села плащат десятък върху лозя. Лаконичната информация на регистрите не във всички случаи дава основание да се твърди, че те са и производители на вино, въпреки строгите забрани на шериата, но сам по себе си този факт свидетелства за висока степен на аграризация на мюсюлманската среда в българското пространство.

ПЧЕЛНИТЕ КОШЕРИ, което означава производство на мед и восък, са на трето място по разпространение и неизменно са включени в данъчните събирания в почти всички български села. В османските регистри се установява увеличение на данъчните суми, което означава и на броя на кошерите, с нарастване на надморската височина. В някои от планинските селища размерът на данъка от тях

достига до 20% от общата сума, което дава основание да се говори за специализирано производство на мед и восък[56].

С увереност може да се твърди, че базата на аграрното производство в българските земи през XV – XVII в. са зърнените култури и на първо място сред тях пшеницата, следвани от лозята и пчелните кошери. Както се вижда от посочените примери, а и от хилядите други, те формират главната част от общата сума на десятъците, което ще рече и от приходите на земевладелците, но едновременно с това осигуряват основната прехрана на българските селяни. Към тях трябва да се прибавят и другите, също така масово разпространени производства. От бобовите култури повсеместно се отглежда грах и по-рядко нахут, а в южните региони и бакла[57]. Почти всяко село има зеленчукови и овощни градини. Османският образец на регистрация закрива конкретните производства, които са точно посочени само в случаите, когато в отделни селища отглеждането на зеле, лук, череши или круши обема значителна част от производствената листа[58]. Законите за пазарите и пазарните такси на отделни градове значително разширяват данните за отделните произвдства – лук, чесън, зеле, краставици, ряпа[59].

Ако изходим от критериите и формулировките на съвременната икономика, без колебание можем да говорим за единство на аграрното производство в цялото българско стопанство. Зърнените култури с многократното изтъкваното предимство на пшеницата, лозата и меда се произвеждат във всички села от делтата на р. Дунав до течението на р. Девол и от Железни врата на Дунав до устието на р. Марица. В широката рамка на българското пространство е утвърдена обща производствена листа въпреки климатичните и екологичните специфики в отделните ареали. Полякът Ян Гнински, който посетил Високата порта в 1676 г., отчита единството на аграрното производство въпреки климатичните разлики от двете страни на Балкана. На север, в Добруджа, зимата започвала през ноември и завършвала през март, поради което нивите се засявали през април, а на юг сеитбата започвала през март, тъй като зимата завършвала през февруари. В двете зони активните полски дейности били с разлика от 15 дни[60].

Единството на базовите производства се съчетава с разнообразие на допълнителни култури, отглеждани в отделните села или в локални селищни подсистеми. Голяма част от тези производства, които обикновено обхващат от 1 до 3 % от десятъците на отделните села, също имат широко разпространение. От общо 8542 села, за чието конкретно производство информират тимарски регистри, в 1452 се отглежда лен или коноп, а в 568 и двете. В 125 е регистрирано

производство на памук. В 967 е вписан данък върху буби или коприна. От множество села, намиращи в полетата, близки на Беломорското крайбрежие, наред с десятък върху орехи, кестени, ябълки, круши, череши, дюли се изисква и данък върху маслини, смокини, сусам, мак или направо опиум[61]. Във всички закони за градските пазари в стоковата листа са посочени дини и пъпеши, което означава, че те се произвеждат в тяхната околност[62]. Разнообразието се допълва от отглеждане на ориз в специализирани селища, принадлежащи както към тимарски, така и към вакъфски владения[63].

Изброяването на аграрната продукция в българското пространство може да се намери във всяка обща или стопанска история на България[64]. Подробното изброяване тук не е направено като самоцелна констатация, а като аргумент за един отдавна направен от мен извод: *производствената листа разкрива необикновена за тази епоха аграрна поликултурност в българското пространство*[65]. Тя практически включва огромната част от аграрните култури, познати и отглеждани в Стария свят, имайки за основа зърнените храни и най-добрата от тях – пшеницата. Сравнението с производствената листа на съседните на българското пространство региони в същите столетия е показателно. Тимарски регистър за вилаета Вук от 1455 г. показва, че в Стара Сърбия се отглеждат главно зърнени култури, като производството на ечемик е равно или по-голямо от това на пшеницата[66]. Подобна е информацията за тимарите на север от р. Дунав, като в тях, наред със зърнените храни стабилно място заема и отглеждането на лозя[67]. В регионите, разположени непосредствено до средиземноморското крайбрежие преобладава специализираното производство на маслини и лозя[68]. Изследванията на аграрна листа в Европа през Късното средновековие разкриват силни тенденции към монокултурно производство в множество региони на нейното пространство. В централните части на континента преобладава производството на зърнени култури с предимство на ечемика и ръжта[69]. В Полша пшеницата е само 10% от зърненото производство. В Централна Европа 75 % от него са ръжта и овесът, а пшеницата е само около 5 – 8 %. В южната част е значителен делът на маслините и лозята. В Русия основна култура е нискокачественото и слабо калорично просо[70].

Върху картата на европейската аграрна икономика в онази епоха Ф. Бродел обособява относително тясна ивица по средземноморското крайбрежие, която нарича *зона на маслината*. Тя обхваща земите, в които януарският минимум не слиза под 10° С. Това е и южният фланг на широката *зона на лозата*, която също започва от крайбрежията на Средиземно море и в нашия географски ареал достига до

Карпатите[71]. По северната граница на *зоната на маслината*, след която януарските температури стават минусови, той установява отделни обособени региони на поликултурно производство, които могат да се определят като *пшеничените острови* на Европа. В тях пшеницата, най-добрата от зърнените храни в европейското земеделие, обема над половината от всички останали производства. Ширината им е различна и зависи от надморската височина, на която са разположени. Като такива пшеничени зони той определя Горна Андалузия, средновисоките части на Сицилия, Истрия[72].

Направената характеристика на аграрното производство в българското пространство през XV – XVII в. дава всички основания то да бъде определено като най-източния от *пшеничените острови* на Европа. Данните за неговата производствена листа през XV – XVII в. категорично показват както поликултурността, така и преобладаването на пшеницата в българското средновековно земеделие.

Аграрната поликултурност не означава суперплодородие или суперстопанска активност. В монокултурните икономики и количеството, и качеството на произвежданите култури са по-големи и може би по-добри. Но еднообразието на общата продукция ги поставя в много по-голяма зависимост от климатичните условия и прави потежки последствията от компрометираните реколти. През цялото Средновековие практически до средата на XVIII в. населението на Централна и Западна Европа страда от тежки масови епидемии на глад. През XVI в. две тежки зърнени кризи в Италия са преодолени благодарение на вноса на жито от Солун, което означава от българските села[73].

Разнообразието на аграрното производство и етажността на селищната мрежа в българското пространство ограничават негативните резултати от ритмичното компрометиране на няколко поредни реколти и неизбежно следващия ги масов глад. Това не означава, че в българското пространство изобщо няма провалени реколти, но техните мащаби са ограничени или са локализирани в отделни региони, поради което не се стига до тежките кризи, които предизвикват големите гладни епидемии с масова смъртност в обширни европейски ареали[74].

В. Мутафчиева остроумно и точно посочи като код за характеристиката на българската доиндустриална икономика поговорката ни: „гладни гробища няма“[75]. Други автори предпочитат да акцентират върху сведенията за глад като доказателство за тежкото положение на българския народ в условията на османското владичество. Проблемът за глада в българската историография като фактор за ма-

сова смъртност и влиянието му върху манталитета и обществената атмосфера през XV – XVII в. не е бил обект на самостоятелно изследване. По-скоро той се приема като закономерно следствие от османската власт и наложения от нея режим и се илюстрира с няколко примера, които съобщават приписките в български ръкописни паметници. Те са несигурният източник за гладните години в българското пространство, но не защото съобщенията им са неверни, а защото са разпръснати и случайни. Вероятно до нас е дошла информация само за една част от трудните времена на зърнени кризи. В малкото датирани приписки от XV в. няма нито едно съобщение за тежка зима или глад, което не означава, че за сто години българите не са преживели такива изпитания. Списъкът на сведенията за житни кризи и масов глад започва от втората половина на XVI в. и продължава в следния ред:

1. В 1560 г. една приписка съобщава: „... в това лето беше суша велика, не роди се..., беше неволя и зло велико от турци“[76].

2. В 1570 г., десет години по-късно, в апокрифен сборник от София е записано: „В годината 7078 (1570). В тая година беше голяма суша (заради която) не се роди нищо... Неволя и зло голямо от турци“[77].

3. В 1592 г. един свещеник в с. Ичера (Котленско) пише: „Писах аз, поп Люцкан, в лето 1592, месец марта 9 ден. Тогава беше зима хубава, житото беше по алтън. Тогава беше велика беда по света, тогава отиде Сюлейман паша срещу маджарите...“[78]

На границата между XVI и XVII в. няколко приписки съобщават за висока цена на житото, което вече означава опасност от масов глад. Но тези приписки са далеч от апокалиптичната картина, която носи следното съобщение:

4. В 1605 г.: „ В лето 1605 стана игумен блаженият Георги. В това време бяха скърби много по земята и много земи бяха запустели: Сегед, Бачка (Войводина), Мокшанция (Трансилвания?), всичко бе пусто; и тогава баща чедо за хляб продаваше, и син – баща си, и кум – кума, и брат – брата. Оле беда! Тогава беше роб по 5 гроша, а вол по 15 дуката, киле жито 5 гроша, пият вино по дукат. Кои човеци от плен се бяха спасили велико зло, търпяха и велика нужда.“[79]

5. В 1616 г. в четвероевангелие, преписано в манастира „Света Троица“ близо до Враца, известният йеромонах Даниил съобщава: „... В лето 1616... В това лето бе голям глад в Загорие.“[80]

6. В 1626 г., в миней от Тетовско лаконично е записано: „В лето 1626 бе товар пшеница с цената на сребро, 60 аспри.“[81]

7. В 1641 г. в Плевенско, както съобщава поп Богдан от с. Славица, „беше зимата люта и гладна, крина брашно чисто по 100, а пък

брашно просено по 80 аспри, храна за добитък разтег слама 1300 аспри и сеното също. И пак помря много добитък и овце, и биволи, и коне. И людете тегліха глад лют и това лето скубаха житото, и ечемика, а просо нямаше“[82].

От средата на XVII в. съобщенията за глад стават по-чести:

8. В 1658 г. „... беше глад по цялата земя. В Солун за шиник жито даваха 20 (аспри), в Паланка 60 (аспри) за шиник, в Куманово – 40 (аспри) за шиник. Тази година царят дойде в Дренопол (Одрин), а в София дойде везирът. През пролетта... и се косеше ечемикът.“[83]

9. В 1664 г.: „Да се знае, кога дойде в град Ловеч владиката кир Кирил, та беше глад, и мор и велика нужда изпитваха християните...“[84]

10. В 1667 г.: „... То беше гладна година. Беше киле жито в Софийско по три хиляди и оката 40 аспри. Та месеха хлебарите овес и ечемик, и помряха человеци от глад по Загоре и у Белиград безчислено помреха, ох, ох, ох нужда заради греховете наши.“[85]

11. В 1682 – 1687 г.: „Видяхме с очите си как през годината 7190 (1682) тръгна султан Мехмед срещу Беч (Виена). В годината 1682 се появи звезда на запад, много слаба. И от звездата лъч широк, о дивно видение. До средата на небето достигаше и ден след ден отхождаше на изток. В годината 7191 (1683) тръгна султан Мехмед (IV Авджи) към Виена, ох, неволя. В годината 7194 (1687) беше глад велик. 7290 (1682) изгладиха (накараха да гладува) Търново.“[86]

Споменатите в източниците селища показват, че през XVII в. сгъстен ритъм на компрометирани реколти, налага тежък и продължителен глад, обхваща средния и главно високия пояс на българската селищна мрежа в два периода. Първите сведения за тази криза са от началото на 60-те години и се отнасят за централните и източните дялове от българското пространство. Събщенията от 70-те години на века показват, че тя започва да се чувства силно и в югозападните райони. Приписка от Слепчанския манастир в Македония съобщава за бедствия и глад:

12. „В лето 1672 падна слана през месец април 27 и порази лозята. В това лято турците воюваха срещу Московията. И беше глад крепък в някои места на източните страни...“[87] В лаконичния текст е направена пряка връзка между настъпилия глад и войните на Османската империя. Тя е още по-ясно подчертана в друга приписка, в която, без да се споменава изобщо за войната на империята с Австрия и за дълбокото навлизане на австрийските войски в югозападните български земи в 1689 г., е записано:

13. „Да се знае кога умре Йосиф и Яков, и Василия, и Богослов, и воденичарят Богдан от Власи, и попадията на поп Славко, и поп Джор-

сова смъртност и влиянието му върху манталитета и обществената атмосфера през XV – XVII в. не е бил обект на самостоятелно изследване. По-скоро той се приема като закономерно следствие от османската власт и наложения от нея режим и се илюстрира с няколко примера, които съобщават приписките в български ръкописни паметници. Те са несигурният източник за гладните години в българското пространство, но не защото съобщенията им са неверни, а защото са разпръснати и случайни. Вероятно до нас е дошла информация само за една част от трудните времена на зърнени кризи. В малкото датирани приписки от XV в. няма нито едно съобщение за тежка зима или глад, което не означава, че за сто години българите не са преживели такива изпитания. Списъкът на сведенията за житни кризи и масов глад започва от втората половина на XVI в. и продължава в следния ред:

1. В 1560 г. една приписка съобщава: „... в това лето беше суша велика, не роди се..., беше неволя и зло велико от турци“[76].

2. В 1570 г., десет години по-късно, в апокрифен сборник от София е записано: „В годината 7078 (1570). В тая година беше голяма суша (заради която) не се роди нищо... Неволя и зло голямо от турци“[77].

3. В 1592 г. един свещеник в с. Ичера (Котленско) пише: „Писах аз, поп Люцкан, в лето 1592, месец марта 9 ден. Тогава беше зима хубава, житото беше по алтън. Тогава беше велика беда по света, тогава отиде Сюлейман паша срещу маджарите...“[78]

На границата между XVI и XVII в. няколко приписки съобщават за висока цена на житото, което вече означава опасност от масов глад. Но тези приписки са далеч от апокалиптичната картина, която носи следното съобщение:

4. В 1605 г.: „ В лето 1605 стана игумен блаженият Георги. В това време бяха скърби много по земята и много земи бяха запустели: Сегед, Бачка (Войводина), Мокшанция (Трансилвания?), всичко бе пусто; и тогава баща чедо за хляб продаваше, и син – баща си, и кум – кума, и брат – брата. Оле беда! Тогава беше роб по 5 гроша, а вол по 15 дуката, киле жито 5 гроша, пият вино по дукат. Кои човеци от плен се бяха спасили велико зло, търпяха и велика нужда.“[79]

5. В 1616 г. в четвероевангелие, преписано в манастира „Света Троица“ близо до Враца, известният йеромонах Даниил съобщава: „... В лето 1616... В това лето бе голям глад в Загорие.“[80]

6. В 1626 г., в миней от Тетовско лаконично е записано: „В лето 1626 бе товар пшеница с цената на сребро, 60 аспри.“[81]

7. В 1641 г. в Плевенско, както съобщава поп Богдан от с. Славица, „беше зимата люта и гладна, крина брашно чисто по 100, а пък

брашно просено по 80 аспри, храна за добитък разтег слама 1300 аспри и сеното също. И пак помря много добитък и овце, и биволи, и коне. И людете тегліха глад лют и това лето скубаха житото, и ечемика, а просо нямаше“[82].

От средата на XVII в. съобщенията за глад стават по-чести:

8. В 1658 г. „... беше глад по цялата земя. В Солун за шиник жито даваха 20 (аспри), в Паланка 60 (аспри) за шиник, в Куманово – 40 (аспри) за шиник. Тази година царят дойде в Дренопол (Одрин), а в София дойде везирът. През пролетта... и се косеше ечемикът.“[83]

9. В 1664 г.: „Да се знае, кога дойде в град Ловеч владиката кир Кирил, та беше глад, и мор и велика нужда изпитваха християните...“[84]

10. В 1667 г.: „... То беше гладна година. Беше киле жито в Софийско по три хиляди и оката 40 аспри. Та месеха хлебарите овес и ечемик, и помряха человеци от глад по Загоре и у Белиград безчислено помреха, ох, ох, ох нужда заради греховете наши.“[85]

11. В 1682 – 1687 г.: „Видяхме с очите си как през годината 7190 (1682) тръгна султан Мехмед срещу Беч (Виена). В годината 1682 се появи звезда на запад, много слаба. И от звездата лъч широк, о дивно видение. До средата на небето достигаше и ден след ден отхождаше на изток. В годината 7191 (1683) тръгна султан Мехмед (IV Авджи) към Виена, ох, неволя. В годината 7194 (1687) беше глад велик. 7290 (1682) изгладиха (накараха да гладува) Търново.“[86]

Споменатите в източниците селища показват, че през XVII в. сгъстен ритъм на компрометирани реколти, налага тежък и продължителен глад, обхваща средния и главно високия пояс на българската селищна мрежа в два периода. Първите сведения за тази криза са от началото на 60-те години и се отнасят за централните и източните дялове от българското пространство. Събщенията от 70-те години на века показват, че тя започва да се чувства силно и в югозападните райони. Приписка от Слепчанския манастир в Македония съобщава за бедствия и глад:

12. „В лето 1672 падна слана през месец април 27 и порази лозята. В това лято турците воюваха срещу Московията. И беше глад крепък в някои места на източните страни...“[87] В лаконичния текст е направена пряка връзка между настъпилия глад и войните на Османската империя. Тя е още по-ясно подчертана в друга приписка, в която, без да се споменава изобщо за войната на империята с Австрия и за дълбокото навлизане на австрийските войски в югозападните български земи в 1689 г., е записано:

13. „Да се знае кога умре Йосиф и Яков, и Василия, и Богослов, и воденичарят Богдан от Власи, и попадията на поп Славко, и поп Джор-

джа от Градешница – и он в това време умре. И в това време беше збег на манастир и велик глад."[88] Манастирът е св. Иван Богослов, познат като Погановски, а имената на селата показват, че информацията се отнася за земите между Пирот и Трън.

Оскъдната информация не позволява сигурни и точни констатации, но дава възможност за определени предположения, които имат различна степен на сигурност. Първото от тях е, че за българите неплодородна е годината, в която е компрометирана реколтата от зърнени храни. Житото, което те произвеждат, и направеният от него хляб, с който се прехранват са основата на техния живот. Ненапразно в българската традиционна култура хлябът се нарича „душа", „душица" и се идентифицира с човека[89]. Както в цяла Европа и тук знакът за очакван или вече настъпил глад е цената на зърнените храни.

За изключително неплодородни и тежки години, които засягат цялото българско пространство, сведенията са малко. Етажно разположената селищна мрежа и разнообразието в аграрното производство са сериозна превантивна мярка срещу пълното компрометиране на реколтата. И в най-тежките случаи житните кризи остават локализирани. Приписките показват, че в такива тежки години спасение от гладна смърт се търси в съседни или по-далечни региони, но отново в българското пространство. Настъпилият глад в един регион дестабилизира и останалите поради бързо увеличаващото се търсене, което предизвиква повишаване на цената на житото. В битолските сиджили в 1622 г. и в 1632 г. са записани няколко решения на местните мюсюлмански първенци (аяни) за забрана на продажбата на жито на немюсюлмани, които идвали „от вън", тъй като „настъпил глад и скъпотия" в града[90]. Обикновено в приписките са посочени конкретните прични за настъпилия глад: суша, тежка или безснежна зима, наводнения, скакалци и т. н. И във всички случаи почти без изключение се подчертават действията на османската държава за задълбочаването на кризата – войни, събиране на извънредни данъци, осигуряване на храни за преминаващата през региона войска, разграбване на реколтата. Нещо повече. Някои приписки съобщават за „зло и глад от турци" въпреки „добрата година"[91]. Какво означават маршовете на османската армия за регионите, през които преминава, кратко отбелязва цитираният вече поляк Ян Гнински, който пътува заедно с османската войска: „... Въпреки че Добруджа е несравнено по-богата и по-широко засята от земите преди Балканите и около Стамбул, войската мачка, тъпче и затрива, както при слободията в Полша." В подобни критични ситуации българите най-силно усещат чуждата власт като тежест, като робство. Може би именно във времената на глад се

утвърждавал негативизмът към държавата и поданиците ѝ виждали в нея и нейните институции своя най-голям враг. И имали пълно основание, защото османската държава никога не предприела каквито и да мерки, за да подпомогне населението в гладуващите райони.

Огромната роля на комплекса от природни и социални фактори в живота на отделната личност, на семейството, на поселищната общност и на целия народ не само е оценено и разбрано, но е превърнато в основа на житейската философия на всички социални групи в доиндустриалните общества. Различните варианти на взаимодействие на относително трайните природни условия с изменчивите социални ситуации, неравномерният ритъм в променливостта и при едните, и при другите създавали и поддържали една непрекъсната страхова психоза у всеки човек и в обществото като цяло. Страхът от суша или градушка, от глад и чума, от непосилни данъци и насилия на свои и чужди спахии, от дявола и Бога ежедневно пресира селянина и селския колектив[92]. Надеждата им е в убедеността, че светът е подчинен на един наложен от висшите сили световен ред, който предопределя тяхната безпомощност и тяхната зависимост[93]. Християнството възприема и развива тази универсална и древна идея, предоставяйки съдбата на човека, на обществото и на народите на справедливостта и милосърдието на Бога. В житейската практика остава открита възможността за нейното предварително „познаване". Показателна в това отношение е богатата гадателна книжнина, разпространена в цяла Европа. В нея средновековните хора търсят предзнаменованията за очакваното близко бъдеще, което, преведено на съвременен език, означава получаване на предварителна информация. Звездите, планетите, луната, светкавица и гръм, мястото на светите празници в седмичния ред вещаят бъдещето на царете и съдбата на народите, но и битието на личността, зависещо от предопределени войни, мор, глад[94]. В българската средновековна книжнина гадателните книги са традиционен жанр, но след XVI в. броят им чувствително се увеличава[95]. В тях основен показател за плодородие или глад е бъдещата реколтата от жито, вино и мед.

Гадателните книги са широко разпространен и много древен жанр. Трудно е да се каже дали българските им версии са „актуализирани" съобразно местните условия, поради което и основните производства са поставени на първо място при „разчитането" на бъдещето. През Средните векове те са една от малкото връзки между културата на образования елит и тази на неписменото мнозинство от хората[96]. В традиционните културни модели, включително и в този на българите, стремежът да се проникне в бъдещето, за да бъдат избегнати, ако е

възможно, големите катаклизми, е житейска стратегия. Тя превърнала гадателните знаци от книжнината в ежедневни словесни формули[97]. Българското пространство свързало реалните ценности на два твърде различни цивилизационни модела на християни и мюсюлмани, на българи и турци във формули с различен знак, но еднакво съдържание. И днес в Хасковско, където живеят християни и мюсюлмани, гадаят за бъдещата реколта по цвета на небесните светила на Гергьовден – Хъдърлез. Според християните, ако на този ден слънцето изгрее, заобиколено в розов кръг, годината ще бъде добра. Ще се роди жито, ще има вино и мед. Според мюсюлманите бъдещето вещае аурата на луната в нощта на празника и ако тя е розов кръг, годината ще бъде добра. Ще се роди жито и ще има мед и мляко[98]. Гаданията сваляли напрежението, намалявали страха. Но най-важното условие за достигане на необходимата обезпеченост на живота оставали ежедневният човешки труд и максималната стопанска усвоеност на земята.

ИНДИВИДУАЛНОТО СТОПАНСТВО НА СЕЛЯНИНА

В българското пространство то е сложна социоикономическа структура, вариант на развилата се на Балканите дълга еволюция на стопанско усвояване на поземления фонд. В Средните векове индивидуалното стопанство на селянина е първичното, най-малкото звено на корелацията **хора – пространство**, което в своята многобройност е базата на стопанското, социалното, държавното развитие. В хода на своята експанзия във втората половина на XIV в. и при налагането на своята власт в началото на следващото столетие османските турци разбират изключителното му значение и огромната полза от неговото функциониране. В съвременната литература отдавна е изказано твърдението, че успехите и имперските перспективи на османския бейлик в онази епоха се дължат на съчетаването на тюркското номадско и балканското аграрно стопанства[99]. Запазването на индивидуалното селско стопанство като базов елемент в икономиката е главният аргумент на модерните турски историци, когато квалифицират османското завоевание на Балканите като революция, освободила балканските селяни от зависимостта им към собствените им феодали[100]. Душанка Боянич-Лукач аргументирано доказа, че османската власт практически запазва основните характеристики на традиционната балканска икономика и главно на индивидуалното селско стопанство като нейно основно ядро[101]. Бих добавила само, че в края на XIV и в началото на XV в. това едва ли е предварително премислена и целенасо-

чена политика. По-скоро османците се движат от традиционната за номадите концепция за използване на средата, без да я променят. На Балканите, които превръщат за дълго време във военен фронт, те трябва да си осигурят храни, оръжия, коне. И тъй като производственото звено е индивидуалното стопанство на балканските селяни, те не могат да го премахнат, нито да го променят. Овладяването на славяновизантийския опит в организиране на икономиката върви паралелно с военната им експанзия и в първата половина на XV в. османците вече добре го познават и още по-добре го използват.

Тимарската система, в която се съчетават номадската милитаризация на обществото, ислямската идея за управленски централизъм и организацията на балканската икономика, е разчетена преди всичко на индивидуалните стопанства на селяните и тяхното корпоративно обединение от общото им селско землище и еднакъв поминък[102].

Индивидуалното селско стопанство в османското законодателство се определя с термина *чифлик*, буквален превод на византийския термин *зевгар*. Това е мярка за земя, която се обработва с един чифт волове, данъчна единица и реално съществуваща стопанска структура. В българската литература проблемът за индивидуалния селски чифлик бе поставен за първи път от В. Мутафчиева, която го разчлени, за да установи неговия размер, структура и производителните характеристики, поставяйки ги в общия контекст на османските аграрни отношения[103]. Това разчленяване на проблема извади научните дирения от общите констатации върху тежкото положение на българските селяни и потърси реалните измерения на техните производителни възможности и на системата на експлоатация, на която са подложени. По-късно в историографията се появиха редица изследвания, които третират в един или друг аспект индивидуалното стопанство на селянина в различни времеви отсечки както в европейските османски владения, така и в Анадола. Интересът остана концентриран върху неговия статут в османската икономическа система[104]. Основните изводи, които трайно се наложиха, могат да се представят така:

1. Османското законодателство фиксира горната граница на размер на селския имот, като определя три групи в зависимост от качеството на обработваемата земя – до 150 дюнюма при неплодородна земя, до 100 дюнюма при средно плодородна земя и до 80 дюнюма плодородна земя, която се уточнява като земя под вода. Този размер формира основна облагаема единица за поземлено-личния данък (ресм-и чифт за мюсюлманите и испенч за немюсюлманите)[105]. Би

могло да се добави, че той е основа на социалната стратификация, която регламентира селската бедност, издигайки бариера срещу възможно увеличаване на обработваема земя като владение на един селянин, което би променило неговото икономическо състояние.

2. Индивидуалното селско стопанство се състои от различни по тип площи, в които се осъществяват разнообразните стопански дейности: ниви за отглеждане на основните култури, лозя и градини, бостани, ливади. Към тези *съставки*, както казва В. Мутафчиева, се включват и терените с воденици[106]. Към тях трябва да се прибавят и тези с пчелните кошери, които според османското законодателство са облагаем обект, тъй като се намират на мирийска земя[107]. В планинските села към селския имот са включени околните хълмове и горите, които ги покриват.

3. Правомощията на селянина върху неговия поземлен имот най-общо могат да бъдат определени като ограничена собственост, която той практически споделя с държавата. Тук трябва да се припомни генералната за Османската империя концепция, че земите в завладените територии, а и не само в тях, принадлежат на централната власт и са мирийски, т. е. държавни. При изграждане на тимарската система и нейното утвърждаване като основа на аграрните отношения част от приходите и от правомощията върху земята получава спахията, който от своя страна прехвърля правото за владение, ползуване и обработка на земята на селянина. За да получи тези права, селянинът плаща специалната такса (ресм-и тапу) и получава съответния документ, наречен тапия. Чрез този акт той разполага със земята, която може да продава, да подарява, да дава в наследство, срещу което е задължен да я обработва и да плаща съответните данъци на тимариота и на централната власт[108].

В изследователски план аграрните отношения в Османската империя, включително и в българските земи, са сложен и многопластов проблемен кръг, който бихме могли да определим като „вечно" поле на различни дискусии. Важността им за нашата тема е безспорна, но и ограничена. Пренасянето на общите постановки на османското законодателство от общоимперски в българския контекст изисква още две доуточнявания. Първото от тях В. Мутафчиева направи преди повече от 30 г. За българската, а и изобщо за християнската рая, категоризацията на поземления имот като чифлик и съответно неговото разделяне на половина или четвърт не съществува. Поземленоличният данък испенч, който плащат селяните християни, е глобалната сума от 25 акчета, по-висока от тази за един мюсюлмански чифлик, която е 22 акчета. Както показаха десетки публикации на тимар-

ски регистри, категоризацията на селското земевладение се отнася само за мюсюманското население. Добра илюстрация на това обстоятелство са данните в публикувания от Н. Генч муфассал дефтер за софийската каза от края на XVI и началото на XVII в. От общо 27 пълноценни раетски домакинства в с. Суходол 6 са на мюсюлмани, за които единствено е записано, че са притежатели на чифлици, двама от които са ги наследили от бащите си[109]. Отново като илюстрация може да послужи един от десетките примери в муфассал дефтер на Кюстендилския санджак от 1573 г. В с. Живалово, намиращо се в Кратовската нахия, което според регистъра е султански хас, само трима мюсюлмани са владетели на раетски чифлици. Двама от тях са ги наследили от бащите си[110]. И в софийския, и в кюстендилския регистър има случаи на раетски чифлици с име на бивш християнския собственик, но при регистрацията вече са преминали в мюсюлмани като „чифлик на Драган, сега в ръцета на Али" или „чифлик на Йован, сега в ръцете на Мехмед"[111]. И тук се открива потвърждение на още една изказана от В. Мутафчиева теза. Собствениците на тези мюсюлмански чифлици плащат испенч, а не ресм-и чифт, което доказва, че при поземления данък облагаемият обект е земята, а не личността[112].

Второто название на индивидуалното селско стопанство, което се среща в османските документи, е *бащина*. То се използва както в законодателните текстове, така и в регистрационната практика. Неговият български произход е извън съмнение и очевидно е част от местното наследство при утвърждаването на османското земевладение и свързаната с него военна организация[113]. Значението му в законодателните текстове дава основание да се твърди, че това е старото българско название за селски имот, препредаван от баща на син. Първият параграф от Закон за войнуците, публикуван на български език от Г. Гълъбов, гласи: „... Войнуците служат в султанските конюшни в замяна на притежаваните от тях бащини... Те се освобождават от харадж, испенче, юшур, десятък, ресм-и йорфие, текялиф-и дивание, както и адет-и агнам до сто овце. С една дума, те са освободени напълно от извънредните данъци. Ако обаче войнуците обработват бащина, за която се плаща поземлен данък харадж, или земи, спадащи към владелеца на тимар, или земи мюлк, или вакъфска земя, земя на мюселеми или доганджии, те плащат юшур на владелеца на земята."[114] В друг закон се казва: „Харачът, испенчето и десятъкът от това, което е посял и пожънал от бащината си, десятъкът върху пчелните кошери, данъкът върху свинете и ако има овце – данъкът до сто овце – са опростени... Ако войнуците обработват земя повече от бащината и на друго място в спахийските тимари или пък засадят лозе, плащат

десятъка и саларието, но са освободени от аваризи."[115] И в двата текста терминът *бащина* е употребен с две значения – имот във владение срещу войнушка служба и наследствен раетски чифлик. С двете значения той се среща и в документите от съдебната практика[116]. Цитираните текстове показват, че османската администрация използва една стара и важна българска реалия със специализирано значение, която има двойно съдържание. В регистрите *бащина* е название само за индивидуалното стопанство на принадлежащите към категорията на войнуците, които са освободени от данъци. В практиката тя означава селски наследствен имот. До днес в разговорния български език думата има същото съдържание.

Според османското законодателство размерът на войнушката бащина е 40 дюнюма, които обаче влизат в наследството на войнука само ако неговият син поеме и специалните му задължения, което впрочем често се случва[117]. Османските регистратори винаги отбелязват имената на войнуците, чиито владения са изключени от приходите на тимариота[118].

В утвърденото им административно съдържание термините *чифлик* и *бащина* не могат да дадат точна представа за размера на индивидуалното стопанство на обикновения български селянин. Какво е количеството земя, притежавано от едно селско семейство през XV – XVII в., е въпрос, който трудно може да получи точен отговор чрез средни показатели. Обстоятелството, че Мустафа Абдуллах притежава в софийското село Мировяне един чифлик, който в регистъра продължава да се води на името на Драган, син на Стойко, показва, че предходният му притежател е имал между 80 и 150 дюнюма земя, т. е. максимума, който позволява османското законодателство[119]. Но подобни примери в достигналата до нас документация са малко. Размерът на бащината в практиката е твърде променлив и силно се влияе от конкретните условия.

Единственият ориентир, който може да бъде използван при търсенето на реалния среден размер на земята в индивидуалния селски имот, остават войнушките бащини. Естествено е да се предположи, че техният размер, фиксиран в закона, показва средно количество земя, с което би могло да преживява едно също така средно селско семейство. И в този случай обаче законовата норма чувствително се отклонява от житейската практика. Публикуваните описи на войнуци и техните бащини показват, че последните са значително по-малки. Тук трябва да се припомни класическият пример за разликата в максималната законова норма и в реалния размер на тимара, който в Румелия е 4 пъти, а в Анадола 5 пъти по-малък[120]. Фактически описите от XVI в., предоставящи данни за войнушките бащини в Никопол-

ския санжак, санджака Чирмен и Паша санджак, показват, че размерът на войнушките бащини е твърде различен дори в отделните кази на един и същи санджак. Списък на войнуците и техните бащини в селата Баниче (Баница, Врачанско), Бръшлен (Бръшляница, Плевенско) и Бела (Бяла) в Никополския санджак в 1548 г. показва следните чувствителни отклонения:

I. С. БАНИЧЕ (Баница, Врачанско) от каза Ивраджа (Враца):

1. Войнук Пейо, син на Драган: ниви 18 дюнюма, лозя – 2 дюнюма.
2. Ямак Петко, син на Продан: ниви – 15 д., лозя – 3 д.
3. Ямак Мирко, син на Иван: ниви – 17 д., лозя – 2 д.
4. Ямак Русин, син на Беро: ниви – 20 д., лозя – 2 д.
5. Войнук Влад, син на Стайко: ниви – 20 д., лозя – 2 д.
6. Войнук Илчо, син на Пейо – ниви – 14 д., лозя – 3 д.
7. Ямак Стано, син на Драгньо: ниви – 20 д., лозя – 2 д.
8. Ямак Недялко, син на Милчо: ниви – 61 д., лозя – 1 д.
9. Войнук Иван, син на Нягол: ниви – 15 д., лозя – 2 д.
10. Войнук Цан, син на Димо: ниви – 20 д., лозя – 2 д.[121]

II. С. БРЪШЛЕН (Бръшляница, Плевенско) от каза Нийболу (Никопол):

1. Войнук Ильо, син на Недо: ниви – 6 дюнюма, лозя – 2 дюнюма.
2. Ямак Георге, син на Станислав: ниви – 7 д., лозя – 2 д.
3. Ямак Тено, син на Тихомир: ниви – 6 д., лозя – 3 д.
4. Войнук Обретен, син на Иван: ниви – 6 д., лозя – 3 д.
5. Ямак Кръстю, син на Кузман: ниви – 10 д., лозя – 3 д.
6. Ямак Нестор, син на Беро: ниви – 8 д., лозя – 3 д.
7. Войнук Серенко, син на Иван: ниви – 7 д., лозя – 3 д.
8. Ямак Стоян, син на Петко: ниви – 8 д., лозя – 2 д.
9. Ямак Лало, син на Никола: ниви – 7 д., лозя – 3 д.
10. Войнук Стоян, син на Драги: ниви – 7 д., лозя – 4 д.[122]

III. С. БЕЛА (гр. Бяла) от каза Нийболу:

1. Войнук Димитри, син на Михаил: ниви – 7 дюнюма.
2. Ямак Рад, син на Иван: ниви – 6 д.
3. Ямак Васил, син на Петко: ниви – 8 д.
4. Войнук Поменко, син на Веселин: ниви – 5 д.
5. Ямак Драгослав, син на Слав: ниви – 8 д.
6. Рахно, син на Михо: ниви – 7 д.
7. Войнук Михно, син на Станко: ниви – 7 д.
8. Ямак Яни, син на Герге: ниви – 7 д.
9. Ямак Витан, син на Вито: ниви – 8 д.
10. Войнук Поменко, син на Тодор: ниви – 6 д.[123]

Усреднените показатели на размера на бащините в една обща мярка в трите села са 24 д., 9 д., 6,6 д. Войнуците от с. Баниче имат два и половина пъти по-големи бащини от тези в с. Бръшлен и повече от три пъти и половина по-големи от тези от с. Бела. Разликите се твърде значителни, за да бъдат случайни. Примерите ясно показват относително изравняване на войнушките бащини в мерата на едно селище. В описите могат да се открият определени средни стойности в размера на поземлената собственост на индивидуалното селско стопанство, които се движат в близки параметри в определена група селища. Те обаче не могат да бъдат сигурен източник за по-общи резултати. В един и същи санджак и даже в една каза размерът на войнушките бащини показва чувствителни разлики. Във врачанското село Баниче бащините са около 20 дюнюма и се състоят от ниви и лозя, като първите са между 10 и 20 д., а вторите между 1 и 3 д. Тук се открива и единственото изключение на бащина от 61 д., т. е. значително по-голяма от размера, фиксиран в закона. Не е изключено това да е грешка на регистратора. Впрочем, ако приемем, че става въпрос за грешка разликите намаляват, но все пак бащините от с. Баниче остават един път и половина по-големи от тези в с. Бръшлен и повече от два пъти по-големи от тези в с. Бела. В с. Бръшлен бащините са между 8 и 15 дюнюма. Намалението се дължи на по-малкия размер на нивите, които само в един случай достигат до 10 д. И тук бащините се състоят от два типа обработваема земя – ниви и лозя, всички от 3 д. В списък № III, отнасящ се за с. Бела, бащините са само ниви, и то по-правило под 10 д. Тези резки колебания могат да бъдат обяснени само с особеностите или по-скоро с възможностите на селското землище на всяко едно от селищата, обусловени от екологичната среда. Като се има предвид, че фиксираният от закона размер на бащината е 40 д. с пълно освобождаване от каквито и да е било данъци, намаляването ѝ до 6 или 7 д. като масово явление за едно село или по-точно за група села, намиращи се в близост едно до друго, показва, че той се определя от локалната практика на разпределение на поземления фонд в селското землище. Посочените в канунните 40 дюнюма като размер на една войнушка бащина вероятно са онова хипотетично количество земя, което същият тип документи определят като „достатъчна“ за също така хипотетичното петчленно нуклеарно семейство, т. е. това е размерът на индивидуалния селски имот, който може да осигури екзистенцминимума на средното селско семейство в българското пространство. Както показват посочените примери, в определени региони, и то предимно в равнините, той се оказва недостижим поради много по-малкото количество орна земя в селското землище.

Вторият проблем при изследването на индивидуалното селско стопанство е неговата структура. Един относително надежден извор за неговото решение са кадийските протоколи за покупко-продажби, наследствени дела и спорове за владение на селски имоти. В 1618 г. софийският кадия регистрирал продажба на 20 дюнюма ниви, разпръснати и необработвани в землището на с. Бухово, които християнката Дона, дъщеря на Иван и жителка на София, продала на Стойко, син на Томо[124]. В 1632 г. в битолския съд е регистрирана продажба на един селски чифлик, който Лазар, син на Митре, продал на Нусли, син на Несух, в с. Павлище и който се състоял от една къща, покрита със слама, лозе от 3 мотики, 28 дюнюма ниви, 3 ливади, от които се събират 12 коли сено и бахча от 1 дюнюм[125]. В 1698 г. в с. Раковица Стан, син на Стоян, продал на Илия, син на Опре, своя наследствен имот от 14 дюнюма ниви, 5 ливади, лозе от 5 мотики и 1 овощна градина, като купувачът се задължил да плаща десятък на спахията[126]. Примерите могат многократно да се увеличат, но и тези са достатъчни, за да покажат, че обикновено средният размер на индивидуалното селско стопанство се движи между 20 и 40 дюнюма обработваема земя. Разбира се, има много по-големи селски стопанства, като това на Тане, син на Петко от с. Волуяк, който след смъртта си оставил на двамата си синове Атанас и Фото 70 дюнюма разпръснати ниви, 10 ливади, две лозя по 6 дюнюма и една бахча, както и къща, покрита с керемиди, два вола и 160 овце[127].

При наличната твърде ограничена и разпръсната информация, е трудно да се установят разлики в индивидуалните селски стопанства в различните екологични пояси на българското пространство, но средният размер на продаваните имоти показва чувствителни отклонения. Във Видинско лозята рядко надвишават 5 д., а в полетата по течението на р. Вардар се продават лозя от 15 – 20 д.

В структурата и на селското землище, и на индивидуалния селски имот значително място заемат пасищата, от които пряко зависи другият ресор на селското стопанство – скотовъдството. Пасищата са колективна собственост, принадлежаща на всички жители на селото, и въпреки, че са непродаваеми терени, в кадийските сиджили се откриват немалко спорове за тяхното владение. В тези случаи не се споменават нито размери, нито граници, а само името на местността, в която се намират. Логично е да се предположи, че те са значително по-големи в планинските региони, но информацията за обширни площи необработваеми земи, за които съобщават европейците, преминаващи през Тракия, вероятно говори също за пасищни зони. При това ниво на информацията трудно може да се възстанови структура-

та на отделното индивидуално стопанство. Още по-трудно, а може би и излишно е да се търсят някакви средни показатели, имащи значение за цялото българско пространство.

Действието на постоянните и променливи фактори в усвояването и култивирането на поземления фонд предопределя частичното му пренареждане във всяко село. В множество съдебни дела спахии и вакъфи подават искове срещу отделни селяни, защото са променили производствения профил на обработваемите терени, като са превърнали ниви в ливади, лозя в ниви, ниви в лозя. Както законът, така и съдебната практика свидетелстват за разширение на обработваемата земя в отделни индивидуални стопанства чрез изсичането на горите. В едно рисале, което издателката И. Е. Петросян датира при управлението на султан Ахмед I (1603 – 1617), анонимният автор с тревога пише: „Сега всички гори в Румелия са превърнати в поля. Във времето на покойния султан Селим хан, когато той лично ловувал в околностите на Ямбол, не е имало никой, който би си позволил да отсече едно дърво в тези гори... Не трябва да се взимат пари от раята и да не ѝ се позволява да сече дърветата, за да разорава земята и да прави ниви..."[128]

Промените в структурата на индивидуалното селско стопанство и в структурата на селското землище се обуславяли и от общите промени в османската обществена атмосфера, в резултат на които мюсюлманите нахлуват в земевладението и земеползването. Появата на нови градски центрове стимулира производството на традиционните култури в близките им села и кара селяните да търсят различни форми, за да разширяват орните площи или да се снабдяват с нови пасища. Но и средствата, и резултатите на тези промени остават екстензивни.

И през XVII в. основна е двуполната система на сеитбооборота, която изисква ежегодна смяна на земеделските култури и дълъг период за възстановяване на почвите, който османското законодателство, съобразяващо се с традиционната практика, определя на 3 години[129]. Българското и изобщо балканското стопанство през XV – XVII в. не познава друго наторяване, освен пускането на стадата върху ожънатите ниви[130]. Дървеното рало, лемежът и палешникът оставали в средновековната традиция. Двигателната сила на една двойка волове се оказвала недостатъчна за разораването на тежките черноземни почви на Тракия и много от чужденците, преминали през земите ни през XV, XVI и XVII в., се учудват на оранта с няколко двойки животни[131]. Голяма част от поземления фонд бил извън културата. Освен по-големи или по-малки масиви с трайни насаждения като лозя, овощни градини и ботани оставал[и] [ч]аст от обработва-

емите земи периодично променят своята производствена характеристика, преминавайки през ниви, ливади или оставяни на угар площи.

Преди три десетилетия Стр. Димитров направи снимка на състоянието на две български села в два отдалечени региона на Тракия, но с общ вакъфски статут. Данните, които той представи, са от началните десетилетия на XVIII в., което ги прави използваеми и за предходната епоха въпреки новите стопански явления, като масовизирането на „частните" чифлици, вписали се в традиционната тимарска система. Анализът на Стр. Димитров разкрива различна степен на овладяност на селското пространство в с. Кяфил Хаджи (Благунеци) в региона на Хасково и в с. Караагач в близост до Одрин. В първото село от общо 3767 д. площ засятата земя е 1883 д., а незасятата 1884 д. Във второто село общата площ е 2467,5 д. и обстоятелството, че не е разделена на „засята" и „празна", дава основание на Стр. Димитров да твърди, че в в него имало „по-интензивна система на земеползване"[132]. Като се има предвид, че това е времето, в което с налагането на чифлиците се утвърждава и тенденцията за специализирани производства, подобно твърдение има своите основания. Но много преди тези промени османските данъчни регистри показват чувствителни разлики в данъчното облагане на еднакви по броя на домакинствата си села в различните региони, което показва, че те или притежават твърде различен по размер поземлен фонд, или че при различни екологични условия разликите в количеството произвеждана и съответно данъчно обложена продукция са значителни.

Качеството на земята, а не нейното количество, е основният фактор в аграрната икономика на доиндустриалните общества, включително и на българското. Техниката на обработката ѝ, при която, както е известно, основното оръдие е ралото, а основната двигателна сила тази на впрегатния добитък, предопределя невъзможността да се използва голяма част от поземления фонд. Французинът Анри Пуле, който преминава през нашите земи в 1657 – 1658 г., пише в своя пътепис: „Първото бе за хубостта на страната (България), чиито планини са съвсем сенчести, с големи дървета и покрити с трева и зеленина, а равнините са толкова тлъсти и силни, че десет или дванадесет бивола с мъка могат да порят в тях земята. Правеше ми удоволствие да гледам сръчността и лекотата на трима, четирима селяни, затруднени при влаченето на едно-единствено рало, с което те прескачаха ту на едната, ту на другата страна от средата на веригата, към която бяха вързани животните им, мушкаха ги с железен остен от края и ги изчакваха, за да ги накарат да теглят всички заедно..."[133]

В тази пасторална картина се крие големият проблем на българ-

ските селяни. Силната и плодородна, но „тежка" земя изисква усилията на няколко души. В модела на традиционната ни култура изораването е индивидуален, а не колективен труд. Всеки стопанин оре сам своите ниви[134]. Това предполага предпочитането на „меките" почви. Най-добри от тях са кафявите горски и каneленните, съсредоточени предимно в предпланинските региони и в ниските части на планините, което е едно от обясненията за плътността на селищната мрежа в средния екологичен пояс на българското пространство. Изключителната трудоемкост на изораването, с което започва ежегодното производство на зърнените култури, прави усвояването и поддържането на парцелите, които се подават на относително по-лека първична обработка, най-желания обект за индивидуалния селски имот и определящ фактор в организацията на селското землище. Терените, които максимално съчетават природните дадености на релефа с възможностите на средновековната техника и технология, се поддържат като орна земя, като ниви.

През XV – XVII в. при липсата на наторяване продължава двуполната или триполната система на сеитбооборот. Практически независимо от количеството земя, което притежава, всяко селско семейство очаква добиви и разчита своя живот върху половината или максимум върху две трети от орните си площи. Това означава, че ако селянинът разполага с максималното количество от 150 д. ниви, той ежегодно обработва и очаква добиви от около 70 – 80 д. Ако нивите му са 40 д., оползотворените през годината не са повече от 20 – 25 д., а в посочените случаи на притежание на 7 д. ниви обработваеми са не повече от 4 д. Отделяйки около 40 или 50 % от добивите за различните данъци и такси, които е задължен да дава на прекия си владетел и на османската държава[135], селянинът трябва да отдели други 10 % за посев[136] и с останалите 30 – 40 % да осигури живота на своето семейство до следващата реколта. Това е границата на неговата стопанска перспектива, кодирана в благопожеланието *до година, до амина*. Българският селянин подобно на мнозинството селяни в доиндустриалните общества няма никакъв стимул за каквато и да е стопанска инициатива, тъй като прекрасно съзнава, че веднага ще бъде лишен от нейните резултати. Османската държава, чиято фискална политика се оказва затворена в порочния кръг на собствената ѝ милитаризация, финансовите недобори, кризата на цените и масовата корупция на бюрокрацията, се капсулира в своята икономическа система, която, както казва Жил Вейнщейн, през XVI в. вече е един самостоятелен свят. Ако се използват термините, които се употребяват за ранната ѝ история, може да се каже, че през XVII в. тя избира стратегията на

изолацията, разчитайки на огромните си територии и човешки потенциали[137]. В нейната икономическа, което често означава предимно данъчна политика, изобщо е изключена идеята за промяна. Тя търси решение на проблемите в увеличаване на данъчната преса, което означава, че селянинът трябва да намали още повече своя едногодишен резерв. Неговата реакция е да скрие част от добивите си или да се скрие сам, като напусне своето село и отиде в друго, където не е записан сред данъкоплатците. В двойния капан на това безперспективно *перпетум мобиле* се натрупва изоставането и на Османската империя, и на българската икономика. Предимствата на поликултурното българско пространство се превръщат в бариера, която затваря пътя към промяна, която може да се определи като начало на модернизация. Империята бавно се приближавала към колапса, който трябвало да преживее в края на XVIII и началото на XIX в., а българските, сръбските, гръцките, турските селяни, които били нейни поданици, поминували от година до амина без възможност, мисъл и още по-малко действия за промяна в разпределението, продукцията и организацията на селското землище.

ЗАПИСИТЕ НА ПАМЕТТА В СЕЛСКОТО ЗЕМЛИЩЕ

Срещата на човека и природата, на културата и дивото в селското землище е видима в пъзела от ниви и обрасли с трева ридове, лозя и горския пущинак, канали, напоявани градини, сухи корита на дерета, кошари на овце и леговища на диви животни. В този първи кръг на своето пространство селяните ежедневно „очовечават" дивото и го правят културно. В антропологичен аспект стопанската функция на селското землище сама по себе си е запис на окултуряването на природата[138].

Дългият процес на проникване и организирането ѝ според мярката на човека поражда наименованията на пространствените топоси – универсалната матрица на човешкия ред. От гледна точка на тази теория в селското землище на българското пространство през XV в. хаосът отдавна е превърнат в космос. Стотици различни документи съобщават имената на местности, на планински възвишения, на реки, извори, върхове и т. н., които в етноложки аспект свидетелстват за културната усвоеност на пространството. Хиляди са имената на местности, които се откриват в документите, очертаващи границите на селските землища, в кадийските протоколи, регистриращи наследствата, споровете за имоти или процесите за криминални престъпления. Потвърждава ги и българската документация. В при-

писки и надписи, в летописни разкази, в манастирски хроники са записани названията на реки, хълмове, котловини. Те са едно от доказателствата, че българите владеят своето пространство и своите малки пространства много преди XV в.

Наименованието на природните обекти в пространството е глобален феномен и може би не би имал място в това изследване, ако именно в неговите проявления не се откриваха следите от османизацията на българското пространство чрез навлизането и утвърждаването на тюркските топоними в селските землища. В казата Ахъчелеби през XVII в. и селото, и хълмът в неговите околности носят турски имена – Тазбурун и Карабурун. В стотици други селища в различни региони се документират названия като Акхисар, Турна баир, Джиндюз, Ески клисе, Юч бунар и още много други. Османизацията поставя своите знаци върху българското пространство. Конфликтът – контакт между двете световни религии християнството и исляма тече в непрекъсваемото ежедневие на българските селяни и се кодира в топонимичните записи, става памет. Но именно тук, в селското землище, столетия по-рано са записани големите и малки кодове на българската културна памет, преповтаряни и пренаписвани в последователния ред от всяка генерации българи във всяко българско село.

В организацията на селското пространство има задължителни топоси, които са културни императиви и чрез които се осъществява етническият и ще си позволя да кажа цивилизационният интегритет на българите. Първият от тях е гробището, светът на мъртвите, отделен от заселената част, но свързан чрез общото землище със света на живите. През XV – XVII в. няколко от европейците попадат в българските села по време на православните празници на мъртвите, на задушници, и описват своите впечатления, вълнения и даже възмущения, защото виждали твърде различна от познатата им християнска обредност. От техните разкази се разбира, че обикновено гробищата са разположени около единствената църквица в селата, когато има такава, а гробовете са белязани с надгробни камъни или кръстове. Мястото на гробището е постоянно и когато в с. Божурище то било завлечено от порой, жителите на селото се обърнали към султана с молба да го преместят въпреки забраната на техния спахия[139]. Описанията на чужденците свидетелстват, че православният култ към мъртвите, санкциониран в посветения им съботен ден и четирите големи задушници в годишния църковен календар, е един от основните знаци за религиозната идентичност на българите. Оплакванията над гробовете, драматичното изразяване на скръбта със скубане на коси и издраскване на лицата, дългият траур и т. н., възприемани от като-

лици и протестанти като варварщина, разкриват преплитането на християнската концепция за смъртта със съхранен култ към предците, които присъстват и могат да се намесят в живота на живите[140].

Църквата като сакрална култова сграда е желаният, но невинаги възможен знак за християнската принадлежност на жителите на селото. Голямата част от описаните от чужденците, както и запазилите се до днес църкви са гробищни. Строежът и поддържането им изисквали средства, каквито селяните невинаги можели да осигурят, въпреки че множество извори свидетелстват за усилията им да ги съберат, за да възстановят, зографисат или построят свой храм[141]. Сложна и дълга била процедурата за възстановяване на рухналите църкви, тъй като се изисквало разрешение от органите на османската централна власт. По правило то се получавало, макар и след дълго чакане, освен ако верската ревност на местните мюсюлмани не поставяла големи препятствия. Католическите духовници, за които построяването на храмове е първостепена задача, съобщават за продължителни периоди на пълна забрана за строеж на църкви. Според докладите на мисионерите на католическата църква, проблем бил не строежът, а поддържането на църквите, тъй като постройките били паянтови и за десетина години просто падали[142].

Много руини на християнски храмове срещат по пътя си любопитните европейци. За „паднали църкви" съобщават приписки по полетата на църковните книги. Но и руините, и мястото им продължавало да се счита за свещено. Това може да обясни многобройните топоними *църквата, клисето, църквището* в землищата на десетки села. Доказва го един доклад на никополския католически епископ Антон Стефанов от 1680 г. Той разказва, че каменната, но непокрита църква в с. Петокладенци рухнала и един турчин от съседното село Стежерово взел камък от църквата и го занесъл в дома си. След три дни жена му и синът му умрели. В 1680 г. началникът на еничарите в Никопол започнал да строи джамия и задигнал камъни от гробището около същата църква, но само след няколко дни и той умрял. Един местен турчин от с. Петокладенци получил разрешение от пашата на Никопол да разруши църквата и да вземе камъните, за да построи кула в чифлика си. Всички, включително и майка му, го съветвали да не докосва руините на християнския храм, но той със собствените си ръце започнал да го руши. Това било в средата на февруари, а началото на март тръгнал да посещава своите села и по пътя бил убит. В къщата, в която били пренесени камъните от разрушената църква, нощно време се появявали различни привидения и духове на монаси, облечени в свещенически одежди[143]. Вярата в чудодейната намеса на

висшите сили съхранявала руините на църквата, дома на християнския Бог, защото били под неговото покровителство и защита. Разрушаването им от мюсюлмани се възприемало като грях, който получавал сурово, но справедливо наказание. Сакрализираното от храма пространство оставало такова завинаги, охранявано от представите и нагласите на обществения манталитет.

През XVI в. в дейността на православната църква се наблюдава активизиране на борбата ѝ срещу засиления процес на ислямизация на християнското ѝ паство. Едно от проявленията му в българските земи е канонизирането на Пимен Зографски за светец, защото, както съобщава Житието му, „като обиколи цялата Софийска област, съгради по села и градове 300 църкви и петнадесет манастира... Заради това от околностите, от Видин до Доростол (Силистра) прииждаха при него да чуят словото божие... и се молеха да посети градовете и селата им и да укрепи християните в Христовата вяра, че мнозина... отдали се бяха на суеверие, други пък се отричаха от Христа и приемаха противното Мохамедово учение."[144]

Запазените до днес селски църкви „Св. Николай" в с. Студена, „Св. Богородица" в с. Марица, Софийско и „Св. Димитър" в Бобошево, „Свети Архангел Михаил" в с. Горановци, Кюстендилско, са малки, но масивни каменни постройки. Селяните в някои села намирали средства да построят своите християнски храмове настина „за вечни времена". В края на XVI и началото на XVII в. големите църкви в Арбанаси и църквата „Св. Теодор Стратилат" в с. Добърско (Разложко) показват, че в някои селища имало не само желание, но и възможност да се строят и поддържат големи и представителни църкви.

Селските храмове впечатляват европейските информатори с бедността си и със странната за тях църковна служба, която обикновено завършвала с гуляй на вярващите с благословена от свещеника храна в самия храм. Образованите католици и протестанти от XVI и XVII в. я квалифицират като „езическа". Общата трапеза в храма рязко контрастирала с техните правила за църковно поведение, профанирала сакралността на църковната служба. И за католици, и за протестанти това било езичество. В каноничен аспект те били прави. Само малцина от тях, като наблюдателния Стефан Герлах, обръщат внимание на „украсените стени с образа на Христос, Дева Мария с детенцето Христос, на Св. Георги, на Св. Николай, на Св. Илия, Възнесение и др."[145] и оценяват значението на иконите и стенописите в християнската вяра на българите. В своя храм те виждали образите на Бога, на неговия милостив Син, на Богородица и светците, които считали за свои застъпници пред най-висшата сила, която определяла

съдбините на всеки един и на целия им народ. Видимите образи за тях били реалност и доказателството, че тяхната християнска вяра е истинската, че наистина са Божи чеда, създадени по образ и подобие на Вседържателя[146]. Този факт бил един от големите аргументи във вечния им спор с мюсюлманите, които не познавали и не искали за познават образа на своя Бог.

Сакралното колективно хранене с благословената храна в Божия храм очевидно е внесено в църковния ритуал от една друга културна матрица, идваща от дохристиянските времена, която днес е позната с популярното име *оброк* и позабравеното вече *подкръст*[147]. Сега те се възприемат като названия и на обреда на ритуалното принасяне на кръвната жертва, и на мястото в землището на селото, на което той се изпълнява на празника на светеца, покровител на селището. Според Димитър Маринов *оброк* или *подкръст* е сакралното място за принасяне на кръвна жертва, а самият ритуал се нарича *курбан*. Стародавността на ритуала не буди съмнение, но конкретна информация за оброци през XVI в. се открива в две съобщения за големи дървени кръстове, които видели французинът Пиер Лескалопие и немецът Мартин Грюневег. И двамата ги възприемали като знак, че преминават през земите на християните българи[148]. За нас тези две сведения са мостът, по който можем да преминем назад във времето, за да установим категорично културния континуитет в българската общност, препредаван чрез селското землище. Кръвната жертва, принесена на Бога или на светеца, е молба за покровителство, но и свято задължение на жителите му. Описван многократно от етнографите през XIX и XX в., оброкът има различни варианти в различните региони. Българските оброци или курбани, както ги наричат на много места, са общ празник на селския колектив и на селското землище, на селото като единство от хора и пространство. Това ги различава от сръбските, които са личен празник на главата на дома, слава на неговия светец покровител, което говори, че те са свързани предимно с рода и помалко с пространството. Съвременните изследвания търсят генезиса на оброка от балканските културни традиции в семитския модел на Авраамовата жертва или в празника на годишното начало в древния календар, организиращ времето по движението на съзвездието Плеяди и съвпадащ с християнския празник Гергьовден[149]. Но за българите през XVI в., както свидетелстват кръстовете, указващи местата на оброка, той е тяхната най-пряка връзка със светеца покровител и чрез него със самия Бог. Съвременните информатори са убедени, че мястото – оброк в тяхното село, е от прастари времена.

Свещеният извор е четвъртият топус на вярата в селското землище. По правило, установено в наши дни, той се намира в периферията на селското землище, в гората, ако има такава, или на голямо разстояние от селището. Скритите на потайно място изворни води един път в годината, в уречен ден и даже в уречен час стават лековити, превръщат се в *жива вода*. До този извор се достига по труден или дълъг път на изкуплението и с ритуалното измиване се получава най-големият Божи дар – здраве, което ще рече живот. Така представят функциите на малките свещени извори съвременните етноложки наблюдения и анализи[150]. Доказателство за разпространената вяра в сакралната сила на изворите през XVII в. ни дава високообразованият П. Рико, който в края на своя труд „За сегашното състояние на гръцката църква. 1678 година от Христа" записва като „изложение и някои особени обичаи на гърците", под които той разбира всички православни: „Изглежда, че те са запазили нещо, което напомня за древното езичество, особено вярването за свещената сила на някои извори. Те приписват чудодейни дела на водите, дължащи се на благоразположението на някой светец, на когото изворът е посветен, по същия начин, както са правели езичниците, които вярвали, че изворите им са пазени от някоя нимфа или божество, на които са посветени..."[151]

Ако се върнем към философската концепция за човека и хората на Е. Касирер, може да констатираме със сигурност, че през XV – XVII в. културната традиция, обримчена в рамката на християнската вяра, структурира пространствено-времевата реалност и осмисля живота на българските селяни[152]. Нейните първични линии са съхранените, но идейно преосмислени модули от културното наследство на античното Средиземноморие. Записите им върху пространството на селското землище се преповтарят и презаписват чрез ритуала или по-точно чрез ритуалите, с които човешката общност в българските села съхранява най-ниското, но базово ниво на европейския цивилизационен модел.

Записите на античната културна матрица в селското землище обособяват в близката му околност, но по правило извън него, територите на нечовеците, на самодивите, на змейовете и на халите. Присъствието им се „документира" във фолклора и в множество съвременни топоними. Определянето им като най-древен пласт на българската традиционна култура не буди съмнение у никого. Самодивски поляни и самодивски извори, змейови дупки и змейови пещери, халови дерета и халови скали са названията, които във всички региони на българското пространство фиксират пространствата на митологич-

ните създания, чийто паралелен свят съществува заедно с този на хората[153]. Модифицираните персонажи на античната митология са ограничени, но те са капсулирани в дивото, в неочовечено пространство, което е достъпно за хората, така както и човешкото пространство, селското землище, не е непристъпно за змея или самодивата. Фолклорът предупреждава за опасностите, които крие проникването и използването на дивото пространство, разказвайки в многобройни варианти за неизбежните срещи на представителите на двата паралелни свята с драматични и по-често с трагични последици за хората. Селското землище е територия, принадлежаща на хората, но достъпна за всички живи и „неживи" същества. Тя е колкото своя, толкова и чужда и в нейната география разделението ѝ между доброто и злото е конкретизирано чрез точно определени обекти. По външната граница на мерата и по многобройните межди, които разделят селските имоти, се крие опасността от срещи с болести, трески, вили, вампири, нави, от които предпазват вярата в Бога и кръстният знак. Сред тези фолклорни персонажи на злото в писмените извори от XV – XVII в. се откроява неясният образ на нежита, съчетаващ персонифицирана болест и възкръснал мъртвец, който „като звезда излизаше от морето и реките пресушаваше... Иисус като чу, запита Михаила и Гавраила: „Какво вие и реве?" И рече: „Аз съм нежит, отивам в човешка глава, мозъка му да размътя и кръвта му да изпия". И рече му Иисус: „Заклиням те, о нежите, иди в пуста гора и влез в еленска глава и в овнешка, да им костите стриеш и мозъка изядеш, откажи се от раба Божи в името на Отца и Сина."[154] Молитвата заклинание предпазва от злото, като го отпраща от културното в дивото пространство.

В селското землище голямата част от топонимите са кодиран запис на историята на селото. Имена на реки, извори, върхове, падини, долове и бърчинки, скали, могили и каменни образувания са материалното доказателство за легенди и предания, свързани с тяхното име. Те носят и препредават спомена за преживяна случка, за лична драма или общи нещастия, за епидемии и природни бедствия, за насилия на османската власт или на друговерец турчин или татарин, които е трябвало да бъдат запомнени. В него се съвместяват миналото и настоящето на много поколения и под пресата на времето се формира самостоятелния културен пласт на българите, живели през XV – XVII в., в ранните векове на османското владичество.

Амалгамата от реалност и желания ражда културните герои на тези времена – борци срещу османците, срещу османското нашествие, срещу османската власт. Крали Марко, цар Иван Шишман, цар Ясен, преминавайки през центрофугата на колективното въображение, въз-

кръсват във фолклора като подобия на античните герои[15]. Марковите „отпечатъци" се разпръсват по цялото българско, а и небългарско пространство и големите камъни сред равното землище на тракийските села препредават сюжета и идеите на националния мит. По течението на р. Искър в десетки села се „намира" полето на последното сражение на цар Иван Шишман срещу турските пълчища, а дупки и пещери в каньона на р. Ерма са „неопровержимото доказателство" за последното убежище на цар Ясен и гибелта на българското царство. Тези записи на националната памет се допълват от множеството царски топоними, като названия на селища – Царево, Царичина, Царева ливада, но и на местности в селските землища като Царев брод, Царев кладенец, Царева киселица и др. Същият механизъм модифицира конкретната историческа действителност от времето на османското нашествие чрез образа на антигероя – предател, който изтрива всички негативи на политиката, на военната стратегия и главно на държавната структура и организация на българското царство във втората половина на XIV в. Всички предатели, за които разказват руините на средновековните крепости, са жени и само в Търново предателят е мъж. Но е евреин, не е българин. Османската победа е обяснена и обезценена. Отговорността за османското владичество е прехвърлена на митичния предател. В селските землища или във видимата им околност високата скала, водопадът, дълбоката пещера „документират" подвига на момата или момите, на жената или жените, предпочела или предпочели смъртта пред брак с мюсюлманин. В тези записи миналото не е *замразено*. То има функцията на пример, на поука и главно на етногенериращ фактор, който създава представата за общата историческата съдба и за етническото единство на българите.

В хода на колонизирането, отсядането и изобщо на аграризирането на тюрките номади те заимстват сложния комплекс, чрез който се осъществява културната функция на селското землище в българското пространство. Силните влияния на номадската традиция, ислямските религиозни идеи и норми на социално поведение, историческото им минало определят други типове сакрализирани топуси и често пъти различно съдържание на записите върху селското землище. Местности и природни обекти се покриват с героични легенди за завоеванието, за чудесата на Аллах или на пейгамберите, пратениците на пророка Мохамед. По синурите на мерата и нивите им се населява паралелният свят на перите, малките нечовеци. Но арматурата, върху която нареждат културните кодове, принадлежи на местната, на българската традиция. Би могло да се каже, че чрез нея се осъществява още един важен процес на модифициране на номадския цивилизационен модел и аграризирането на османците.

* * *

Анализът на структурата и функциите на селското землище като глобална и най-масова форма на организиране, използване и овладяване на българското пространство насочва към множество и разнообразни предположения, хипотези и заключения, от които ще дефинирам само три:

— Българското село е основен производителен комплекс, създаден и развит в епохата на балканското Средновековие, който османците включват изцяло в икономическата си система в началния етап на утвърждаване на своята власт. Селското землище е базовият производствен модул, върху който са разчетени и развити първоначалните етапи при налагането на тимарската система, поземлените вакъфи и финансовата организация на османската държава. Това се проявява в целенасочената ѝ политика за обживяване на запустели селища и за отсядане на колонизираните номади. В османското законодателство се открива значително пренасяне на балканския административен опит в структурата и производствените функции на селското землище. Без преувеличение може да се каже, че за бързото развитие на първоначалното държавно образователно ядро на османците през XV в. немалък дял има традиционният модел на селското землище на Балканите, който осигурява значителен енергиен ресурс за военната експанзия и за изграждането на държавния механизъм на завоевателите. За да използват максимално неговия капацитет, те регламентират и строго контролират организацията и производствените му функции, в резултат на което го лишават от възможности за вътрешно развитие. В хода на времето селското землище като производителен комплекс се капсулира и се превръща в един от факторите за кризите и глобалното изоставане на Османската империя, а с нея и на балканските народи.

— Производствената структура на селското землище в българското пространство през XV – XVII в. категорично показва рядко срещаната в доиндустриална Европа аграрна поликултурност. Съчетаването на екологичните дадености и дългия земеделски опит прави българското пространство през Късното средновековие един от малкото *пшеничени острови* в икономическата карта на доиндустриална Европа. Разнообразното производство на селското землище ограничава гладните епидемии и гарантира средновековния екзистенц-минимум в битието на селяните. Вероятно тук трябва да се търси обяснението за липсата на големи социални трусове, каквито люлеят османските провинции в Анадола през XVI в. Въпреки данъчната преса на имперския фиск селското землище осигурява на селянина и на

неговото семейство насъщния хляб. Българите, живели в онези векове, прекрасно оценяват богатството на своята земя и народната приказка я представя като част от рая, дар от самия Бог. Тази положителна характеристика на българската аграрна икономика в хода на времето се превръща в една от бариерите за стопанско развитие. От една страна, османската държава все повече увеличава данъчната преса, разчитайки главно на производствените възможности на селското землище. От друга страна, тя задържа средновековната технология като доказан оптимален опит и консервира задълго традиционните технологии в аграрното производство.

— Селското землище играе огромна роля за съхраняването на българския културен модел и с него на етническата идентичност на българския народ. В него се намират реалните, видими и използваеми обекти на християнската вяра – църквата и заобикалящото я гробище. В него са светите места на християнизираните древни ритуали, които свързват в единна общност селския колектив. Еднаквият модел на сакрализиране на пространството във всички селски землища утвърждава представите за единство, за етническа общност. Чрез него се изгражда веригата, която обединява в диахронен план всички генерации и поддържа идеята за национална идентичност, експонирана върху селското землище чрез топонимичните кодове на миналото и настоящето с техните герои, случки, събития, в които се вплитат животът на отделната личност, на селото, на съседната околност и на целия народ.

БЕЛЕЖКИ

[1] **LE GOFF, J.**, *Pour un autre Moyen Age. Tempes, travail at culture en Occident*, Paris, 1977, p. 138–146.

[2] **LE ROY LADURIE, E.**, *La civilisation rurale. – In: Le territoire de l'historien*, Paris, 1972, p. 141–300.

[3] **WALLERSTEIN, I.**, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, London, 1974, p. 14–66.

[4] Вж. *PEASAN SOCIETY. A READER*. Boston, 1967; **G. DUBY**, *L'Économie rural et la vie des campagnes dans l' Occident médiaval*, Paris, 1962; **А. Я. ГУРЕВИЧ**, *Средневековний мир. Культура безмольвствующего большинства*, Москва, 1990.

[5] Най-пълно представяне на изследванията по проблемите на османската аграрна икономика прави **H. INALCIK** в *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. 1300 – 1914.*, Cambridge, 1994 .

[6] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Аграрните отношения в Османската империя през XV – XVI в.* – В: Османска социално-икономическа история, С., 1993, с. 131–173.

[7] **ДИМИТРОВ, Стр.** *Към историята на чифликчийството в Русенско*, ИПр., 1958, 4, с. 84–98. СЪЩИЯТ, *За аграрните отношения в България през XVII в.* – В: Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762 – 1962). Сборник изследвания по случай 200-годишнината от История славяноболгарска, С., 1962, с. 129–166. СЪЩИЯТ, *Документи за икономическото положение на населението в Смолянско*, Родопски сборник, I, 1965, с. 319–324 и др.

[8] **ГРОЗДАНОВА, Ел.**, *Българската селска община през XV – XVIII в..*, С., 1979.

[9] ТДИМН, *Опширни пописни дефтери от XV в., Т.1*, с. 155–164.

[10] *Пак там*, с. 87–165.

[11] ТДИМН, *Опширни пописни дефтери од XVI в., Т. I.*, с. 157–221.

[12] **GENÇ, N.**, *XVI Yzil Sofia Mufassal Tahrir Defterin'nde Sofia kazası. Eskişehir*, 1988, s. 28–131.

[13] Вж. *Histoire de l'Empire Ottoman*, sous la direction de R. MANTRAN, Paris, 1989, p. 322.

[14] *Ibidem*, p. 322.

[15] По-подробно в **ТОДОРОВ, Н.**, *Балканският град, Социално-икономическо и демографско развитие*, С., 1972, с. 174–184.

[16] Вж. **ДУЙЧЕВ, Ив.**, *Стара българска книжнина*, т. II, С., 1949, с. 55–63 .

[17] Вж. *Закон за санджака Силистра от 1569 г.* – В: ТИИПБЗ, I, с. 269 .

[18] На този факт първа обърна внимание **В. МУТАФЧИЕВА**, *Аграрните отношения...*, с. 94–99. Може би османците възприемат тази система на организация на обществото върху стабилно селищно разпределение на поземления фонд от селджукското наследство. Вж. **H. INALCIK**, *An Economic and Social History...*, p. 115–116. Трайното му утвърждаване като масова практика най-вероятно се дължи на славяно-византийския модел, който те намират, овладяват и използват на Балканите. Вж. **Д. БОЯНИЋ**, *Фрагменти опширног пописа Видинског санџака из 1478 – 1481 године.* Miscellanea 2, Београд, 1973, с. 79–116. Обръщам внимание на този проблем, тъй като той показва един от пътищата на стопанско и управленско изживяване на тюркския номадизъм в османския държавен живот и което е по-важно – използването на балканския модел при организиране на хората и пространството.

[19] Вж. ТИБИ, II, с. 485–496.

[20] **ВЕНЕДИКОВ, Ив.**, *Душевността на средновековния земеделец.* – В: Развитие на земеделието в българските земи, С., 1981, с. 286–290.

[21] *Пак там*, с. 287.

[22] **ВАКАРЕЛСКИ, Хр.**, *Етнография на България*, С., 1974, с. 496.

[23] **LEROI-GOURAN, A.**, *Le gést et la parole, II, La mémoire et les rythmes*, Paris, 1964, p. 142–147.

[24] **РАЕВСКИ, Д.**, *Митология на скитите*, С., 1988, с. 153.

[25] **ПОПАЯНОВ. Г.**, *Няколко турски документа за Хасекията*, Архив за поселищни проучвания, 1, 1938/1939, 4, с. 122–126.

[26] **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Природна среда и модел на селищна мрежа в българското пространство през XV – XVII в.*, ИПр. 52, 1996, с. 48.

[27] **MANDRAS, M.**, *Les sociétés payssanes*, Paris, 1992, p. 3–26.

[28] **DOORN, P.**, *Geografical Location and Interaction Models and the Reconstruction of hisstorical Settlement and Communication: The Exampal of Aetolia, Central Greece.* – In: Historical Social Research. The Official Journal of QUANTUM and INTERQUNTUM, 18, 1993, 3, p. 34–78.

[29] ОКРЪЖЕН ДЪРЖАВЕН АРХИВ /по-нататък ОДА/ – Смолян, ф-415 – к, оп. 1, а.е. 1, л. 1. Обяснението на тяхното съдържание вж. у **ДИМИТРОВ, Стр.**, *Документи за икономическото положение на населението в Смолянско през XVII – XIX в.* – В: Родопски сборник, II, с. 319–324.

[30] ОДА – Смолян, ф. 415 – К, оп. 1, а. е. 1, л. 2, 3, 15.

[31] **ДИМИТРОВ, Стр.**, *Пос. съч.*, с. 331.

[32] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Соф. кад. рег. S12, л. 8б-1.

[33] Вж. ТДИМН, Сур. I, Т. I, 1607 – 1695 г.; Т. II, с. 39–40 и с. 147; Т. III, с. 272.

[34] Достъпни примери вж. в ТИИПБЗ, I, с. 202, 204, 207; **GĂLĂBOV, G.**, *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia, München*, 1960, s. 103, 183, 232 и др.

[35] ТИИПБЗ, II, с. 313.

[36] **GĂLĂBOV, G.**, *Op. cit.*, s. 65, 87, 107, 165–168.

[37] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. R/8, л. 6а-3.

[38] ТДИМН, Сер. I, Т. I, с. 38, 88, 170.

[39] *Пак там*, с. 53, 98, 17.

[40] ТДИМН, Сер. I, Т. I, с. 181.

[41] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Вид. кад. рег. 305, л. 146-2.

[42] *Геопоники. Византийская сельскохозяйственая энциклопедия X века*, Введения, перевод с греческого и комментарий Е. Э. ЛИПШИЦ, Москва – Ленинград, 1960, с. 101–117.

[43] **GĂLĂBOV, G.**, *Op. cit.*, s. 105 и 172.

[44] ТИИПБЗ, Т. I, с. 84.

[45] *Пак там*, с. 64.

[46] НБКМ, Ориент. отд. Сигн. ф 213, а. е. 28.

[47] ТИБИ, Т. II, с. 219.

[48] *Пак там*, с. 417.

[49] ТДИМН, *Опширни пописни дефтери од XVI в.*, Т. V, 1, с. 156.

[50] *Пак там*, 87.

[51] ТДИМН, *Опширни пописни дефтери от XV в.*, Т. IV, с. 58.

[52] ТИБИ, Т. II, с.443.

[53] Вж. **ДИМИТРОВ, Стр., Р. СТОЙКОВ**, *Откъс от регистър за ленните владения в Западните Родопи и Серско*, Родопски сборник, I, с. 283–318.

[54] За лозата и мястото ѝ в европейската икономика през XVI в. вж. **BRAUDEL, F.**, *La méditerranée...*, I, p. 387–392.

[55] Във вилаета Кюпрюлю (Велес) селото Богомила плащало данък върху лозя 960 ак. при обща сума от десятъците 2190 ак. С. Горенци било

обложено с 700 ак. юшур върху лозя, а общата сума на всички останали десятъци била 1270 ак. Вж. ТДИМН, *Опширни попписни дефтери од XV в.*, II, с. 29 и 79.

[56] ТДИМН, *Опширни попписни дефтери од XVI в.*, Т. II, с. 165, 187, 254 и др.

[57] ТДИМН, *Опширни попписни дефтери од XV в.*, Т. II, с. 65, 78, 84, 99 и др.

[58] ТДИМН, *Опширни попписни дефтери од XV в.*, Т. II, с. 29.

[59] Вж. Законите за пазарния бач в **Б. ЦВЕТКОВА**, *Проучвания на градското стопанство през XV – XVI в.*, С., 1972, с. 160, 161, 163, 166, 178, 186, 205, 206, 213.

[60] Информацията е от подготвения за печат от **СТАНИМИРОВ, Св.**, Сборник *Полски пътеписи за българските земи. XVI – XVII в.*

[61] Множество примери вж. ТДИМН, *Опширни попписни дефтери од XV в.*, Т. II, с. 26–277 .

[62] **ЦВЕТКОВА, Б.**, *Пос. съч*, с. 160, 166, 186, 205 и др.

[63] Вж. **INALCIK, H.**, *Rice cultivation and the çeltukci-reaya sistem in the Ottoman Empire*, Turcika, 1982, XIV, p. 64–84.

[64] Вж. *История на България*, т. 4, Османско владичество XV – XVII в., С., 1982, с. 76–79 и посочената там литература.

[65] Вж. **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Предговор* – В: **ХР. ГАНДЕВ**, *Българската народност през XV в.* Второ преработено издание, С., 1989, с. 7–14 .

[66] Вж. *Oblast Brankovića, Onşimi katastarski popis iz 1455 godine*, Sarajevo, 1972.

[67] **BELDICEANU, N.**, *Le timar dans L'Etat ottoman (début XIVe – début XVe siècles)*, Wiesbaden, 1980, p. 48–49.

[68] **BRAUDEL, F.**, *La méditerranée...*, p. 383–419.

[69] Вж. *История крестьянства в Европе*, II, Москва, 1986, с. 172 и 187, където е представена земеделската производствена листа в Германия и Полша в Средните векове.

[70] *Пак там*, с. 189.

[71] **BRAUDEL, F.**, *Op. cit*, I, p. 212.

[72] *Ibidem* , p . 351.

[73] *Ibidem*, p. 528.

[74] За гладните епидемии в Европа през Средните векове вж. **CARPANTIER, E.**, *Famines et épidémies dans l'histoire*, Annales ESC, 1962, 2, p. 31–50.

[75] Вж. **МУТАФЧИЕВ, П.** и **В. МУТАФЧИЕВА**, *История на българския народ от наченките на човешкия живот по нашите земи до Българското възраждане*, С., 1995, с. 356.

[76] Вж. *ПИСАХМЕ ДА СЕ ЗНАЕ. Приписки и летописи*, Съставителство, коментар, бележки В. НАЧЕВ и Н. ФЕРМАНДЖИЕВ, С., 1984, с. 77.

[77] *СТАРА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА*, Т. 5, Естествознание, Съставителство и редакция А. Милтенова, С., 1992, с. 353.

[78] *ПИСАХМЕ ДА СЕ ЗНАЕ...*, с. 78.

[79] *Пак там*, с. 69.

[80] *СТАРА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА...*, 5, с. 354

[81] *ПИСАХАМЕ ДА СЕ ЗНАЕ...*, с. 70.

[82] *СТАРА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА...*, 5, с. 12.

[83] *Пак там*, с. 356.

[84] *ПИСАХМЕ ДА СЕ ЗНАЕ...*, с. 79.
[85] *СТАРА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА...*, 5, с. 357.
[86] *ПИСАХМЕ ДА СЕ ЗНАЕ...*, с. 85.
[87] *Пак там*, с. 84.
[88] *Пак там*, с. 85.
[89] **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Хлябът, който разделя и събира светове*, Български фолклор, 1993, 1, с. 7–19 и там посочената литература.
[90] ТДИМН, Сер.I, 1607 – 1699, Т. I, С. 80 и 90; Т. II, С. 173.
[91] *ПИСАХМЕ ДА СЕ ЗНАЕ....*, с. 74–75.
[92] **DELUMEAU, J.**, *Le pâur en Occident. (XIVe – XVIII siècles)*, Paris, 1976, p. 49–131.
[93] Гадателството е един от централните модули на религията във Вавилон и Етрурия, а гадателните книги са основните им книжовни жанрове. Вж. **БЛОК, Р.**, *Етруската религия*. В: История на религиите, Т. II, С., 1999, с. 415–433. Те се препредават и разпространяват в целия средиземноморски ареал през античността, Средновековието, Новото време и в съвременността.
[94] Вж. **ПЕТКАНОВА, Д.**, *Четивото на българина през XVI – XVIII в.* – В: Народното четиво през XVI – XVIII в., С., 1990, с. 5–21.
[95] Вж. *ГАДАТЕЛНИ КНИГИ.* – В: Стара българска литература, 5, с. 297–328.
[96] **ГУРЕВИЧ, А.**, *Средневековый мир...*, *Москва*, 1990, с. 65–114.
[97] **МАРИНОВ, Д.**, *Вярванията или суеверията на народа.* – В: Избрани произведения, II, 1984, с. 67–74.
[98] Архив на катедрата по Етнология при ИФ на СУ „Св. Климент Охридски", а. е. Кърджали/1993.
[99] **МАТАНОВ, Х., Р. МИХНЕВА**, *От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие. 1354 – 1571*, С., 1988, с. 45.
[100] **INALCIK, H.**, *Op. cit.*, p. 141–145.
[101] **БОЯНИЋ, Д.**, *Фрагменти опширног пописа Видинског санџака из 1478 – 1481 године*, Посебан отисак из Muscellanea 2, Београд, 1972, с. 79–116.
[102] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Аграрните отношения...*, с. 5–61; **INALCIK, H.**, *State, Land and Econmic Mind.* – In: An Economic and Social History..., p. 103–179; **VEINSTEIN, J.**, *Une "Economic-monde" sous le controle de l'Etat*, Histoire de l'Empire Ottoman p..., 310–226 .
[103] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Аграрните отношения...*, с. 129–179.
[104] **ЦВЕТКОВА, Б.**, *Характерни черти на османската обществено-икономическа структура в Европейския Югоизток през XV – XVI в.* ИПр, 1980, 4, с. 41–69.
[105] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Пос. съч.*, с. 139–142.
[106] *Пак там*, с. 152.
[107] Вж. *КАНУННАМЕ ОТ ВРЕМЕТО НА СУЛТАН СЮЛЕЙМАН ЗАКОНОДАТЕЛ.* – В: ТИИПБЗ, I, с. 95–96.
[108] *Пак там*, с. 146–147.
[109] **GENÇ, N.**, *Op. cit.*, p. 274.
[110] ТДИМН, *Опширни пописни дефтери од XVI в.*, V, 2, с. 165.
[111] *Пак там*, с. 123 и 154.

[112] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Пос. съч.*, с. 151–152.
[113] **ERCAN, Y.**, *Osmanlı imparatorluğunda bulgar ve voynuklar*, Ankara, 1989, s. 84–92.
[114] Вж. *ЗАКОН ЗА ВОЙНУЦИТЕ*, № I. – В: ТИИПБЗ, Т. I, с. 278–279.
[115] *ЗАКОН ЗА ВОЙНУЦИТЕ*, № 3, *Пак там*, с. 284.
[116] **GĂLĂBOV, G.**, *Op. cit.*, s. 41, 265, 311.
[117] ТИИБЗ, I., с. 282.
[118] Вж. **GENÇ G.**, *Op. cit.*, p. 173, 178, 302 и др.
[119] *Ibidem*, s. 436.
[120] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Аграрните отношения...*, с. 32–37.
[121] ТИБИ, Т. IV, с. 59–60.
[122] *Пак там*, с. 100–101.
[123] *Пак там*, с. 103–105.
[124] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Соф. кад. сид., SI-бис, л. 9а-2.
[125] Вж. ТДИМН, Сер. I., Т. I, с. 86.
[126] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Вид. кад. рег., B13, л. 17а-1.
[127] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Соф. кад. рег., SI2, л. 146-2.
[128] *ИСТОРИЯ ПРОИЗХОЖДЕНИЯ ЗАКОНОВ ЯНЫЧАРСКОГО КОРПУСА*. Издание текста, перевод с турецкого, введенние, комментарий и указатели И. Е. ПЕТРОСЯН, Москва, 1987, с. 123.
[129] ТИИПБЗ, т. I, с. 49.
[130] Вж. *РАЗВИТИЕ НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО...*, с. 264.
[131] *Пак там*, с. 267.
[132] **ДИМИТРОВ, Стр.**, *За аграрните отношения в България...*, с. 131–143 .
[133] **ПУЛЕ, А.**, *Пътепис*. – В: Френски пътеписи за Балканите. XV XVIII в. Съставила и редактирала Б. ЦВЕТКОВА, С., 1975, с. 228–229.
[134] **ВАКАРЕЛСКИ, Х.**, *Етнография на България*, С., 1974, с.110.
[135] **МУТАФЧИЕВА, В.**, *Аграрните отношения ...*, с. 177, определя размера на феодалната рента през XV – XVI в. като една трета или половината от зърненото производство на индивидуалното стопанство на селянина. Според И. ТЕКЕЛИ в Анадола и Румелия общото количество данъци към прекия владелец и държавата обхващат от 1/3 до 1/2 от цялото производство. Вж. **TEKELI, I.**, *On institutionalized external Relations of Cities in the Ottoman Empire – a settlement Models*;. aproach, EB, 1972, 2, p. 50–51.
[136] Вж. **ЛУКАЧ, Д.**, *Пос. съч.*, с. 18–24.
[137] Вж. **МЕЙЕР**, М. С., *Османская империя...*, с. 16–82.
[138] **LE ROY LADURIE, E.**, *La civilisation rural...*, p. 187–121.
[139] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Соф. кал. рег. S12, л. 7а-2.
[140] **ВАКАРЕЛСКИ, Х.**, *Пос. съч.*, с. 579–591.
[141] Вж. **ПИСАХМЕ ДА СЕ ЗНАЕ**, с. 75, 79, 83 и др.
[142] *ДОКУМЕНТИ ЗА КАТОЛИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ...*, с. 266–401.
[143] *Пак там*, с. 498.
[144] *ЖИТИЕ НА НАШИЯ ПРЕПОДОБЕН ОТЕЦ ПИМЕН, който просия в Зографския манастир в Светата Атонска планина в 1510 година*. – В: Народното четиво..., с. 222–231.

[145] **ГЕРЛАХ, С.**, *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград.* Предговор и редакция на Б. ЦВЕТКОВА, С., 1976, с. 268.

[146] **BARBU, D.**, *L'image Bysantin: Production et usage*, Annales HSS, 1996, 1, p. 71–92.

[147] Вж. **МАРИНОВ, Д.**, *Етнографическо (фолклорно) изучаване на Западна България (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Врачанско)*, Избрани произведения, II, С., 1984, с. 571–580.

[148] Вж. **ЛЕСКАЛОПИЕ, П.** – В: Френски пътеписи..., т. I, с. 157 и **М. ГРЮНЕВЕГ** – В: Немски и австрийски пътеписи..., т. I, с. 395.

[149] **POPOVA, A.**, *Le courban, ou sacrifice sanglan dans les traditions balkaniques*, Europea, 1995, I-1, p. 145–167.

[150] За свещените извори като религиознокултурен феномен в средиземноморския ареал вж. **HIDIROGLU, P.**, *L'eau divine et sa symbolique. Essai d'anthropologie réligieuse*, Paris, 1996, 312 p.

[151] **РИКО, П.**, *Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII век)*, Подбор, превод от английски, предговор и бележки М. КИСЕЛИНЧЕВА, С., 1988, с. 253.

[152] **КАСИРЕР, Е.**, *Пос. съч.*, с. 69.

[153] Вж. **ГЕОРГИЕВА, Ив.**, *Българска народна митология*, С., 1983, 209 с., където е представено цялото богатство на „въображаемата реалност" в света на българите и е направен подробен анализ на генезиса, еволюцията и характеристиките на народната митология като цялостна концепция за разбирането и осмислянето на света в народната култура.

[154] Вж. *МОЛИТВИ ПРОТИВ НЕЖИТ.* В: Стара българска литература, 5,... с. 256–257. В същия том са публикувани текстовете и на два амулета, съдържащи апокрифни молитви против нежит, намерени при археологически разкопки в Североизточна България, които К. ПОПКОНСТАНТИНОВ датира в X–XI в.

[155] **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Дългата сянка на Херакъл или непреходните митове в преходните Балкани*, Избор, лято/94, с. 9–19.

ГЛАВА VI

БЪЛГАРСКИЯТ ДОМ И БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО ПРЕЗ XV – XVII В.

През 1993 г. почти едновременно бяха публикувани две монографии, чийто център на изследване е балканското семейство, и противоположните им тези предизвикаха интересна и продължаваща до днес дискусия. Нейният обект е *„задругата"* – „един архаичен реликт", както я определя активният участник в спора австрийският историк и антрополог Михаел Митерауер[1]. Мария Н. Тодорова, автор на монографията „Балканската семейна структура и европейският модел. Насоки на демографското развитие на българските земи под османска власт", аргументира тезата, че задругата като форма на организация на семейството, или по-точно на домакинството, е късен феномен, появил се през XVIII в. и в пряка връзка с масовизирането на чифлишкото земевладение[2]. Втората книга – „Пастири, борци, племенни герои. Произход и настояще на балканския патриархат", чийто автор е Карл Казер, професор по история на Югоизточна Европа в университета в Грац (Австрия), застъпи напълно противоположната и традиционна теза. Използвайки термина „многофамилно домакинство", той отнася неговото съществуване на Балканите към прастари времена и го обявява за илирийско наследство, препредадено на сърбите и на славяните изобщо от албанските и влашките овчари и козари[3]. Спорът се пренесе на страниците на сп. HISTORICHE ANTROPOLOGIA и се задълбочи по посока на общата характеристика на балканския културен модел, неговите стратегии и перспективи[4]. Дискусията е достъпна на българските читатели чрез няколко публикации в сп. БАЛКАНИСТИЧЕН ФОРУМ[5].

За да се разбере значението на дискусията, трябва да се припомни, че след тридесетгодишни интензивни историкодемографски и антроположки изследвания за реконструирането на брачния модел на прединдустриална Западна Европа се установи, че той развива специфична, различна от всички други система на семейство и домакинство, които създават нови типове вътрешни връзки в обществото и нови нагласи в неговия манталитет. Установените от Питър

Ласлет белези на европейския брачен модел са късната брачна възраст при двата пола (тъй като младите работят като ратаи извън семейството) и самостоятелната отговорност на брачната двойка при водене на домакинството. Този брачен модел, утвърден само в Централна и Западна Европа след XVII в., стимулира индивидуализма и инициативността и създава материалните и менталните предпоставки за прехода към индустриалното общество, като едновременно с това формира и самия му механизъм.

На Балканите дълго след XVII в. продължава да действа традиционният модел на брачност и съответно на семейство и домакинство със специфичните му форми на общ фамилен живот, сред които класически пример е задругата. Тя се определя като комплексно домакинство, обединяващо патролинейни, кръвнородствени семейства от няколко последователни генерации. Тази стара социална формация налага в обществото ранна брачност, култ към предците, пълна зависимост на младите от главата на задругата. Мария Н. Тодорова обобщава съвременните интерпретации на балканската задруга като „увековечаваща консервативността традиционна структура, която не дава зелена светлина на модерните социални движения, а вместо това обуздава индивидуалната инициатива, култивира робски манталитет, провинциализъм и ксенофобично отношение..."[6] Задругата и произтичащият от нея източноевропейски брачен модел се оказват пунктирът, който маркира границата, която по линията Триест – Петербург разделя Европейския континент на **Европа** и **другата Европа**.

В българската, а и в цялата славянска историография задругата се представя и оценява с положителен знак като наследство от племенната древност, носител на колективистичното начало, на демократичността и главно на самобитността на славянската и съответно на българската култура[7]. Досега в този спор не са се включили нито българските историци, нито българските етнолози въпреки неговата научна и не само научна значимост. В нашето изследване „горещата" тема за българския брачен модел през ранните векове на османското владичество не може да бъде избегната. Един от възможните входове към изясняването на типа брачност, на семейната организация и изобщо на микроструктурата на българското общество е експонирането на малките социални групи в пространството. Домът е един от основните маркери за размера на семейството и за неговата организация.

ЖИЛИЩЕТО И МОДЕЛЪТ НА СЕМЕЙСТВОТО

Жилището е най-малкото и най-човешкото, най-културното пространство, в което преминава животът на човека и стотиците човешки генерации. В него хората се раждат, растат, женят се, работят, отглеждат деца и умират. Аксиоматичният факт прави жилището или по-точно жилищата най-верния показател за битието, а и за манталитета на хората във всяка конкретна отсечка на времето и в общия ход на историята. Тази обща теза, пренесена към българското общество през XV – XVII в., дава основание да определим жилището като огледало на структурата на българското семейство в онази епоха. Параметрите на жилището най-точно могат да подскажат броя на хората, които го обитават или могат да го обитават, и да осветлят по-детайлно семейната организация на българското общество.

Според османското законодателство жилището или къщата на селянина, на раята се състои от два задължителни елемента – дворно място в размер от 1 дюнюм и сграда, в която живее той със семейството си. И теренът, и къщата са мюлк, негова пълна собственост[8]. Фактически те са задължителен елемент от чифт-хане системата, която се състои от два комплекта земя – един за обработване и един за обитаване. Дворът и постройките на жилището са оградена земя за разлика от разпръснатите и разделени със синори обработваеми площи. Дворното място не може да се оре, т. е. не може да се използва за производство на жито.

В тези законови норми Душанка Боянич-Лукач установява не само качествените характеристики, но и количествените показатели на селското стопанство в средновековна Сърбия, санкционирано в Душановото законодателство. Тя твърди, че османските турци изцяло копират балканската практика и законодателна традиция, които от своя страна са формирани от един протомодел, кодифициран в римското право. Заимствайки балканския, по-точно славяно-византийския вариант на социално и битово организиране на земеделското производство, османците гарантират правото на собственост на жилището на уседналия селянин[9]. Ще добавя само, че обитаваното и обработваемото пространство са стриктно определени и в теоретичен план незаменяеми. Нивата не може да се превърне в двор. Според Канунамето на султан Сюлейман Законодател, ако върху едно дворно място няма сграда и не се живее, спахията има право да го даде на друг селянин, но не може да го използва като орна земя[10]. И тук следва въпросът каква е къщата или какви са къщите на селяните, които са реалната гаранция за тяхната производителна дейност и които те дей-

ствително и напълно притежават.

Първият отговор на този многоаспектен въпрос се открива в архитектурата на селското жилище. Основен и популярен извор за цялостния пейзаж, за общия изглед на българските селища са дневниците и пътеписите на европейците, които почти задължително съобщават конкретни сведения за селските и градските къщи, в които често се налага да пренощуват. Най-общото им определение е „бедни сламени колиби". От XVI до XVIII в. описанията им са почти еднотипни, но някои съдържат повече подробности, които дават възможност да се реконструира общият модел на селския дом.

Френският дипломат Пиер Лескалопие, който в 1574 г. пътува по Диагоналния път, пише:

„Къщите на българите не са издигнати на етажи. Имат само едно приземие, оградено с пънове и пръти, забодени в земята, преплетени със ситни пръти като плетовете в Пикардия. Тези стени са намазани с пръст, от която се приготвя мазилката. Тези къщи са издигнати на шест стъпки височина и са покрити със слама, с един отвор сред покрива, за да излиза димът от огнището, което се прави в средата на помещението. Под един и същи покрив живеят всичките им животни с тях, така нечисто, че не можейки да понасяме миризмата, ние често се настанявахме под някое дърво..."[11]

Няколко години по-късно, в 1582 г. Мартин Грюневег, немски търговец, живеещ в Полша, пътувайки през Добруджа, съобщава:

„...Споменатите българи са християни от православната вяра... Къщите им са еднакви с татарските, но при все това са по-големи, повисоки и без слама. Изградени са от дърво и покрити с дъски. Огнището, където правят целия си огън, се намира в стаята до вратата и е също като нашите камини, а не като при татарските къщи, в средата на стаята. На менсофата, през цялата стая се намира един прът. Там окачват всичките си дрехи, доста подредени като в магазин..."[12]

В 1665 г. в околностите на Серес капуцинският монах Робер дьо Дрьо описва друг тип къщи или по-точно колиби, „направени от прегънати и преплетени като решетка клони и покрити с кал и слама"[13].

И в кратките описания, и в обобщените формулировки като „свински кочини" и „сламени колиби" представителите на високите класи в европейското общество от епохата на реформацията и контрареформацията сравняват българското жилище със своите. Разликата е огромна. Средновековният жилищен модел, който виждат, предизвиква в оценките им вътрешното презрение към селяните изобщо, към изостаналия православен свят, към ислямската османска държа-

ва и наложения от нея ред, а вероятно и към още недалечното си средновековно минало. Нашите информатори са дипломати, духовници, учени и изобщо образовани мъже, които живеят в друг свят и за които най-материалният белег на другостта им са техните собствени къщи и градовете, от които идват. Със същото пренебрежение те или други пътешественици описват селската мизерия в собствените си страни[14]. Но там тя бавно се преодолява и в този процес се променят архитектурата, размерът и разпределението на селското жилище. Мнозина от тях установяват приликите на къщите в балканските градове и села със селските жилища в много региони на Европа. Някои ги сравняват със селските домове в Унгария, други с тези в Южна Италия, трети с Бургундия[15]. През XVI и XVII в. в цяла Европа много от селските сгради са със сламен покрив, а в нейния средиземноморски ареал постройките са от плет и кал[16]. Въпреки че в конкретните описания определенията са повече от точните данни, сборната информация дава възможност да се възстанови един обобщен модел на българския селски дом.

Жилищата на българите са изградени от плет и кал ниски сгради, без основи и с лека покривна конструкция от слама или дъски. Те нямат прозорци и светлината влиза единствено от огнището. То е примитивно, оплетено от клони и както казват европейските информатори, наподобява пчелен кошер, но е поставено на едната стена, както всички огнища в европейския жилищен модел. В тази най-обща реконструкция на българското жилище се установява една непроменена, примитивна и вековно преповтаряна строителна технология. През XVI – XVII в. и за информаторите ни, и за нас тя е голямото доказателство за мизерията и нищетата, в която живеят българските селяни в условията на османската власт. Мнозина от чужденците отбелязват обаче, че „те (българските селяни) се чувстват доволни" в своите бедни къщи, защото следват познатия им модел на живот. Към това обяснение може да се добави и един практичен нюанс. Семплата постройка лесно се строи с достъпни материали от околната среда и лесно се възстановява, което никак не е маловажно при условията, в които живеят. Описанията на „сламените колиби" категорично доказват, че те не са временни постройки. Стените от плет се опират в четирите ъгъла на дървени колони, покривната конструкция е стабилно закрепена, подът обикновено е измазан с глина, която го изолира от земята.

По-обилна, но също така негативна, е европейската оценка за жилищата в градовете. Там е невъзможно да се отдели домът на българина от този на турчина. И в тези случаи чужденците често изпол-

зват квалификацията „свински кочини“ дори за къщите в Цариград. Градските жилища са разположени в дворове и са ниски, „по-широки, отколкото високи“. Те нямат основи и покривите им са от дъски или каменни плочи. По правило фасадите им са „слепи“ и ако имат прозорци, те са обърнати към двора. Мнозина се впечатляват от високите им огради от дъски или от плет, измазан с кал. В 1553 г. Ханс Дерншвам прави най-подробното описание за жилищното строителство в София: „градът е... още голям, но с ниски селски къщи от дърво на един етаж; няма построено нищо високо. Всички стаи са обърнати навътре; от външната страна са обшити с дъски, поставени отвесно. Много къщи са с големи порти за коли; до самата порта има по една малка, тясна вратичка. Всичките им прозорци гледат към двора. Само занаятчийските дюкяни гледат към улицата. Не се виждат къщи, построени от камък, а само от просто дърво, неподредени, покрити с шинди, разделени с плет, всички като свински кочини, само колкото да се подслони човек на сушина. Строили са ги роби или пленници, както може да зида всеки – с глина, без вар...“[17] За европееца градската архитектура на Балканите е витрината на бедността, на липсата на опит в жилищното строителство при номадите, а и може би и на следи от античната традиция в обърнатия към двора дом. Тя рязко контрастира с тази в забогатяващата и все по-бързо развиваща се Европа. Но в османския свят тези грозни и немарливо построени жилища не означават тотална и всеобща бедност на всички граждани. Описите на наследствата документират изключително разнообразие от вещи в жилищния интериор и свидетелстват за удобства, твърде различни от тези в тогавашна Европа. Една част от мюсюлманските обитатели на „свинските кочини“ са притежатели на няколко къщи, на дюкяни и чифлици. Приживе те са разполагали със значителни парични средства, имали са богат гардероб, скъпо оръжие[18]. Изобщо били богати хора. Голямата част от тях, разбира се, са турци, но немалко са християни и евреи.

Отделни случаи свидетелстват и за богати, бих казала, много богати българи. Ктиторските портрети на Радослав Мавър в Драгалевския манастир и на Радивой и децата му в Кремиковския манастир показват достолепни и заможни хора, хора боляри. Обикновено ги обявяват за християни спахии и обясняват големите дарения, които правят на християнски храмове, за изкупление на тежкия им грях, защото служели на мюсюлманите турци. Истината ще се окаже поразлична. Богатството на Радивой вероятно се дължало на сребърната мина в Кремиковци[19]. Панайот, син на Стоян от махалата поп Милой в София, който събирал данъка върху овцете в Софийската каза,

осъдил елхадж Абдурахман от същия град за дълг от 87 000 ак.[20] П. Джорджич описва своя съучастник в подготовката на Първото търновско въстание Т. Балина като „пръв благородник в Никополския санджак, който се ползва с много голямо влияние сред християните поради благородния си произход и своето достойнство... и който заради християнския свят и за освобождението на своето отечество е оставил жена, синове, дъщери... И това никак не е сторил за своя нужда или необходимост, защото, ако се касае за почести, той имаше в отечеството си колкото искаш. Беят и кадиите на Никопол толкова го обичаха, че гледаха през неговите очи. А що се отнася до охолността в поминъка, той има предостатъчно за себе си и за да поддържа други..."[21] Цитирам този дълъг пасаж не защото е единствено свидетелство за богат българин в градовете, а защото той много точно показва, че докато османците се адаптирали към българското пространство, някои българи се адаптирали към османската икономическа система. Вероятно жилищата им не били дворци, но напълно отговаряли на изискванията за високите нива на османския градски стандарт. През XVII в. някои от европейците започват да откриват в градовете „хубави и красиви къщи на два етажа", построени от тухли, макар и непечени, и покрити с червени керемиди[22].

Към средата на същото столетие Евлия Челеби пътува по същите пътища и преминава през множество „процъфтяващи" села. Той описва в десетки градове стотици къщи с „червени керемиди от новия тип", с балкони и прозорци, които гледат от високо градските околности. Според разказа му в „райското селище" Охрид има десет мюсюлмански и седем невернишки махали, а „вътре в голямата крепост има всичко 160 за показ в света, покрити с изкусно направени рубиненочервени керемиди неверннически къщи. Тремовете им са обърнати на юг и гледат към езерото. Това са чудесно изградени и оживени, разположени една над друга проклети къщи..."[23] Всеки вижда това, което може и което иска да види. Разминаването с европейската информация е почти пълно, но все пак именно в описанията на османския пътешественик се отчита един съществен момент на промяна в градската жилищна архитектура – „червените като рубин керемиди от новия тип" показват промяна в покривната конструкция, усложняване на жилищния план, появата на етажно строителство. Тази промяна прави видимо едно заможно градско население, което цени удобствата и не крие своите икономически възможности. Промените в социалната структура и манталитета на османците променят витрината на града[24].

Логично е в някои от тези нови и красиви къщи да са живели и

българи – джелепкешани, търговци, притежатели на таляни и т. н. За един много богат българин има сигурни доказателства. В 1651 г. в Одрин починал войнукът Константин, жител на същия град. Общата сума на наследството му била в размер на 253 272 гроша. Той притежавал дюкян за 12 000 гроша, чисти пари 122 252 гроша и очаквани приходи от заеми 49 600 гр. Къщата му била оценена за 67 857 гр., цена, която я равнява с дома на санджакбея на Чирмен, умрял в същата година и в същия град[25]. Още едно обстоятелство е важно за нас. С тази усложнена и вероятно привнесена от средиземноморския свят жилищна архитектура се натрупва опит, който постепенно променя строителните изисквания към градските жилища и прониква в селската среда. И селската къща, макар и много по-бавно, ще усъвършенства своя план и своята конструкция, ще става по-стабилна и по-удобна[26].

Представеният от европейците жилищен модел в българското пространство през XV – XVII в. по основните си характеристики се покрива с традиционното средновековно жилище в Европейския югоизток. Една от основните му характеристики е, че то е едноделно. В него има само едно помещение, което задоволява всички нужди на ежедневието на своите обитатели. Наблюденията им се покриват от множество данни в кадийските сиджили, в които са описани покупко-продажби, наследства и съдебни дела за десетки жилищни сгради в градовете и селата[27]. В 1550 г. е регистрирана продажба на двор и къща от една стая в с. Горни Лозен, Софийско[28]. В 1618 г. Василка, дъщеря на Велко, от махалата Мерджан бунар в София продала на Али Челеби от същия град наследствения си имот в с. Доброславци, който се състоял от къща от една стая, хамбар и градина[29]. В същото село на следващата 1619 г. Стоян, син на Драгне, продал двор и къща от една стая на Велчо, син на Петко, от същото село[30]. Стамен и Цоно, синове на Тодор, продали в 1699 г. наследствената си къща от една стая и двор в с. Ябланица на Димитър, син на Павле[31]. В същата година Петко, син на Петре от с. Студена, продал къща от една стая и двор с бунар на Мехмед, син на Абдуллах от София[32]. Едностайните къщи в селските дворове не били някаква специфика на софийския регион. Те са основният обект на продажби и покупки в останалите региони. Във видинския кадийски съд в 1693 г. е регистрирана продажба на къща от една стая и двор с бунар в с. Орешец, която купил Велчо, син на Драган, от Георги, също син на Драган[33].

Едностайната жилищна сграда и в европейските, и в османските извори в повечето случаи е единствената постройка в селския двор. Рядко се споменава за хамбар, обор или бунар. Само малцина от пъ-

тешествениците като Стефан Герлах и Христофор Найчиц отделят селския дом от обора, в който е трябвало да пренощуват.[34] Едностайното жилище е най-разпространеният вариант, но не и единственият. Пример за това е хюджетът, с който се узаконява продажбата на чифлик от мюсюлманина Салих, син на Абдуллах на немюсюлманина Кирко, син на Велчо, в с. Градешница, Битолско. Освен обработваемите терени християнинът закупил двор с две къщи, покрити с керемиди, навес, хамбар, обор, бунар[35].

Масовият модел на селската къща и на селския двор, представян и от европейците, и от османските документи, трудно се съвместява с твърдението за широко разпространение на задругата в българското общество през XV – XVII в. Многофамилното домакинство, обединяващо най-малко три семейства и техните деца, просто не може да се разположи в единственото помещение. Елементарната строителна техника дава възможност лесно и без трудности да се строи и поддържа отделно помещение за всяко семейство, така както се прави през XIX в. То би трябвало да промени организацията на дворното пространство и не може да не бъде отразено в дошлите до нас извори. Европейците биха могли да пропуснат допълнителните жилищни помещения или да не разберат каква е тяхната функция. Османската съдебна практика обаче изисква при продажба на селска или градска недвижима собственост пълното описание на всички обекти в двора при продажба, тъй като те имат своя дял в цената. Като пример ще посоча продажба на къща в 1634 г. в махалата Азеп бег в Битля, при която в издадения от кадията хюджет подробно са изредени: къща с пруст и една стая, килер, кула, фурна, бунар, навес, още една стая извън къщата, яхър и втори навес[36]. Логичното обяснение е, че в описаните масови случаи в дворовете не е имало допълнителни жилищни постройки или най-малкото те са били маломерни и толкова нестабилни, че били без значение, т. е. не били жилища. От това следва, че едностайната къща е първоначалният компонент в архитектурния план на селското и съответно на градското жилище, създадено и утвърдено във времето на независимото българско Средновековие. Това единствено помещение е предназначено да задоволи нуждите и скромните изисквания на едно многобройно, но нуклеарно семейство. Липсата на каквито и да е данни за размерите му не дават възможност да се определят границите на неговия реален капацитет. Но европейците непрекъснато повтарят, че селските колиби са малки и тесни, което предполага, че и при средновековните норми на селския стандарт в едното помещение трудно биха могли да живеят повече от 10 – 12 души. Това е максималната бройка хора в едно разширено

домакинство, чието ядро е брачната двойка от мъж и жена в активна възраст[37].

Тази констатация се аргументира с демографските тенденции, установени от М. Тодорова въз основа на различни типове извори[38]. Към известните аргументи ще добавя демографския анализ на данните от три списъка на католическите семейства в Северна и Южна България. Те са извлечения от недостигнали до нас епархиални книги на католическата църква от първата половина на XVI в. и дават възможност за по-пълна статистическа обработка на съдържащата се в тях информация от османските регистри[39]. Списъците са публикувани отдавна от Никола Милев, който в своя коментар акцентира преди всичко на личните имена, които те съдържат, и обосновано доказва, че те изцяло принадлежат към българския именен фонд, като само мимоходом отбелязва демографската им значимост[40]. Първият списък, направен от софийския епископ Илия Маринов в 1626 г., съдържа 766 имена на мъже и жени, „потвърдените във вярата павликяни" от селата Търничевица, Петокладенци, Ореше, Беляне, Горно Лъжани и гр. Търново[41]. Вторият списък е съставен 11 години покъсно, в 1637 г., и представлява опис на католическите семейства в посочените села, към които са прибавени и тези в с. Долно Лъжани, с. Маринополци, с. Брестовец, с. Бърносово и с. Тележане без гр. Търново. В послепис към документа е прибавено, че в него са описани 615 семейства и „душите на речените семейства" са 3708.[42] Информацията има статистически характер и без всякаква обработка показва, че общият среден брой на членовете на едно семейство в посочената година и в посочените села е 6,2. души. За отделните села средният брой на членовете на семействата се нарежда в следния статистически ред: 3,59; 4,85; 5,56; 5,60; 5,84; 5,85; 6,66; 6.78; 6,81; 6,95 Средните статистически стойности, който той разкрива са: 1. Средноаритметичен брой: 6,2 души в семейство. 2. Медиана, която показва средата на реда: 5,84 – 5,85 души в семейство 3. Мода, която показва най-високата гъстота в реда: 5,84 – 5,85 и напълно съвпада с медианата.

В списъка най-малкото семейство е от 1 човек, а най-голямото от 18 души.

Тези данни дават възможност да се направи демографска снимка, от която се констатира, че в конкретния момент средноаритметичния размер на едно семейство в 10-те павликянски села се движи между 5,85 и 6,2 души. Най-ниската средноаритметична стойност е 3,59, а най – високата 6,66 души. Всички стойности се покриват с параметрите на нуклеарното семейство в Европа и не отговарят на високите

цифрови показатели за броя на членовете в многофамилното домакинство. Горната граница на вариантната ширина обаче разкрива известна вероятност за наличие на отделни случаи на многофамилни домакинства. Тя се потвърждава от група семейства с 10 и над 10 членове: 3 семейства по 16 души, 2 семейства по 15 души, 2 семейства по 14 души, 3 семейства по 13 души, 5 семейства по 12 души, 21 семейства по 11 души и 17 семейства по 10 души. Общият сбор от 53 семейства с 10 и над 10 членове при крайна граница 18 показва, че в около 8,5% от семействата има заложени или проявени тенденции към развитие на многофамилно кръвносвързано патрилинейно домакинство. В тези параметри те могат да бъдат многодетни нуклеарни семейства, възходящо и низходящо разширени домакинства и многофамилни домакинства.

Третият списък от 1644 – 1650 г. съдържа имената на новоприелите католическата вяра павликяни в този период. В него са изброени имената на членовете на 87 семействата от различни села[43]. В демографски аспект това представлява своеобразна гнездова извадка, която дава възможност да се определи броят на членовете във всяко едно и да се установят средни демографски стойности. В цифрови стойности формиращите се два статистически реда **А** на броя на семействата и **Б** на броя членовете им са следните:

А	3	4	5	6	7	8	9	10	11	...	23
Б	4	11	16	25	15	10	4	–	1		1

Техните съотношения позволяват следните констатации:

Средноаритметичният размер на семействата е 6,1 души.

Медианата, т. е. средата на реда, се измества поради горната му граница, която се намира 12 пункта след последното поредно число. Ако го елиминираме, то и модата, и медианата съвпадат с цифрата 6. Вариантната ширина е от 4 до 23-членно семейство, като последното безспорно е изключение. Именно то може спокойно да се определи като многофамилно домакинство или задруга, още повече че в списъка е отбелязано, че главата на домакинството Саръ Драгой е на 118 години, което означава, че всички останали са негови наследници – синове, внуци и правнуци.

Демографският анализ на двата описа показва много близки, почти еднакви средни стойности в размера на семейството за период от 7 – 12 години и документира като най-стабилна тенденция 6-членното семейство. Едновременно с това се открива една класическа задруга. Посочената библейска възраст на Саръ Драгой, главата на многофамилното домакинство, е указание, че съществуването му се базира на индивидуалното стопанство на живия и много стар баща. Османско-

то законодателство урежда подобни случаи, като задължава сина, който получава тапията и съответно стопанството, да се грижи за възрастните родители, но по правило не решава въпроса за наследството при повече от един син[44]. Лишаването от наследство на втория и следващите синове би могло да е една от вероятните причини за модифицирането на разширеното домакинство в задруга.

Данните в муфассал регистрите показват, че подобни случаи са „постоянното изключение" във възрастовата пирамида на отделните селища. В средноголемите и големите села се срещат от 1 до до 5 случая на едновременна регистрация на живи дядо – син – внук[45]. Около 20 % от неженените мъже нямат жив баща. Броят на вдовиците се движи от 5 до 12% от регистрираните глави на домакинства, което означава, че близък до този процент мъже са умрели, преди синът им да се е оженил. Ако приемем, че средната брачна възраст при мъжете е около 20 години, това означава, че около 12% от неженените мъже умират, преди да достигнат 40 години, а до оженването на внука, т. е. до 60 години, доживяват около 3 % от мъжете.

Тези цифри са само ориентировъчни, тъй като регистровата информация отговаря на една малка част от условията, които са необходими за сигурни демографски заключения, но те показват една важна за нашата тема тенденция – висока и ранна смъртност на мъжете. Този феномен ограничава възможността за масовизиране на големите многофамилни домакинства на базата на индивидуалното стопанство на селянина при тимарската система. Това означава, че разпространението им през XVIII и XIX в. не може да се обясни с някаква закъсняла модификация на стария славянски род или с естествено развитие на традиционната структура на семейството с низходящи и възходящи разширения от различни генерации. Разширеното домакинство с нуклеарно ядро, което мнозина представят като масово явление, е с програмирано кратко съществуване поради високата смъртност и ранната брачна възраст.

Утвърждаването на многофамилното домакинство в планинските региони М. Тодорова обяснява с разпространението на чифлишкото стопанство през XVIII в.[46] Тя има основание, тъй като в този процес се прекъсва връзката между собствеността на земята и индивидуалното селско семейство, действаща в рамките на тимарската система. Към него може да се допълни много интензивното развитие на животновъдството в българското пространство през XVI в. и следващите векове. За разлика от традиционното трансхуманно скотовъдство на номадите, при което със стадата се движат всички членове на общността и семействата не се разделят, двуетажното скотовъдство на

българите разделя брачната двойка за дълги периоди от време. При традиционната аграрна основа на икономиката това налага кооперира-не на усилията и трудовите ресурси на няколко семейства. В средновековната социална структура най-близкият кръг от кръвносвързани роднини е естествената среда на тази кооперация, която се възприема като развитие на разширения тип домакинство. Може би нейният протомодел е възникнал във войнушката среда, тъй като задълженията на войнука го отделят задълго от семейството му и цялата трудова активност е трябвало да се поеме от съпругата. При основните производствени дейности това се оказва много трудно, ако не и невъзможно, поради което се налага дългото задържане на всяко ново семейство като разширение на старото семейство на предхождащата го генерация. В структурата на многофамилните домакинства не може да се пренебрегне влиянието на номадските реликти в западния дял на българското пространство, за които става дума в глава трета на този труд. Те са предлагали готов модел на многофамилно домакинство, който обаче е трябвало да се трансформира върху общата аграрна основа на българската икономика. Би могло да се каже, че т. н. *задруга* е един от вариантите на семейната структура в българското общество, който се появява и развива при конкретните социалноикономически условия в развития етап на аграризацията на османското общество. Тя остава локализирана в посочените от М. Тодорова региони на Западна и Централна България и не променя основните характеристики на нуклеарното традиционно семейство на българите, както убеждава Райна Пешева. Научният интерес към задругата ѝ придава много по-голяма роля, отколкото реалните ѝ мащаби[47]. Казаното дотук дава основание да се заключи, че в българската семейна организация тя е изключение. Михаел Митераузр е абсолютно прав, когато твърди, че генерализирането на общовалидни стойности за такъв регион като Балканите крие значителни рискове[48]. Разнообразните екологични характеристики на най-източния от средиземноморските полуострови на Европа, съчетани с етническата и религиозна разноликост на народите, които го обитават, пораждат и разнообразните модели на семейство и домакинство, и обусловените от тях разлики в обществената организация и манталитет[49].

Представената информация за жилището на българското семейство и очертаните демографски тенденции през XVI – XVII в. не потвърждават широкото разпространение на *задругата*. Без да се изключва възможността за съществуването на многофамилни домакинства като изключения от общото правило, очевидно е, че основната клетка в социалната тъкан на българското общество, чиято матери-

ална основа е аграрната икономика, е нуклеарното моногамно семейство.

ДОМЪТ И ТРАДИЦИОННАТА КУЛТУРА НА БЪЛГАРИТЕ

Европейското определение за жилищата им като „за бедни колиби" и „свински кочини" напълно се различава от отношението на балканските християни към техните къщи. За тях те са дом и свещено място, което само по себе си може да определи насоките на човешкия живот. Това твърдение не е извлечено от съвременните изследвания на етнографи и етнолози, а от две кратки описания на Пол Рико, който между 1661 и 1679 г. живял като английски дипломат в Османската империя. Неговите три книги за балканския свят днес се оценяват като едни от най-точните и най-обективни европейски описания. Образован, наблюдателен и дълбоко религиозен протестант, той съобщава стотици подробности, които се отнасят до всички сфери на живота. На края на своята книга за „Сегашното състояние на гръцката църква" той разказва за два ритуала на православното население, свързани със строежа на къща:

„Когато се полагат основите на нова сграда, свещеникът идва и благославя работата и работниците с молитва, за което имат и особена литургия. Това е много похвално и подхожда на християни, но щом свещеникът си отиде, работниците изпълняват друг обред от собствената си вяра – заколват петел или овца, чиято кръв заравят под първия камък, който полагат. Това невинаги, но много често се прави и те си въобразяват, че съществува някаква щастлива магия или заклинание, които привличат добрата съдба към прага на къщата. Наричат го тусия или жертвоприношение, поради което вярвам, че това е нещо от древното езичество."[50] Обичаят е съхранен до днес в българската, а и в цялата балканска традиционна култура[51]. Вторият обичай е подобен, но целта му е действие с обратен знак:

„Някои хора – пише П. Рико, – които хранят злоба към някого или се карат с някого, вземат мерките му на длъж и на шир с прежда или дърво и ги занасят на някой майстор, дърводелец или зидар, който ще полага основите на къща. Срещу малко пари той ги закопава под камъните на строежа и, както казват, човекът след това умирал или поне започвал да чезне, както се разлагала преждата или дървото. Съвсем сигурно е, че това представлява магия, произлизаща от древното езичество..."[52]

Двата дълги цитата използвам като въведение, защото те показват твърде дългата жизненост на основни модули от античното нас-

ледство в балканското пространство, но и защото разкриват значението на дома в живота на българите, и не само на тях, в онази епоха. Малките, прихлупени, паянтови постройки са най-подреденото място в света, българският космос, покровителстван от Бога и Съдбата. От наличната информация трудно може да се възстанови „интериорът", както казваме днес, на селския дом. Откъслечна и разпръсната информация съобщава за отделни строителни компоненти на къщата – стая. Вече се каза, че огнището е задължителен елемент на помещението и както в цяла Европа именно то превръща постройката в дом. Някои от европейците съобщават за подницата, в която се пече хлябът, като за втори задължителен елемент. Третият е тъкачният стан, на който жените изработват всички тъкани, необходими за семейството. Масата е ниска, както и малките столчета, които я заобикалят. Спи се на пода, на постелки и завивки, които сутрин се прибират. Някои от европейците съобщават за бебешки люлки или за глинени паници и дървени лъжици, с които се хранят[53].

Бедната информация за бедното обзавеждане на българските къщи се допълва от описанията на първите ни етнографи от края на XIX и началото на XX в., които откриват един абсолютен ред в мястото на всяка вещ и във всяко действие в селския дом[54]. И пионерите на етнографската наука, и съвременните етнолози установяват още един феномен. Почти всяка вещ и почти всяко действие имат второ, тайно значение. Ежедневието на селянина е изцяло сакрализирано и подчинено на правила, чието нарушаване е заплаха за него и неговото семейство, а нерядко и за световния космос. Културният модел на българите е изцяло кодиран в селския дом. Той поддържа здравата и гъвкава тъкан на българското общество чрез индивидуалното семейство или по-точно чрез милионите български семейства, преминали през вековете.

Семейството в своя дом запазва, развива и препредава достигнатия опит, традицията, съзнанието за етническа и културна идентичност. Това най-малко, но и най-многобройно звено на обществото осъществява биологичното, социалното, икономическото, културното възпроизводство, създава и поддържа живота, пази миналото и осигурява бъдещето[55]. Както вече се каза, българското средновековно семейство е европейско по тип. То е моногамно, което ще рече, че се състои от брачната двойка на мъж и жена и родените от тях деца. Това е задължителната социална група, в която преминава животът на българина. За него създаването на семейство и отглеждането на деца са човешки дълг и божия благодат, идеална и единствена възможност да се изживее животът. Християнската религия и християн-

ският морал издигат семейството и брака в основна ценност. Смисълът на битието е да се продължи родът. В българския културен модел брачността е всеобща[56]. Само много болните обществото освобождава от брака. Освободени са и черните духовници, за които службата на Бога зад стените на манастира е житейски път. Но изворите показват, че мнозина стават монаси едва след смъртта на съпругата или съпруга, т. е. след като са преминали през брака и са създали деца[57].

Българското общество практически не познава и не приема безбрачието. „Стара мома" и „стар ерген" са обида и обществено порицание. Християнската религия утвърждава брака като всеобща матрица на човешкото съществуване и в цялото европейско Средиземноморие през Средните векове той се превръща в едно от основните задължения на личността в селската среда. Този средиземноморски вариант на задължителна брачност продължава и във вековете на османската власт. В Османската империя персийската дума за дом, къща, домакинство, семейство (**хане**) е всеобщ термин за основната данъчнооблагаема единица, което показва оценената му роля като най-сигурното икономическо звено[58]. Мнозина от съвременните автори предполагат, че през XV и в началото на XVI в. данъчната единица **хане** се покрива с едно нуклеарно семейство, но по-късно размерът и съдържанието ѝ се разширяват и пряката връзка със семейството изчезва. Специфичната връзка със османската икономическа система, както и значението му в демографското движение, стимулираха траен научен интерес към размера на семейството, търсейки ориентировъчните му средни стойности. В литературата се утвърди мнението, че то се състои от 5 членове – брачната двойка от мъж и жена и три техни деца. Това семейство, удобно за научните изследвания, е напълно хипотетично и закрива разнообразието от локални и времеви брачни модели. Фактически всяко реалното семейство е динамично променяща се социална минигрупа. Нейното начало се поставя от съпружеската двойка и се увеличава с ражданията на децата. С тяхното израстване и техните бракове родителското семейство намалява, за да изчезне със смъртта на майката и бащата. Тази елементарна на пръв поглед констатация в своето конкретно изучаване поставя сложен кръг от въпроси, свързани с двете биологично предопределени точки на човешкия живот – раждането и смъртта.

Размерът на семейството зависи от това, колко деца са родени от съпружеската двойка и колко от тях са доживели до възрастта, в която създават собствено семейство. Непълната информация на османските регистри не може да ни даде точна цифра, тъй като в нея са

вписани само мъжете като глави на домакинства, но все пак представя някои насочващи тенденции. В документите се откриват в последователен ред семейството на бащата, произлизащите от него дъщерни семейства на синовете му и неженените му синове, а много рядко и неговите внуци. Образецът на описване на населението в регистрите прави проследими връзките на свързаните в роднинска верига семейства. Ето няколко примера: В регистър от 1462 г. в с. Кумарица, Софийско, са записани като отделни ханета, т. е. семейства, Драчо стар, Ненко, син на Драчо, Богдан, син на Драчо, Стали, син на Драчо, Станчо, син на Драчо, неженен[59]. В 1462 г. Станой от с. Кумарица имал трима женени и един неженен син[60]. В друг регистър от 1502 г. в с. Елешница в последователен ред са записани Пено, син на Рад и тримата му женени синове Стойко, Коно и Костадин и неженения му син Радослав[61]. Подобни примери на многодетни семейства, както казваме сега, могат да се намерят в много села.

Източниците, с които разполагаме, не позволяват да представим със сигурност средния размер на българското семейство, определян от броя на родените и отгледани от него деца. От тях можем да установим, че най-често в регистрите е вписан един баща с един женен или неженен син. Значително по-редки са случаите на двама или трима синове, а тези с повече от трима са просто изключение. Ако приемем, че броят на момичетата е почти равен на този на момчетата, поради константното за човешката популация съотношение 47,90: 52,10 родени момичета към родени момчета, средният брой израснали деца е 2 – 3 в семейство. Както бе показано по-горе размерът на семействата се движи в твърде голям диапазон от 2 до 18 души. Това затруднява определянето на средните им стойности в цялото българско пространство за петте века на османското владичество. Очевидно е, че семействата са бързо променливи и зависят от голяма група фактори. Първият от тях е високата раждаемост. В онези векове тя се определя от биологичните граници. Жената ражда през 2-3 години през цялата си фертилна възраст. Тази висока раждаемост е контрирана от високата детска смъртност. Изследванията на детската смъртност показват, че в доиндустриална Европа, включително и на Балканите, през първата си година умират 25 % от новородените. Други 25 % от останалите живи умират до третата си година[62]. Известно стабилизиране в живота на децата настъпва между 7-ата и 10-атата им година. Поради това в българското, както във всички доиндустриални общества, основна ценност са децата, а не отделното дете. „Много деца", „голяма челяд" е голямата благословия в сватбения обред на българите и при всички обичаи от годишния празничен цикъл.

Структурата на българското семейство се определя от йерархията на отделните му членове в производствената и социалната дейност. Ръководната и представителна фигура е съпругът баща, който с физическата сила и своя труд осигурява битието на семейството. Най-трудоемките селскостопански дейности – оран, сеитба, коситба и т. н. изискват силата на мъжете. Те могат физически да издържат натоварванията на подвижното скотовъдство с непрекъснато преместване на стадата на дълги разстояния. Специализираният занаятчийски труд и този на пътуващия търговец също са мъжка работа. Физическата сила на мъжете в доиндустриалния свят е важен енергиен източник, който ги поставя в позицията на водеща фигура в живота на обществото, включително и в семейството[63]. Юридическият израз на този факт е статутът на мъжа като собственик на материалната основа на семейството – поземлените имоти, къщата, занаятчийската работилница и т. н.

Семейството преповтаря пирамидалната структура на средновековното общество и в него върхът е съпругът баща. Той е господарят, който решава всички проблеми в общия и личния живот на неговите членове[64]. Традиционната култура го представя и като жреца, който изпълнява главните ритуали в ежедневието и празниците. Той благославя хляба и благодари на Бога при всекидневната обща трапеза, той е главното обредно лице в коледната нощ, той принася жертвеното животно, за да се осигурят здраве и берекет за всички при оброка[65]. Неговите решения са задължителни. Редица формализирани знаци подчертават тази водеща позиция – мястото му на трапезата, правото му пръв да започне да се храни, обръщенията към него, целуването на ръка и т. н[66].

Съпругата майка чрез труда си осигурява ежедневието и отглеждането на децата. Приготвянето на храната, като се започне от разпределението на целогодишния резерв и се стигне до всекидневния хляб, изцяло е нейно задължение. До седемгодишната си възраст децата изцяло се отглеждат от майката и жените в семейството. Тя се явява и ръководител на неговата женска част – дъщери и снахи, при разширените му форми. Османското законодателство дава предимство на мъжете и жената не получава дял от бащината си недвижима собственост. Ако семейството няма синове, дъщерята може да вземе индивидуалното стопанство на баща си, но срещу ресми-и тапу[67]. Юджетите за покупкопродажби на селски и градски терени обаче показват доста плътно участие на жени, мюсюлманки и християнки, в пазара на земята. Този факт сериозно атакува тезите на специалистите по българско обичайно право, които твърдят, че българката няма-

ла право на лична недвижима собственост[68]. От съвременна гледна точка нейните права са твърде ограничени и животът ѝ в голяма степен е подчинен на съпруга баща. Този идеален модел, разбира се, има значителни корекции в ежедневната практика. Женският труд е крайно необходим в онези етапи от земеделската активност, които изискват многобройна работна ръка – жътва, коситба, вършитба и др. Жената почти изцяло се грижи за животните, които са в семейния двор, за градините, за дрехите и вещите в къщата. Нейна грижа е лечителството, което я свързва с магията и всички обреди и практики за здраве и плодородие[69].

Разграничението на функциите и на социалния статут по полов признак е задължително условие за функционирането на българското традиционно семейство, чрез което се достига оптималното ниво на съществуването му. Неговото нарушаване при смъртта на бащата или майката поставя цялото семейство в маргинална позиция. Това е всеобщо правило, което е отразено и в османското законодателство в случай на смърт на бащата. Семейството се определя като вдовишко, което означава непълноценно, и данъчните му задължения рязко спадат[70]. Едно нормално християнско семейство плаща поземлено – личен данък в размер на 25 акчета, а едно вдовишко – 6 акчета. Очевидно османската законодателна норма отразява реалната невъзможност на вдовицата да поддържа в стопанството средна производителност. Бедността ѝ е видима и непреодолима. Българският обичай за измолване на дъжд при дълга суша, наричан Пеперуда или Пеперуга, точно представя положението на детето сирак в доиндустриалния свят. В него голо момиче сираче, опасано на кръста със стръкове бъз, обикаля в танец селото, а придружаващите го пеят „Дай, боже, дъжд, да порасне жито за вдовици и сираци" – има ли хляб за тях, значи, че има за всички[71]. Маргинализацията на семейството при смърт на единия от съпрузите обяснява и почти задължителния втори брак на мъже и жени, овдовели в млада и средна възраст[72].

При ниския стандарт на живот, недохранването като норма, лошата хигиена на бита, многото болести и масовите епидемии средната продължителност на живота е твърде кратка от съвременна гледна точка. Османските регистри, включващи мъжкото население, много рядко фиксират едновременен живот на три генерации: дядо – син – внук. В някои случаи броят на вдовиците е силно впечатляващ. Според един данъчен регистър от 1489 г. в Никопол има 2065 пълноценни български домакинства и 208 вдовишки, в Търново те са 404 при 4830 пълноценни[73], в Битоля вдовишките семейства са 861 при 6786 пълноценни[74], в Софийско са 1427 при общо 12 854 домакинства

Тези данни са примерни за цялото българско пространство и свидетелстват, че вдовишките семейства са между 5 и 12 %. Това означава, че най-малко такъв процент хора са живели на границите на възможния минимум, както казваме днес.

Възпроизводителната функция на семейството в този период далеч не се ограничава в раждането и изхранването на децата. Тя е развита в сложна система, която трябва да ги подготви за живота в трудните условия на един средновековен и зависим от чужда държавна власт свят, в ежедневен контакт с мюсюлманите, изповядващи друга религия и носители на различен цивилизационен модел. Трябва да им предаде напълно трудовия, социалния, духовния опит, за да го овладеят и отново да го предадат на създадените от тях деца в своите семейства[76]. Половото разграничение в тази своеобразна, но изключително важна „образователна" система е водещо. Съобразно общата норма предимството е дадено на мъжете. И до днес в българската битова практика желаното първо дете е момчето. Фактически децата се отглеждат по един и същи начин до седемгодишната им възраст, когато те все още във висока степен са заплашени от смъртта. Някъде около тази възраст чрез обичая „стрижба" на момчетата става обосяването на половите групи[77].

Овладяването на производствения опит се постига чрез постепенното включване на момчетата в мъжките трудови дейности. Началният етап от овладяването на специфични производства се отбелязва с ритуални практики и при двата пола. Когато момичето омеси своя първи хляб, той се раздава на съседи и роднини, а донасянето на първите дърва от момчето се отпразнува от роднини и съседи[78]. Постепенно с израстването си те се включват в целия трудов процес, така че някъде към 14-16 години за момичетата и 16-18 години за момчетата се възприемат като пораснали и социално подготвени, за да създадат собствено семейство.

Семейството осъществява социализацията на личността, препредавайки представите и нормите за лично и обществено поведение, за свои и чужди, за индивид и колектив, за власт и подчинение. Българското семейство прави новороденият човек българин. В него той научава българския език, а с него и начина на мислене. С приемане на светото кръщение той става християнин и именно в семейството научава основните догми и норми на християнската религия, задълженията за християнско поведение, молитвите, представите за добро и зло, за грях и опрощение. Българският модел на живот като бит, като морал, като знание за природата и обществото, като социална позиция, като права и задължения, като обичаи, ритуали и практики, като въз-

можности за изява и идеал за живот се придобива именно в семейството, за да бъде репродуциран, т. е. преповторени в семействата на децата. Този сложен феномен дефинираме като традиция. Той е механизмът, който осигурява единното движение на българите като етнос, като народ във времето на базата на достигнатото в миналото. Видимият, материален израз на действието на традицията е преповтарянето на носиите с множеството им специфични детайли, спецификите на храната и нейното приготовление, битовият стандарт, особеностите на оръдията на труда и т. н.

Другият ѝ аспект са мирогледната система и манталитетът, поддържани чрез обичаите, вярванията, магическите практики. Културната традиция, чрез която българите се чувстват българи, а небългарите ги възприемат като българи, чрез която се осъществява връзката между околната среда и православното християнство като духовна същност на отделната личност и на цялата общност, моделът на нейното прилагане, системата ѝ за поддържане и т. н. човекът научава в дома, в който е роден. Всички тези основни параметри на културната традиция българинът въплътява в себе си от своите родители, за да ги предаде на децата си в семейството, което сам ще създаде.

ТЕРИТОРИАЛНИТЕ ЧОВЕШКИ ОБЩНОСТИ

Между селския дом и селското землище е затворен вторият кръг на култивираното пространство, селището или селото, формирано от селските дворове и жилища. Неговото разположение се диктува от терените в локалното пространство, от землището. Изворите, а и съвременната карта на селата разкриват няколко варианта, които могат да бъдат обяснени с прякото влияние на релефа или с различните етапи на овладяване на поземления фонд в много далечни времена. Някои планински села са разположени в най-високата част на селското пространство. Чужденците образно ги описват като кацнали на стръмните ридове. Така разказва Луи Огюст Феликс Божур за с. Добрал (дн. Прилеп), разположено на най-високата точка на прохода от Шумен до Карнобат в източния дял на Стара планина[79]. Макар и рядко, този тип селища се срещат и днес в Централните и Източните Родопи. Обработваемите им терени са по съседните неголеми плата или в малки котловини, намиращи се под селото. Те напомнят селищната мрежа в централната част на Апенинския полуостров и може би са следи от един ранен етап от заселването и овладяването на средиземноморските планини[80]. По правило те са разположени в центъра на планински проходи и дервентджийският им статут през XV – XIX в. се помни и сега.

Втората група са също планински селища, скрити между възвишения в малки котловини по течението на потоци и рекички. Те се откриват предимно в западния дял на Стара планина и обяснението на сегашните им жители е, че дедите им се крили от турците, въпреки, че много от тях са описани в османските регистри от XV – XVI в. Третият и най-масов тип са селата, разстлани в подножието на хълмове, и землището им свързва полета и планински склонове. За този тип селища, които дават общия облик на българския пейзаж и днес, съобщава още в 1555 г. Х. Дернщвам[81]. В равнините селищата са групирани около теченията на реките.

Селищата нямат собствена граница, нито оформен център. Дворовете са разделени от пътища, по които се придвижват хората, домашните животни и колите, естествено оформяйки селищната част. При всички покупко-продажби на селски дворове и къщи една от границите им е „обществен път“[82]. Два топуса са задължителни в архитектурната им неоформеност – кладенецът и общото гумно, където се вършее. Необходимостта от тях и колективното им ползване се регламентират от османското законодателство[83]. Народната традиция представя гумното и като хорище, където се събира в празник селската общност, което го прави фиксираният пункт на общоселските социални контакти. В местата, където има втора освен гробищната църква, около нея се оформя отъпкан празен терен, който носи перспективата на бъдещия център[84]. Селото е максимално окултурената зона в селското землище, която принадлежи на хората и на опитомената от тях природа – домашните животни, плодните дървета, цветята. Но тази зона е открита, което прави възможни контактите с дивото. Шествието на кукерите един път в годината ритуално предоставя тази най-културна зона на природата, за да акумулира нейната жизнена сила[85]. Пространството на селището е отворено и за представителите на нечовешкия свят. Те се крият в плетовете – граници между селските дворове, а невидимият допир с тях е постоянна заплаха за здравето на хората[86]. Особено опасни са „краят на селото“ и кладенецът, достъпни за нежита, самодивите и змейовете[87].

Селските семейства, обединени от общото землище и селището, са самоорганизирани в специфична социална минигрупа, която в науката се нарича **община**. Тя е вторият по многочисленост и значимост елемент в социалната структура в българското общество през XV – XVII в. Общината е териториално-професионална общност, в която връзките, обединяващи човешката общност, възникват и функционират от живота върху общото пространство и еднаквия поминък. Те създават близки условия на икономически и социален живот, ед-

накви интереси и общи опасности за целия колектив. Това е една от най-древните форми на обществено организиране и играе основна роля в обществения живот на всички европейски народи през цялото Средновековие[88]. След XIV в. в Западна Европа функциите и ролята на селската община постепенно се ограничават. С османското завоевание и налагането на османската власт на Балканите се наблюдава обратен процес. Селската общност като социална формация се институционализира и поема многостранни функции като посредник между населението на селата и чуждата държава. Най-общото обяснение е силният корпоративен принцип в османския управленски механизъм, заимстван от ислямския цивилизационен модел и превърнат в един от инструментите на имперския централизъм.

Селската община е формирана от живеещи във всяко село семейства и функционира като социална организация в множество важни и повтарящи се ситуации. В османските документи тя се означава с формулата „живеещите в селото". Общността, колективът, по вече посочените правила на епохата, обхваща мъжете от активната генерация[89]. Както и в семейството, възрастовата йерархия е основен принцип в нейното структуриране, като особено предимство имат най-старите й членове. При кратката продължителност на живота тези, които живеят по-дълго, са носителите на обществения опит и съответно на житейската мъдрост. Старостта се възприема като биологично и социално предимство, чиято външна изява е всеобщото уважение. Много трудно може да се опише в детайли системата на формалната организираност на селската община. Засега не е много ясно как са се избирали нейните ръководители или как са се решавали общите въпроси. Османските регистри дават основние да се предполага, че селският свещеник, където има такъв, е неформалният лидер. За това говори фактът, че списъкът на главите на домакинствата в обширните регистри много често започва с неговото име. Един от многото примери намираме в муфассал дефтер на тимари, хасове и зеамети в Софийско от края на XV в. Начело на списъка на жителите в с. Костинброд е записан Поп, син на Калоян, в с. Орландовци – поп Добри, в с. Чеканчево – поп Стайко и др. В други села в същия опис към името на първия регистриран е прибавено определението „стар", както е стар Куман в с. Калкас, стар Брайко в с. Дивотино, стар Бойко в с. Куманица и др.[90] В един анонимен пътепис от 1572 г. авторът съобщава, че когато стигнал до българското село Калотино, намерил „повечето мъже и жени събрани в една дървена черква, разположена на една височина. Всеки от тях бе донесъл от къщата си една паница варено жито и погачи, и бял хляб, които се

поставиха на две дълги маси на два реда в черквата. Над тях застана свещеникът, а до него старейте на общината. Свещеникът чете и пя известно време..."[91] В църковния ритуал на задушницата, православния празник на мъртвите, той открива „стареите на общината" по мястото им в общия ред. В този всеобщ ритуален белег случайният чужденец установява формално призната и социално демонстрирана позиция на „старейте", която обаче не е отразена в писмената документация.

Селската община като колектив е посредник между населението и османската власт на всички равнища. Принципът на колективната отговорност, който османците широко използват в управленския механизъм, обуславя стабилността на нейните позиции. Тя отговаря за своевременното и пълно изплащане на данъците и на спахията, и на централната власт[92]. От съдебен протокол на софийския кадия от 1620 г. научаваме, че някой си Хаджи Бей, син на Абдуллах, поискал от жителите на с. Якоруда, Разложко, да му изплатят сумата от 60 000 акчета, които му дължали като данък. В софийския съд се явили „жителите на селото", които твърдят, че са издължили своите данъци. Поради липса на документи обаче съдът ги принудил да ги платят отново[93]. Пак като общност, като колектив населението на селото взима и изплаща заеми. Отново в дефтерите на софийския кадия е записано, че в 1550 г. в съда се явяват: „немюсюлманите Радослав, син на Кирко, Пейо Грудеманчо, Пейо, син на Иван, Тодор, син на Белю, Стоян, син на Петко от с. Волуяк, и в присъствието на Сюлейман бей Челеби, син на Махмуд, спахия на споменатото село, изказаха и доброволно признаха: „Ние и цялото население на казаното село дължим на поменатия спахия сумата 937 акчета, от стойността на 37 килета жито, със срок три месеца от датата на това регистриране. Всеки от нас чрез взаимно съгласие стана един на друг имотен поръчител."[94] По същия начин от името на селото и с гаранцията на своите имоти селяните са принуждавани да откриват и предават хайдути, да изпращат работници за държавните строежи или гребци в галерите, да плащат глоба, ако в мерата на селото е намерен убит човек и убиецът не е известен, и т. н. Всички задължения на жителите на селото към османската власт се осъществяват чрез общината. Пак чрез нея селяните отправят към централната власт своите оплаквания от местните спахии или държавните чиновници. Пример за многобройните оплаквания отново намираме в протоколите на софийския кадия през същата 1550 г.: „Населението на с. Губислав, спадащо към големия град София, призова пред шериатския съд Махмуд, спахия на споменатото село, и срещу него се изказа тъй: „Поменатият спахия не взе-

ма в натура десятъка от добивите ни, а ни взема пари, кара ни по пет дни в годината да работим негова работа, кара ни с коли да му превозваме дърва, данъка върху имотите ни не събира съгласно закона, а в по-голям размер."[95] Спахията е нарушил законовата норма и селяните, които очевидно познават османското законодателство, търсят справедливост пред съда като колектив, като община. Като неформална институция, която представя населението пред властта, общината поема и защитата на неговите интереси, доколкото това е възможно в условията на едно средновековно общество.

Втората, вероятно по-стара и не по-малко важна функция на селската община е регулирането на вътрешните отношения между отделните личности и групи. Аксиоматично е възприето становището, че в средновековния свят животът на отделната личност силно, а според някои изследователи напълно зависи от цялата общност. В нея действа мрежа от взаимоотношения, която има няколко нива, разграничени в различни типове социални общности: семейни, роднински, възрастови и полови минигрупи и т. н. Чрез тази мрежа се осъществява колективният контрол. Християнската църква въвежда и българското общество спазва серия забрани за бракове между членовете на роднинските общности. Контролът се изпълнява от общината. Пак тя следи за спазване на обичайните норми при наследяване на недвижими имоти от роднини. Отделните генерации формират друг тип неформални групи, чрез които се осъществява континуитетът в живота на общността. Преминаването от една в друга възрастова група от отделната личност е ритуализирано с различни типове инициационни обреди. В много обичаи разделението на възрастови групи е задължително и има важно значение в живота на индивида и на цялата общност. За момичетата участието в танците на лазарките означава излизането им на брачния пазар, достигната от тях брачна възраст[96]. За момчетата същото значение има коледуването или участието в процесията на селския светец в групата на мъжете[97].

Като специфична професионална група в селската общност са обособени малкото на брой селски занаятчии. Някои от тях, като ковачите например, са тясно специализирани и се издържат предимно от своя неаграрен занаят. Земеделието има малък дял в тяхното битие. За други, като знахари, баячи, грънчари и др., специфичното им професионализиране е допълнително занимание. Интересно е, че в османските регистри те са записани с името си и своята занаятчийска професия[98]. Тяхното задължително присъствие в селската общност като необходимост в нейния живот се изисква или по-точно се препоръчва още през X в. във византийската енциклопедия Геопоники. Спо-

ред автора на компилативното съчинение всяко село трябва да има собствени ковач и лечител, тъй като те правят по-производителен труда на селяните[99]. Пет века по-късно в българските села занаятчиите са повсеместен феномен. Специфичните им знания се препредават по наследство и формират обособени модули в традиционната култура. Те са особено силно изявени при лечителството, където практическите знания са преплетени с магически практики и гадаения, което ги превръща в тайно знание. „Знаещите" са и „можещи", което им придава харизматични характеристики. Българската традиционна култура показва, че и в българското село, както в целия средновековен свят, разликата между лечителите и магьосниците е минимална. Те са хората, които владеят различните светове и могат да осъществяват връзките между тях[100].

Общината като цяло създава обществените еталони чрез утвърдената идеална представа за добър и лош човек, за добра и лоша жена, за добра и лоша мома, с които квалифицира и подрежда своите членове съобразно този модел. Тя е колективният наблюдател и оценител на отделната личност, с което определя и мястото ѝ в своята йерархия. Като колектив създава и поддържа общия манталитет – представите и нормите за трудолюбие, честност, почтеност, отговорност. Пак тя е главният носител на естетическите критерии на селския свят – кой е хубав и какво е красота е резултат на едно общо мнение, възприемано от предходната генерация и твърде бавно променящо се във времето. Изобщо съжителството на хората е балансирано чрез селската община. Тя провежда и следи за реализацията на традиционния културен модел. Взаимното познаване и наблюдение прави задължително спазването на постите, забраните за работа в дните, регламентирани от народния календар, спазването на обичаи, обреди, ритуали. Контролните ѝ функции са толкова строги, че големите ритуални комплекси, които са знаковите превъплъщения на преходите в индивидуалния живот на човека, **раждане – сватба – смърт**, се съхраняват столетия в цялото българско пространство. В сватбените обреди, описани от европейците през XV – XVIII в. и тези, описани от етнографите в края на XIX в., съществени разлики няма. Колко е стар този модел, личи от факта, че в целия сватбен комплекс мястото на църковната церемония е почти невидимо[101].

Нарушението на моралните норми от отделната личност се представя и възприема като заплаха за цялата селска общност. Сексуалните връзки между близки роднини или не дай Боже инцестът, най-голямата забрана в общочовешкия културен модел, заплашват цялото село с унищожение. Непогребаният по християнските правила мър-

твец или некръстеното новородено дете се превръщат във вампир, страхотна опасност за всички. Раждането на дете от мома може да предизвика разпиляване на селото и т. н.[102] Общото благополучие зависи от отделната личност, така както и личното благополучие зависи от цялата общност. Затова общината е тази, която изисква спазването на обичаите, които охраняват селото. Празнуването на общоселския светец покровител в неговия свети ден с колективна кръвна жертва и общи ритуали във фиксираните в обичайната система празници като Трифон Зарезан, Гергьовден, Тодоровден и т. н. поддържат реда в света, т. е. в селския колектив. При извънредни обстоятелства, които са всеобща опасност, като суша или много дъждове, при епидемии от чума или мор по добитъка отново ритуалът, осъществяван от целия колектив, е този, който би могъл да спаси всички[103].

Селската общност като организирана група създава интеграционните връзки на единството, прави членовете си „свои". Те са основата, върху която се изграждат представите и нормите за „другия", за „чуждия". Върху тях се формират и представите за идентичността на човека, на хората, на народа. Те препредават във времето чувството за обособеност, давайки съдържание на въпросите: **кой съм аз, кои сме ние и кой е той, кои са те**.

В историческите изследвания, а от тях и сред широката ни общественост, е утвърдено мнението, че в онези далечни векове селото живее затворено, неподвижно във времето и ограничено в своето пространство. Документите от XV – XVII в. показват, че тези съвременни представи не са прецизни. Много са свидетелствата за постоянно преселване на хора от едно в друго село, представени в османските регистри чрез определенията **пришелец** и **напуснал** към имената на вписаните лица. Такива случаи се откриват в близо 90 % от всички села. В с. Димче, Търновско, в 1499 г. са вписани 5 пришелци, в съседното с. Коршуна те са 4, а напусналите са двама[104]. Понякога е отбелязано откъде идват новозаселените като например Драгомир Загореца, записан сред жителите на с. Рельово, Самоковско или Недялко Загорец в с. Шиаковци[105]. Това движение, осъществявано чрез бракове или в търсене на поминък, очертава веригите на локалните брачни пазари, създава мрежи от стопански и духовни връзки между съседни и отдалечени райони. Фактически в непрекъснато движение по традиционно установен маршрут преминава животът на онази част от българските селяни, чийто основен поминък е подвижното скотовъдство. Това са главно мъжете от планините, които преживяват зимата със стадата в топлите равнини, а лятото – във високопланинските пасища. Контактите с жителите на селищата по техния път

са трайни във времето и регламентирани чрез традицията. Селяните твърде често посещават близките градове, тъй като значителна част от данъците си изплащат в пари и единственият начин те да бъдат набавени е продажбата на произведеното на пазара. Още от XVI в. Х. Дершвам свидетелства за българи, които по жътва и коситба отиват като работници в равнините[106], а през XVIII в. на „романя", за да жънат в полетата, ходят вече жени и моми. Редица други групи селско население периодично или постоянно са в движение. Множество османски документи показват, че големи групи селяни от различни села и региони са ниско платената работна ръка, необходима за бързо доставяне на катран, дървен материал, въжета, тухли за строежите и т. н.[107] В съвременните изследвания този тип движения се определят като временни професионални миграции. В българското пространство през XV – XVII в. те определено са активни.

Изводът, който логично следва, е че в този период българското село не е изолирано от останалия близък и далечен свят. Но едновременно с това в своя модел на живот и в манталитета на жителите му тенденциите към затвореност са очевидни. Те се поддържат от селската община, от целия селски колектив, който функционира като бариера, която отхвърля или приема всяка новост, донесена от отделна личност или от обособена група. Така влиянието на другия, на чуждия свят остава ограничено според нуждите и мерките на селото. Представата за опасността, която може да дойде от света извън селското пространство, най-точно е кодирана в антропоморфния образ на чумата. Тя е никому непозната стара и парцалива жена с бебе в ръце, която седи на кръстопътя извън село. Този образ е знакът за най-голямата опасност за всички, неизбежната масова смърт. Носят я тези, които идват отвън, от чуждия свят, който крие множество опасности за утвърдения ред, за живота изобщо. Селската общност, общината, е хранителят на традицията, за да се запази и продължи животът по правилата, доказали във времето своята полезност и затова превърнати в необходимост и задължение на всички.

Казаното дотук представя идеалният модел на българската селска общност, създаден от първите български етнографи и горещо поддържан от множество български историци. Немалко документи показват, че често пъти реалността е твърде далеч от него, сложна и заплетена, какъвто е животът изобщо. Множество доказателства за разминаването между идеалното и реалното се откриват в докладите на католическите духовници, които съобщават за практики и обичаи, които не съвпадат нито с нормите на християнския морал, нито със съвременните представи за добрите нрави в отминалите времена. „В

селата Белене, Ореше и Петокладенци от 1 ноември до края на март – пише никополският епископ Антон Стефанов в 1680 г. – изкопават в земята къщи без прозорци, с малка вратичка, където се събират стари моми и млади невести, които не кърмят деца, за да работят заедно през нощта. Идват и много младежи да побъбрят с тях. И случва се често при угаснал вече огън да угаснат и свещите. Епископът, знаейки добре, че подобно нещо е от сектата на николаитите, направи всичко възможно за да премахне това неприличие, но не можа, нито ще бъде възможно без ръката на турците..."[108]. Тлаката, така художествено описвана като форма на традиционния колективен живот и взаимопомощ, се оказва и вариант на брачен пазар, меко казано. Големият проблем в морализаторската дейност на представителите на римската църква е нестабилността на брака. „Степените на кръвно родство спазват най-стриктно, но в двубрачието много грешат – пише Антон Стефанов. – Дават клетва, че нямат жива съпруга или съпруг, а те са живи. При такова препятствие енорийският свещеник не може да им даде благословия. Тогава те отиват веднага при ходжата на турците и взимат „кибино", т. е. документ, съгласно турския обичай и живеят като прелюбодейци..."[109] Сведенията се отнасят за павликяните в Северна България, но бракоразводните дела в кадийските протоколи и митрополитските кондики свидетелстват, че напускането на семейството от жени, но предимно от мъже, не е единичен случай[110]. Разбира се, тези явления са относително малко и днес се интерпретират като отклонения от патриархалните норми, както и дългите разпри при делби, скандалите между съседи и тежките криминални престъпления. Нито семейството, нито общината можели да наложат пълен контрол над индивида и над общността, но те ограничавали вътрешната конфликтност и гарантирали необходимото равновесие в сложните човешки отношения.

Вторият вариант на териториална общност в българската социална структура през XV – XVII в. е градската махала. По своите характеристики тя и прилича, и се различава от селската община. Приликите им се определят от функционалната необходимост да се регламентират отношенията на хора, живеещи заедно в обособено пространство. Това означава не само отграничаване на дворните места, но и създаване на норми на съседски отношения, избягване или решаване на конфликтни ситуации, поддържане на общ ред[111]. Градската махала също като селската община е прекият посредник между своите жители и османската власт. Тя е натоварена със събирането и разпределението на данъците, носи отговорност за спазване на правилата за личното и общественото поведение, грижи се за ме-

стата, които са необходими и ползвани от всички – улицата, кладенеца или чешмата, махленското гробище и т. н.[112]

Различията между градската махала и селската община се обуславят от факта, че в града професиите на хората са различни и техните интереси често пъти са противоречиви. Жителите на махалата не са свързани с общ труд, подчинен пряко на природните закономерности. В града ритъмът на трудовата активност не се определя от ритъма на годишните времена, нито от денонощното движение на слънцето. Той се диктува от изискванията на самия трудов процес, от производствените технологии. Различен при различните професии, трудът на гражданите не само ги обединява, но и силно ги противопоставя. И още нещо. В селото всяко семейство осигурява самостоятелно своя бит и своя живот. Градското семейство е част от една верига, в която всяко звено осигурява само един от необходимите компоненти на бита и живота. Разделените в производствения процес жители на градовете са взаимозависими. Тези отлики на човешкото общежитие в средновековния град, формулирани от френския историк Жак ле Гоф важат, с пълна сила и за градовете в българските земи.

Към тях трябва да прибавим и още една. Във всички български градове населението е етнически и религиозно смесено[113]. Тук живеят християни и мюсюлмани, сблъскват се и съжителстват две религии, зад които се крият две цивилизации, две житейски концепции и два модела на бит. При обособяването на градското пространство в махали главен принцип на разграничаването е религиозният. Център на общия живот на жителите на една градска махала е нейният храм. За българите това е църквата. Още от епохата на независимото българско Средновековие църквата организира своето паство в йерархично организирана система[114]. Нейното най-малко звено е енорията, минигрупа от православни християни, които се черкуват в един храм и имат един или няколко общи свещеници. Може да се каже, че през XV–XVII в. градската махала се покрива с енорията. Стефан Герлах, който живее четири години в османската столица Цариград и който със своята любознателност научава много за живота в империята, при завръщането си в 1578 г. пише за гр. София: „Главната черква на града е „Св. Марина“, покрита със свод и изцяло изписана, иконописта ѝ е подновена... При тази черква има едно българско училище и още едно друго в града, където учат момчетата да четат. Те нямат тук гръцки училища, но в тези две училища възпитават повечето български свещеници. Българите и гърците тук ходят в една и съща черква, понеже имат еднакво богослужение, и когато присъствуват

много българи, богослужението се чете на български език... Иначе тук има дванадесет свещеници, както и дванадесет църкви. 1. Споменатата главна съборна църква „Св. Марина“, три църкви „Св. Николай“, две „Св. Параскева“, 7. „Св. Христос или Господна черква“, 8. „Св. Архангел Михаил“, 9. „Възнесение Господно“, 10. „Пресветията“, 11. „Св. Йоан Предтеча“, 12. „Св. Лука“[115]. София е един от най-големите ни градове и многобройността на църквите показва многочислеността на българските квартали. Изворите съобщават за множество църкви в Пловдив, Асеновград, Скопие, Охрид. В архитектурата на града и в неговия социален живот християнският храм е задължителен елемент, който обединява своите пасоми преди всичко с изискванията за общото религиозно поведение. Празничните служби в църквата са задължителни за всички.

Християнският храм поставя и изисква решаването на общите задачи. Това са необходимите грижи за поддържането на храма и за издръжката на свещеника. След XV в. жителите на махалата трябва да осигуряват издръжката на училището, когато има такова. Всичко това налага създаването на група от хора, които да организират разнообразните дейности на местната църква. Тази група е църковното настоятелство, един изборен орган, който ръководи църковните дела и решава възникналите около тях проблеми. Фактически това е вече формализирана институция. Обществеият живот на махалата е организиран на по-високо ниво. През XVII в. в изворите започва да се среща терминът „варош“ като обозначение за цялата християнска общност в един град. Думата, както и някои други термини от тази епоха, е от унгарски произход и означава град. Той показва създаването на обществена институция, която става център, който събира всички християни. Терминът се налага и като определение на българската общност, и като определение на кварталното пространство, в което тя живее. Впрочем именно като общност се използва и сборният религиозен определител **християните** в Житието на св. Георги Нови Софийски още в XVI в. В него четем, че след мъченическата смърт на светеца християните, живеещи в града, се явили пред кадията и поискали тялото му, за да бъде погребано според християнския закон[116]. Появата на християнския варош е може би първата стъпка към трансформацията на средновековната махала във възрожденската градска община с многостранните ѝ обществени функции.

Османските правни документи обособяват населението на градовете в отделна социална група, която наричат шехирлии – граждани. Тя се различава от селската рая по характера на своята дейност, разделена в два основни клона – занаятчийство и търговия. Многоброй-

ни извори доказват, че българското население в градовете активно участвува в техния стопански живот чрез всички видове занаятчийски производства и във вътрешнотърговския обмен.[117]

Градът е пространството и производственият комплекс, в който българите се вписват в османската икономическа система не като обект, а като субект, като активно действаща страна. Статутът на отделните личности е подчинен на общите норми, но е значително по-малко зависим от колектива, от териториалната общност. Това предлага възможност за по-голяма предприемчивост и инициативност на отделните индивиди, което от своя страна води до чувствително вътрешно разслоение в градската махала. Сред българското градско население се открива информация за отделни личности, чието лично богатство е ако не равно, то поне твърде близко до това на представителите на османската провинциална върхушка. Единичните примери не разкриват пътищата за натрупване на средства, но имат значението на еталон, който стимулира стремежа към богатство в цялата общност. Един от начините, по-които той се осъществява, се оказва включването в скотовъдството, но не като поминък, а като производствено-търговска дейност чрез притежаването на многобройни стада овце[118]. Публикуваните регистри показват, че множество българи от градовете се включват в категорията на джелепкешаните, което им осигурява значителни предимства в един от най-сериозните пазари на империята – този за овче месо[119]. Традиционна и предпочитана храна на мюсюлманите, овчето месо е непрекъснато търсена стока на свободните пазари и за регламентираните от властта огромни консумативни структури като еничарския корпус, провинциалните военни гарнизони, владетелския двор. Стабилните позиции на българското градско население на този пазар се документират от множество разнотипни документи и от няколкото публикувани регистъра или откъси от регистри на джелепкешаните[120]. Като пример ще посоча присъствието на българи, граждани от гр. София, в известния регистър от 1576 г. В града са регистрирани 215 джелепкешани мюсюлмани и 96 българи. Според Н. Тодоров по това време българите са около 16% от жителите на града. Това означава, че 44% от тях участват, както казваме днес, в „овцевъдния бизнес", който за тях е второ, допълнително занятие. В регистъра 76 от софийските джелепкешани са представени със своите основни професии: 10 са златари; 7 – свещеници; 7 – обущари; 7 – шивачи; 5 – кожухари; 4 – кръчмари; 3 – търговци на коприна; 3 – рибари; 2 – бакали и по 1 свещар, ключар, тенекеджия, месар, сарач, лодкар, пекар, грънчар и т. н.[121] Ако приемем за вярно твърдението на Сурая Фарохи, че включването в кате-

горията на джелепкешаните изисквало доказан приход от 100 000 акчета, икономическият статус на огромна част от жителите на София във втората половина а XVII в. би трябвало да бъде повече от добър[122]. Други документи правят подобни твърдения съмнителни. Но тези данни все пак показват, че именно в градската общност се заражда социално-икономическото ядро, от което в хода на времето ще се появи българската буржоазна класа[123]. Българската градска махала като териториално-социална минигрупа в значителна степен е освободена от консерватизма на селската община и както навсякъде по света носи потенциалните тенденции към модификации, чийто краен резултат се оказва трансформацията на цялото общество.

* * *

Разкриването на връзките между малките пространства, обитавани от българите и социалните общности, в които те се организират, дава възможност да се обобщят няколко важни констатации.

Първата от тях е универсална по своето разпространение. Както в целия доиндустриален свят и в българското общество през XV – XVII в. основната първична форма на социалната организация е нуклеарното семейство. Неговата икономическа основа е индивидуалното стопанство на селянина. То във висока степен определя както брачния модел, така и семейната структура, обусловени от общата аграрна икономика. Както във всички ареали с поликултурно стопанство тук дълго се задържа традиционният тип брачност поради относителната осигуреност на ежедневието на селяните.

Като вариант на разширеното домакинство през XVII в. в планинския пояс се появява и разпространява многофамилното домакинство, функциониращо като патрилинейна кръвнородствена стопанска и социална кооперация. Разпространението на задругата е обусловено от интензивното развитие на скотовъдството и разкъсването на пряката връзка между собствеността на земята и селянина производител при утвърждаването на чифлишкото земевладение. Задругата не е нито крайна фаза от разпадането на родовата община, нито ядро на териториалната община. Тя се саморазрушава максимум при третата генерация, тъй като не притежава икономически потенциал и властови механизми, които да задържат целостта ѝ при естественото отслабване на кръвнородствените връзки на членовете ѝ. При аграрната характеристика на българското пространство през XV – XVII в. директни влияния на каквото ѝ да е наследство, пренесено от античността, включително и илирийско, са невъзможни. Това не изключва заимстване на модели от съседните етнически общ-

ности и от отсядащите през XV в. славянски номади. Нуклеарното семейство е основният носител на традиционния културен модел и трансмисията, която осигурява базовото равнище на етническата интегрираност и цивилизационния континуитет на българите в условията на османската власт.

Селската община, която в своята множественост формира второто ниво на социалната структура на българското общество, създава и поддържа модела на личния и обществения живот. Във вътрешен план нейната основна функция е контролът над отделните индивиди и над различните групи, в които те се организират. Тя разпределя между тях различните социални роли и изисква непрекъснатото им преповтаряне в ежедневното поведение като гаранция за общата сигурност, с което поставя под пълна зависимост отделните си членове. Селската община е най-консервативният елемент в обществената структура, който задържа всички видове бързи движения и промени. Тази ѝ функция има силно позитивно влияние за съхраняване на етническия интегритет на българите при непрекъснатия контакт – конфликт с мюсюлманската среда и постоянните ислямизационни тенденции в османската вътрешна политика, превръщайки следването на традиционния мироглед и живот като основна ценност за личността и за цялата селска общност. Тя в най-висока степен запазва хомогенността на българите и в синхронен, и в диахронен план. Но непрекъснатото репродуциране на миналото утвърждава в селската общност изключително силен консерватизъм, който ограничава всякакви тенденции към промяна и развитие.

За разлика от селската община градската махала е мембраната, през която навлизат османските влияния в българското общество и което от своя страна влияе върху мюсюлманската среда. В градовете и чрез градската махала се осъществява най-интензивният цивилизационен обмен, който в своята съвкупност създава смесения балкански свят. Градската махала няма големи възможности за тотален контрол над личността и над отделните семейства, въпреки че налага по-строг модел на християнско поведение и християнски морал. Тя не предопределя социалните роли, а по-скоро се стреми да използва за общите нужди променливите позиции на личността в обществената йерархия. В града индивидът и неговото семейство имат по-широк диапазон на решения при избора на поведение. Резултатът е по-големият относителен дял на ислямизирани християни в градовете в сравнение със селата, както и развилата се през XVII и особено през XVIII в. тенденция към гърчеене в градската среда. В нея съхранението на етничността е по-скоро индивидуален, а не обществен проблем. Но

именно тази свобода на избора стимулира личната отговорност и предприемчивост на гражданина както в стопански, така и в етнически аспект и в последна сметка обуславя социалната активност на градската общност. Поради това българските градски общини постепенно се превръщат в колективния национален лидер в епохата на Българското възраждане.

В българското пространство през XV – XVII в., а и след това, универсалната опозиция между селските и градските общности и техните социални организации няма остротата на големите конфликти в Западна Европа, тъй като и двете имат общ противник – чуждата османска власт. И двете развиват различни по форма, но еднакви по смисъл модели на приспособимост, които съхраняват тяхната социална, религиозна и етническа идентичност. И двете се адаптират към османския ред и демонстрират тази адаптация с външни белези, без да променят основните характеристики и ценностната скала на своя свят. Ограничени в малки пространства, те не могат да преодолеят собствените си рамки и затварят живота на личността и на народа като цяло в малките социални групи. И двете териториални общности нямат потенциал и не развиват структурен механизъм, който да разкъса средновековната регионалност. В исторически план те съхраняват етническата хомогенност на българите на базата на общото минало, но много дълго задържат процеса на възникване и развитие на надсредновековна национална стратегия в името на общото бъдеще на целия народ.

БЕЛЕЖКИ

[1] **МИТЕРАУЕР, М.**, *Един архаичен реликт? Балканското семейство в дискусия*, Балканистичен форум, 2/94, с. 32.

[2] Вж. **TODOROVA, M. N.**, *Balkan family Strukture and Europien Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Washington, 1993, p. 133–158.

[3] **KAZER, K.**, *Hirte, Kampfer, Stammeshelden. Ursprunge und Gegenwart des Balkanischen Patriarchat*, Wien, 1993.

[4] **TODOROVA, M. N.**, *Slavs and Zadruga*, Historiche Antropolgie, 1993, 1, p. 93–122.

[5] Вж. **МИТЕРАУЕР, М.**, *Пос. съч.*, с. 15–32.; **К. КАЗЕР**, *Теорията за неедновременността в развитието*, Балканистичен форум, 3/95, с. 27–36; СЪЩИЯТ, *Към историята на историкоантропологическото изследване*

на семейството, Балканистичен форум, 3/96, с. 64–68.; **М. Н. ТОДОРОВА**, *За епистемологичната стойност на семейните модели: Балканите в европейския контекст*, Балканистичен форум, 3/96, с. 51 63 .

[6] **ТОДОРОВА, М. Н.**, *Пос. съч.*, с. 58.

[7] В българската традиционна култура дума *задруга* не съществува. Това е термин, създаден от **С. БОБЧЕВ**, *История на старобългарското право. Лекции и изследвания*, С., 1910, с. 490, за да се означат описаните от Д. МАРИНОВ кръвносвързани семейства, които „живеят задружно". Чрез популярните студии на **Ив. ГЕШОВ**, *Задругата в Западна България*, ПСп, 21–22, с. 391–449 и нс. **С. БОБЧЕВ**, *Българската челядна задруга в миналото и настояще време*, Сб. НУНК, XXII, с. 63–101, това название се налага както в науката, така и в езиковата практика. В етнографски план задругата бе обект на дългогодишен интерес на **Р. ПЕШЕВА**, *Структура на семейство и рода в България в края на XIX и началото на XX в.*, ИЕИМ, 1965, VIII, с. 104–131, и е развита подробно *в Етнография на България*, т. I, 1983. В исторически план тя бе приета като аксиоматична форма на социален живот в българите, която се доказва с отделни примери. Вж. **М. АНДРЕЕВ, Д. АНГЕЛОВ**, *История на българската държава и право*, С.., 1959, с. 159–162. В 40-те години на века Х. ГАНДЕВ обоснова тезата, че задругата не е развитие на славянската родова община, а късен рекреатив, появил се в условията на османската власт. Вж. *Ранно българско възраждане*, С., 1941, с. 32–33.

[8] Вж. ТИИПБЗ., Т. 1, с. 83.

[9] **ВОЈАНИЋ-ЛУКАЋ**, Д., *Фрагменти једног збирног и једног опширног полиса Видинског санџака из друге половине XV века*, Посебан отисак из Misellanea 2, Београд, с. 81–110.

[10] ТИИПБЗ, Т. I, с. 73.

[11] Вж. **ЛЕСКАЛОПИЕ, П.**, *Дневник*. – В: френски пътеписи за Балканите, XV – XVIII в. Съставила и редактирала Б. ЦВЕТКОВА, С., 1975, с. 157–158.

[12] **ГРЮНЕВЕГ, М.**, *Дневник*. – В: Немски и австрийски пътеписи за Балканите, XV – XVI в., Увод, подбор и коментар М. ЙОНОВ, С., 1979., с. 395–396.

[13] **ДЬО ДРЬО, Р.**, *Пътуване в Турция и Гърция*... В: Френски пътеписи, с. 239.

[14] Bibliotheque Nationle du Paris, Manuscrits, F. Moeurs st coutumes, Od. 14-a, 27, 28, 38 ext.

[15] Вж. **ЙОНОВ, М.**, *Европейски пътеписи – извор за историята на българските земи през XVII в.*, ГСУ – ИФФ, 62, 1969, с. 71–90.

[16] **BROMBERGER, Ch.**, *Praktikes et réprésantations des espaces batis*. – In: Habitat et espace dans le monde rural, Paris, 1993, p. 75-86.

[17] **ДЕРНШВАМ, Х.**, *Дневник на едно пътуване до Константинопол...*, В: Немски и австрийски пътеписи ..., 1, с. 237.

[18] Анализ на наследствата и откриващата се в тях социална диференциация в градовете през XVI – XVII в. вж. **Цв. ГЕОРГИЕВА**, *Еничарите в българските земи*, С., 1988, с. 188–192.

[19] Вж. **GENÇ, N.**, *XVI Yzil Sofia Mufassal Tahrir Defteri-nde Sofia Kazası*, Eskişehir, 1988, s. 248.

[20] НБКМ, Ориент. отд. Сигн. Соф. кад сид. S1-бис, л. 26а-3.

[21] Вж. **МИЛЕВ, Н.**, *Един неиздаден документ за българската история*, ИИД, 4, 1915, с. 93–96.

[22] Вж., **ЛЬОФЕВР**, *Пътепис*. В: Френски пътеписи..., с. 189; **М., КИКЛЕ**, *Пак там*, с. 221, **А. ДЬО ЛА МОТРЕ**, *Пак там*, с. 289 и др.

[23] **ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ**, *Пътепис*, Превод от османотурски, съставителство и редакция Стр. ДИМИТРОВ, С., 1972, с. 35, 82, 154–155, 251.

[24] Вж. *HISTOIRE DE L' EMPIRE OTTOMAN*, sous la direaction de R. MANTRAN, Paris, 1989, p. 300–302.

[25] Вж. **BARKAN, Ö. L.**, *Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defter-leri (1545 1659)*, Beletten, 1968, Ill, s. 468.

[26] Вж. **КОЖУХАРОВ, Г.**, *Българската къща през пет столетия. Края на XIV – XIX век*, С., 1967, С. 13–61.

[27] Вж. ТДИМН, Сер.I, Т. I, с. 86, 93, 121 и др.

[28] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Соф. кад. сид. S.344, л. 12а-3.

[29] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Соф. кад. сид. S1-бис, л. 5а-1.

[30] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Соф. кад. сид. S1-бис, л. 116–1.

[31] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Соф. кад. сид. S13, л. 46-2.

[32] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Соф. кад. сид. S13, л. 146-3.

[33] НБКМ, Ориент. отд., Сигн. Вид. кад. сид. 14, л. 86-3.

[34] **НАЙЧИЦ, фон Х.**, *Дневник* – В: Немски и австрийски..., 1, с. 67.

[35] Вж. ТДИМН, Сер. I, Т. III, с. 156.

[36] *Пак там*, с. 48–49.

[37] **ХАДЖИНАЛ, Дж.**, *Европейский тип брачности в ретроспективе.* – В: Брачность, рождаемость и семья за три века, Москва, 1979, с. 14 96 .

[38] **TODOROVA, M. N.**, *Op. cit.*, p. 33–57.

[39] За демографския анализ на този тип документация вж. **DUPAQUIER, J.**, *Introduction à la démographie historique*, Paris, 1974, p. 16–29 .

[40] Вж. **МИЛЕВ, Н.**, *Български лични и семейни имена от XVII в.*, Известия на Народния Етнографски музей, С., 1921, 3–4, с. 140–171. Статията е препубликувана в 300 години Чипровско въстание. Принос към историята на България през XVII в., С., 1988, с. 75–101. Тук е използвана първата публикация.

[41] *Пак там*, с. 153–157.

[42] *Пак там*, с. 157–164.

[43] *Пак там*, с. 165–169.

[44] ТИИПБЗ, Т. I. с. 98.

[45] Вж. **КОВАЧЕВ, Р.**, *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в.*, С., 1997, с. 85–90. Направената там демографска обработка дава известна представа за основните показатели на смъртността в българската селска среда.

[46] **TODOROVA, M. N.**, *Op. cit.*, p. 148.

[47] Преобладаването на нуклеарното семейство като социален и производствен субект във втората половина на XIX и началото на XX в. в Кюстендилския регион, който се счита за един от ареалите с най-широко разпространение на задругата, се доказва категорично от османските описи на населението, имуществото му и данъчното облагане, публикувани в сумарен вид от **Сл. ДРАГАНОВА**, *Кюстендилски регион*, 1864 – 1919, С., 1996, 264 с.

[48] **МИТЕРАУЕР, М.**, *Пос. съч.*, с. 17.

[49] **COLLOMP, A.**, *Les systemes familliaux en Europe: de l'entret des. modeles*, L'Homme, 142, 1997, p. 99–103.

[50] **РИКО, П.**, *Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII в.)*, Подбор, превод от английски, предговор и коментар М. КИСЕЛИНЧЕВА, С., 1988, с. 253.

[51] **ГЕНЧЕВ, С.**, *Строителни обичаи и обреди*, Векове, 1974, 2/3, с. 67–74.

[52] **РИКО, П.**, *Пос. съч.*, с. 254.

[53] Събрани примери у **М. ЙОНОВ**, *Пос. съч.*, с. 72–77.

[54] **МАРИНОВ, Д.**, *Етнографическо (фолклорно) изучаване на Западна България (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско, Врачанско)*. – В: Избрани произведения, II, 1984, с. 609–639; **ВАКАРЕЛСКИ, Хр.**, *Етнография на България*, С., 1974, с. 328; *Етнография на България*, т. I, 1983, с. 276.

[55] **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *Светът на българите през ранните столетия на османското владичество. XV – XVII в.*, С., 1997, с. 57–62.

[56] Вж. **ИВАНОВА, С.**, *Брак и развод в българските земи (XVI – XIX в.)*, Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий", XXII (XXVIII), С., 1996, с. 159–174 и посочената литература.

[57] Класически пример се намира в *Рилската повест* на **ВЛАДИСЛАВ ГРАМАТИК**, където се разказва, че инициаторите за възстановяване на манастира през втората половина на XV в. трите братя Йоасаф, Давид и Теофан се замонашили, след като починали съпругите им. Баща им Яков, който бил епископ на Крупник, очевидно също се е замонашил след преживян брак. Вж. **В. КИСЕЛКОВ**, *Владислав Граматик и неговата Рилска повест*, С., 1947, с. 57–58.

[58] За същността на хането и неговите демографски значения вж. у **Ел. ГРОЗДАНОВА**, *За данъчната единица хане в демографските проучвания*, ИПр., 1972, 3, с. 81–91; Нова интерпретация по въпроса у **H. INALCIK**, *The Ottoman cift-hane system*. – In: An Economic and Social History of Ottoman Empire 1300 – 1914, Cambrige, 1994, p. 145–146.

[59] ТИБИ, Т. I., с. 25.

[60] *Пак там*, с. 39.

[61] *Пак там*, с. 389.

[62] **REINHARD M., A. ARMENGAUD, J. DUPAQUIER**, *Histoire de la population mondiale*, Paris, 1949, p. 68–69.

[63] Вж. **ФИШЕР, Х.**, *Естествената история на любовта, брака и изневярата*, С., 1994, с. 176–191.
[64] **АНДРЕЕВ, М.**, *Българското обичайно право*, С., 1979, с. 31–48.
[65] **МАРИНОВ, Д.**, *Пос. съч.*, с. 293–312.
[66] *Пак там*, с. 301–306.
[67] Вж. ТИИПБЗ, Т. 1, с. 147.
[68] **АНДРЕЕВ, М.**, *Пос. съч.*, с. 78–90.
[69] **ДЕЧЕВА, М.**, *Граници в пространството на българката (по материали от българската народна шевица)*. – В: Етнографски проблеми на българската народна култура, 4, 1996, с. 30–67, и там посочената литература
[70] ТИИПБЗ, Т. 1, с. 70.
[71] **МАРИНОВ, Д.**, *Пос. съч.*, с. 165–166.
[72] **КАРАМИХОВА, М.**, *Брак с девство или девство в брака*. – В: Етнографски проблеми на народната култура, 3, 1994, с. 80–110.
[73] ТИБИ, Т. II, с. 161–298.
[74] ТДИМН, *Опширни пописни дефтери од XV в.*, Т. II, с. 86–193.
[75] ТИБИ, Т. II, с. 9–53.
[76] За традиционната система на социализация вж. **Ан. ВОДЕНИЧАРОВА**, *Родилната обредност на българите като традиционна форма на социализация*. – В: Проблеми на традиционната народна култура, 2, 1994, с. 101–137.
[77] **МАРИНОВ, Д.**, *Пос. съч.*, с. 321–322.
[78] *Пак там*, с. 322.
[79] **БОЖУР, Л. О. ф.**, *Пътепис* – В: Френски пътеписи..., с. 422.
[80] **BRAUDEL, F.**, *La Méditteranée et le monde méditteranéen à l' époque de Philippe II*, I, Paris, 1990, p. 42–46.
[81] **ДЕРНШВАМ, Х.**, *Дневник на едно пътуване...*,
[82] Вж. ТИИПБЗ. Т. II. 1970, с. 204, 208. 210.
[83] Вж. ТИИПБЗ, Т. I, с. 159–160.
[84] **ФЛЕША, Ж. К.** *Френски пътеписи*... с. 300.
[85] Вж. **ВАКАРЕЛСКИ, Х.**, *Пос. съч.*, с. 699– 670.
[86] **МАРИНОВ, Д.**, *Пос. съч.*, с. 615.
[87] *Пак там*, с. 610.
[88] Вж. *ИСТОРИЯ КРЕСТЬЯНСТВА В ЕВРОПЕ*, II, Крестьянство Европы в период развитого феодализма, Москва, 1986, с. 476–492.
[89] Подробно за същността, структурата и организацията на селската община през XV – XVII в. вж. **Ел. ГРОЗДАНОВА**, *Българската селска община през XV – XVIII в.*, С., 1979.
[90] ТИБИ, Т. II, с. 53–102.
[91] Вж. *АНОНИМЕН ПЪТЕПИС*. – В: Немски и австрийски пътеписи.., с. 312–313.
[92] Вж. **ГРОЗДАНОВА, Ел.**, *Пос. съч.*, с. 89–101.
[93] **GĂLĂBOV, G.**, *Op. cit.*, p. 338.
[94] *Ibidem*, p. 267–268
[95] *Ibidem*, p. 329.

[96] **МАРИНОВ, Д.**, *Пос. съч.*, с. 233.

[97] *Пак там*, с. 296.

[98] Вж. ТИБИ, Т. 1, с. 55, 57, 59, 61, 63, 67, 69 и др.

[99] *ГЕОПОНИКИ, Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века*, Введение, перевод с греческого и комментарий Е. Э. ЛИПШИЦ, Москва – Ленинград, 1960, с. 53.

[100] Общо за лечителството и магьосничеството в селските общества на средновековна Европа *у* **E. LE ROY LADURIE**, *Op. cit*, p. 222–252.

[101] **ИВАНОВА, Р.**, *Българската фолклорна сватба*, С., 1984, с. 68–83 .

[102] **МАРИНОВ, Д.**, *Пос. съч.*, с. 293-325.

[103] *Пак там*, с. 85–168.

[104] ТИБИ, Т. II, с. 223.

[105] *Пак там*, с. 91.

[106] **ДЕРНШВАМ, Х.**, *Дневник...*, с. 56.

[107] НБКМ, Ориент. отд., ф.1А, а.е. 34524, а.е. 18767, л.2; ф.1,, а.е. 2878 и др.

[108] *ДОКУМЕНТИ ЗА КАТОЛИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ...*, с. 483.

[109] *Пак там*, с. 483.

[110] **ИВАНОВА, С.**, *Бракът и разводът ...*, с. 159–187.

[111] Градската махала е един от акцентите в съвременните изследвания на обществения и стопанския живот в османската империя. Като класически труд се наложи монографията на **S. FAROQHI**, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Grafts and Food Production in an Urban Sitting. 1520 – 1650*, Cambridge, 1984.

[112] Подробно изложение за функциите на българската градска махала вж. С. **ИВАНОВА**, *Данъчното облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции, XVII – XVIII в.*, Известия на държавните архиви, 65, 1993, с. 18–56.

[113] За етническата и религиозна разноликост на градовете вж. **Св. ИВАНОВА**, *Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI – XVII в.* – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век, С., 1996, с. 49–82.

[114] Обща характеристика на махалата прави **Св. ИВАНОВА**, *Градовете в българските земи през XV в.* – В: Българският петнадесети век. Сборник с доклади за общата и културната история през XV в., С., 1993, с. 53–66.

[115] **ДЕРНШВАМ, Х.**, *Пос. съч.*, с. 263–264.

[116] **КАЦУНОВ, В.**, *Православието и българите през XVI в.* – В: Българският шестнадесети век..., с. 83–102.

[117] Подробно в **Н. ТОДОРОВ**, *Балканският град...*, с. 143–182.

[118] **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *За генезиса на буржоазните елементи в социалната структура на българите*, ИПр., 1977, 2, с. 87–90.

[119] Вж. **ГРОЗДАНОВА, Ел., С. АНДРЕЕВ**, *Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XV – XVII в.* По документи от наши и чужди архиви. С., 1998, 262 с.

[120] Вж. **ЦВЕТКОВА, Б.**, *Джелепкешанските регистри като исторически паметници*, Известия на НБКМ, XIV, 1976.

[121] Вж. *Подробен регистър на джелепкешаните в българските земи от 1576 г.*, ТИБИ, III, С., 1971, с. 118–121.

[122] **FAROQHI, S.**, *Op. cit.*, p. 232.

[123] Вж. **ГЕОРГИЕВА, Цв.**, *За произхода и социалната същност на чорбаджиите през XVIII в.*, ГСУ–ИФ, 68, 1974, с. 171–186.

ИНФРАСТРУКТУРАТА И НЕЙНИТЕ ЦЕНТРОВЕ (ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ)

Задължителният, бих казала, неизбежен финал в изследването на българското пространство е неговата **инфраструктура**, която прави от безкрайното множество малки пространства голямото, единното пространство на българите и през XV – XVII в., и във всички други векове на дългата ни история. Цялостната ѝ реконструкция е проблем на бъдещи изследвания, но и при сегашното ниво на познания ясно се очертават основните ѝ компоненти и връзките, чрез които се осъществяват движението и обменът на хора, стоки, новини, съобщение, модели на производство и бит, вярвания, идеи, социални и културни стереотипи. Общата схема на този основен комплекс в корелацията **хора – пространство** се изгражда от онези специализирани места в пространството, в които човешките контакти са особено интензивни и от пътищата, които ги свързват. Изхождайки от тази аксиоматична постановка, в инфраструктурата на българското пространство през XV – XVII в. откриваме три обединени, но различни по същност, структура и функции пространствени мрежи: **градовете, сакралните места и пътищата**.

Изведена като самостоятелен изследователски проблем, всяка една от тези мрежи е с различно ниво на проучване и съответно на познание, което е една от причините за трудностите при цялостната реконструкцията на инфраструктура на българското пространство не само през интересуващия ни, но и в следващия период въпреки изключителната ѝ важност както за икономиката, така и за обществения живот във всичките му проявления.

ГРАДЪТ И МРЕЖАТА НА ГРАДОВЕТЕ

Те са един от основните проблеми и в българистичната, и в балканистичната, и в османистичната литература. Изследванията са десетки и много от тях имат висока научна стойност. С оглед на нашата тема в изобилието от въпроси за историята на града и градовете през XV – XVII в. основен е този за топосите на контакта, където се осъществяват постоянните срещи между хората от различни селища, където се обменя информация, до които водят пътищата. От гледна точка на българите в градското пространство те са два – **чаршията и пазарът**.

Както казва френският османист Жил Венщейн, чаршията е икономическият център на града. Тя е специализиран производствено-търговски квартал, в който са разположени занаятчийските работилници и търговските дюкяни, често събрани в едно и също помещение с двойни функции. Общо мнение е, че балканската чаршия е заимствана от персийския модел на мюсюлманския град. Покупко-продажбите на чаршийски дюкяни или договори за даването им под наем от градските вакъфи, многобройните съдебни дела по повод на производствената дейност и живота на чаршията разкриват тенденция на групиране по занаяти в специализирани улици: на златарите, на обущарите, на кожарите и т. н., сред които са разпръснати отделни търговски дюкяни. В тази структура вероятно персийските влияния са силни, но едновременно с това тя е твърде близка на европейския средиземноморски модел за занаятчийско-търговски комплекс. Два елемента рязко я разграничават от него. Това са чаршийската джамия, която по правило е най-стара в града, и безистенът, появил се през XVII в. в по-големите градове. Той обединява в обща сграда работилниците магазини и изпълнява функцията на охраняем склад за суровини, материали и стоки. На чаршията работят християни и мюсюлмани. Множество покупко-продажби доказват, че мнозина християни, включително и българи, са собственици на дюкяните си, но малцина от тях притежават земята, върху която са построени, тъй като тя обикновено е вакъфска. Още повече са наемателите. В описите за наследства се открива по-пълното или по-бедното оборудване с професионалния инструментариум за всички занаяти, които според съвременните изследвания са повече от 200 в големите градове.

Чаршията е мъжки свят, в който жените са само клиентки. Тя е средището, в което се създава общата производствена технология и своеобразната атмосфера на смесения в етническо и конфесионално отношение балкански свят. Това е място за интензивен обмен на информация на всички нива. Тази констатация се доказва както от османските документи, така и от българските извори от епохата, и преди всичко от житията на светците за вяра св. Георги Нови Софийски и св. Никола Нови Софийски. Чаршията е мембраната, през която в българския градски бит проникват мюсюлманските стандарти на живот в обзавеждането, в кухнята, в облеклото. Тук и влиянията на исляма като религия и натискът над християните да променят вяра са най-големи. На чаршията се обменя текуща информация за събитията в града, в неговата околност, в столицата или в далечните имперски провинции. Тук се научава къде, какво и защо става. Чаршията е свят на гражданите, но селяните в нея са постоянно

присъстващи. Те се представят от постоянната група от чираци и калфи, дошли в града да учат занаят. Специалистите по историческа демография твърдят, че селската среда излъчва „излишните хора" от всяка генерация, за да предпази от раздробяване обработваемия поземлен фонд. Мнозина от тях ще станат бъдещи граждани, но в етапа на своето чиракуване те поддържат трайни връзки с родните си села, в които пренасят научените в града новини, предмети и идеи. На чаршията редовно идват селяни, за да пазаруват или поради наложителни срещи с представителите на локалната османска власт и главно с кадията. Вероятно тук те научават не само новините, но и законовите възможности за защита на интересите на селската общност, защото всички съдебни дела на селяните срещу спахии, еничари, данъчни чиновници, всички оплаквания до органите на централното управление или до самия султан се базират на османските правни норми и задължително се регистрират в кадийския съд. През XVII в. султански фермани за забрани на кафенета и кръчми в градове като София, Видин и Битоля показват, че вътре в чаршията вече се оформят специализирани места за размяна на информацията.

Пазарът е мястото на редовния, периодичен обмен между селото и града. За разлика от средновековния европейски град, който е преди всичко крепост, балканският град през XV – XVII в., а и след това, е преди всичко пазар. Той е ежеседмичен и се прави в точно фиксиран ден, обикновено в петък, за да се съчетае с голямата седмична молитва на мюсюлманите. Десетките закони, отнасящи се за пазарите в почти всички български градове, показват, че главното действащо лице в него е селянинът от близката околност. Това се вижда от изброените стоки и облагаемите мерни единици: една кошница, една торба, едни дисаги, един конски товар и много рядко една волска кола, с която се измерва пазарната такса (бадж) за греди, керамични съдове, сено или трева. Възможностите на транспортната техника принуждават отделния селянин многократно да посещава градския пазар, за да събере необходимите парични суми и да плати данъците си. Съчетани с консумативните нужди на градското население, редовните посещения на селяните превръщат пазара в постоянен феномен в живота и на селото, и на града.

Османската власт създава развит апарат за контрол и приходоносност на пазара. Едни от най-значителните постъпления от султанските хасове са от градските пазари. Различните контрольори и събирачи на пазарни такси вероятно също имат добри приходи, защото длъжността ясакчия на пазара, която от средата на XVI в. се заема само от еничари, е силно желана. Десетки документи показват, че

поради „постъпилите оплаквания“ срещу ясакчиите на пазарите лицата, които заемат тази длъжност, се сменят почти всеки шест месеца. Селяните плащат такси, когато продават и когато купуват. Само минималните количества законът освобождава от пазарни такси, но никак не е сигурно, че ясакчиите се съобразяват с него.

Безплатната пазарска стока е информацията. Всяка седмица пазарът събира хора от близките села, мъжете от чаршията и жените от махалите, търговците от близката околност или от далечните краища. Какво се е случило в града, в околните села, в османската столица, каква е реколтата, какви са новините от военните фронтове се научава на пазара. Наред с тази „текуща“ информация се обменят рецепти за лекарства, научава се за лечителските умения на знахари, баячки и ходжи, разказват се стари и нови истории за чудеса на чудотворни икони или за целебна сила на извори и аязма в манастири и текета. Когато се твърди, че българските селяни през тази епоха са ограничени и неинформирани, просто се забравя пазарът, който осигурява ежеседмична порция информация за голямата част от жителите на българските села. Може би известно изключение при този обмен на новини и информация правят високопланинските селища поради отдалечеността си от градовете и трудностите при придвижването, особено през студената и снежна част от годината.

И на чаршията, и на пазара българинът трябва да покаже, че е втора ръка човек, както изискват султанските фермани от всички немюсюлмани. И вероятно на чаршията и на пазара, т. е. в града, той „събира“ множество конкретни поводи и мотиви, за да ненавижда османската власт и османската държава. Фактически чаршията и пазарът постоянно поддържат три основни социални опозиции в българското общество. Две от тях са универсални. Постоянна е опозицията **гражданин – селянин**, която се дължи на различията в трудовата активност, формите на организиране на социалните минигрупи, битовите и житейските стандарти, типа знания, нюансите в мирогледа и т. н. Тя се напряга от взаимодействието на множество външни знаци на двете групи като костюма, взаимоотношенията продавач – купувач, диалектните различия. Гражданинът е в своя свят, в който селянинът е чуждият. Първият има чувство за предимство и в икономическата, и в социалната йерархия. Вторият се чувства заплашен в своята автохтонност.

Втората опозиция е тази между поданика и властта. Пазарните такси и полицейският контрол на еничарите оказват силен натиск върху човека от пазара. Той се засилва от преживени или чути сцени на насилие, кражби и страх от тях, издевателства на войскари и

властници, изнудвания на чиновници. Като се добавят конкретните пазарски съобщения за жестокости при събиране на стари и нови данъци, за поредните набори на момчета за еничари, за неканените „гостувания" на свои или чужди аяни, които направо опропастяват отделни семейства или цели села, може да стане ясна негативната оценка на поданика за властта и институциите, които я реализират. Османските политически трактати (рисалета) показват, че след XVI в. това отрицание споделят мнозина от мюсюлмани. Но ако мюсюлманската общност е социално стратифицирана в рая, аскери и улема, т. е. на производители, войници, бюрокрация и учени, или, общо казано, на бедни, заможни и богати, огромното мнозинство българи законово е обособено единствено като рая, т. е. само бедни. В тяхната среда преживяваното и чуваното на пазарите утвърждава трайната представа за общата мизерия, за общата несигурност, за общата съдба на християните и по-точно на българите в османската държава.

В непрекъснатото си действие тези представи пораждат и непрекъснато поддържат третата опозиция, специфична за балканския свят, тази между християни и мюсюлмани, между българи и турци. В много от селата те живеят заедно, имат общи грижи и интереси. Противоречията им се решават по правилата, които регламентират взаимоотношенията в селския колектив. За да се балансират острите конфликти, постепенно се изгражда **системата на комшулука**, чиито неписани норми запазват сигурността на двете общности и правят съседа турчин познатия различен. На пазара българските селяни срещат не познатите си съселяни, а чуждите турци. Градският пазар се превръща в голям екран, върху който се отразяват различията във вярата, в бита, в социалния статус и изобщо в съдбата на отделните хора и на двете конфесионални общности във всички сфери на живота. В този смисъл градът изобщо и чаршията и пазарът в частност, са не само икономически и информационен център, а и основни трансмисии в механизма, който създава чувството за локално единство и национална общност на етническа и конфесионална основа. На пазара и в чаршията ясно се експонира образът на другия или по-точно на другите хора, другите вери и другите народи, формира се оценката за техните положителни или отрицателни качества като индивиди, но преди всичко като общност. При неизбежното сравнение се изгражда обобщеният „ние-образ" на българите. Резултатите от съпоставянето намираме в последния въпрос на един от много популярните Разумници, т. нар. Слово на Господа наш Иисус Христос, познат по преписи от XVI и XVII в., който гласи **„какви са знаците на народите"**? И чийто отговор е: „Френкът е лъв, турчинът – змия, сарацинът – вепър, ар-

менецът – гущер, алеманинът – куче, персиецът – врана, чехът – елен, татаринът е копой, куманинът – леопард, българинът е бик, сърбинът – вълк, гъркът – лисица, влахът – котка, албанецът – бобър, унгарецът – рак, русинът – видра, немецът – сврака, латвиецът е тур, цаконецът – таралеж, саксонецът е кон, голомъдрецът е риба, индиецът – гълъб, евреинът – язовец, египтянинът – козел, хунът – заяк." Разнообразието на човешките светове е наредено и оценено в дълго трупан общ опит, но от гледната точка на българите, самоопределили своя образ и своето място в него. Това са кодовете на техните стереотипи в отношението им с другите, небългарите.

САКРАЛНИТЕ МЕСТА

Те са втората мрежа в инфрастуктурата на българското пространство през XV – XVII в., която формира и поддържа етническата и цивилизационната идентичност на българите. В своята съвкупност тя организира и обединява българското пространство в непрекъснатия ход на времето, в неговата дълга протяжност, както казва Ф. Бродел. Паралелно с овладяването и адаптирането на малките пространства са обособени и свещените топоси, местата, които принадлежат само на Бога или на Боговете и на които може да се осъществи по-близък допир с НЕГО или с ТЯХ, на които може да се осигури **покровителство свише**. Началото на този процес вероятно се крие далеч в много дългата история на Балканите, за да достигне до тоталната християнизация на хората и на пространствата, в които те живеят близо хилядолетие преди идването на мюсюлманите османци. За българите и за земите, в които те живеят, християнизацията като всеобхватен процес, включително и върху пространството, по правило се датира в средата на IX в., когато княз Борис I налага вярата в Христа като единствена и официална религия на своя народ и когато започва изграждането на култовите сгради и на духовните средища – църквите и манастирите. Но това са само първите стъпки в интензивната и перманентно поддържана християнизация, която следва един модел от предходните времена. Той е създаден и широко прилаган чрез малки и големи култови центрове. Православната църква създава развита мрежа за поддържане на християнската вяра, в която ясно са разграничени две нива, в които тя обединява своето паство и неговите пространства: йерархично развитата териториална мрежа от енории, епархии, епископии и архиепископии и тази от манастири, разположени в техните територии, но свързващи в други конфигурации вярващите и пространствата.

Векове преди османското завоевание в българското пространство манастирите са големите носители на християнската сакралност за индивида и за цялото общество, което в модерните времена ги прави вечен обект на историческата наука. В литературата той е осъществен в множество публикации за отделни манастири или в обобщени трудове, които ги представят като средища на религиозен, духовен и книжовен живот, но след Иван Снегаров единствено Олга Тодорова потърси значението на манастирската мрежа във функционирането на църковната организация през ранните векове на османската власт. Картата на българските манастири показва, че в изграждането на общата им мрежа е следван един обмислен и прагматичен модел, който цели пълното обхващане на хора и пространство в общ сакрален пръстен. Това се оказва изключително важен фактор в хода на османското завоевание и при налагането на османската власт на Балканите.

Изворите представят османското завоевание на българските земи през втората половина на XIV в. като газават, свещена война на мюсюлманите за разширение на света на исляма, което означава война за реално, но и за сакрално завлядяване на пространствата и на хората, които принадлежат на християнския Бог. За българите, както и за всички балкански народи това е отчаяна битка в защита на вярата в Христа. В този сблъсък на двете световни религии целта на завоевателите е да дехристиянизират пространството и да покажат, че то вече принадлежи на Аллах, на пророка Мохамед и, разбира се, на неговите последователи. Разграбването и разрушаването на църкви и манастири за завоевателите е свещен акт. Превръщането на християнските храмове в джамии е изпълнение на висшата цел на газавата и видимият знак за разширяването на света на исляма. Твърди се, че най-ранният засега известен мюсюлмански храм в българските земи е джамията в гр. Хасково, построена в 1395 г. със средствата на Умур, син на Саруджа, санджакбей на Чирмен. В края на XIV и в началото на XV в. вече били издигнати „старите“ джамии в Стара Загора и Пловдив. В този първи етап от овладяването на българското пространство завоевателите вероятно просто обявявали християнските храмове за свои, за мюсюлмански.

За християните запазването на сакралните топоси също е знак, който доказва, че въпреки чуждата мюсюлманска власт това пространство е било и е на техния Бог, на тях. Те са необходимото им свидетелство за Божественото покровителство. Възстановяването на манастирите във втората половина на XV в. е първата обществена активност на българите, представяна като масова спонтанна акция, чрез

която те самодоказват своето съществуване като народ. Чрез строежа на манастирите те възвръщат християнската сакралност на своето пространство, за да получат подкрепа и надежда за висшето покровителство на триединния Бог. Тази перманентна битка за сакралността на пространството е основна тенденция във взаимоотношенията между християнството и исляма на Балканите на всички нива. Но както показват изследванията в последните години, взаимоотношенията между отделните манастири и османската власт са много по-сложни и неясни в своите детайли, отколкото ги представя обобщената и популярна схема. Преди близо две десетилетия скопският османист Ванчо Божков публикува един документ, съхраняван в архивите на Зографския манастир „Св. Георги Победоносец", от който се вижда, че селата Антигона и Агаси са потвърдени като тимар на един от Атонските манастири. Вече със сигурност е доказано, че манастирът „Св. Йоан Продром" при Серес, наречен „Маргарит" има вакъфски статут. Един ферман, макар и без султанска тугра, издаден в Пловдив на 30 октомври 1402 г., т. е. от Челеби Сюлейман, син на Баязид I, въз основа на оплакването на монасите от Рилския манастир, нарежда на румелийския бейлербей „да върнете ограбените манастирски имоти на притежателите им монаси. А самите монаси да настаните в постоянното им местожителство в манастира. Недейте допуска никого... да нахлува в този манастир, както и в неговите земи и имоти..."

Тези и други подобни случаи разкриват големите колебания в отношението на османската власт към християнската църква и християнските духовни центрове, породени от вътрешната ѝ опозиция между разрушителните идеи на газавата и разбирането, че тоталното ислямизиране на балканските народи нито е възможно, нито е полезно за империята. Калимановата грамота, съхранявана в Зографския манастир, показва, че и през XVII в. големите манастири притежавали значителна поземлена и градска собственост в широк ареал на българското пространство, гарантирана чрез дарствените грамоти на българските владетели. На тази практика разчитало монашеското братство в Зограф, когато изработило или по-точно преработило дарствената грамота от името на царя – дете Каломан, царувал над българите в далечния XIII в. С нея те доказвали правата си над села в околностите на Солун, Серес и София и над метоси, дюкяни и рибни ловища в София, Струга, Охрид и Никопол, тъй като османската власт се съобразявала със старите владетелски грамоти.

Колебанията между идеите на газавата и на по-късно създадената система на милетите определят различните тенденции в османска-

та политика към християнските храмове. Османската държава забранява да се строят нови църкви и да се бият камбани, за да се ограничи принадлежащото на християнската вяра пространство. Чрез джамиите и молитвения призив на мюезина тя го превръща в ислямско, но не пречи и дори узаконява чрез различни актове възможността християните бавно, търпеливо и постоянно да възстановяват, да поддържат и да увеличават култовите си средища.

Вече се каза, че първото обществено организирано действие, възникнало спонтанно като израз на самозащита и самоутвърждаване на българите след налагането на османската власт, е възстановяване на българските манастири. Класическият пример е възраждането на Рилския манастир, светото място на св. Иван Рилски, светия Отец на селяните и вероятен покровител на последната българската царска династия. От X в. той е закрилникът на планините Рила и Витоша, на Софийското поле, а от XIII в. и на българската столица Търново. Към „неговите" пространства процесията с мощите му в 1467 г. прибавя нови региони по цялото течение на р. Искър, където до днес култът към него е изключително силно развит. За българите от онези времена възстановяването на манастирите означава преодоляване на разрухата и на психологическата криза след завоеванието, в което „напълно запустяха много области и села заедно със светите манастири, унищожени от огън". Със съвременен език може да се каже, че с възстановяването на Рилския манастир е създаден моделът, чрез който се възвръща християнската сакралност на българското пространство. Резултатът е широко народно движение, чиито плодове отчасти откриваме в османските регистри. В края на XV в. в непълния тимарски регистър за Софийската каза са регистрирани 4 манастира, между които Кремиковският манастир „Св. Георги" и манастирът „Матеялъ", очевидно „Св. Матей" при Брезник. Те са само минимална част от един много по-дълъг списък от обители, които през следващия XVI в. ще дадат на Софийско названието Мала Света гора. В средата на XVI в. във Видинския санджак функционират 26 манастира, които са включени като приходоизточници в тимарската система. В Кюстендилския санджак техният брой е 23, а в Скопската нахия – 18. Различни по произход извори показват процес на непрекъснато увеличаване броя на манастирите, разположени в различните пространствени пояси на природния релеф. Много от тях са в селски землища и са част от локалната селищна мрежа. Един от многото примери за този тип е Кремиковският манастир „Св. Георги". Други, като Бачковския манастир „Св. Богородица" или манастира „Трескавец" при Прилеп, се намират в средновисоките дялове на пла-

ниците, за да осветят и свържат духовно по-широки пространства и изолираното планинско население. Подобно на Рилския манастир високо в планините са гложенският манастир „Св. Георги", етрополският манастир „Варовитец", троянският манастир „Св. Богородица", манастирът „Св. Йоан Продром" над Серес и др. Манастирите „Св. Атанасий", разположен на остров срещу Созопол, и подобният на него „Св. Йоан" при Ахтопол поставят под покровителството на християнските светци морето и неговия бряг.

В условията на османското владичество създаването, поддържането и често пъти възстановяването на манастирите са изключително трудни. Много от тях са подлагани на разграбване и разорение, някои са унищожени, за да бъдат възстановени след време или за да се изградят нови. Но в различните отсечки на времето непрекъснато функционират множество манастири. Мрежата от свети места се запазва. Даже когато от манастира са останали само руини, мястото му е свято. В 1630 г., когато преминавал през Софийското поле, французинът Венсан дьо Стохов научил от местните жители, че развалините над с. Орютрю (вероятно Горубляне) са от древен манастир, в който някога заседавал Сердикийският църковен събор. Като невидима, но запомнена следа от стари манастири или метоси са многобройните топоними на светци във всички части на българското пространство. Особено многобройни са те в планините и при проходите. св. Петка, св. Георги, св. Никола, св. Димитър, св. Анна, св. Врач, св. Илия и др. са често срещани имена в османските документи от всички части на Балканите. За местности и селища, които носят имена на светци, понякога съобщават европейците, преминаващи по определени маршрути. Потвърждава ги и Евлия Челеби, който разказва за трудното преминаване на прохода Св. Георги от Караферия до Лариса, за българската, гръцката или сръбската рая на селата Св. Никола, Св. Петка и Св. Иван, Св. Богородица, Св. Илия в цялото балканско пространство.

В съвременните изследвания, посветени на манастирите, обикновено се акцентира върху тяхната книжовна и образователна дейност. За българите, живели между XV и XVII в., а и по-късно, те са преди всичко мястото за духовен допир с Бога, с Богородица, със светците – застъпници. Посещението на манастира е пътят на изкупление за малките и големите човешки грехове, а литургията – тайнството, в което участват и което ги прави съпричастни със светостта. Малките манастирски храмове с пищната си стенопис им разказват в картини историята и догматиката на християнската религия. Образите на Божието семейство и светците ги правят достъпни за човешките молби

и вдъхват увереност, че те ще бъдат чути, разбрани и сбъднати. Многогласните хармонизирани химни отвеждат богомолците в съвършения свят на висшата справедливост. Проповедта им дава знания и примери за решения на религиозни, морални, етични проблеми. Манастирите създават усещането за организиран духовен живот, за принадлежност към християнския свят, поддържат вярата в превъзходството им над „поганците" – мюсюлманите. Наученото и разбраното от идеите, догматиката, разказите и притчите на Стария и Новия завет българите „преработват" в достъпните и разбираеми форми на своя фолклор, за да ги превърнат в поучителни приказки и да извадят от християнския пантеон персонажи на своите песни и легенди.

Посещенията на близки и далечни манастири са необходимост и задължение и за селяните, и за гражданите. В тях те намират психологическа стабилност и разбиране за смисъла на трудния си живот. Поради всичко това българите високо ценят своите манастири и следвайки примера на боляри и царе, ги даряват с каквото могат. Събират средства за ремонти, разширяват и строят нови манастирски комплекси. Купуват евангелия, псалтири, требници за манастирските църкви. Подкрепата на манастирите става задължение на всеки българин, успял да свърже двата края. В своите контакти с паството монасите отвръщат с набор от съвети и молитви по всички въпроси. В требниците и сборниците със смесено съдържание се откриват молитви, които пазят човека от дявола и от болести, от природни бедствия и вредители на реколтата и добитъка, от човешка завист, уроки и дори от зла жена. Днес мнозина ги приемат и представят като профанация на сакралността, но в онези времена те действат с обратен знак. Те сакрализират ежедневието на християнина, за което въпросът на доктор Фауст, дали да остане верен на своя Бог, или да „продаде душата си", да стане мюсюлманин, е постоянен въпрос.

Османците следват опита на предхождащите ги християнски и мюсюлмански държави в Мала Азия и Балканите и също изграждат широка мрежа от ислямски културни средища, която постепенно обхваща цялото пространство. Тюрбета, текета, завиета и големи имаретски комплекси се строят и поддържат както в околностите на селищата, така и в „пустите" места, по пътищата и далеч от тях. Документите често обясняват появата на мюсюлманските културни центрове с намерението да се „оживи" мястото или отсечката от пътя, за да стане по-малко рискована. В хода на времето се променят имена на местности, на планински върхове и на реки. Огромната част от балканските градове, а и немалко от селата получават и турски имена. Българското и изобщо балканското пространство се „турцизира", а

мюсюлманските свети места го „ислямизират". В тази връзка е необходимо да се подчертае, че завоевателите „завладяват" не само християнски свети места. Дервишките ордени и секти още в селджукската епоха „интегрират" в исляма светци от християнския пантеон. Синкретизмът в ортодоксните и хетеродоксните концепции на народния балкански ислям е един от големите проблеми за съвременната османистична историография. Отбелязва го още в XVII в. Пол Рико и го представя като една винаги отворена врата за ислямизацията на православните християни. Този синкретизъм обяснява и масовото използване на християнски храмове от мюсюлмани и на мюсюлмански от християни, което на Балканите продължава и днес. Верите са различни, но светите места са общи. Причината за това като че ли най-добре обяснява Богдан Филов, в своя Дневник за пътуванията си в Тракия и Македония през 1912 – 1916. Ще си позволя да цитирам един много дълъг пасаж, защото той прекрасно илюстрира същността на светите места в Балканското пространство:

„1. VIII (1915 г.). Събота. Даръдере (дн. Златоград) – Скеча. Тръгнахме в 5 1/2 часа за Лъджа (сега в Гърция, непосредствено до границата) по новия път, който върви през хубава дъбова гора. При Лъджите имало по реката 32 извора, обаче само 4 са хванати. Двата от тях са стари басейни с куполи, градени от дялани туфови камъни. Банята е на 12 километра от Даръдере. Селото се намира около 15 минути далеч. Половин час над селото в Сарелския дол, има пред историческа пещера, която посетихме и в едно от нейните разклонения намерихме чирепи от неолитическата керамика. Над пещерата имало градище, а вдясно от него, на един връх, се намирали развалините на някаква крепост и близо до нея стара мина. При баните, близо до зданието на общината, през време на войната в 1912 г. била разкопана стара църква, на мястото, дето се намира едно турско теке (къща гроб на някакъв турски светия). Гробът също бил разкопан, но в него не се намерили даже и кости. Близо до селото има следи от рударска индустрия (много сгурия, наблизо имало и галерия).

До селото (собствено под него, понеже то е на високо), когато се иде откъм Лъджите, е издялан на скала релеф на Митра, с размери около 1х1 м. Личат дадофорите, от които предният държи муцуната на бика. Между главата на бика и дадофора е представена една фигура до пояса, с вдигната ръка; под бика змия. Отдолу са представени в един пояс 7 сцени: 1-та и 2-та съвсем изтрити, 3-та – Митра върху бика, 4-та – Митра носи бика на гръб, 5-та – Митра слага ръка върху коленичил човек, 6-та – две лежащи на дясно фигури, 7-та – Митра изкарва вода от скалата." Това е най-краткото професионално описа-

ние на свято място, на което стратиграфски са подредени светилища от различни времена. На Балканите боговете и религиите се сменяли, но след като са оставили своите знаци върху местата на сакралността, превръщайки се в културна памет, която обединяват миналото и настоящето на всички, които са живели и живеят в тези пространства.

ПЪТИЩАТА И ПЪТНАТА МРЕЖА

Това е най-слабо изследваната мрежа от инфраструктурата на българското пространство през XV – XVII в. След като Константин Иречек очерта общата ѝ карта, тя е само частично допълвана и разширявана. Неоспорим факт е, че малките и големите пътища, които свързват села и градове, планини и равнини, области и региони в единното българско пространство, са създавани много преди идването на османците на Балканите и са едни от знаците на дългата им история. Състоянието и развитието на пътната мрежа в българските земи през столетията на османското владичество са голяма тема, чието подробно осветляване предстои. Очертавам само най-общите ѝ характеристики, които се откриват в изворите и които в един или друг аспект вече са изследвани. Безспорно е, че в интересуващата ни епоха пътищата са резултат на хилядолетно развитие, което е оформило една завършена структура от връзки, обединяващи локалните подсистеми, големите региони и в крайна сметка цялото пространство и хората, които го обитават.

Както по своя обхват, така и в структурата си пътната мрежа през XV – XVII в. има много общи черти със съвременната. Първата от тях е общата схема на обвързване на пространството чрез пресичащи се трасета, обикновено насочени по координатите юг – север и запад – изток. Гръбнакът на тази схема са трите големи магистрали, чието трасиране се свързва с пътностроителната дейност на Рим и които функционират през цялото Средновековие. Това са диагонално пресичащата Балканите лента на Via Singidunum (Дагоналния път) и успоредните ѝ ленти на Дунавския път по северната им граница и на Via Egnatia в крайния им юг. Тези три магистрали са свързвали и сега свързват Балканите с Европа и Азия. В ранните столетия на османската власт те са най- интензивно използвани както в стопански, така и във военностратегически аспект. Диагоналният път, който е централната ос на пътната схема, преминава през сложни терени, като пресича последователно планините и равнините в центъра на полуострова. Успоредните му южно и северно трасета вървят по равнините на Дунавското и Беломорското крайбрежие. За едно отклоне-

ние на Диагоналния път, което е разположено в северния край на Тракийската равнина и свързва Пазарджик със Стара Загора, свидетелства Евлия Челеби. Разстоянията, които разделят паралелните транспортни ленти, по съвременните мерки са между 200 и 300 км, което ги прави преодолими и създава условия за относително лесно обвързване в обща мрежа. То е постигнато чрез няколко перпендикулярно пресичащи ги трасета, които в своята протяжност с посока юг – свер свързват Средиземноморското крайбрежие с р. Дунав и чрез нея с Централна и Източна Европа и Черно море. На север крайните им точки са дунавските градове Видин, Никопол, Силистра, а след XVI в. и Русе. На юг им противостоят средиземноморските центрове Дурацо, Солун, Кавала. Пътните ленти следват теченията на балканските реки и пресичат планинските била. Големите кръстовища на пътната мрежа са древните градове Ниш, София, Пловдив, Одрин, наредени по Диагоналния път. Както пътеписите на европейците, така и съчиненията на османските географи Хаджи Калфа и Евлия Челеби са преди всичко описание на тази пътна мрежа, която обхваща българското пространство. Основните дирекции се разклоняват в множество трасета, които уплътняват връзките и улесняват контактите между близки и далечни региони. Дубровнишкият или Латинският път, както все още го наричат, пресича западнобалканските планини и след проходите по теченията на реките Вардар и Тимок променя посоката си от юг – север на изток – запад, за да тръгне по билото на Стара планина. Той прави още един завой на север, за да достигне търговските градове по Дунавското крайбрежие. Другият голям път, който наричат Винарски, има няколко трасета, но обща посока. Началото им е Солун, а разклоненията са по теченията на реките Вардар, Струма и Места. Едното от тях достига до София и през Искърското дефиле навлиза в Дунавската равнина, за да достигне до Видин. Другото трасе тръгва по склоновете на Рила и след като преваля планината среща Диагоналния път. Трето преминава през Родопите и достига Пловдив, за да продължи по Диагоналния път към Цариград или да се прехвърли през Средна гора и Стара планина в Дунавската равнина. Още един път преодолява височините по южните склонове на Родопите в тяхната централна и източна част. Началната му отсечка са относително лесно преодолимите южни склонове на планината до изворите на р. Арда, след което се разклонява в различни посоки, чиито ориентири са многобройните реки, за да достигне Пловдив или Одрин. Очертаните главни трасета са оплетени в паяжина от по-малки, местни пътища, които свързват съседните локални системи на селищната мрежа.

Тази най-общо очертана схема от пътища показва, че българското пространство е достъпно във всичките етажи на сложния си природен релеф. Но тя изисква преодоляването на многобройни трудности. Средновековният свят няма нуждата, възможностите и амбициите на античния Рим да поддържа удобни пътни ленти. И Византия, и наследилата я Османска империя предпочитат рисковани, но многобройни пътни трасета пред движението по една-единствена, макар и добре поддържана магистрала. Причините са много, но вероятно най-важната е демографското нарастване на населението през Средните векове и предизвиканото от него разширение на селищната система. Пътищата се увеличават, а тяхната схема се усложнява. Използването и на пространството, и на човешкия труд по римския транспортен модел не било рентабилно за нито една средновековна държава, включително и за османската. Втората причина вероятно е масовото използване на едрите домашни животни като транспортно средство. И конете, и воловете, а за нашия регион и биволите, се движат по-лесно и по-бързо по мекото земно трасе, отколкото по настлан с камъни или плочи път. В средновековната транспортна практика пътните ленти са само отъпкана част от терена, по която минават коли, коне и хора. Трасетата са променливи и общата им посока ги събира главно в трудните за преминаване места. Малко са мостовете и реките, които обикновено се преминават през бродове. От информацията на европейските пътешественици се разбира, че след като напускат София и продължат движението си по Диагоналния път към Цариград, те преминавали през различни села, отстоящи на значително разстояние – Горубляне, Новоселци или Железница, но всички достигат до Вакарел и Ихтиман. Отдалечените разстояния на пунктовете по едно и също трасе са основание да се замислим доколко е вярна констатацията на същите европейци, че българите са напуснали пътя, за да избягат от насилията на преминаващите османски войници, чиновници или просто пътници. Изглежда логично, но само при условие, че става въпрос за път с трайно маркирана и следвана пътна лента, а не е за подвижно, произволно избирано трасе.

Конфликтните точки на пътната схема са планинските проходи. Те са многобройни и са задължителна отсечка от трасето на почти всички пътища, включително и на големите магистрали. Неподдържаната пътна лента прави преминаването през тях изключително зависимо от сезона и атмосферните условия. Нека си припомним, че в 1443 г. кръстоносците на Владислав III Ягело са принудени да спрат Дългия поход въпреки големите си военни успехи поради невъзможността да преминат през прохода Траянови врата в късната есен.

Втората голяма трудност на пътя е заплахата от нападения над пътници и кервани от хора извън закона, квалифицирани като разбойници или хайдути. За една част от планинското население това е професия, част от живота. Фолклорът съдържа изключително много данни за голямото значение на проходите в битието на българите. Затварянето им означава изолираност и нарушава ритъма на живота. Един от най-големите подвизи на героя в българските народни песни е победата му в битка за прохода с различни представители на злото – змея, самодивата, Чер арапин или Муса кесиджия. Османската власт отделя изключително голямо внимание на проходимостта и безопасността на тези конфликтни пунктове, като главно условие за функциониране на всички системи на управлението и стопанството. Дервенджийските села, кервансараите, мрежата от пътни станции (мензили) улесняват комуникациите, но не гарантират безопасност. В своите дневници и пътеписи за пътуванията си в балканските предели на Османската държава десетки европейци откровено описват своя огромен и непрекъснат страх при преминаването на планинските отсечки на пътя. Те го оценяват като личен подвиг, но и като преживян ужас. Евлия Челеби също не пропуска да изтъкне бабаитлъка си при преминаването на планински места, описвайки тесните и обградени с пропасти пътеки и героичните битки с дебнещите около тях разбойници.

За българите системата от пътища, която свързва различните пояси на българското пространство, и селищната мрежа, разположена върху тях, също е рисков фактор в живота на човека и общността. Той обуславя тенденцията към вътрешната изолираност в границите на селото и неговото землище. Но наложителната необходимост от дълги или кратки придвижвания до пазара в близки или далечни градове, до манастира, до планината и гората непрекъснато преодолява тази тенденция.

Пътят е примитивен, но пътната мрежа е развита, разклонена и свързана. Единството на българите и земята им е видимо, осезаемо и осмислено. Доказва го известният доклад на Петър Богдан Бакшев от 1640 г. В него аз намирам потвърждението на основните цели и идеи на тази монография върху пространството и пространствата на българите през XV – XVII в. и си позволявам да го припомня: „България", сега се нарича всичко това, което по-рано се е наричало Горна Мизия и част от Долна Мизия, цяла Тракия и по-голяма част от Македония, и цяла Морава до Охрида и до границите с Албания, и на Турция, и на Сърбия, а към изток се простира до Черно море. От север пък Дунав я дели от Влашко и Молдова. И казват, че българ-

ското царство е по-голямо от цяла Сърбия, Босна, Далмация, Хърватско и Унгария и има толкова големи градове, области, паланки и села, че не могат да се преброят... Това царство България е прекрасно и украсено с широки поля, високи планини, хълмове, приятни гори и дъбрави, напоено от различни води и реки. В това царство има изобилие от всякакъв вид житни храни, овце, биволи, крави, волове, добри коне, злато, сребро, мед, стомана, желязо и олово. Има риба, която се лови от Дунава и другите реки. Произвежда различни плодове, освен плодовете на морето, треви за добитъка, всякакви цветя. Изобщо мога да кажа, че ако това царство би имало един господар, християнин и добър, то не би отстъпило на много царства в Европа."

SPACE AND SPACES OF BULGARIANS IN THE 15TH - 17TH CENTURIES

Summary

This book is an attempt to present the history of Bulgarians in the 15th - 17th centuries, the early centuries of the Ottoman rule, as the history of individual people and the small groups they associated in, as the history of society. This is why the correlation **people - space**, bringing together the network of social groups and the components of the space they occupied, arranged, cultivated and rationalised, is the main object of the study. Its elucidation determines the structure of our work. It is divided into two parts determined by two large, mutually related, and yet different circles of problems. The first part, under the title **THE SPACE,** defines the parameters, characteristics, the organisation and the utilisation of the broad common Bulgarian space, belonging to or regarded as common to all Bulgarians, to the Bulgarian ethnic community. The starting point are **the borders of Bulgarian space** in the 15th - 17th centuries, which are studied in Chapter I. The are the key to the subject of the study because they reveal the dimensions and characteristics but also the limits of the Bulgarian space along the horizontal axis of the spatial scale. The attempt at their reconstruction is based on three major types of historical sources of the time: *European*, *Ottoman* and *Bulgarian*. The special attention attached to Bulgarian information is determined by the fact that it reveals the idea of Bulgarians of the time of themselves and of their own space, of their own world. A consistent analysis of the different types of sources demonstrates that the boundaries of Bulgarian space in the 15th - 17th centuries were not a distinct regulated demarcation line. They consisted of a system of **border zones** concentrically inscribed in one another, with different geographical range and ethnic characteristics of the population living there. The sources clearly delineate **a broad framework** as **the endmost limit** of Bulgarian space where the right bank of the Danube from the Iron Gates to the west to its delta on the Black Sea to the east formed its northern border. The Black Sea coast down to the southern slopes of the Strandzha Mountain served as its eastern border, then to the southwest, a rather vague line of Bulgarian settlements crossing the lower Tundzha, along the Maritsa to its mouth on the Aegean Sea where, probably, was the southeastern-most point of

Bulgarian space and the beginning of the southern segment of its broadest range. It continued then along the Aegean Sea and from the Vardar outflow went up to the northwest, towards the springs of the river Devol whose middle course served as its southwestern-most point. The imaginary line crossed the highlands of Upper Debăr, along the Shar Mountain and via a not very clear segment - to the river Morava. The western boundary continued towards the river Danube and reached the northwestern-most point of Bulgarian space, the Iron Gates. This rather broad framework of Bulgarian space did not function as a political or ethnic border. It was the invisible line which delimitated the part of the Balkan space regarded by Bulgarians as their Motherland, their own land, beyond whose boundaries they saw the foreign land, the land of "the other". Beyond this invisible, but well known border there were Bulgarians as well, but outside the Bulgarian space. The broad framework of the Bulgarian space overlapped with the broad frameworks of the spaces of the other Balkan peoples. Their border lines intertwined, forming zones of common spaces, shared by representatives of different ethnic communities and regarded by each as their fatherland.

The second border zone in these common spaces was where the ethnic borders between Balkan peoples passed. The summary information from the sources shows that here, too, we do not find the expected lines but zones again. For the period between the 15th and the end of the 17th century only some of them can be defined exactly. Between Bulgarians and Serbs, such a zone emerged along the river valleys of Morava, Timok and Nishava. The ethnic border between Bulgarians and Romanians of today went along the delta of the Danube, while that between Greeks and Bulgarians was along the rivers Maritsa, Tundzha and Arda. Bulgarians shared with other Balkan peoples a large zone in the Aegean Thrace from the mouth of Maritsa to the mouth of Vardar on the Aegean Sea. In this case it is probably more correct to speak of a common space for Bulgarians, Greeks, Albanians, Serbs, rather than of a border zone. After the 14th century, the new conquerors, united under the common ethnonym Turks, who looked ethnically uniform only to the Europeans who did not know them well, joined the ethnic medley which had come into being in the course of centuries. As in the entire medieval world the ethnic borders in the Balkans were not fixed and differed a lot from our contemporary notion of demarcation lines.

The only rule in the arrangement of the jigsaw of ethnic communities was that in the regions where one of them became a compact majority of the population this diversity declined. This rule gradually marked a third border line delimitating the ethnically independent space of Bulgarians, in which they were the vast majority and where members of other ethnic communities were regarded as foreigners. The sources from the 15th - 17th centuries reveal some points of this **narrowest framework** of Bulgarian space: the town of Nish to the west, the town of Silistra to the northeast, the southern slopes of the Rhodopes to the south, the course of the river Strumitsa to the southwest. The inner zone did not have a clearly defined function of a centre, but this is where the Rila Monastery, the largest religious and spiritual centre of Bulgarians, Sofia, which foreigners invariably defined as the Bulgarian capital what it had never been, and Tărnovo, the last capital of the Bulgarian state, are situated.

All three zones of the border system which delimited Bulgarian space in the 15th - 17th centuries differed from the state borders throughout the history. The latter reflected a temporal situation and were, compared to the far more stable ethnic borders, subject to relatively quick changes. This was a general rule to which the Bulgarian, and the Balkan variants as a whole, did not present an exception. But this does not mean that they were not mutually dependent. Very often these political borders, which did not take into account the ethnic ones, were historically shortlived. In many cases, however, the political borders exerted a strong impact on the ethnic. The analysis of the European information about the Bulgarian space in the 15th - 17th centuries, reveals a series of unintentional and unpreconceived mistakes. They formed an inaccurate ethnic map of Bulgarian space which, however, gradually transformed into a political reality.

Contemporary geography defines Bulgarian space as transitional, with considerable variations in the structure of its physical geography and in the geomorphological, hydrological and climatic conditions. It is a complex of mountainous massifs, chains of high fields and vast plains. The rivers Maritsa, Mesta, Struma, Timok, Iskăr, Ogosta, Tsibăr, Vardar, Drin, Ossăm, Yantra, Arda, and their dozens of tributaries, were in the pre-industrial conditions, the factor of primary importance for its settlement, appropriation and utilisation. The climate, also defined as transitional, where the Mediterranean fuses the moderate continental, strengthened the variety of ecological conditions in the regions. In their aggregate these conditions deter-

mined *the unity of differences* as a global natural characteristic of Bulgarian space. Its organisation and utilisation by Bulgarians in the early centuries of the Ottoman rule form the second circle of problems centred around **the settlement network**. This is the most exact marker of the appropriation and utilisation of the space along its vertical axis. Displayed against the background of different geographic and ecological belts, the settlement network is the proof and the sign that this space belonged to Bulgarians, that they existed as a people, as an ethnic entity, through its economic utilisation and cultural rationalisation. Its state and the changes in it are discussed in two chapters. **The model of the settlement network** is reconstructed in Chapter II on the basis of data drawn from two *timar* registers of the Nicopolis *sancak* from 1479 - 1480. The published documents have been given a priority with a view of providing better possibilities for control. The main problems discussed in the study are concerned with the parameters, density and structure of the settlement network in different ecological belts of the space encompassing the Danube plain, the foothills, the medium slopes and the high ridges of the Balkan Range. The analysis reveals that in the course of its continuous development by the 15th century the endmost parameters of the vertical axis in the spatial scale - from the banks of the Danube to the springs of the Balkan rivers between the Ogosta and the Kamchiya, had been appropriated. The complex, tiered relief had been appropriated in the three ecological belts where possibilities for human activities existed. This was the result of a continuous process realised by many generations whose most intensive phase took place, most probably - as in the whole of Europe, between the 10th and the 13th century. During the second half of the 15th century the Ottoman tax registers reveal distinct differences in the density of the settlement network and in the size of the settlements at the different ecological levels grouped in three zones. The least populated was *zone A* in the plain, between 100 and 250 metres altitude, followed by *zone C* in the upper parts of the mountain. The settlements in the intermediate zone, *zone B*, stretching between 250 and 600 metres altitude, had the largest population. The correlation between the number of the settlements in the three zones was respectively 1: 6: 2 , that is, the villages in *zone B* were six times more than in the plain and three times more than in the higher parts of the mountain. The medium sized and large villages prevailed in *zone A*. We find a considerable number of small and medium small villages in *zone B*, where the large and the medium large

villages were relatively few. In the high mountainous *zone C* the average values prevailed in the number of the villages and of their inhabitants. The differences in the density of the settlement network in the three ecological zones lead us to the assumption about the optimum appropriation of the ecological possibilities of the space under the conditions of the medieval agrarian technics and the production technologies determined by it. **The variants of the settlement network** in the large framework of the Bulgarian space are traced as far as possible, in Chapter III. It can be stated, with a great degree of confidence, that they all followed the model established in the Nicopolis *sancak*: an extremely dense settlement network in the high fields along the middle courses of the rivers and the sourrounding medium high hills of the mountains, between 400 and 700 metres altitude. The Sofia field is a particularly impressive example where according to a fragmentary register from the end of the 15th century 124 villages were recorded, while a century later, according to another register there were 208. This density resembles the settlement network in Toscana, considered to have been the most densely populated region in Europe in the 15th - 16th century. We find similar situation in the river valleys along Struma and Vardar. The valleys, that is the middle ecological belt in the Bulgarian space, can be defined as *overpopulated*, only corroborating the possibility for the maximum appropriation and utilisation of the agrarian fund. The high slopes of the mountains were too, included into developed settlement networks, the upper limit of the settled space in the southern parts of the Rhodopes reaching up to 800 metres altitude. The highest local settlement system is found in the Rila Mountain centred around Samokov, at 950 metres altitude. The medium small and the medium sized villages prevailed in the alpine belt, but a considerable number of large and very large settlements could be found in the metal - producing regions. Due to the available information, the settlement network in the lowlands of Thrace, along the low courses of the Maritsa, Mesta, Struma and Vardar, which was invariably represented by the foreigners as *depopulated*, is difficult to study in detail. The systematisation of the data and their analysis show that, compared to the other parts of Bulgarian space, the number of the villages was probably relatively smaller. On the other hand, however, it was the medium large and the large settlements, grouped around the towns and in the periphery of the plains, in densely populated local settlement systems, that prevailed there. The traditional explanation for this situation with the settlement system in

Thrace offered both by our European informants and by contemporary scholars is related to the destructive violence of the Ottoman conquest in the course of which the villages were pillaged, their population massacred, while those remaining alive sought shelter up in the mountains. This version hardly gives the right answer since *the overpopulated fields* around Sofia, Skopje, Seres were subjected to no less pressure and, respectively, to no less devastation but still had a very dense settlement network. In Dobrudzha, in the Vidin region and in Debar, three border regions of the Bulgarian space, the structure of the settlement network radically differed from its basic model. They all have been the object of special research interest. Taking into account the already expressed views and drawing on diverse additional data, an explanation is offered for each of these *special cases*. The relatively low level of settlement in Dobrudzha was probably connected with its steppe ecology where the aridity minimised the agrarian production of a developed medieval type. However, in microregions with high subterranean waters and accessible wells we find populous villages consisting of two or more *mahalles*, each of which had population equalling to a medium large or large village. Apparently, they belonged to an old settlement network. The nomads, Turks and Tatars, settling in the course of the Ottoman invasion or by the order of the Ottoman authority, adopted them as a model during their slow sedentarisation in the foundation of new settlements which in the course of the 16th and the 17th centuries considerably congested the settlement network in Dobrudzha. The very specific settlement network in the Vidin region consisting of a large number of small and very small villages with a marked unstability in the 15th and the 16th centuries is well known. Two published registers reveal the disappearance of 200 villages and the emergence of 549 new ones in the period between 1454/ 5 and 1560. This very fact as well as the entirely Slavic onomastics of the region give us the ground to suggest that the Ottoman documentation of the 15th century probably reveal an unfinished process of sedentarisation of the Balkan nomads, whose advanced stage was reached only in the 16th century. The third specific case in the settlement network of the Bulgarian space is revealed by the excessively numerous but exteremely small villages in the Upper and Lower Debar, where in 1467, of the 341 registered villages there were only 6 with more than 20 households. The taxes over the agrarian production paid by their inhabitants and the impressively large commons suggest an old local network of settlements where cattle-breed-

ing prevailed. The conclusion is that the polyvariant settlement network in the Bulgarian space had been formed during the Middle Ages on the basis of the optimum agrarian utilisation of the landed fund. It ensured the appropriation of the natural tiered relief as well as the stability, flexibility and quick restorability on the occasion of various types of destructive crises such as heavy natural disasters, plagues, wars and foreign invasions, the Ottoman including. *The special cases* of organisation and stabilisation of the settlement network in the region of Vidin, in Dobrudzha and Debăr in the 15th and the 16th centuries reveal the structure-determinant function of this model of agrarisation of both the Balkan and the Asian nomads.

The third circle of problems dealt with at the end of the first part of the book is related to the migration of the people and the societies established in the analysis of the changes in Bulgarian space between the beginning of the 15th and the end of the 17th centuries. In it, from an object of the study, the space turns into its instrument used for the elucidation of important social transformations in the evolution of the medieval Balkan peoples and of the Ottoman conquerors. The concrete content of the third problem, formulated in the title of Chapter IV as **the dynamic of the history of the Bulgarian space**, treats acutely controversial questions and the even more debatable assessment of the Ottoman political strategy: *THE CONQUEST, THE APPROPRIATION AND THE UTILISATION* of the Balkan space and the Bulgarian in particular. Its *conquest* - in its military, economic and everyday life aspect, was accomplished by the nomad Turkmen and Tatars. It was followed, or rather, was accompanied, by a two-way deportation - of Balkan population to Asia Minor and of a far more important immigration wave from Asia Minor. The latter one in particular gives grounds to some historians to speak of **the Ottomanisation** of the Balkans through the nomad colonisation in the 14th and the 15th centuries. The Ottoman *appropriation* of the space began in the beginning of the 15th century with the measures undertaken for the security of the transport communications and with the organisation of their guard through the Bulgarian *derventci* villages and the Muslim cult complexes in perilous stations along the roads, built and maintained by Muslim religious foundations. *The utilisation* of the conquered Balkan space and its natural resources together with the labour and the production experience of the local population was the essence of the Ottoman strategy in the course of the expansion and of its home policy in the realisation of the imperial authority. This was achieved with the help of the

re-allocation of the revenues from the agrarian fund via the *timar* system, the landed *vakıf*s, the sultan's *hass*es. The taxation system was also a major source for the imperial military and political energy. It explains both the continuous expansion in all directions and the stabilisation of the domestic economy of the Ottoman state supported by complex military, religious and legal institutions, stationed mainly in the cities. In the Bulgarian space, as well as in the entire Balkans, the towns were transformed into Ottoman power centres for the exploitation and control over the rural hinterland, and for the realisation of the main trends in the Ottoman home policy as regards the Balkan Christians. This general background gives grounds to speak of both *Ottomanisation* and *Islamisation* of the Balkan space, the Bulgarian including. In the course of time a process can be observed of initially slow, and gradually gaining pendulum *agrarisation* of the new-comer nomads in the Ottoman milieu. They settled permanently and the land cultivation turned into their main occupation. They turned into peasants. The land and the possession of land was confirmed as one of the basic values for all Muslims. The nomadic socio-cultural model transformed into agrarian. The *Ottomanisation* of Bulgarian space was followed by the *agrarisation* of the Ottomans. This civilisational transformation became clearly visible towards the end of the 16th century and was one of the factors closing the Ottoman society in the deadlock between its nomadic past and its already agrarian present. It was also one of the reasons causing the faster or slower rhythms of constant decay which contemporary historians define as the *structural crisis* in the Ottoman state and social life from the end of the 16th century onwards. The meaning of these processes and their effect on the course of history is usually looked for in the answer to two questions: **the internal migrations of Christian and Muslim *reayya* and the disappearance of the *mezraa*s as an additional agricultural resource**. It is found in the **emergence and massovisation of the *çiftlik*s during the 17th century**. This can be explained with the longstanding and parallel effect of two processes studied in the text - the agrarisation of the Ottoman society and the migration of the rural population as a medieval type of resistance against the growing taxation pressure from the central authority. The first process stimulated the tendency towards land possession as a source of safe and independent incomes in the Ottoman milieu. The second ensured a considerable resource of labour which made the *çiftlik* farms revenue-yielding and introduced a stimulus for private economic initiative in the Ottoman economic system. The scale of the agrarian production increased

at the expense of the appropriation of new plots from the agricultural fund. Originally this process spread over the old settlements and gradually liquidated the *mezraas*. During its second phase the agrarian utilisation of the uncultivated plots in the plain began. The new farms attracted not a few of the migrating peasants and created new nuclei in the settlement network. During the 17th century began the latter's slow re-arrangement continuing in the next centuries. If we accept that this was the first sign of the transformation of the medieval economy towards its capitalisation as stated by I. Wallerstein, we find that it started in Bulgarian space some two centuries after the first transformations of this type in Europe.

THE SPACES is the title of the second part of the book, dedicated to the study of the small spaces inhabited and cultivated by Bulgarians - **the village common and the village, the town *mahalle* and the individual's home**, where **the family and the socio-teritorrial communities** existed. Here the concrete mechanism of possession, utilisation and cultivation of the spaces is revealed, which, in its continuous synchronic and diachronic action bound people together in the small social groups and transformed them into a society. The main circles of problems discussed in this part are two. One of them is related to a group of questions, shedding light on the size, structure and functions of the **village common**, discussed in Chapter 5. The appropriation of the Bulgarian space, as in the whole of pre-industrial Europe, was accomplished mainly through the village and the cultivation of its agrarian fund. The tentative figures from the Ottoman registers show that rural population ranged between 88 and 92 percent in different regions and at various times, which allows us to assume, conditionally, that it was about 90 percent of all population during the said period. By mid - 15th century since when our earliest information dates the organisation of the village territory had reached its optimal stage. The cultivatable agrarian fund was divided in village territories whose locality and dimensions were exactly defined through fixed and known borders. The Ottoman authority adopted their traditional inner divisions, as known from the charters granted by Bulgarian and Balkan rulers alike. These invisible but known and recognised dividing lines were of ancient times. Ivan Venedikov associates them with a proto-European model, coded in the legend about the border furrow ploughed by Romulus and Remus when Rome was being founded. Despite all diversity determined by the action of a series of lasting and variable factors, the average size of the territory was regulated by the lines connecting its farthest opposite points. Its hypotheti-

cal average length was about ten kilometres, but in the plains where one village could have several populous *mahalles*, the area of the territories was considerably larger since it included also the inter-*mahalle* lands, while their endmost points were at a very great distance. Maybe the expansion of the internal village space was a factor for a village to disintegrate into two neighbouring villages with identical names but different modifiers such as "old - new", "big - small", "upper - lower", to be found as early as in the Ottoman registers of the 15th century. A considerable expansion of the village territory is observed also in the mountainous zones because of the inclusion of nearby or more distant hills. The main condition satisfied by the ideal size of the village territory, was the possibility for a maximum utilisation of the light part of the calendar day for labour in the fields. The determinant factor was that each person was to reach its farthest point in less than two hours from the village. All labour activities of the Bulgarian peasant were related to work in the fields from sunrise till sunset, coming out and going home every day. The long agrarian experience dictated **the production organisation** of the village territory. In every single case it was determined by the specific ecological characteristics of the terrain: the altitude, the relief and its inclination, the types of soil, the river network etc. Their diversity contributed to the various internal combinations in the organisation of the plots, making the agrarian landscape of each village different from that of the others despite the common production characteristic in every local network. In its organisation the village territory was a mosaic of scattered fields, meadows, vineyards, gardens, pastures etc., delimited by fixed borders. The major part of the cultivated territories were usually small-sized. Fields rarely reached up to 10 *dönüms*, that is about 10000 sq. m. or 2. 5 acres. The hay yielded by one meadow ranged between 3 and 8 carts which means that their sizes were small, too. Specialised minizones of the vineyards were also frequently formed. The producing list of the **agrarian production** of the village territory in the Bulgarian space of the 15th - 17th century is illustrated on the example of seven average-sized villages with about 40 households, from different regions. They, as well as hundreds of others of this type, prove that the main crops cultivated were wheat, barley, rye, millet and oats, providing, with the exception of the villages with specialised production (such as rice for example) about two thirds of the general output. Wheat was obviously ranking first among them, occupying about 60 percent of the grain production in the plains, valleys and the middle parts of the mountains. In the higher parts barley and

rye equalled and even exceeded the wheat production. The vine was the second most spread crop in the villages up to 700 metres altitude. It is missing as an object of taxation only in the highest mountainous regions. In most cases, taxes on vineyards were about 10 percent of all the tithes. Honey and wax, recorded in the Ottoman taxation practice as a beehive tax, were the third most encountered production, existing in almost all Bulgarian villages. In 90 percent of the villages there were also taxes on the vegetable gardens and the orchards. Taking into account the criteria and formulations of contemporary economy, we may speak without hesitation, despite the ecological specifics of the areals, of **an unity** of the agrarian production in the Bulgarian space. The unity of the basic produce was combined with a diversity of additional crops in the individual villages or local settlement systems. Of 8542 villages altogether whose produce had been fixed in the Ottoman taxation registers, in 1452 flax hemp were grown, while in 568 - both crops. In 125 settlements the production of cotton was fixed, and in 967 we find a tax on silkworms and silk. In the majority of the villages in the plains along the middle and lower basins of the rivers Tundzha, Maritsa, Mesta, Struma and Vardar, parallelly with the taxes on walnuts, chestnuts, apples, pears, cherries, quinces one finds also taxes on olives, sesame, poppy or, straightforward, opium. In all laws for the market taxes in dozens of Bulgarian towns water melons and melons were also included, which probably means that they were grown in the nearby vicinity. This diversity was enhanced by the rice production in specialised villages up to the middle courses of the Maritsa, Struma and Vardar. All this gives me grounds to categorically describe the Bulgarian agrarian economy of the 15th - 17th centuries as **polycultural**. To appreciate this fact fully we must remind that during the 15th and the 16th centuries a vast part of the European continent was monocultural. In the *vilayet* Vuk, in the central part of Old Serbia, mainly grain crops were grown, barley in particular. Wallachia presents a similar situation. The main crops in the regions in the immediate vicinity of the Mediterranean coast were olives and the vine. 75 percent of the grain produce in Central Europe consisted of rye and oats, while wheat was only between 5 and 8 percent. It was less than 5 percent in Russia. The considerable wheat produce justifies my definition of the whole Bulgarian space in its broad framework as one of **the wheat islands** of pre-industrial Europe. The agrarian polyculture meant neither over-fertility nor economic superactivity, but combined with the tier-sited settlement network it limited the heavy consequences of failed crops and the ensuing epidemics of death

from starvation, of which the European world suffered as late as the end of the 18th century. **The individual peasant farm** was the primary and most widely spread element in the economy. It was the basic production structure regarded by the Ottoman state as an assured source of revenues. The Ottoman legislation which defined the individual peasant farm with the Turkish term *çiftlik* or with the Bulgarian *bashtina*, fixed its size between 80 and 120 *dönüm*s of arable land, though documents concerning transactions show that the most widely spread size was about 40 *dönüm*s arable land, complemented with less than 10 *dönüm*s of meadows and between 1 and 5 *dönüm*s of vineyards, melon fields and gardens. The application of the two-field system of land cultivation, the limited manure and the traditional agrarian technics meant that each peasant family could expect crops and relied on maximum two thirds of the possessed land a year. If it disposed of 40 *dönüm*s of fields this meant that annually it cultivated about 20 to 25 of them. Having diverted between 40 and 50 percent of the yield for taxes and about 10 percent for sowing seed, the peasants maintained their life with about 30 to 40 percent of the annual yield, allowing only for a one-year reserve and a limited one at that. This fact is coded in the well known traditional greeting "*till next year, and for ever and ever*". The third paragraph in this chapter, under the title of **records of memory on the village territory**, studies its cultural function as a matrix carrying the cultural or, rather, the civilisational heritage. It is contained in the very model of organisation and production, in the customs and rituals bound with the natural characteristic features of the village territory rationalised as the small world of man and of the village community. The invariable *topos*, the cultural imperatives of the ethnic and civilisational integrity: **the village cemetery, the church, where there was one, the consecrated ground or "*podkrăst*"** where all-village offerings were brought, were all situated there. **The holy spring** was the fourth *topos* of faith situated in the periphery of the village territory. On a given day and time the hidden in a secret place spring waters became curing, turned into *life-giving water*. Outside the village territory one finds the space of the non-humans, the modified representatives of the parallel world, originating from the ancient culture. The cultural appropriation, possession and rationalisation of space was materialised through the names of its parts. The village territory can be defined as a coded record of the village's memory. The past and the present of many generations cohabited in it and, under the pressure of time, formed, in the stories, legends and traditions, the independent cultural layer of Bulgarians, who lived in the

early centuries of the Ottoman rule. The *topos* in the village territories were the real carriers of memory and the imaginary proofs of the reality of the heroes of the time - Krali Marko, Tsar Ivan Shishman, the maiden who chose death to marriage with a Turk, the *voivode* of the *haiduk*s, the treachourous old woman, etc. In the course of the colonisation, sedentarisation and agrarisation, the nomad Turks adopted the mechanism promoting the cultural function of the village territory. They subjected it to their own cultural tradition, to Islam, to their historical memory, but the frame where they arranged their cultural codes belonged to the local civilisational heritage. In this sense, the village territory played a very important role for the preservation of the Bulgarian cultural model and the Bulgarian ethnic identity being also a basic element in the process of agrarisation of the Ottomans. The importance of Balkan space, the Bulgarian including, as a resource and as an economic model is often defined as one of the factors for the emergence and existence of the Ottoman Empire. Parallelly with this, the thousands of village territories where the life of dozens of generations had elapsed, preserved and reproduced the world of Bulgarians.

The Bulgarian home and Bulgarian society is the title of the last chapter of the book. The discussion in contemporary anthropology between M. Todorova and the Austrian historians and anthropologists K. Kaser and M. Mitterauer brought the subject of the Bulgarian family and its home to the attention of scholars. The small one-piece residential buildings we find in documents concerning property transactions and division of estates as well as the analysis of the demographic information drawn from the Ottoman registers allows me to conclude that the Bulgarian family of the 15th - 17th centuries entirely coincided with its contemporary European variant. It was monogamous, nuclear, with the natural descending and ascending extensions and coincided in its great majority with the household. These data refute opinions about the wide spread of the so-called large household, known as *zadruga*. This means that it was not the final stage in the disintegration of the kin community or a nucleus of the territorial community. Its self-disintegration in the third generation demonstrates that it possessed neither the economic potential nor the authority resource to preserve the community against the natural weakening of the blood relationship. Its relatively wide spread in the 17th - 18th centuries can be explained with the strengthening of the *çiftlik*s as stated by Todorova, and with the application of the intensive cattle-breeding from the beginning of the 16th century, as I

would add. **The traditional culture** preserved till the beginning of this century allows, too, to discover correlation between the small spaces in towns and villages and the organisation and functions of the territorial social groups, studied in the next paragraph. If **the family** was the main carrier of the traditional cultural model and the transmission ensuring the basic level of ethnic integrity and civilisational continuity of Bulgarians under the conditions of the Ottoman authority, **the village community,** in its multiplicity, formed the second level in the social structure of Bulgarian society, creating and maintaining the model of private and social life. Its main internal function was to control the individuals and the various groups they associated in. It distributed the social roles and demanded their constant repetition in the everyday behaviour as a guarantee for the common security, making its own members entirely dependent on itself. The village community was the most conservative element in the social structure which hindered any quick moves and changes. This function had a very positive influence for the preservation of the ethnic integrity under the circumstances of the constant contact - conflict with the Muslim milieu and the Islamisation tendencies in the Ottoman internal policy, because it turned the observance of traditional mentality and model of life into basic values for the personality and the whole community. To a great extent it preserved the homogeneity of Bulgarians on a synchronic and diachronic level. On the other hand, the constant reproduction of the past upheld the extreme conservatism of the village community which restricted all tendencies toward changes and development. Unlike the village community **the town** ***mahalle*** was the membrane through which Ottoman influences penetrated Bulgarian society and through which the latter influenced the Muslim milieu. In the towns and through the town *mahalle* the most intensive civilisational exchange was realised, which in its entity created the variegated, but difficult Balkan world. The town *mahalle* was unable to establish full control over the personality of the individual and over the single families although it imposed a more rigorous model of Christian conduct and moral. It did not dictate the roles but rather tried to utilise the changeable positions of the personality in the social hierarchy for the common goals. In the town the individual and his family had a wider range of alternatives when deciding on their conduct. The result was the larger number of new Christian converts to Islam in the towns as compared to the villages as well as the following of the Greek way in the town milieu. The preserva-

tion of the ethnicity in it was an economic rather than a social problem. But this particular freedom of choice stimulated the personal responsibility and entrepreneurship of the citizen in the economic but also in the ethnic aspect and ultimately determined the social activity of the town community. This was probably why in the time of the Bulgarian Revival the town municipalities gradually turned into a collective national leader. Both types of territorial communities adapted to the Ottoman order and demonstrated this adaptation with external signs without changing their characteristics and their value scale. Restricted into the small spacesq they could not surmount their own frames and closed the life of the individual and of the people as a whole in the small social groups. Both did not have the potential and did not develop a structural mechanism which could break down the medieval regionalism. In the historical perspective they preserved the ethnic homogeneity of Bulgarians on the basis of the common past but also deterred for long the process of creation of a supra-medieval strategy in the name of a common future.

Instead of a conclusion the book sets yet another circle of problems summarised in the title **infrastructure of the Bulgarian space**, as a basic complex in the correlation *people-space*. In the 15th - 17th centuries, in the Bulgarian space, it was a system of three different types of networks for movement and contacts: **the towns** or rather, their shopping streets (*çarşı*) and markets; **the holy places** (the monasteries); **the road network** which made the space of the Bulgarians possible to visit, and hence, observable. Through it, the correlation **people - space** was realised as an **interaction**, rationalised as the unity of the people and its land, and was lastingly coded in the term **Fatherland**.

This book does not rewrite Bulgarian history in the early centuries of the Ottoman rule, but suggests a change in the conventional angle of observation of known or less known facts, events and processes, in order to extend the scope of our knowledge of the past and to reveal and explain the inner mechanism of historical motion. For me, this is the way to overcome the romantic attitude toward history which substitutes the reality of life with the folklore mythology and hinders its understanding not only for the said period but also for the other periods of the Bulgarian past.

БИБЛИОГРАФИЯ

I. НЕПУБЛИКУВАНИ ИЗВОРИ:

1. *Подробен регистър за Силистренския санджак от 1569 г.* – НБКМ, Ориент отд. Ф. 213, а.е. 28.
2. *Фрагмент от подробен регистър за района на Кесрие (Костур).* – НБКМ, Ориент. отд., Ф.1, а.е. 14946.
3. *Кадийски протоколни книги (сиджили) от*:
   София – НБКМ, Ориент. отд., S 1-бис, S 12, S 13, S 14, S 344;
   Видин – НБКМ, Ориент. отд., B. 13, B 305;
   Русе – НБКМ, Ориент. отд., R 8.
   Смолян – ОДА, Смолян, Ф 415-к, оп.1, а.е. 1.
4. *Проект за султански ферман от 1672 г.* – НБКМ, Ориент. отд., Сиг. Рг., а.е. 9/37.
5. *Интервюта от етноложки експедиции в Родопите* – Архив на катедрата по етнология при ИФ на СУ „Св. Климент Охридски", а.е. Кърджали/1993.

II. ПУБЛИКУВАНИ ИЗВОРИ:

АНДРЕЕВ, Ст., *Откъс от регистър за ленни владения в Западните Родопи, Югоизточен Пирин и Демирхисарско.* – В: Родопски сборник, II, 1969, с. 279–320.

АНДРЕЕВ, Ст., *За датировката на подробните османски регистри (муфассал дефтери) от XV – XVI в.*- ИПр. 1992, 1-2, с. 154–170.

АШ-ШАХРАСТЕНИ, *Книга о религиях и сектах*, Москва, 1984.

БАЛКАНИТЕ през погледа на две английски пътешественички през XVII в. Писма на Мери Монтегю и Елизабет Крейвън. Предговор, подбор, превод от английски и бележки от М. Киселинчева, С., 1979.

БОШКОВИЧ, Р. Й., *Дневник на едно пътуване.* Превод от немски М. Тодорова, С., 1975.

БОЈАНИЋ, Д., *Фрагменти једног збирног и једног опширног пописа Видинског санџшака из друге половине XV века*, Посебан отисак на Miscellanea 2, Београд, 1973.

БОЯНИЧ-ЛУКАЧ, Д., *Видин и Видинският санджак през 15 – 16 век. Документи от архивите на Цариград и Анкара*. Под редакцията на В. Мутафчиева и М. Стайнова. С., 1975.

БЕРТРАНДОН де ла Б., *Задморско пътешествие*, Превод от оригинала Н. Колев. Ред. и бел. В. Мутафчиева, С., 1968.

ГАВРИЛОВА, Н., *Движението на шейх Бедредин Махмуд и неговите последователи*, В: Българският петнадесети век. Сб. доклади за българската обща и културна история през XV в. С., 1993, с. 93–108.

ГЕОПОНИКИ. Византийская сельскохазяйнственная энциклопедия X века, Введение, перевод с греческого и комментарий Е. Л. ЛИПШИЦ, Москва – Ленинград, 1960.

ГЕОРГИ СФРАНЦЕС, *Дневникът на един византийски сановник*. Прев. от гръцки Х. Матанов, С., 1996.

ГЕОРГИЕВА, Цв., *Един документ за френското търговско проникване в българските земи през втората четвърт на XVIII в.*- Изв. НБКМ, XVI /XVIII/, 1981, с. 649–663.

ГЕРЛАХ, С., *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград*. Подбор, прев., увод и каментар М. Киселинчева, Предговор и редакция Б. Цветкова. С., 1976.

ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК, *Похвално слово за Евтимий*. Текст, превод и литературно-езиковедко изследване П. Русев, Ив. Гълъбов, Ив. Давидов и Г. Данчев. С., 1971.

ГРОЗДАНОВА, Ел., *Промени в поселищната мрежа и демографския облик на Елховския край през XV – XVII в.*, – ИПр., 1976, 2, с.108–121.

ГРОЗДАНОВА, Ел., *Трявна и тревненският край под османска власт до XIX в.* – В: Трявна, С., 1982, с.17–41.

ГРОЗДАНОВА, Ел., *Населението на Разградско, Шуменско и Търговищко през XVII в.* – ИПр., 2, 1992, с. 63–75.

ГРОЗДАНОВА, Ел. и **АНДРЕЕВ Ст.**, *Османотурски документ от 1560 г. за обичая „лазаруване" в Неврокоп.* – Векове, 1982, 5, с. 65–68.

ГЪЛЪБОВ, Г., *Османо-турски документи за историята на София. Св.1. Документи от XIV в. и описания от XVI и XVII в. 2. Съдебни документи от XVI в. 3. Съдебни документи от XVII в. 4. Съдебни документи от XVIII в.* – Сердика, 1942, № 1-2 с. 87 96; № 3-4 с. 87–97; № 5-6 с. 104–118; № 9-10 с. 97–98.

ГЪЛЪБОВ, Г., *Османо-турски извори за българската история. Св.1. Няколко стари османо-турски държавни документи относно войниганите. Св. 2. Един закон и други държавни документи по*

събиране на момчета за еничари. Св. 3. Три стари закона и други османо-турски документи относно войниганите. – Год. СУ, ИФФ, 34, 1938, с. 1- 69; 35, 1939, с. 1–36; 39, 1943, с. 1–198.

ГЮЗЕЛЕВ, В. *България и Европа през XV в. (Обзор на западно- и средноевропейските извори).*- В: Българският петнадесети век..., с. 13–26.

ГЮЗЕЛЕВ, В. и **Ар. МАРГОС**, *Нови извори за средновековната история на София.* – В: Сб. Серика – Средец – София, С., 1976, с. 165–204.

ГЮЗЕЛЕВ, В., *Средновековна България в светлината на нови извори*, С., 1991.

ДАСКАЛОВА, Ан., *Писмеността в София и Софийско през XV в., – В: Българският петнадесети век...*, с. 191–200.

ДИМИТРОВ, Б., *Венециански документи за българската история през XVI – XVII в.*, С., 1994.

ДИМИТРОВ, Стр., *Документи за икономическото положение на населението в Смолянско през XVII – XIX в.* – В: Родопски сб., II 1967, с. 319–324.

ДИМИТРОВ, Стр., *За датировката на някои османски регистри от XV в.*, Изв. БИД, XXV, 1968, с. 231–250.

ДИМИТРОВ, Стр. и **Р. СТОЙКОВ**, *Откъс от регистър на ленните владения в Западните Родопи и Серско.* – В: Родопски сб., I, 1965, с. 283–318.

ДНЕВНИКЪТ на Ханс Дершвам за пътуването му до Цариград през 1553 – 1555 г. Превод от ранно-ново-горно немски М. Киселинчева. Пред. и бележки В. Мутафчиева, С., 1970.

ДОКУМЕНТИ за католическата дейност в България през XVII в. Състав. Б. Примов, П. Сарийски, М. Йовков. Научен ред. Св. Станимиров. С., 1993.

ДОРЕВ, П., *Документи за българската история. Т. III – IV. Документи из турските държавни архиви.* С., 1940.

ДУЙЧЕВ, Ив., *Стара българска книжнина*, Т. II, С., 1940.

ДУЙЧЕВ, Ив., *Описание на България от архиепископ Петър Парчевич от 1640 г.*- В: Архив за поселищни проучвания, II, 2, 1939/1940, с. 164–204.

ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ, *Пътепис*, Превод от османотурски, съставителство и редакция Стр. Димитров, С., 1972.

ЕТНОГРАФИЯ на Македония, Извори и материали в два тома. Т. I., Съставители М. Василева, Ю. Царева, В. Николова, Л. Димитрова. С., 1992.

ЗАПИСКИ ЯНЫЧАРА, написаны Константином Михайловичем из Островицы. Введение, перевод и комментарии А. И. Рогова. Москва, 1973.

ИСТОРИЯ произхождения законов янычарского корпуса. Изд. текста, перевод с турецкого, введение, коментарий и указатели И. Е. Петросян, Москва, 1987.

ИРЕЧЕК, К., *Стари пътешествия по България от 15 – 18 столетие*. ПСп. 3, 1881, с. 60–83; 4, 1883, с. 67–105; 6, 1883, с. 1–44; 7, 1884, с. 96–127.

ИХЧИЕВ, Д., *Материали за историята ни под турско робство*, ИИД, 1905, 1, с. 60–130, 2, с. 129–138.

ИХЧИЕВ, Д. и Г. БАЛАСЧЕВ, *Привилегиите на християните – рая в Османската империя и документи върху тях*. – Минало, 1909/1910, №1 с. 15–37.

ЙОНОВ, М., *Европейските пътеписи – извор за историята на българските земи през XVII в.* – ГОД СУ ИФФ, 62, 1962, с. 71–90.

КИЛ, М., Грамота за основаването на град Трявна. Османски извори за ранната история на града (1565 – 1702). – Векове, 1984, № 3, с. 72–75.

КИЛ, М., Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV – XVIII в.): колонизация и ислямизация.- В: Мюсюлманската култура в българските земи. Изследвания. Съставители Р. Градева и С. Иванова, С. 1998, с. 56–134.

КИСЕЛКОВ, В., Владислав Граматик и неговата Рилска повест. С., 1947.

КОВАЧЕВ, Р., Сходства и различия в демографските процеси на днешна Северна България и югозападните български земи през XV в. – В: Българският петнадесети век..., с. 67–74.

КОВАЧЕВ, Р., Никополският санджак през последната четвърт на XV век. С., 1997.

КОВАЧЕВИЋ, Е., Опширни катастарски попис из 1455 године, 1, Сарајево, 1972.

ЛЕОНТИЙ МАХЕРА, Кипърска хроника. Превод от гръцки, подбор и бележки П. Тивчев. С., 1974.

МАТКОВСКИ, Ал. и К. АРУЧИ, Извадоци от две турски хроники за Македонија и соседните области. 1. Хрониката „Теварих-и ал-и Осман" на Ашик-паша заде од 1359 до 1466 година. 2. Македонија и соседните области во хрониката „Tarih-i Nisanci" от Мехмед паша Кючук нишанши /1363 – 1504/. – ГИНИ, 23, Скопје, 1977, 1, с. 231–250.

МАТКОВСКИ, Ал. и К. АРУЧИ, Македонија во турската хроника

„Таджут Теварих“ од Ходжа Садеддин-ефенди /1361 – 1520/.- ГИНИ, 23, Скопје, 1979, 2-3, с. 203–233.

МАТКОВСКИ, Ал. и **К. АРУЧИ**, Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул века-и“ от Ходжа Хусеин /1328 – 1491/, Историја, Скопје, 1979, 2, с. 137–176.

МАТКОВСКИ, Ал., Турски извори за јуруците во Македонија, ГИНИ, Скопје, 1985, 3, с. 235–258.

МЕХМЕД НЕШРИ, Огледало на света, История на османския двор. Съставителство и превод от османотурски език М. Калицин, С., 1984.

МИЛТЕНОВА, Ан., Историческите събития през XV в. и съставът на балканските кирилски надписи., В: Българският петнадесети век..., с. 137–142.

НАРОДНОТО четиво през XVI – XVIII в. Подбор и ред. Д. Петканова. С., 1990.

НЕДКОВ, Б., Османотурска дипломатика и палеография, Т. 1-2, С., 1966 – 1972.

ОСМАНСКИ извори за ислямизационните процеси на Балканите (XV – XVI В.), Сер. извори – 2. Под редакцията на М. Калицин, А. Велков, Ев.. Радушев. С., 1990.

ОСМАНСКИ извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Съставил, превел и редактирал Стр. Димитров. С., 1981.

ПЕТРОВ, П., *По следите на насилието. Документи за помохаменданчвания и потурчвания (XIV – XIX в.)*, С., 1972.

ПИСАНИЕ за верските победи на султан Мурад, син на Мехмед хан. Превод от османо-турски език, студия и каментар М. Калицин., С., 1992.

ПИСАХМЕ ДА СЕ ЗНАЕ. Приписки и летописи. Съставителство, коментар, бележки В. Начев и Н. Ферменджиев. С., 1984.

РИКО, П., *Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII в.)*. Подбор, прев. от англ. език, предговор и бел. М. Киселинчева. С., 1988.

РУСКИ пътеписи за българските земи XVII – XIX век. Състав., предговор, коментар и бел. М. Кожухарова. С., 1986.

СЕЛИЩЕВ, А. М., *Македонские кондики XVI – XVIII в.*, С., 1933.

СМИРНОВ, В. Д., *Кучибей Гюмюрджинский и другие османские писатели XVII-того века о причинах упадка турций*. СПб., 1973.

СТАРА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА. Т. 1. Апокрифи. Състав. и ред. Д. Петканова. С., 1981.

СТАРА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА. Т. 3. Исторически съчинения.

Състав и ред. Ив. Божилов. С. 1983.

СТАРА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА. Т. 5. Естествознание. Състав. и редакция А. Милтенова. С., 1992.

СТОЯНОВ, М. и Х. КОДОВ, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 4. С., 1971.

ТУРСКИ документи за историјата на македонскиот народ. Сер. I. 1607 – 1699, Т. I – IV, Скопје, 1963 – 1972., Т. I 26. Јини 1607 – 30 мај 1623. Под ред. на М. Соколоски; Т. II. Помегу 9 и 17 јануари 1627 – 30 ноември 1635. Под ред. на В. Бошков; Т. III. Од јануари 1636 до крајот на 1639. Под ред. на М. Соколоски; Т. IV. Помегју 25 јануари и 5 февруари 1640 до 10 март 1642. Превод и ред. В. Бошков.

Опширни пописни дефтери од XV в.: Т. I. Опширен пописен дефтер № 4 (1467 – 1468). Под ред. на М. Соколоски и Ал. Стојановски, Скопје, 1971; Т. II. *Обширни пописни дефтери за Велешка, Костурска и Колонна нахии. Дефтер за Битолски вилает. Дефтер за Леринска нахия*. Под ред. на М. Соколоски, Скопје, 1973; Т. III. *Опширни пописни дефтери за Тетовски вилает, Скопски вилает, вилает Дебар*. Под. ред. на М. Соколоски, Скопје, 1976.

Обширни пописни дефтери од XVI в.: Т. V. Обширни пописни дефтери од XVI в. за Кустендилскијот санџак. Под ред. на М. Соколоски, Скопје, 1980.

ТУРСКИ документи относно демографията, етнографията и историята на Тракия.- Извест. Трак. науч. инст., 2, С., 1970.

ТУРСКИ документи за Рилския манастир. Превел и подредил Д. Ихчиев, С., 1910.

ТУРСКИ извори за ајдутството и арамиството во Македонија. Т. I – III, Превод, ред. и коментар Ал. Матковски, Скопје, 1961 -

ТУРСКИ извори за българската история. Сер. XV – XVI в. Т. I. Документи от XV в. Съставили и редактирали Б. Цветкова и В. Мутафчиева. С., 1964; Т. II. Документи от XV в. Съставили и редактирали Н. Тодоров и Б. Недков, С., 1966; Т. III. Документи от XVI в. Съставила и редактирала Б. Цветкова. С., 1972. СЕР. X – XIX в; Т. V. Документи за войнуците. Ред. и исторически коментар Б. Цветкова. С., 1974; Т. VI. Наследствени описи и покупкопрадажбени протоколи от кадийски регистри от София, XVII – XIX в. Състав. Н.Тодоров и М. Калицин. С., 1977; Т. VII. Документи за поголовния данък джизие. XV – XVII в. Под редак. на Стр. Димитров, Ел. Грозданова, Ст. Адреев, С., 1986.

ТУРСКИ извори за история на правото в българските земи. Т. I. Съставител Г. Гълъбов, С., 1961; Т. II. Съставители Г. Гълъбов

и Б. Цветкова, С., 1971.

ЦВЕТКОВА, Б., *Към икономическата история на градовете в българските земи.* Изв. на Инст. за история, 14 – 15, 1966, с. 234–262.

ЦВЕТКОВА, Б., *Хайдутството в българските земи през 15/18 в.* Т.I. С., 1972.

ЦВЕТКОВА, Б., *Проучвания на градското стопанство през XV – XVI в.* С., 1972.

ЦВЕТКОВА, Б., *Джелепкешанските регистри като исторически паметници.* – Изв. НБКМ, XIV, 1976, с. 141–155.

ЧУЖДИ пътеписи за Балканите. Т. 1 – 7. С., 1975 – 1987: *Т.1. Френски пътеписи за Балканите XV – XVIII в.*, Състав. и ред. Б. Цветкова. 1975; *Т. 2. Маджарски пътеписи за Балканите XVI – XIX в.*, Подбор, прев. и коментар П. Миятев, 1976; *Т. 3. Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV – XVI в.* Увод, подбор и коментар М. Йонов С., 1979; *Т. 4. Френски пътеписи за Балканите, XVII – XIX в.*, Съставителство и редакция Б. Цветкова. 1982; *Т. 5. Арменски пътеписи за Балканите XVII – XIX в.*, Състав., превод от древноарменски и коментар Аг. Ормандживян. 1984; *Т. 6. Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – XVIII в.*, Увод, подбор и коментар М. Йонов, 1986; *Т. 7. Английски пътеписи за Балканите. /Края на XVI – 30-те години на XIX в.*, Увод, състав. и коментар М. Н. Тодорова. 1987.

ШВЕЦИЯ и България. Гласове от вековете. Славянски ръкописи, стари карти на България и българските земи. Съставител Ж. Дамянова, С., 1980.

ШИЛТБЕРГЕР, Х., *Пътепис*, Превод от немски по Нюренбергския ръкопис М. Киселинчева. Ред., прев. и бел. В. Мутафчиева. С., 1971.

ШОПОВА, Д., *Македонија во XVI и XVII век. Документи од цариградските архиви (1557 – 1645)*, Скопје, 1955.

ALEXANDER, J. C., *Toward a History of Post-Byzantine Greece. The Ottoman Kanunames for the Greek Lends, Circa 1500 – 1600*, Athens, 1985.

BALTA, E., *Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the early 16th Century*. Athenes, 1992.

BARKAN, Ö. L., *XV – XV-inci Àsırlarda Osmanlı Imparatorluğun'da Zirai Ekonomin kiki ve Malı Esasları.* Kanunlar. Istanbul, 1945.

BARKAN, Ö. L., *Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545 – 1659).*- Belgeler, C. III, 5 – 6, Ankara, 1968.

BARKAN, Ö. L., H. ALVERDI, *Istanbul vakıfları Tahrir Defteri: 951 (1546) – tarihli*. Istanbul, 1970.

BELDICEANU, N., *Les actes des premiers sultans concervés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris*. Paris, 1964.

BOJANIĆ-LUKAČ, D., *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Krusevaćku i Vidinsku oblast.* - In; Zbornik za istoćnjaćku, istorijsku i književnu gradu, 3, Beograd, 1974.

BOŠKOV, V., *Jedan orginalan nišan Murata I iz 1396 godine u manastira Svetog Pavla na Svetoi Gori.*- In: Prilozi za Orietalnu Filologiju, 27, Sarajevo, 1977.

DINIĆ, M., *Oblast Brankovića.* - In: Prilozi za knjezevnost, jezik, istoriju i folklor, kn. 26, sv. 12, Beograd, 1960.

GĂLĂBOV, G. *Die Protokollbücher des kadiamtes Sofia.* München, 1960.

GENÇ, N., *XVI Yuzil Sofia Mufassal Tahrir Defteri'nde Sofia kazası*, Eskişehir, 1980.

GÖKBILGIN, M. T., *Edirne ve Pasa Livası, Vakıflar – Mülkler - Mukatağalar*, Istanbul, 1952.

GÖKBILGIN, M. T., *Rumeli'nde Jurjukler. Tatarlar ve Evladi Fatihan*, Istanbul, 1957.

GÖKBILGIN, M. T., *Kanuni Sultan Suleiman devri bastarında Rumeli eyaleti, livaları ve kasabalar.* Belleten, XX/78, 1956.

EVLIJA ĆELEBI. *Putopis. Odlomaci o jugoslovenskim zemljama.* Preveo, uvod i komentar napisao H. Šabanovic. Sarajevo, 1979.

INALCIK, H., *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defrer-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954.

KIL, M., *The Vakfname of Rakkas Sinan beg in Karnobat (Karinabad) and the Ottoman Colonization in Bulgarien Thrace (14th -15th century).* - In: Osmanlı Arastırmalırı, 1980.

3 NUMARILI mühümme defteri (966-986 – 1558-1560), <*Ozet ve Transkription*>, Ankara, 1993.

OBLAST BRANKOVIĆA. Zbirni katastarski popis iz 1455 godine. Priredili H. Hadzibegić, A. Hadzić i E. Kovacević. 1 - 2, Sarajevo, 1972.

ŠABANOVIĆ, H., *Kraişte Isabega Isakovića. Zbirni kadastarski popis iz 1455 godine.* Sarsjevo, 1964.

TODOROV, N., A. VELKOV, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. - début du XVIe s.).* Sofia, 1988.

III. ИЗСЛЕДВАНИЯ

АНГЕЛОВ, Д. *Българската народност през вековете.* Ст. Загора, 1994.

АНГЕЛОВ, Д. *Икономическо развитие на България по време на византийското владичество.* – Икономика на България до социалистическата революция. Т. 1. С., 1969, с. 93 – 104.

АНДРЕЕВ, М. *Българското обичайно право.* С., 1979.

АНДРЕЕВ, М. и **Д. АНГЕЛОВ.** *История на българската държава и право.* С., 1959.

АНДРЕЕВ, С. и **Ел. ГРОЗДАНОВА.** *Българските и съседните земи според „Книгата на жалбите" от 1675 г.* – Изв. НБКМ, XXII (XXVIII), 1996, с. 214 – 219.

АНДРЕЕВ, С. и **ГРОЗДАНОВА Ел.** *Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV – XVII в.* По документи от наши и чужди архиви. С. 1993.

АТАНАСОВ, Г. *Поглед към Добруджанския дунавски бряг от XIV до XVIII в.* – ИПр., 1992, 3, с. 13 – 31.

АЯНОВ, Г. *Етнографски, географски и исторически проучвания.* С., 1983.

АЯНОВ, Г. *Привилигировани области в Североизточна Странджа: а. вакъф на султан Мехмед хан; б. Хасекия; в. Владенията на одринските Гази Михаловци (Гази Михал топраа).* – АПП, 1938, 2, с. 26 – 37.

БЕРОВ, Л. *Движение на цените на Балканите през XVI – XIX в. и европейската революция на цените.* С., 1976.

БОБЧЕВ, С. С. *Българската челядна задруга в миналото и настояще време.* – Сб. НУНК, XXII, с. 63 – 101.

БОБЧЕВ, С. С. *История на старобългарското право. Лекции и изследвания.* С., 1910.

БОБЧЕВА, Л., Ив. ДОМУСЧИЕВ и др. *Град Тервел и Тервелския край.* С., 1984.

БОЯНИЋ-ЛУКАЋ, Д. *Неготинска крајна во време турске владавине.* Гласник Етног. музеја. кн. 32 – 33. Београд, с. 31 – 75.

БРОДЕЛ, Ф. *Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV – XVIII вв.* Т. 3. Москва, 1992.

БУРМОВ, Ал. *Кога е завладян Одрин от турците.* – Изв. БИД, 21, 1945, с. 23 – 32.

БЪЛГАРСКИ средновековни градове и крепости. Т. I, Градове и крепости по Дунав и Черно море. Съставители Ал. Кузев и В. Гюзелев. Варна, 1981.

ВАСИЛЕВА, М. *Демографски отношения в Разградско през XV век.*, Векове, 1972, 3, с. 46 – 51.

ВЕЛИКИ, К. *Емигриране на българи във Влахия, Молдова и Трансилвания от края на XIV до средата на XVI в.* – ИПр., 1976, 5, с. 79 – 85.

ВЕНЕДИКОВ, Ив. *Душевността на средновековния земеделец.* – *В: Развитие на земеделието в българските земи.* С., 1981, с. 286 – 290.

ВОВЕЛ, М. *Историята и дългосрочния период.* – *В: Духът на Анали (Антология).* Съст. и предговор Л. ДЕЯНОВА. С., 1995, с. 43 – 74.

ВОДЕНИЧАРОВА, Ан. *Родилната обрядност на българите като традиционна форма на социализация.* – В: Проблеми на традиционната народна култура, 2, 1994, с. 43 – 74.

ГАДЖИЕВ, Г. А. *Доисламские верования и обрядов народов Нагорнаго Дагестана.* Москва, 1991.

ГАНДЕВ, Хр. *Ранно българско Възраждане.* С., 1941.

ГАНДЕВ, Хр. *Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване.* С., 1972. Второ прераб. изд. С., 1989.

ГАСРАТЯН, М.А., ОРЕШКОВА, С. Ф. и **ПЕТРОСЯН, Ю. А.** *Очерки истории Турции, Москва*, 1983.

ГЕНЧЕВ, Ст. *Кумството у българите.* – Изв. ЕИМ, 15, 1974, с. 89 – 112.

ГЕНЧЕВ, Ст. *Строителни обичаи и обреди.* – Векове, 1974, 2–3, с. 67 – 74.

ГЕОРГИЕВ, В. *Етнонимът „българи". За българо-тюркските отношения.* С., 1997.

ГЕОРГИЕВА, Цв. *За генезиса на буржоазните елементи в социалната структура на българите.* – ИПр. 1977, 2, с. 87 – 90.

ГЕОРГИЕВА, Цв. *Развитие и тенденции на проучванията върху историята на българския народ през XV – XVII век.* – В: Историографски изследвания, 1, С., 1987, с. 11 – 40.

ГЕОРГИЕВА, Цв. *Еничарите в българските земи.* С., 1988.

ГЕОРГИЕВА, Цв. *Светът на българите през ранните столетия на османското владичество.* С., 1997.

ГЕОРГИЕВА, Цв. *Хора и Богове на Балканите.* – Балканистичен форум, 2'94, Благоевград, с. 33 – 42.

ГЕОРГИЕВА, Цв. *Околна среда и модел на селищна система в българското пространство през XV – XVII в.* – ИПр., 1996, 2, с. 31 – 57.

ГЕОРГИЕВА, Цв. *Структура на селищната мрежа в българското пространство през XV – XVII в.* – Балканистичен форум, 1/1997, с. 28 – 44.

ГЕОРГИЕВА, Цв. *Газаватът и системата на милетите – две алтернативи в османската политическа система.* – Минало, II, 2/1995, с. 44 – 52.

ГЕОРГИЕВА, Цв. *Хлябът, който разделя и събира светове.* – Бълг. фолклор, 1993, 1, с. 7 – 19.

ГЕШОВ, Ив. *Задругата в Западна България.* – ПСп., 21 – 22, с. 391 – 449.

ГРАДЕВА, Р. *За правните компетенции на кадийския съд през XVII в.* – ИПр. 1993, 2, с. 99 – 120.

ГРАДЕВА, Р. *Административна система и провинциално управление в българските земи през XV в. – В: Българският петнадесети век. Сб. доклади за общата и културна българска история през XV в.* С., 1995, с. 39 – 52.

ГРАДСКА КУЛТУРА НА БАЛКАНУ (XV – XIX век). Зборник радова. I – II. Београд, 1984 – 1988.

ГРОЗДАНОВА, Ел. и С. АНДРЕЕВ *Соларството по българското Черноморие през XV – XIX век.* С., 1982.

ГРОЗДАНОВА, Ел. и С. АНДРЕЕВ *Българите през XVI в.* С., 1986.

ГРОЗДАНОВА Ел. и С. АНДРЕЕВ. *Категорий население със специални задължения и статут – правна норма от XVI в. и реална практика.* – В: Българският шеснадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. С., 1997, с. 29 – 48.

ГРОЗДАНОВА, Ел. *Българската народност през XVII в. Демографско изследване.* С., 1989.

ГРОЗДАНОВА, Ел. *Към въпроса за юруците в българските и някои съседни на тях земи през XV – XVIII в.* – Векове, 1984, 4, с. 23 – 29.

ГРОЗДАНОВА, Ел. *Българската селска община през XV – XVIII в.* С., 1979.

ГРОЗДАНОВА, Ел. *За данъчната единица хане в демографските проучвания.* – ИПр. 1971, 3, с. 81 – 91.

ГРУЕВ, Б. и Б. КУЗМАНОВ. *Обща биогеография.* С., 1994.

ГРЪНЧАРОВ, М. *Демографски промени в Плевенския край. – Изв. на музеите в Сев. България*, 7, 1982, с. 47 – 98.

ГУМИЛЕВ, Л. Н. *Этногенез и биосфера земли,* Ленинград, 1989.

ГУНЧЕВ, Г. *Изчезнали селища в България.* – АПП 1, 1938, 2, с. 43 – 71.

ГЪЛЪБОВ, Г. *Народностното ни име българи в старите османотурски документи.* – Родина, I, 1938/1939, 3, с. 87 – 93.

ГЪЛЪБОВ, Г. и др. *Физическа география на България.* С., 1977.

ГЪРКОВА, В. *Границата – функции през Средновековието.* – Балканистичен форум, 1/97, с. 68 – 88.

ДАНЧОВ, Юр. *Стари пътища на Балканския полуостров и България. Според Конрад Милер, К. Иречек и Ами Буе.* – Год. съюза на бълг. инж. и арх. С., 1939, с. 16 – 24.

ДИМИТРОВ, Б. *Петър Богдан Бакшев и неговата „История на България".* – ИПр. 1979, 1, с. 102 – 109.

ДИМИТРОВ, Б. *Созополските манастири.* – Векове, 1980, 1, с. 12 – 19.

ДИМИТРОВ, Стр. *Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV – XVII в.* – В: Родопски сборник, I, 1965, с. 62 – 114.

ДИМИТРОВ, Стр. *Мезрите и демографският колапс на българската народност през XV в.* – Векове, 1973, 6, с. 50 – 65.

ДИМИТРОВ, Стр. *Етнически и религиозни процеси сред българската народност през XV – XVII в.* – В: Българска етнография, I, 1980, с. 16 – 34.

ДИМИТРОВ, Стр. *За юрушката организация и ролята ѝ в етноасимилационните процеси.* – Векове, 1982, 1–2, с. 33 – 43.

ДИМИТРОВ, Стр. *За ранната история на ислямизацията в северните склонове на Родопите.* – Векове, 1986, 3, с. 43–49.

ДИМИТРОВ, Стр. *За аграрните отношения в България през XVIII век.* – В: Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762 – 1962). Сборник изследвания по случай 200-годишнината на История славяноболгарска. С., 1962, с. 129 – 166.

ДИМИТРОВ, Стр., Н. ЖЕЧЕВ, В. ТОНЕВ, *История на Добруджа*, Т. 3, С., 1988.

ДОБРЕВА, Ив. *Исторически и етнографски сведения за павликяните* – Год. Нар. Етногр. музей, Пловдив, 1, 1970, с. 65 – 78.

ДОБРУДЖА. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1980.

ДРАГАНОВА, Сл. *Кюстендилски регион*, 1864 – 1919. С., 1996.

ДРЕСЕЛ, Г. *Историческа антропология. Въведение.* Благоевград, 1998.

ДУЙЧЕВ, Ив. *От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV в.* – Изв.Трак. науч. инст., 2, 1970, с. 73 – 105.

ДУЙЧЕВ, Ив. *Архиепископ Петър Парчевич. (Политическо значение на българското католичество през XVII в.).* – Родина, I, 1938 – 1939, 4, с. 5 – 19.

ДУЙЧЕВ, Ив. *Софийската католическа архиепископия през XVII в., Изучаване и документи.* С., 1939.

ЕЛИАДЕ, М., *Митът за вечното завръщане*, С., 1995.

ЕРЕМЕЕВ, Д. И. *Этногенез турок*, Москва, 1971.

ЕРЕМЕЕВ, Д. В. *Происхождение юруков и туркмен Турции и основные этапы их истории.* – Труды Инст. Этнографии АН СССР, Новая серия, Т. 83, Москва – Ленинград, 1963, с. 24 – 70.

ЕТНОГРАФИЯ НА БЪЛГАРИЯ, Т. I – III, С. 1983 – 1989.

ЖЕЛЯЗКОВА, Ан., *Разпространение на исляма в западнобалканските земи под османска власт XV – XVII в.* С., 1990.

ЖУКОВ, К. А. *Эгейские эмираты в XIV – XV в.в.* Москва, 1988.

ЗАХАРИЕВ, Ст. *Географико-историко-статистическо описание на Татарпазарджишката кааза*. С., 1973.

ЗАЯКОВ, Н., *Филурджийството във Видинския край през XV – XVI в.* – Изв.музеите Сев. България, 6, 1981, с. 73 – 100.

ЗИРОЕЈЕВИЋ, Ол., *Цариградски друм от Београда до Софији (1459 – 1683)*. – Зборник Истор. музеја Србије, Београд, 1970, 7, с. 92 – 116.

ИВАНОВ, Ив. Т. *Административна уредба и демографско развитие на Златишко през Възраждането*. – Минало, II, 2/1995, с. 53 – 62.

ИВАНОВ, Й. *Български народни песни записани преди 200 години.* – *Читалищен преглед*, XXVI, 1, с. 42 – 50.

ИВАНОВ, Й. *Български старини из Македония*. С., 1970.

ИВАНОВА, Р. *Българската фолклорна сватба*. С., 1984.

ИВАНОВА, Св. *Брак и развод в българските земи (XVI – XIX в.)* – Изв. НБКМ, XXII (XXVIII), С., 1969, с. 159–174.

ИВАНОВА, Св. *Етнодемографски изследвания за периода XV – XVII век*. – В: Сб. България през XV – XVII в. Историографски изследвания. С., 1987, с. 135–154.

ИВАНОВА, Св. *Данъчното облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции, XVII – XVIII в.* – ИЗВ. ДА, 56, 1993, с. 42–75.

ИВАНОВА, Св. *Градовете в българските земи през XV век.* – В: Българският петнадесети век. Сб. с доклади за българската обща и културна история през XV в. С., 1995, с. 53–66.

ИВАНОВА, Св. *Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI – XVII в.* – В: Българският шеснадесети век. Сб. с доклади за бълг. обща и културна история през XVI в. С., 1997, с. 49–82.

ИРЕЧЕК, К. *Военният път от Белград до Цариград и балканските проходи*, БИБ, IV, 1934, с. 6–31.

ИРЕЧЕК, К. *История на българите с поправки и добавки от самия автор*. С., 1978.

ИСТОРИЯ крестьянства в Европе. II. Крестьянство Европы в период развитого феодализма, Москва, 1986.

ИСТОРИЯ на България. Т.4. Османско владичество – XV – XVII век. С., 1982.

ИШИРКОВ, А. *Упътване за изучаване на селищата в българските земи.* – Училищен преглед, XI, 1906, с. 217–227.

ЙОНОВ, М. *Европа отново открива българите. Българите и българските земи през погледа на чужди пътеписци, XV – XVIII в.* С., 1980.

КАЗЕР, К. *Към историята на антропологическото изследване на семейството.* – Балканистичен форум, 3/96, с. 64–68.

КАЗЕР, К. *Теорията за неедновременността в развитието.* Балканистичен форум, 3/95, с. 37–36.

КАМЕНОВ, Ев. *Геогрофското положение и природните дадености на България, отразени в стопанското й развитие.* ГСУ – ЮФ.Т. 39, I, 1943 -1944, с. 1–135.

КАПАНЦИ. Етнографски и езикови проучвания. С., 1985.

КАСИРЕР, Ер., *Изследване на човека*, С., 1996.

КАЦУНОВ, В. *Православието и българите през XVI в.* – В: Българският шестнадесети век. Сб. доклади за българската обща и културна история през XVI в. С., 1996, с. 83–102.

КЕНАН, Ф. Д. *Увод.* – В: Другите балкански войни. Фондация „Карнеги". С., 1995.

КИЛ, М. *Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV – XVIII в.): колонизация и ислямизация.* – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. С., 1998, с. 56–126.

КЛИМОВИЧ, Л. М. *Ислам*, Москва, 1965.

КОЛЕВА, Ел. *Исторически сведения за населението на Пловдивския край през периода на османското робство.* – Изв. музеите Южна България, 3, 1977, с. 38–42.

КОЛЕДАРОВ, П. *Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до XVIII в.* – ИИИ, 18, 1867, с. 89–146.

КОНЯРОВ, Г. *Принос към историята на рударството и металургията в България*, С., 1953.

ЛЕБЕДЕВ, А. П. *История греко-восточной церкви подъ властію турокъ. От паденія Константинополя (въ 1453 году) до настоящего времени.* СПб., 1904.

МАРИНОВ, Д. *Вярванията или суеверията на народа* – В: Избрани произведения, Т. II, С., 1984.

МАРИНОВ, Д. *Етнографическо (фолклорно) изучаване на Западна България (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Врачанско).* – В: Избрани произведения, Т. II, С., 1984.

МАРКОВА, З. *Българското църковно-национално движение до Кримската война.* С., 1976.

МАТАНОВ, Хр. и **Р. МИХНЕВА.** *От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354 – 1571.* С., 1988.

МАТАНОВ, Хр. *Княжеството на Драгашите. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха.* С., 1997.

МЕЙЕР М. С., *Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса.* Москва, 1991.

МЕЙЕР М. С., *Особености демографических процессов в Османской империи в XV – XVII в. и их социально-экономических последствиях.* – В: Демографические процессы на Балканах в средные века. Калинин, 1984, с. 3–27.

МИЛЕВ, Н. *Български лични и семейни имена от XVII в.* – Изв. НЕМ, 3 – 4, 1921, с. 140–171.

МИТЕРАУЕР, М. *Един архаичен реликт? „Балканското семейство" в дискусия.* – Балканистичен форум, 2/94, с. 15–32.

МУТАФЧИЕВ, П. и **В. МУТАФЧИЕВА.** *История на българския народ от наченките на човешкия живот по нашите земи до Българското възраждане.* С., 1995.

МУТАФЧИЕВА, В., *Османска социално – икономическа история.* Изследвания. С., 1993.

МУТАФЧИЕВА, В. *Към въпроса за войнишкото население.* Изв. на НБКМ, 1952, с. 248–270.

МУТАФЧИЕВА, В. *За приложението на робския труд в османското стопанство през XV – XVI в.* – В: Изследвания в чест на М. Дринов. С., 1960.

МУТАФЧИЕВА, В. *Основни проблеми в изучаването на вакъфа като част от социално-икономическата структура на Балканите под османска власт (XV – XIX в.).* – В: Проблеми по балканска история и култура. Studia Balkanika, 14, 1970, с. 101–118.

МУТАФЧИЕВА, В. *Аграрните отношения в Османската империя през XV – XVI в.* С., 1962.

МУТАФЧИЕВА, В. *Видин и Видинско през XV – XVI в.* – В: Боянич-Лукач, Д. Видин и Видинския санджак. С., 1975, с. 15–32.

НИКОВ, П. *Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци.* Изв. ИД, 1928, 7 – 8, с. 41–112.

НОВИЧЕВ, А. Д. *История Турции*, Т. I, Ленинград, 1963.

ОСТРОГОРСКИ, Г., *Историја на Византија*, Скопје, 1992.

ПЕТРОВ, П. *Съдбоносни векове за българската народност*. Края на XIV – 1912 г. С., 1975.

ПЕШЕВА, Р. *Структура на семейството и рода в България в края на XIX и началото на XX в.* – Изв. ИЕМ, 8, 1965, с. 104–131.

ПЛЕТНЕВА, Св. *Кочевници средновековия*. Москва, 1984.

ПЛЯКОВ, З. *За демографския облик на българските градове през XV – XVII в.* – ИПр., 1968, 5, с. 9–47.

ПЪРВЕВА, Ст., *За вакъфите в Североизточна Тракия през първата половина на XVIII в.* – ИПр., 1992, 5, с. 45–54.

ПЪРВЕВА, Ст. *Поселищна мрежа и гъстота на населението*. – ИПр., 1992, 8 – 9, с. 32–50.

РАДУШЕВ, Ев. *Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII век*. С., 1995.

РАДУШЕВ, Ев. *Османската гранична периферия (серхад) в Никополския санджак през първата половина на XVI в.* – В: Българският петнадесети век..., с.187–214.

РАЕВСКИ, Д. *Митология на скитите*, С. 1988.

СНЕГАРОВ, Ив. *История на Охридската архиепископия – патриаршия, 2, От падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394 – 1767)*. С., 1995.

СОКОЛОСКИ, М. *Градот Велес во периодот од околу 1460 – 1544 г.*, ГИНИ, Скопје, 1959, 2, с.147–177.

СОКОЛОСКИ, М. *Дервенџиски села во Велешката нахија*, ГИНИ, Скопје, 1960, 1 – 2, с. 171–197.

СОКОЛОСКИ, М. *Градско и селско население со специјални задолженија во дел от Охридскиот санџак во XVI в.*, ГИНИ, Скопје, 10, 1966, 2 – 3, с. 181–201.

СОКОЛОСКИ, М. *За јруците и јуручката организација во Македонија во XV – XVIII в.*, Историја, 1973, 1, с. 85–99.

СОКОЛОСКИ, М. *Серскиот вилает во 15 век (1465)*, ГИНИ, Скопје, 1974, 1, с. 107–127.

СОКОЛОСКИ, М. *Ислямизација у Македонија у XV и XVI веку.* – Историјски часопис, Београд, 1975, с. 75–89.

СТАЙНОВА, М. *Ислям и ислямская религиозная пропаганда во Болгарии*. – В: Османская империя. Система государственого управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. Москва, 1986, с. 86–92.

СТАЙНОВА, М. *Османските изкуства на Балканите. XV – XVIII век.* С., 1995.

СТОЙКОВ, Р. *Нови сведения за миналото на българските селища през XV – XVI в.* – ИПр. 1959, 6, с. 31–49.

СТОЙКОВ, Р. *Селища и демографски облик в Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в.* – Изв. на Варненското арх. д-во, 15, 1964, с. 7–112.

СТОЈАНОВСКИ, Ал. и **И. ЕРЕН**, *Кратовската нахија во XVI в.*, ГИНИ, Скопје, 1971, 1, с. 61–92.

СТОЈАНОВСКИ, Ал. *Поглед на економско-друштвените прилики во Кичевската нахија во втората половина на XV в. (1476/77 г.).* – ГИНИ, 2, Скопје, 1958, с. 115–158.

СТОЈАНОВСКИ, Ал. *Дервендиството во Македонја*, Скопје, 1974.

ТАБАКОВ, С. *Опит за история на град Сливен в три тома*. С., 1911 – 1929.

ТАТЪРЛЪ, Иб. *Турски култови сгради и надписи в България*. – ГСУ – ФЗФ, 60, 1966, с. 567–615.

ТОДОРОВ, Н., *Балканският град XV – XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие*. С., 1972

ТОДОРОВ, Н. *За демографското състояние на Балканския полуостров през XV – XVI в.* – ГСУ – ИФ, 53, 1960,2, с. 156–220.

ТОДОРОВА, М. *За епистемологичната стойност на семейните модели. Балканите в европейски контекст.* – Балканистичен форум, 3/96, с. 51–63.

ТОДОРОВА, М. и Н. ТОДОРОВ. *Проблеми и задачи на историческата демография на Османската империя*. – Балканистика, 2, 1987, с. 18–47.

ТОДОРОВА, Ол. *Българката християнка през XV – XVIII в.* – ИПр., 1993, 3, с. 32–45.

ТОДОРОВА, Ол. *Православната църква и българите*. XV – XVIII в., С., 1997.

ФИЛОВ, Б. *Пътувания из Тракия, Родопите и Македония*. 1912 – 1916. С., 1993.

ФИШЕР, Х. *Естествена история на любовта, брака и изневярата*. С., 1994.

ЦВЕТКОВА, Б. *Извънредни данъци и повинности в българските земи под турска власт*. С., 1955.

ЦВЕТКОВА, Б. *За етническия и демографски облик на Видин през XVI в.* – Изв. ЕИМ, 7, 1964, с. 11–24.

ЦВЕТКОВА, Б. *За поселищните и демографски отношения в някои североизточни райони на България през XV – XVI в.* – Изв. нар. музей – Коларовград, 1965, с. 41–53.

ЦВЕТКОВА, Б. *Насельа и демографски промене у Трновској области*

од XV до XVIII в. – Историјски часопис, Београд, 1966, 14 – 15, с. 55–92.

ЦВЕТКОВА, Б. *За стопанския облик и за феодалните задължения на някои селища в Родопите и прилежащите им райони през XV – XVII в.* – В: Родопски сб. I, 1965, с. 41–62.

ЦВЕТКОВА, Б. *К вопросу о положение дервентджийского населния в болгарских землях в период турецкого господства.* – Уч. записки Инст. востоковедения, XX, 1960, с. 108–216.

ЦВЕТКОВА, Б. *Към въпроса за пазарните и пристанищни мита и такси в някои български градове през XVI в.* – ИИИ, 13, 1963, с. 183–260.

ЦВЕТКОВА, Б. *Към икономическата история на градовете в българските земи.* – ИИИ, 14 – 14, 1966, 234–262.

ЦВЕТКОВА, Б. *За поселищния облик на Търновския край през XV – XVI век.* – В: Икономогеографски и етнографски сборник в чест на чл. кор. Й. Захариев, С., 1964, с. 130–146.

ЦВЕТКОВА, Б. *Троян и Троянско през XV- XVIII в.* – В: Троян, С., 1978, с. 18–34.

ШИШКОВ, С. *Обичаи от Ахъ-челебийска каза.* – Родопски старини, Пловдив, 1880.

ЯРАНОВ, Д. *Преселническото движение на българите от Македония и Албания към източнобългарските земи през XV – XIX в.* – Мак. преглед, 7, 1931/32, 2 – 3, с. 63–118.

ABLERI, J. S. *Spasial Organisation the geographer's view of the History*, London, 1978.

AN ECONOMIC AND SOCIALE HISTORY of the Ottoman Empire. 1300 - 1914. Ed. H. INALCIK with D. QUATAERT, Cambridge, 1994.

BALTA, E. *Les Vakifes de Serres et de sa Region (XVe - XVIe s.)*, Athenes, 1995.

BARBU, D. *L'image Bysantin: Production et usage.* - Annales HSS, 1996/1.

BARKAN, Ö. L. *Defter-i khakani.* – *EI*, 2e ed., II, 1977, p. 83–84.

BARKAN, Ö. L. *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı Imparatorluğun'da Toprak Işçiliginin Organization Sekileri: Kuluklar ve Ortakçi Kullar.* - Iktisat Fakultesi Meçmuası, I, 1939.

BARKAN, Ö. L. *Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman.* - Iktisat Facultesi Mecmuası, XI, 1946.

BARKAN, Ö. L. *Les formes de l'organisation du travaill agricole dans l'Empire Ottoman.* - Revue de la Faculté des Scienes Econmiques de l'Université de l'Istanbul, 1, 1944.

BARKAN, Ö. L. - *Quelques observations sur l'organisation économique et social des villes ottomans.* - In: Recueil Société Jean Boden, London, 1955.

BARKAN, Ö. L. *Research on the Ottoman fiskal surveys*, London, 1970.

BARRAU, J. *Les Hommes dans la nature.* - In: Histoire des moeurs, I. Les coordonées de l'homme et la culture matèrielle. Encyclopédie de la Pleiade. Paris, 1990.

BELDICEANU, N. *Recherche sur la ville ottoman au XV siècle. Etudes et Actes,* Paris, 1973.

BELDICEANU, N. *Le timar dans l'Empire Ottoman (dèbut XIVe - début XVIe siècle).* Wiesbaden, 1980.

BRAUDEL, F. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* T. I - II, Paris, 1990.

BRAUDEL, F. - *Histoire et Sciences sociales. La long durée. - In: Ecrits sur l'histoire*, Paris, 1969.

BROMBERGER, CH. *Praktikes et représentation des espace batis.* - In: Habitat et espace dans le monde rurale, 1993.

BURGUIERE, A. *L'anthropologie Historique. La nouvelle histoire.* Paris, 1978.

CARBONEIL, J. O. *L'Historiographie.* Paris, 1981.

CARPANTIER, E. *Famines et épidémies dans l'histoire du XIVe siècle.* - Annales E.S.C., 2, 1962.

CLAYER, N. *Mystiques, Etat, Société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XV siècle a nos jours.* Leiden - New York - Koln, 1994.

COLLOMP, A., *Les systemes familliaux en Europe: de l'entret des modèles.* - L'Homme, 12, 1997.

CONDOMINAS, G. *L'Espace social a propos de l'Asie du Sud - Est.* Paris, 1980.

COOC, A. *Population pressure in rural Anatolia, 1450 - 1600.* London, 1972.

GROSDANOVA, E. *Über einige Besonderheiten des bulgarichen Dorfgemeinde im 15 - 16 Jahrhunder.* - In: Recueils de la Société Jean Boden, XLV, 1986.

DELIMEAU, J. *Le peure en Occident (XIVe - XVIIIe siècles).* Paris, 1976.

DIVTCIOGLOUS, H. *Mòdel économique de la société ottoman (les XVe - XVIIe).* - La Pansée, 144, 1969.

DOORN, P. *Geographical Location and Interaction Models and the Reconstruction of Historical Settlement and Communication. The Ex-*

ample of Aetolia, Central Greece. - Historical Social Research, 18, 1993, 3.

DUBY, G. *Rural Economy and Country Life in the Medieval West.* London, 1966.

DUBY, G. *Histoire sociale et idéologie des sociétés.* - In: Faire de l'histoire, I, Paris, 1974.

DUPAQUIER, J. *Introduction à la démographie historique.* Paris, 1974.

ERCAN, Y. *Osmanlı imparatorluğunda bulgar ve voynuklar.* Ankara, 1989.

FAROKHI, S. *Town and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts, and food Production in the urban setting.* Cambridge, 1984.

FODOR, P. *State and Society, Crisise and Reform in 15th - 17th Century Ottoman Mirror for Princes.* - Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung, XL (2-3), 1986.

GUEORGUIEVA, TZ. *Les cercles et la ligne, le bien et le mal dans le temps des Bulgares.* - In: Les tempes de l'Europe, II, Strasbourg, 1993.

GEORGIEVA Z. *Neue Elemente in der bulgarischen sozial Struktur in 18. Jahrhundert.* - Mittelungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes on Osterreich, II. B.1., 1979.

GOTTFRIED, R. S. *The Black Death. Natural and Humman Disaster in Medieval Europe.* New York, 1983.

GOKALP, A., *Têtes Rouges et Bouches Noires.* Paris, 1980.

GOKALP, A. *Le règne de l'écriture pour des oreilles averties.* - In: Etudes Turques et Ottomanes, L'oral et l'ecrit, 2, 1993.

GRADEVA, R. *Ortodox Cristians in the Kadi Courts: The Practice of Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century.* - In: Islamic Law and Society, 4. 1, 1997.

GRADEVA, R. *Ottoman Policy Towards Cristian Church Bilding.* Etudes Balkaniques, 1994.

GURAN, T. *Structure économique et sociale d'une région de campagne dans l'Empire Ottoman vers le milieu du XIX s. Etude comparée de neuf villages de la nahiye de Koyuntepe, Sanjak de Filibe.* Sofia, 1980.

HAJINAL, J. *European Marriage Patterns in Retrospective.* - In: Population in History, London, 1965.

HIDIROGLU, P. *L'eau divine et sa symbolique. Essai d'anthropologie religieuse.* Paris, 1996.

HISTOIRE de l'Empire Ottoman, sous la direction de R. MANTRAN, Paris, 1989.

IMBER, C. *Ideals and legitimation in early Ottoman history.* - In: Suleiman the Manifiquent and hu age, London, 1995.

INALCIK, H. *Ottoman methods of conquest.* - Studia Islamica, II, 1954.

INALCIK, H. *The Ottoman Empire: conquest, organization and economy*, London, 1969.

INALCIK, H. *The foundations of the Ottoman economico-social System in Cities.* - In: Suleiman the Mangifiquent and hu Age, London, 1995.

INALCIK, H. *Rice Cultivation and the Otttoman Empire.* - Turcica, Revue d'etudes turques, XIV, 1982.

INALCIK, H. *Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire. 1600 - 1700.* - In: Studies on Otttoman Social and Economic History, Variorum Reprints. London, 1985.

KAZER, K. *Hirte, Kampfer, Stammeshelden. Ursprunge and Gegenwart des Balkanischen Patriarchat.* Wien, 1993.

KIEL, M. *Some Early Ottoman Monuments in Bulgerien Thrace - Stara Zagora (Eski Zagra), Jambul and Nova Zagora (Zagra Jenicesi).* - Belleten, XXXVIII, 1974.

KIEL, M. *Hrazgrad - Hezargrad - Razgrad the Vicissitudes of a turkish Town in Bulgaria. Historical, Demographical and Economic Notes.* - Turcica, XXXI - XXIII, 1991.

KIEL, M. *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period.* Assen - Maastricht, 1985.

KIEL, M. *The Vakifname of Rakkas Sinan Beg in Karnobat (Karin-abad) and the Ottoman Colonization of Bulgarien Thrace (14th - 15th century).* - Osmanli Arastirmalari, 1980.

KIEL, M. *La difusion de l'Islam dans les campagnes bulgares a l'époque ottoman. Colonisation et convertion*, RMMM, 66, 1993/94.

KISSLING, J. *Von Balkanreich der Ossmanen ver der schlacht auf den amselfeld (1398).* - In: Sudoteuropa unter des Halmond. München, 1975.

KOLEDAROV, P. *The Black Sea coast in the late Middle Ages (14th - 15th century A.D.).* - Etudes Balkaniques, 6, 1973.

KUNT, M. *The Sultan's Servants: the Transformation of Ottoman Provincial Government (1550 – 1650).* New York, 1983.

KUNT, M., *Transformation of Zimmi into Askeri. - In: Cristians and Jevus in Ottoman Empire*, London, 1986.

LAIOU - THOMADAKIS, A. *Peasant Society in the late Byzantine Empire*. Princeton, 1977.

LEDRUT, R. *L'homme et l'éspace*. In: Histoire des meures, I, Le coordonncées de l'homme et la culture materielle, Encyclopedie de la Pleiade. Paris, 1991.

LE GOFF, J. *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident*. Paris, 1977.

LEROI-GOURAN, A. *Le gést et la parole, II, La mémoire et les rythmes*, Paris, 1964.

LE ROY LADURIE, E. *La civilisation rural*. - In: Le territoire de l'historien, Paris, 1972.

MALLTEZI, L. *La ville et le village dans la Société albanese*. Tirana, 1989.

MANDRAS, M. *Les sociétés paysanes*, Paris, 1992.

MATANOV, H. and **R. ZAIMOVA**. *West and Post-byzantine Source evidence abaut Krali Marko (King Marko)*. - Etudes Balkaniques, 2, 1985.

MEINING, W. *The Interpretation of Ordinary Landscampfes*. Oxford, 1979.

MESNIL, M. *L'Europe des aires culturélle*. - In: Premier atelier européen sur la culture oral europeen, Strasbourg. 1991.

LINDER, R. P. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*. Bloomington, 1983.

NOUZILLE, J. *Histoire des frontières. L'Autriche et l'Empire Ottoman*. Paris, 1991.

PEASAN SOCIETY. A READER... Ed. J. PORTTAR, Boston, 1967.

POPOVA, A. *Le courban, ou sacrifice sanglan dans la tradition balkanique*. - Europea, I-1, 1995.

ROUDOLPH, R. *The European Family and the Economy*. - Jurnal of Family History, 17, 2, 1992.

ROUX, J. P. *Histoire des Turcs*, Paris, 1984.

SOKOLOSKI, M. *Aperçu sur l'évolution des certains villes plius importens de la partie méridionale de Balkans aux XVe et XVIe siècles*. - Bulleten de l'AIESSE, 12, 1974.

TEKELI, I. *On institutionalized extremal Relations of Sities in the*

Ottoman Empire. A Settlement Models approach. - Etudes Balkaniques, 2, 1972.

THOMASSEN, B. *Border Studies in Europa: Symbolic and Political Boundaries, Anthropological Perspectives.* - Europea, Journal des Européenistes, II-1, 1996.

TODOROVA, M. N. *Balkan family Structure an Europien Pattern. Demographic Devolopments in Ottoman Bulgaria.* 1993.

TODOROVA, M. N. *Slavs and Zadruga.* - Historiche Antropologie, 1, 1993.

TOUBERT, P. *Les structures du Latium médieval à la Sabine du IX-e à la fin du XI-e siècle.* Rome, 1973.

VENSTEIN, J. *Les registres de régensement ottomans - une source pour la démographie historique a l'époque moderne.* - Annales de démographie historique, 1990.

VEINSTEIN, J. *Villes des provinces centrales, villes des provinces arabes: les facteurs d'unite de la ville Ottomane.* - In: La Culture Urbaine des Balkans (XVe - XIXe siècles), 3, Beograd, 1990.

VRIONIS, S. *Religious Changes and Patterns in the Bolkans, 14 - 16 cent.* - In: Aspects of the Bolkans, Paris, 1972.

VRIONIS, S. *Nomadization and Islamization in Asia Minor.* - In: Studies an Byzantium, 32, 1974.

WALLERSTEIN, I., *The Modern World - System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, London, 1974.

ZIROEVIĆ O., *Zur historischen Topographie der Heerstrasse nach Konstantinopel zur Zeit osmdnischen Heerschaft.* - Etudes Balkaniques, 2, 1982.

СЪКРАЩЕНИЯ

АПП	Архив за поселищни проучвания
БИБ	Българска историческа библиотека
ГИНИ	Гласник на Институтот за национална историја. Скопје
ГСУ-ГГФ	Годишник на Софийския университет. Географски факултет.
ГСУ-ИФ	Годишник на Софийския университет. Исторически факултет.
ГСУ-ИФФ	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет.
ГСУ-ФИФ	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет.
ИБИД	Известия на българското историческо дружество.
ИЕИМ	Известия на Етнографския институт и музей.
ИИИ	Известия на Института по история.
ИПр.	Исторически преглед
ПСп	Периодическо списание на Бълг. книж. дружество
Сб.НУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
ТДИМН	Турски документи за историјата на македонскиот народ. Скопје.
ТИБИ	Турски извори за българската история
ТИИПБЗ	Турски извори за историята на правото в българските земи
Annales HSS	Annales. Histoire. Sciences Sociales. Paris.
BHR	Bulgarian Historical Review
EB	Etudes Balkaniques
EH	Etudes Historiques
EI	Encyclopedie de l'Islam. Paris
RMMM	Revue du Monde Musulmane et Méditerranéen. Aix-en-Provence

Цветана ГЕОРГИЕВА
ПРОСТРАНСТВО И ПРОСТРАНСТВА НА БЪЛГАРИТЕ XV-XVII В.

Българска, първо издание

Редактор	**Йордан Соколов**
Коректор	**Маргарита Петрова**
Библиотечно оформление	**Гоце Щърбанов**
Технически редактор	**Любен Козарев**
Компютърна обработка	**Бойко Атанасов**

Формат	**32/84/108**
Обем	**21.5 п.к.**

Печат **Издателство „ЛИК“**

ВИДИН
Манастирище
Искрец
Шума
Бучин проход
НИШ
Мало Малово
Дреново
Драгоман
Дръмша
Понор
Крива р.
Царичина
Ребро
Градец
Опицвет
Батковци
Алдомировци
Драговищица
Балша
Сливнишка р.
Петърч
Голяновци
Кътина
Гълъбовци
Шияковци
Курило
(Нови Искър)
Костинброд
Доброславци
Храбърско
Белица
Беличка р.
Мировяне
Хераково
Волуяк
Мрамор
Златуша
Пролеша
Погледец
(Требич)
Кернул
Росоман
Обеля
Радуй
Раковица
Гурмазово
Какач
Връбница
Клисура
Вердикал
Филиповци
Банкя
Иваняне
Суходол
Михайлово
Мало Бучино
Горна баня
СОФИЯ
Дивотино
ман. Св. Крал
(Св. св. Кирил и Методий)
Княжево
Бояна
Дървеница
Владая
ман. Св. Пантелеймон
Драгалевци
Конска р.
Драгичево
Владайска р.
ман. Св. Богородица
Калкас
(Перник)
Кладница
Бистрица
Струма
Студена
РАДОМИР
КЮСТЕНДИЛ
РИЛСКИ МАНАСТИР

СОФИЙСКАТА КОТЛОВИНА ПРЕЗ XVI-XVII ВЕК
Осеновлаг
ТЪРНОВО
Огоя
Батулийска р.
Ябланица
Иван Рилски
Бебреш
Войняговци
Локорско
ман. Св. Никола
Сеславци
Кремиковци
ман. Св. Георги
ман. Св. Мария Магдалена
Негован
Бухово
ман. Св. Петка
ман. Яковщица (Св. Богородица)
Чепинци
Желява
Елешница
Потоп
Осоица
Старо Искър
Челопечене
Горни Богров
Матица
Столник
Негушево
Чеканчево
Макоцево
Макоцевска р.
Долни Богров
Горна Малина
Мусачево
Кривина
Долна Малина
Равно поле
Новоселци (Елин Пелин)
Байлово
Казичене
Гайтанево
Орманли
(Лесново)
Доганово
Голема Раковица
Герман
Долни Лозен
ман. Св. Спас
Горни Лозен
Гебра
Богданлия
СРЕДНА ГОРА
ЛОЗЕНСКА ПЛ
ИХТИМАНСКА
ман. Св. Архангел Михаил
Вакарел
Пасарел
Чукурово
Искър
САМОКОВ
ПЛОВДИВ

Книгата представя историята на българите в ранните векове на османското владичество като история на хората и на малките групи, в които се организират, като история на обществото.

В центъра на изследването са взаимовръзките между българската етническа общност и общобългарското пространство и конкретните им проявления в мрежата от малки пространства и малки социални групи. Взаимозависимостта **хора – пространство** възпроизвежда единството на народа и родината му, съхранява етническия интегритет и гарантира историческото бъдеще на българите.

Периметърът на историческия анализ е ограничен в рамките на българското пространство, но направените изводи имат общобалкански стойности.

7500 / 7.50 лв.